

VILÁG- TÖRTÉNET

3. (35.) évfolyam 2013. 2-3

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **FARKAS ILDIKÓ**
JAPÁN MODERNIZÁCIÓJÁNAK ELŐZMÉNYEIHEZ
- **VÁMOS PÉTER**
EGYEZTETETT KÍNA-KUTATÁS ÉS A MAGYAR SINOLÓGIA
- **SALÁT GERGELY**
A KÍNAI REFORMOK KEZDETÉNEK POLITIKAI KÖRÜLMÉNYEI
- **GERGELY ATTILA**
IDENTITÁS-STRATÉGIÁK ÉS ÁLLAMKÖZI KAPCSOLATOK
KELET-ÁZSIÁBAN
- **SZEMLE**
BALOGH RÓBERT ÉS DÁVID FERENC ÍRÁSA

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők

Bottoni Stefano (felelős szerkesztő)
Bíró László (szerkesztő), Farkas Ildikó, Martí Tibor,
Pálosfalvi Tamás (rovatvezetők)
Katona Csaba (olvasószerkesztő)

Szerkesztőbizottság

Glatz Ferenc (elnök), Anderle Ádám, Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Papp Imre, Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Ázsia évszázada? Egy felemelkedő térség modernizációja és viszonyrendszerei. Bevezető gondolatok egy tematikus lapszámhoz (Farkas Ildikó)	161
<i>Tanulmányok</i>	
Farkas Ildikó: Japán modernizációjának előzményeihez	165
Vargha Attila: Az amerikai japán közösség története. A 19. század második felétől 1945-ig	195
Vámos Péter: „Következetes, kompromisszumok nélküli harcot folytatunk a maoizmus ellen.” Egyeztetett Kína-kutatás és a magyar sinológia	227
Salát Gergely: Az „Igazság” a „Két bármi” ellen. A kínai reformok kezdetének politikai körülményei	259
Csoma Mózes: A modernizáció kérdése a Koreai-félszigeten	279
Gergely Attila: Identitás-stratégiák és államközi kapcsolatok Kelet-Ázsiában. A Kína–Japán–Korea komplexumról	289
Szilágyi Zsolt: A modern mongol állam kezdetei. Mongólia önállósodási törekvései a 20. század második évtizedében	333
Balogh Róbert: Háborús tájkép, jegyrendszer és hatékonyság. A II. világháború hatása egy ipari város társadalmára Indiában	365
<i>Szemle</i>	
Munkaerőpiac, nagyvállalat és Kanton Kitty a Brit Birodalomban (Balogh Róbert)	381
Vietnam a háborúban (Dávid Ferenc)	384

Jelen számunkat Farkas Ildikó szerkesztette.

Ázsia évszázada? Egy felemelkedő térség modernizációja és viszonyrendszerei

Bevezető gondolatok egy tematikus lapszámhoz

A kelet-ázsiai régió gazdasági felemelkedése és növekvő politikai jelentősége indokolja Magyarország számára is, hogy a tudományos kutatás hangsúlyosabban foglalkozzon a térséggel. Ennek része, hogy modern ismeretanyaggal rendelkező, a távol-keleti országok viszonyait jól ismerő, naprakész felkészültségű szakembereket képezzen, akik nemcsak a jelen körülményei között, hanem az azokhoz vezető történeti kontextusban is biztonsággal eligazodnak, mivel azok ismerete kulcsfontosságú a mai helyzet értelmezésében. A Világtörténet – Magyarországon az egyetlen egyetemes történeti tudományos folyóiratként – most első ízben, tematikus számban foglalkozik a kelet-ázsiai régió egyik legizgalmasabb és a mára leginkább hatással lévő történeteivel, a 19–20. századi modernizáció témájával, annak egyedi jellegzetességeivel. Mindezt a régióval foglalkozó egyetemi tanszékek és kutatóintézetek részlegei közötti párbeszéd és együttműködés jegyében valósítja meg, a kutatások új eredményeinek bemutatásával.

Évtizedek óta Kelet-Ázsia mutatja a leggyorsabb fejlődést a világgazdaságban, a régió gazdasági súlyának növekedésével hatalmi súlya is egyre jelentősebb. Japán és Kína e térség két legnagyobb hatalma, kapcsolatuk az egész kontinens gazdaságilag, politikailag és biztonságpolitikailag legmeghatározóbb kétoldalú viszonyrendszere. A 19. század utolsó harmadától Japán tett szert nagyobb befolyásra, a 20. század végére a csendes-óceáni Ázsia összesített GDP-tömegének közel háromnegyedét adta. Jó kétezer éven át azonban Kína jelentette a többiek – köztük Japán – önmeghatározásához is a sarokpontot, s úgy tűnik, mintha ismét visszanyerné központi helyzetét.

A Kelet-Ázsia viszonyait alapvetően meghatározó Japán–Kína kapcsolat súlyosan ellentmondásos. Egyrészt elmondható, hogy gazdaságilag a két hatalom immár visszafordíthatatlanul egymásra utalt. Kína számára évtizedeken át a japán hivatalos fejlesztési segélyek, az utóbbi másfél évtizedben a japán beruházások és a japán piac nélkülözhetetlenek voltak gazdasági növekedéséhez és annak fenntartásához. Az utóbbi évekre azonban nemcsak Kína számára vált Japán első számú gazdasági partnerré, hanem fordítva is: Japán fő importőre Kína lett, míg Japán exportpiacai között – az Egyesült Államok után és az Európai Uniót közelítve – Kína a harmadik.

A két állam politikai viszonyai azonban a gazdaságiaknál jóval bonyolultabbak, és ebben a történelmi meghatározottság alapvető jelentőségű. Kína Japán-

képét két, egymásnak ellentmondó nézet uralja: egyrészt a múlt árnyai, a történelmi ellenség jóvátehetetlen viselt dolgai miatti ellenérzés, másrészt Japán mint modell és mint a kínai modernizációs erőfeszítések támogatója jelenik meg – ez a kettősség gyakorta alkalomtól és helyzettől függően váltakozva jelentkezik.

Bár Japán az utóbbi másfél évszázadban páratlan modernizációt hajtott végre, és különösen 1945 után teljes mértékben „nyugatosodott”, kulturális meghatározottsága a kelet-ázsiai civilizációs világrendben gyökerezik. Japán a Kína-központú kelet-ázsiai világrendszernek a peremén helyezkedett el két évezreden keresztül, ehhez igazodott, átvette annak eredményeit (buddhizmus, kínai civilizáció és kultúra, írásrendszer, államszervezet, konfuciánus filozófia és etika, jogfelfogás, törvények). A kelet-ázsiai világrendszer középpontjában a modernizáció előtt Kína állt, az egy központú, hierarchikus struktúrát a függőségi viszony jellemezte a civilizációs központ és az azt körülvevő, kínai szempontból „barbár”, alsóbbrendű területek között. Japán időnként kivonta magát ebből a Kína-központú rendszerből, azaz inkább nem kapcsolódott Kínához, nem ismerte el fennhatóságát. A 19. század második feléig, 1871-ig nem is álltak fenn hivatalos kapcsolatok Japán és Kína között – attól kezdődően azonban már egy más viszonyrendszer állt fenn.

A Kína-központú ázsiai világrend – évezredek óta keresztül a kínaiak szerint „normális” – viszonyai a 19. század második felében a nyugati nagyhatalmak ázsiai terjeszkedő, gyarmatosító tevékenysége miatt felbomlottak (a kínaiak szerint nem feltétlenül véglegesen). Japán akkor sikeres modernizációjával elkerülte a gyarmati sorsot, felzárkózott a nagyhatalmakhoz, azaz látszólag „hátat fordított Ázsiának” és „a Nyugathoz csatlakozott”. Valójában az ázsiai színteret nem hagyta el, sőt most már a nyugati eszköztárral felszerelve elérte, hogy Kínával való – továbbra is hierarchikus – viszonyában ő, Japán legyen „feljebb”. 1871-ben ugyanolyan „egyenlőtlen szerződést” kötött Kínával, amilyent a nyugati hatalmak kötöttek, 1895-ben pedig háborúban is legyőzte az akkorra lehanyatló Kínát. Kína ezt az időszakot mint a Nyugat – és Japán! – által rámért „megaláztatások évszázadaként” élte meg, s napjainkban mintegy átmeneti időszakként, „kizökkent történelemként” értékeli.

A II. világháború során Japán egy kelet-ázsiai övezetet szeretett volna létrehozni: egy Japán-központú kelet-ázsiai világrendet. Az 1937–1945 közötti japán–kínai háború eseményei a japán–kínai kapcsolatokat leginkább megterhelő történelmi emlékek. A II. világháború után a világpolitika irányai szabták meg a két ország viszonyrendszerét. A hidegháborúban a nyugati világ – benne Japán – Tajvant ismerte el Kína képviselőjeként, lényegében tehát ismét nem állt fenn diplomáciai kapcsolat Japán és Kína között. Az 1971-ben bevezetett Nixon-doktrína – a Kínai Népköztársaság „újrafelfedezése” – keretében az Egyesült Államokat követve Japán is felvette a kapcsolatokat Pekinggel. Az amerikai–kínai kapcsolatokat normalizálása nyitotta meg az utat 1972-ben a japán–kínai tárgyalások megkezdéséhez, a diplomáciai érintkezés helyreállításához, majd 1978-ban a háborút lezáró békeszerződéshez. (Az 1952-es San Francisco-i japán békeszerződést ugyanis Kína nem írta alá.) A japán gazdaság számára óriási lehetőségeket rejtett a kínai piac. A kapcsolatok javítása érdekében Kína lemondott a háborús jóvátételről, cserébe Japán dollármilliárdokat öntött Kína fejlesztésébe a nemzetközi együttműködés

keretei között (Official Development Assistance). Ebben az időszakban sem beszélhetünk „egyenlőségről” a két ország viszonyában, mivel egy világpolitikailag nagy súlyú, ugyanakkor gazdaságilag fejlődő Kína és egy gazdaságilag fejlett, de világpolitikailag és katonailag súlytalan Japán normalizálták kapcsolataikat. Éppen emiatt nem alakult ki akkor még rivalizálás a két hatalom között, mert mindkét állam a versengés eltérő területeire összpontosította erőit: Japán a gazdaságra, Kína a politikára (és a katonai fejlesztésre).

A helyzet azonban éppen a hidegháború vége után kezdett lényeges változásokban megváltozni. Miközben Kína gazdasági fejlődésének eredményei nyilvánvalóvá váltak, Japán hivatalosan is bejelentette igényét az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagságára, a japán belpolitikai vitában pedig megfogalmazódott a „normális nagyhatalommá” válás igénye, ami felvetheti Japán remilitarizálásának kérdését is. Az azonos területeken folyó „expanzió” már adhat okot konfliktusokra is, bár egyelőre inkább az együttműködés kialakítására történnek – főként japán – erőfeszítések. (Egy északkelet-ázsiai – elsősorban Japánra, Kínára és Koreára kiterjedő – gazdasági együttműködés kérdéseiről az 1990-es évek közepe óta egyre több szó esik.)

A hidegháború lezárulta tehát nem megnyugvást hozott, hanem sok esetben súlyosabb bizonytalanságokat: a Szovjetunió szétesésével az amerikai–japán szövetség Japánban sokak szemében létalapját veszítette; Kelet-Ázsia gazdaságilag gyors ütemben növekedett, és Japánnak a térséggel való egyre intenzívebb gazdasági kapcsolatai regionalitását erősítették. Mindezek miatt Japánban megjelent az új irány: „Ideje otthagyni Amerikát és belépni Ázsiába.” A probléma ezzel – többek között – amint azt kínai és japán politikusok is megfogalmazták: „Ázsia még soha nem látott egyszerre erős Kínát és erős Japánt.”

A japán–kínai kapcsolatokat jelenlegi feszültségei és problémái három fő témakörben nyilvánulnak meg. Az első a történelem megítélésének kérdése (Japán háborús szerepe, felelőssége és ezzel kapcsolatos mai magatartása; egyes japán történelemtankönyvek; a tokiói Jaszukuni-szentély japán politikai státusza, japán vezetők általi látogatása; a II. világháború idejére visszamenő, úgynevezett comfort-women kérdése). A második, nem kevésbé fontos, a „területi vita”: Japán és Kína is igényt tart egy kis szigetcsoportra a Kelet-kínai-tengeren, ahol Kína több szigetcsoportot is magáénak vall, emiatt több kelet-ázsiai országgal van vitája, például Vietnammal is. A harmadik: állandó feszültségforrás az amerikai–japán szövetségi együttműködés és Japán „nagyhatalmi normalizációja” (Japán „remilitarizálása”, Japán állandó biztonsági tanácsi tagságra való törekvése).

Érdekes problémát vet fel a térségben a „demokrácia” kérdése. A demokrácia és az emberi jogok alapvető tisztelete és törvénybe foglalása érvényesül a háború utáni Japánban, de amíg Dél-Korea demokratizálódása meg nem kezdődött az 1980-as évek vége felé, Japánnak egyetlen közelebbi szomszédja sem volt, amelyik ugyanezeket az értékeket vallotta volna. Ilyen körülmények között az emberi jogok szorgalmazása a Kelet-Ázsiától való további elidegenedést kockáztatta volna Japán számára. Ez magyarázhatja Japán mind konkrét esetekben (például a Tienanmen

téri vérengzés utáni enyhe reakció), mind általánosságban a régió demokratikusnak nem nagyon tartható rendszereivel szemben tanúsított magatartását.

Japán tehát egyre jobb viszonyt igyekszik kialakítani egykori ellenségével és riválisával, Kínával. A közeledés az egyre nagyobb hatalommal rendelkező kommunista országhoz azt is jelzi, hogy a japán gazdaság jövője egyre inkább Kínától függ majd. Mindez arra ösztönzi Japánt, hogy újragondolja szerepét a régióban és viszonyát Amerikával is. Japán és Kína kiemelkedő jelentősége indokolja, hogy számunkban hangsúlyosan, több tanulmány témájaként szerepelnek.

A középük ékelődött Korea mindvégig szinte egyszerre vitte a híd és az ütközőzóna szerepét. A 20. század első felében, Dél-Koreában mindmáig, Japán hatása vált erősebbé, történetileg azonban a japán kultúra kontinentális, nagyrészt kínai eredetű alapjait Korea hozzájárulásával kapta. Korea története elválaszthatatlan tehát Kína és Japán történetétől. E három ország egymáshoz kapcsolódó, egymás fejlődését erőteljesen befolyásoló viszonyrendszerét, annak belső meghatározottságait külön tanulmány elemzi.

A kelet-ázsiai térség része Kína és Oroszország közé ékelődve Mongólia is, amelynek történetében állandó tényezőként van jelen a nagyhatalmaktól való függés, a függetlenségre való törekvés és a modernizálódás vagy múltba visszatérés kísérlete. India ugyan nem teljességgel a kelet-ázsiai térség része, de gazdasági fejlődéséhez kapcsolódó növekvő világpolitikai jelentősége előbb-utóbb egyre nagyobb befolyást eredményez számára a kelet-ázsiai régióban is – ez indokolja, hogy Kelet-Ázsia-számunkban külön figyelmet szenteljünk az indiai iparosodás és urbanizáció társadalmi hatásaira.

Reméljük, tematikus számunkkal nemcsak a történészek és a társadalomkutatók, hanem a történelem és a világ jelenlegi átalakulása iránt érdeklődők számára is közelebb hozzuk ezt a világ gazdaságban és a világpolitikában is egyre nagyobb jelentőségű térséget.

Farkas Ildikó

THE ASIAN CENTURY? MODERNISATION AND CONTRADICTIONS OF AN EMERGING AREA

Introductory Thoughts to a Special Issue

The growing economic and political significance of the East Asian region makes it necessary for a small European country like Hungary to start training well-prepared experts who combine wide historical and cultural knowledge on this region with up-to-date information concerning the political and economic relations between the East Asian countries. The editorial board of *Világtörténet*, the only Hungarian language academic journal entirely devoted to world history, has decided to strengthen its commitment to this region by putting together a thematic issue on East Asia. The articles of the current issue deal with some of the more important questions envisaging the contemporary history of the East Asian region, such as the economic modernization, the impact of the Western social model and urban planning, but also the national and territorial conflicts among regional powers of this area. We are confident that this effort will bring closer the historical debate on this crucial emerging area to the Hungarian public, and will also stimulate a new wave of research and analysis on the Asian continent.

Japán modernizációjának előzményeihez

Japán 19–20. századi modernizációjának értelmezése, sikerességének magyarázata évtizedek óta foglalkoztatja a történészeket és társadalomtudósokat. Japán az egyetlen olyan ország, amely nem az európai („nyugati”) kultúra alapjain, nem annak gyökereiből tudott a 19. században sikeresen modernizálódni, a 20. században pedig katonai, majd gazdasági nagyhatalommá fejlődni, a legfejlettebb ipari országok közé kerülni. Ezt a formulát mindmáig gyakorta találjuk a szakirodalomban,¹ jelezve azt a még mindig meglévő csodálkozást (és némi büszkeséget a japánoknál), hogy miért és miként ment végbe mindez. Azt, hogy a 19. századi, Meidzsi-kori modernizáció nem pusztán a szerencsés véletlenek kedvező együttállásának köszönhető (ilyen értelmezésre is van példa a szakirodalomban), igazolja Japán II. világháború utáni fejlődése, mondhatni, modernizációjának újabb fejezete, amelynek számos eleme a Meidzsi-kori jól bevált stratégiát követve lett az 1960-as évekbeli „japán csoda” összetevője. Ez az írás arra vállalkozik, hogy a modernizáció előzményeinek és lefolyásának rövid áttekintése után bemutassa, miként látta és látja ma mindezt a szakirodalom, milyen értelmezési kísérletek születtek a japán siker magyarázatára, valamint hogy kiemelve, milyen nagy szerepe volt a japán modernizáció eredményességében a történeti-társadalmi előzményeknek. A dolgozat második fele pedig a modernizáció előzményeinek jelentőségét egy újabb szemponttal, a nemzeti kérdés vizsgálatával kívánja még inkább hangsúlyozni.

A modernizáció és előzménye, a 18–19. századi Japán

A Tokugava (vagy más néven Edo)-kor² (1600–1868) a japán történelem legbékeesebb korszaka volt, a japánok hosszú, 250 éves háborúmentes periódust éltek meg (sem addig, sem azóta nem volt ilyen időszak). A külvilágtól való elzárkózás idején a japán kultúra külső hatástól mentesen fejlődött, ami szintén példa nélküli volt (máig is az), hiszen Japán a kelet-ázsiai kultúrkör részeként a 6. századtól a kínai civilizáció meghatározó hatása alatt állt, annak elemei – műveltség, írás-

¹ Szerdahelyi, 2007. 43.

² A korszak elnevezése egyrészt a sóguni (legfőbb hadúri) címet mindvégig betöltő és az országot ténylegesen uraló Tokugava-dinasztia nevéből, illetve székhelye, Edo város – a mai Tokió – nevéből adódik, amely ekkor lett az ország tényleges központja.

rendszer, államszervezet, politikai gondolkodás, bürokrácia, konfuciánus filozófia és etika, jogfelfogás és törvények, buddhizmus – beépültek a japán állam és a társadalom életébe.

A középkori anarchiát követően, az 1600-ra befejeződött országegyesítés után a sógunként korlátlan hatalommal bíró Tokugava-dinasztia minden igyekezete a rend megszilárdítására és a gazdasági, társadalmi, politikai rendszer fenntartására irányult. Ennek ideológiája a felújított konfucianizmus volt, annak hierarchikus, tekintélytisztelő, a társadalmi harmónia szükségességét és az egyén-közösség viszonylatban a közösség elsődlegességét hirdető világszemlélete. Mindent, ami a stabilitást veszélyeztette volna, igyekeztek kiiktatni az ország életéből. Ez vezetett az ország fokozatos bezáródásához, amivel minimalizálták a külföld hatását a japán társadalom életére. Japán ugyan nem volt teljesen elvágtva a világtól, de eléggé ahhoz, hogy rendszerét külső nyomás ne érhesse.³

A társadalom életét szigorúan szabályozták. A népességet négy elkülönített rétegre osztották, rangsoruk a konfuciánus etikát mutatta: a nemesség (szamurájok) a társadalom felső részén, jelentős kiváltságokkal, uralmi pozícióban a többi réteghez képest; a parasztság mint legfőbb termelőréteg; majd a kézművesek, és a presztízs szerint legalul helyezkedett el a nem termelő – tehát társadalmilag szinte haszontalannak tekintett – kereskedőréteg. A társadalmi hierarchia még a legmagasabban lévőkre vonatkozóan is meghatározta az egyének feladatait, kötelességeit, lehetőségeit, életmódját, lakóhelyét, viselkedését, sőt még a ruházatát és családi életét is. Alapjában véve Japán ekkor feudális társadalom képét mutatta, de szervezettség, hatékonyság és rend tekintetében a korabeli európai országoknál is magasabb szinten állt. Szigorúan ellenőrzött hierarchikus társadalom, erős központi államszervezet jelentős vidéki öngazgatási rendszerrel, agrárgazdaság fejlett pénzgazdálkodással, nagyfokú urbanizáció, önálló városi kultúra, magas szintű jogfelfogás, törvényi szabályozottság és iskolázottság jellemezte ezt a korszakot. Lassú, ám mélyreható változások is lezajlottak, s mindez együtt teremtette meg a későbbi modern Japán gazdasági, társadalmi és szellemi alapjait.⁴

A szamurájok a hosszú béke korszakában nem harcoltak, városokban, a hűbérúrtól – egykori földjeik után – kapott járandóságból éltek, de jelentős részüket hivatalt vállalt.⁵ Kiváltságaik – így a kardviselés, család- és személynév viselése – és presztízsük megmaradtak, még ha vagyoni tekintetben az egyre gyarapodó városi kereskedőréteg lassan el is hagyta őket (és legnagyobb hitelezője lett az egyre inkább eladósodó szamurájoknak).⁶ A városi polgárság nemcsak a gazdaságban, de a társadalomban és a kultúrában is egyre jelentősebb szerepet játszott. A társadalom szigorú hierarchiája tehát már a premodern Edo-korban bomlani kezdett. A szamurájok egy része is „polgárosodni” kezdett, a gazdasági változásokhoz folya-

3 Szerdahelyi, 1997. 44.

4 Reischauer, 1995. 91–92.

5 Totman, 2006. 315.

6 Beasley, 1985. 12–13.

matosan alkalmazkodott, így aztán később a 19. században a modernizációban is vezető szerepet játszhatott.⁷

Japán a 19. század közepére már nem egy középkori jellegű társadalom képét mutatta.⁸ A harmincmillió népesség nagy többsége, körülbelül 85%-a ugyan egy alapvetően agrártársadalom része volt, de a falvak autonómiája, az áruterelésre berendezkedett tehetős parasztgazdák rétege, a bérleti rendszer Ázsiában szinte páratlan, állandó életszínvonal-emelkedést biztosított, és nagyszámú munkaerő-felesleget is termelt. A városi népesség (15%) egyrészt a hosszú békeidőben civil állami hivatalnokokká vált művelt samurájrétegből, másrészt a gazdag, autonóm polgárságból állt. A már létező fejlett pénzgazdálkodás is hozzájárult a későbbi zökkenőmentes átalakulás sikeréhez (a tőkeerős kereskedőházak szinte bankokként tevékenykedtek), csakúgy mint a jogfelfogás és a magas szintű iskolázottság (a 19. század első felében a férfinépesség 50%-a volt írástudó).⁹ Az elszigeteltség tehát korántsem csak hátrányt jelentett Japánnak, olyan magas szintű, zavartalan belső fejlődést eredményezett, amelyben megteremtődtek az átalakulás materiális feltételei, ugyanakkor kialakult egy olyan erős, homogén nemzeti kultúra, amely a későbbiekben meg tudta tartani az átalakuló ország szellemi egységét.

1853-ban az amerikaiak kikényszerítették Japán megnyitását (kanagawai szerződés). Az ezt követő mintegy másfél évtizednyi belső hatalmi harc után a „császárság hatalmának visszaállítása”, azaz az évszázadok óta a császár helyett kormányzó katonai vezetés eltörlése programjával 1868-ban uralomra került samurájcsoport meghirdette az új korszakot: Meidzsi („Felvilágosult Kormányzás”) lett a neve a kornak és az akkor 15 évesen trónra kerülő császárnak. A hatalmi elit a császár nevében testületileg kormányzott. Kiadott jelszavuk – „gazdag ország, erős hadsereg” – az ország gazdasági és állami berendezkedésének nyugati mintájú átalakítását jelentette. A reformok célja elsődlegesen az volt, hogy Japán elkerülje a gyarmati vagy félgymati sorsot, független maradjon, és majd megerősödve a Nyugat hatalmaival egyenrangú országgá váljon. A Meidzsi-korszak (1868–1912) valamennyi célkitűzését megvalósította.¹⁰

A közigazgatási reform (1871) egy centralizált bürokratikus államberendezkedést vezetett be. A nagyrészt porosz mintára készített alkotmány (1889) kimondta, hogy a császár a legfőbb hatalom, ugyanakkor megteremtette a parlamentáris rendszert: a kétkamarás országgyűlést, a kabinetet, a miniszterek és a miniszterelnök feladatkörét. Az 1880-as években megalakultak a pártok, és 1890-ben megtartották Japánban az első választást. A szavazati jog erősen korlátozott volt (az összlakosság 1,6%-a szavazhatott), ám mégis a népképviselőt elve alapján ültetett össze országgyűlés, első ízben az ország történetében. A pártok többször is átalakultak, nevet változtattak, de bizonyos érdekeket képviseltek, így szavazóikkal befo-

7 Bitő, 1985. 79.

8 Reischauer, 1995. 81–86.

9 Gergely–Kodzsima, 2008. 277.

10 A japán modernizációról szóló újabb szakirodalomhoz lásd: Beasley 1985.; Waswo, 1996.; Hunter, 1998.; Jansen–Rozman, 1986.; Jansen, 1989.; Jansen, 2000.; Duus, 1998.; Gordon, 2003.; Tipton, 2002.

lyásolták a politika alakulását. Igaz, szinte már a kezdetektől szorosan kapcsolódtak egyes gazdasági érdekcsoportokhoz, s ez, a politika és az üzleti élet összefonódása (és a korrupció) jellemző vonása lett a japán közéletnek. Minden hibája ellenére is a japán parlamentáris rendszer alig egy évtized leforgása alatt működőképes lett, olyan utat téve meg, ami más országokban évszázadokig tartott.

A 19. század közepén Japán hátránya a nyugati hatalmakkal szemben a technikában és a gazdaságban mutatkozott meg. A „Gazdag ország, erős hadsereg” jelszó ennek a hátrálynak a leküzdésére irányult. 1871-ben egységesítették a nemzeti valutát (jen), és megalapították a japán bankrendszert. A mezőgazdasági reformok – a nagybirtok eltörlése, a parasztok földtulajdonlási joga, a földadó, új mezőgazdasági technikák bevezetése, a termelési korlátozások eltörlése – mellett erőteljes iparosítás kezdődött. A gazdaságfejlesztéshez jó alapot biztosított az Edo-korszak a nagyszámú iskolázott népességgel, az agrárszektor munkaerő-feleslegével, a monetarizált gazdasággal, a tőkeerős kereskedőréteggel és az irányító-szervező munkát ellátó művelt samurájréteggel. Nehézségeket okozott viszont az ország nyersanyagszegénysége. Az évszázadokig önellátó Japán a modern ipar megteremtéséhez és fejlesztéséhez erősen behozatalra szorult. A vasérc, az olaj, a gumi több mint 90%-át kellett importból beszereznie, és a kezdeti évtizedek után, az ország szénbányáinak kimerülését követően már a szenet is importálnia kellett. (Innen származik Japán állandó erőfeszítése az export folyamatos növelésére.)

A japán ipari forradalom az 1860-as években a textilipar gépesítésével, termelékenységének növelésével kezdődött. A textiliparban fordult elő először, hogy az export meghaladta az importot. A századfordulón az összes gyári munkaerő fele a textiliparban dolgozott, s az export nagy részét is ez az iparág adta, valamint az összes ipari termelés 85%-át. A fejlesztés részben állami beruházások keretében valósult meg, azaz az iparágak nagy részét állami vállalkozásként indították be (könnyűipar, vasút, bányák, hajógyártás, nehézipar), amelyeket azután – egy évtized múlva, az 1880-as években – privatizáltak, s így az iparosítást már döntően a magánszektor végezte. Emellett az infrastruktúra fejlesztését is az állam hajtotta végre a vasút, a távíróhálózat, a postarendszer, a kikötők, az úthálózat kiépítésével.¹¹

Míg az 1868-tól 1884-ig tartó időszakban megteremtették az iparosítás alapjait, a következő, 1884-től az I. világháború végéig tartó periódus a gyors gazdasági növekedés ideje lett.¹² A könnyűipar felfutása után (1887–1896) a nehézipar kialakítása és fejlesztése lett a fő cél (1897–1906). 1890-ben alapították az első vas- és acélműveket, ekkor indult meg a hajógyártás, ehhez kapcsolódóan a gépgyártás is, valamint a bányászat. Az 1872-ben megnyitott első, 30 kilométeres Tokió és Jokohama közötti vonalat 1905-re 7800 km vasút megépítése követte. A gazdasági fejlődés magyarázatában külső és belső okok egyaránt szerepelnek; mégis a belső viszonyok lényegesebbnek tekinthetők: a tudatos fejlesztési politika, a gazdaságirányítás rendszere, az oktatás fejlesztése, a hagyományos kollektív

11 Beasley, 1985. 141–150.

12 Totman, 2006. 452–455.

vezetés, a jól szervezett közösségek együttműködő munkája mind hozzájárult a gazdaság fejlődéséhez.

Japán társadalmi viszonyai is átalakultak. Az Edo-kori társadalom szigorúan elválasztott rétegekből állt, amelyeknek még a lakóhelye is meg volt határozva. Ezeket a korlátokat és szabályokat bontották le és változtatták meg a Meidzsi-kor reformjai: 1871-ben meghirdették a törvény előtti egyenlőséget, megszüntették a nagybirtokokat, eltörölték a szamurájok kiváltságait (fegyverviselés, járandóság). Általános katonai sorozást vezettek be, és az új, parasztokból létrehozott hadsereg hamarosan bizonyította fölényét a szamuráj hadviseléssel szemben. A társadalom – bár hierarchikus maradt – nyitottabbá vált, és az általános oktatás elvileg mindenkinek biztosította az esélyegyenlőséget.

Japán 18–19. századi népessége 30 millió körül stagnált, majd a Meidzsi-kor gazdasági fejlődése idején nőni kezdett.¹³ Az 1872-es népszámlálás során 33 millió lakost írtak össze, a századfordulóra viszont 46 milliónyira emelkedett az ország népessége. S bár már az Edo-korban is magas volt a városlakók aránya (Edo, a későbbi Tokió a 18. században a maga egymillió lakosával az akkori világ legnagyobb városa volt), a Meidzsi-korszakban kezdődött el a máig tartó óriási méretű japán urbanizációs folyamat. A századfordulón Tokió már kétmillió nagyváros volt, és Oszaka is millió feletti lakossággal rendelkezett. 1920-ra az össznépeség fele lakott városokban.¹⁴

A már addig is létező különbség a falusi és a városi életforma között a Meidzsi-korban még határozottabb formát mutatott. Míg a városokban egyre jobban terjedt a nyugati életstílus, vidéken ennek alig volt jele, és továbbra is a hagyományos japán életforma határozta meg az ott élők mindennapjait.¹⁵ A népszaporulat vidéken volt magasabb, de a belső migrációnak köszönhetően a többlet már a városokban jelent meg. A munkaerő-kínálat alacsonyan tartotta a béreket. (Az olcsó munkaerő ugyanakkor az általános oktatásnak köszönhetően jól képzett volt, és ez az egyedülálló kombináció – az olcsó, jól képzett munkaerő fejlett nyugati technológiával párosult – lett a japán ipar sikerének egyik kulcsa.) A nyugati eszmék ellenére – melyek leginkább csak az értelmiség és a felsőbb rétegek életére voltak hatással – a japán társadalom alapvetően kollektivistá maradt. A nyugatosodás valójában csak a mindennapi élet külsőségeire vonatkozott, a személyes kapcsolatokat, a családi életet nem érintette a változás. Az olcsó és jó iparcikkek (ruha, cipő, kerékpár) elérhetővé váltak a népesség többsége számára, a táplálkozási és a lakásviszonyok azonban még nem változtak, különösen vidéken.

Japán megnyitásakor a Nyugat ismeretanyaga lenyűgözte a japánokat. Mindent meg akartak tanulni: küldöttségek indultak Európába, Amerikába, hogy tanulmányozzák a fejlett országok viszonyait, törvényeit, gazdaságát, politikai életét. Külföldi szakértőket hívtak Japánba, és japán diákok rajzottak ki Európa egyetemére. Az így felhalmozott tudást pedig rögtön átültették a gyakorlatba. 1872-ben

¹³ Hayami, 1986. 280–318.

¹⁴ Totman, 2006. 451.

¹⁵ Hanley, 1986. 447–471.

közoktatási reformintézkedéseket vezettek be, s ezzel magas oktatási és kulturális színvonalat teremtettek. A századfordulóra Japán lakosságának 95%-a tudott írni-olvasni (ami, tekintetbe véve a japán írásrendszer bonyolultságát, bizony nagy teljesítmény), és szinte minden tanköteles korú japán gyermek iskolába járt. A közoktatás fontossága persze nem csak a műveltség terjesztésében rejlett. Az 1890-es „Császári leirat az oktatásról” – melyet minden elemistának meg kellett tanulnia – a konfuciánus etikára építve a hagyományos japán értékeket nevezte meg a legfontosabb alapelveknek az oktatás és nevelés számára (ezek az alattvalói hűség, a fiúi tisztelet, a harmóniára való törekvés, a szerény és mértékletes magaviselet, a szorgalmas tanulás és munkavégzés, az erkölcsös élet, a törvények tisztelete, a haza iránti önfeláldozó szeretet).¹⁶ A közoktatás teljességgel az állam irányítása alatt állt (mint ahogy ma is), racionalizált és szekularizált oktatás folyt mindenütt ugyanazon központilag jóváhagyott tankönyvekből az egységes tanterv alapján, egységesen képzett és fegyelemre nevelő tanítókkal.

Mivel Japán külső nyomásra nyitotta meg kapuit a külvilág előtt, az ideérkező nyugati nagyhatalmak sorra előnytelen szerződéseket kényszerítettek az országra. A japán külpolitika legfontosabb feladatának ezeknek az egyenlőtlen szerződéseknek a revízióját tekintette, és ennek nyomán az ország teljes függetlenségének visszaállítására törekedett. A századfordulóra sikerült e szerződések rendszerét megtörni. Először, 1899-ben Nagy-Britannia ismerte el Japán egyenrangúságát, majd ennek a folyamatnak lett az eredménye az 1902-es angol-japán szövetségi szerződés, amellyel Japán betagozódott az alakuló hatalmi szövetségek rendszerébe. A külpolitika másik – távolabbi – célkitűzése az ország erősítése volt, mégpedig a nyugati hatalmaktól látott módszerrel, azaz területi expanzióval és érdekszférák kialakításával. A hadsereg fejlesztése, modernizálása, a hadianyaggyártás beindítása mellett már 1874-ben Japán ellenőrzés alá vonták Tajvan szigetét, 1879-ben a Rjúkjú-szigeteket (Okinawa néven), valamint Kínával elismertették Japán „speciális” érdekeit Koreában (1884), ahol már 1876-ban megjelentek a japán hadihajók Korea megnyitását követelve.

A területi terjeszkedésre más indoka is volt az országnak. Az iparosítás és a gyors népességnövekedés (fél évszázad alatt majdnem megkétszereződött, 30 millióról közel 60 millióra nőtt a lakosság) az azelőtt önellátó Japánt teljességgel kiszolgáltatottá tette azokkal az országokkal szemben, amelyek a növekedés fenntartásához nélkülözhetetlen alapanyagot és technológiát szállították. A gazdasági fejlődés, a külkereskedelmi mérleg egyensúlya nemzetbiztonsági kérdéssé is vált. A nyersanyagellátást részben békés kereskedelemmel, részben területszerzésekkel, azaz katonai eszközökkel próbálták biztosítani. A legegyszerűbb megoldásnak Kína látszott, hatalmas területével, nyersanyagforrásaival, ásványkincseivel, felvevőpiacával. Ahogy Japán ereje kiteljesedett, úgy nőttek ambíciói az ázsiai kontinensen. A szigetország távoli célként Kína helyébe kívánt lépni, és egy Japán-központú kelet-ázsiai világrend kiépítésére törekedett, amelyet Nagy Kelet-Ázsiai Új Világrendnek nevezett el.

¹⁶ Hirakawa, 1989. 495–498.

Korea állandó konfliktus forrásává vált a két ázsiai hatalom, Kína és a feltörekvő Japán között. Az érdekszférák meghatározása körüli ellentétek vezettek az 1894–1895-ös japán–kínai háborúhoz, amelyben Japán látszólag simán, tíz hónap alatt győzelmet aratott, és amellett hogy birtokait (Tajvan, Okinawa) és befolyási övezetét (Korea) Kínával elismertette, még óriási hadisarcot és kínai területeket is kapott. Ázsia nagyhatalma Japán lett. A japán terjeszkedés az orosz expanzióba ütközött, és már az 1890-es évektől elkerülhetetlennek látszott egy majdani orosz–japán összecsapás. Az 1904-ben kezdődő orosz–japán háborúban aztán Japán mint ázsiai ország a modern történelem során első ízben győzött le egy európai nagyhatalmat, ráadásul azok közül is az egyik legerősebbnek tartott hadsereggel rendelkezőt. Japán érdeklődésének fő területe így már akadály nélkül Korea és Mandzsúria lett. Koreában 1905-ben protektorátust létesítettek, majd 1910-ben minden nemzetközi bonyodalom nélkül annektálták a területet. Japán a 20. század elejére egyértelműen nyugati típusú modern állam lett, a nagyhatalmak közé tartozott, Ázsia számára pedig nyugatává (hódítóvá) vált.

A modernizáció értelmezései

A japán modernizáció gyorsasága és eredményessége meglepte a kortársakat. A korabeli nyugati irodalom évtizedekig a 19. századi japán modernizációt leginkább azzal magyarázta, hogy „a japánoknak kivételes képessége van az utánzásra”.¹⁷ A japánok sikerét Nyugaton sokáig nem tudták mire vélni; az „utánzási képességen” túl nem tudták másnak tulajdonítani, mint bizonyos (külpolitikai és gazdasági) feltételek szerencsés teljesülésének – bár az a tény, hogy Japán igen szegény ásványkincsekben és az iparosításhoz szükséges nyersanyagokban, némileg ellentmondott a szerencsés körülmények tézisének. Az 1945 előtti japán vélemény egyértelműen a japán „nemzeti karaktert” tekintette a sikeres fejlődés zálogának: szorgalmas és kitartó munkavégzés, komoly kötelességtudat, az egyén alárendelése a közösség érdekeinek, kemény munka, puritán életfelfogás, szigorú társadalmi erkölcs- és normarendszer, tekintélytisztelő, kollektivisták etika. A 19–20. század fordulóján, a nemzeti jellegről szóló értekezések virágkorában ennek Nyugaton is visszhangja lett. A II. világháború után a modernizáció sikeressége és a japán „nemzeti karakter” is megkérdőjeleződött (mondván, rossz irányba fordult a militarizmussal), a megítélés átalakult, új irányzatok jelentek meg Japánban és külföldön is.¹⁸

Az 1945 utáni japán történetírás legmeghatározóbb vonulata a marxista irányzat volt, amely a japán történelem periódusait a marxista értelmezésű egyetemes történeti fejlődés szakaszainak próbálta megfeleltetni, bár nem teljes egyetértésben.¹⁹ Az egyik vélemény a Meidzsi-kori átalakulást polgári forrada-

17 „A japánoknak végtelen képessége van az utánzásra, szelekcióra és asszimilációra; kevés eredetiséggel ugyan, de igen kreatív módon.” Mogi–Redman, 1938. 218.

18 A mai japán identitás helyzetével is foglalkozik Gergely Attila tanulmánya e számban.

19 A japán modernizáció történettudományi értelmezéseinek főbb vonalait lásd: Gergely–Kodzsima, 2008.; Szerdahelyi, 2007.

lomként értelmezte, a másik viszont a korszakot az abszolutizmus időszakának tartotta, amelyben a feudális elemek dominálnak, és a polgári forradalomnak még utána kell következnie.²⁰ Ez utóbbi irányzat a Meidzsi-kori fejlődés sikerének okát elsősorban a Japán számára kedvezően alakult külső körülményekben látta. Fontos tényező volt, hogy az akkor a nyugati viszonyokhoz képest elmaradott, nyersanyagban és ásványkincsekben valóban szegény szigetország nem vonzotta annyira a gyarmatosító hatalmakat, így azok sokkal inkább érdeklődtek más ázsiai térségek (Kína, Indokína, India), és kevésbé Japán iránt. Az is lényeges, hogy Japán az Egyesült Államok nyitotta meg és kötötte vele az első szerződést, mivel az USA a nagyhatalmak új típusát jelentette, és nem annyira gyarmatokat, mint érdekszférákat akart szerezni (meg is hirdette a „nyitott kapuk elvét” Kínában is), így a tőle való függés lazább és a vele kötött szerződés – bár kétségtelenül előnytelen volt Japán számára – kevésbé „kizsákmányoló” lett. Ezek a szerződések ráadásul tárgyalások eredményeképpen születtek meg, nem vesztés háború diktátumaként kapta Japán, mint Kína, ami számos előnnyel és némi alkudozási lehetőséggel járt (például az ópiumkereskedelem tiltott volt Japánban, a nyugatiak csak korlátozottan mozoghattak területén). A nemzetközi élet eseményei szintén korlátozták valamelyest a nyugatiak Japán iránti érdeklődését (ebben az időszakban, 1861–1865-ben zajlik az amerikai polgárháború, az USA legtragikusabb élménye, illetve az 1850-es és az 1860-as években Európában az olasz és német egység megvalósításáért folytatott háborúk).

A gazdaság tekintetében szintén egy szerencsés körülmény segítette a japánokat. Az 1850-es években az európai selyemipar jelentősen visszaesett, mert 1851 körül Francia- és Olaszországban veszedelmes hernyóbetegség (Nosematis) jelent meg, mely 1857-ig egész Európában elterjedt, és létében fenyegette a tenyésztést. Csak az 1870-es évekre sikerült gyógymódot találni, és kezdhettek újra jelentős mennyiségű selymet előállítani Európában. Így az 1850–1860-as években megnőtt a kereslet a távol-keleti, így a japán selyem iránt is, és ez fellendítette a japán selyemipart, olyannyira hogy Japán exportálni kezdhett.²¹ A japánok olyan ügyesen és tervszerűen használták ki a lehetőséget – például a gazdáknak nyújtott pénzügyi és technikai támogatásokkal –, hogy az európai helyzet javulásával a konjunktúra ugyan leáldozott, de addigra a japán selyem kiváló minőségével és alacsonyabb árával megszilárdította a helyét a világpiacon. A selyem stabilan az ország legfontosabb exportcikke maradt egészen az 1920-as évekig (amikor az ipari késztermékek kezdtek felülmúlni).

Tagadhatatlan természetesen, hogy Japán számára mindez – a többi kelet-ázsiai néphez képest – viszonylagos előnyökkel járt a nyugati hatalmakkal való viszonyában, függetlenségének legalábbis részleges megőrzésében. De ez nem jelentette azt, hogy kedvező pozícióban lett volna, sőt Japán az 1850-es években gazdaságilag szinte katasztrofális helyzetbe került, belpolitikailag zűrzavar és polgárháború lehetősége, külpolitikailag pedig a Nyugatnak való alávetettség kialakulu-

20 Szerdahelyi, 2007. 46–47.

21 Beasley, 1985. 142.

lása fenyegetett. A modernizáció azonban elsősorban belső folyamat, amelyet a külső körülmények legfeljebb nehezíthetnek, vagy kedvezőbb környezet esetében kevésbé gátolnak. Véleményem szerint Japán esetében ez történt, azaz a külső körülmények nem gátolták jelentősen a belső fejlődés menetét. A kulcskérdés tehát a japán belső fejlődés, a modernizáció sikerességének összetevői.

A japán történetírás marxista irányzatán belül néhány kutató már elég korán, az 1950-es években arra a következtetésre jutott, hogy a modernizációt elsősorban Japán belső viszonyai tették lehetővé és sikeressé.²² Felvetődött az is, hogy a modernizáció belső feltételei már a nyugatiak érkezése előtt megvoltak Japánban. A II. világháború után az Egyesült Államokban jelentős Japán-kutatás indult meg, és megjelent az a szemlélet is, amely Japán esetét a modernizáció egyik, „az atlanti térségen kívül egyedülálló” modelljének tekintette.²³ A kutatásban előtérbe került az előzmény, az Edo-kor viszonyainak mint a modernizáció előfeltételeinek tanulmányozása. A japán történettudományban azonban még sokáig nem fogadták el ezt a szemléletet, és csak az 1970-es évektől kezdett megjelenni és terjedni egy másik felfogás a japán modernizáció értelmezéséről.

Az Edo-kori fejlődés jelentősége

A szakirodalom modernizációval, illetve annak előzményeivel kapcsolatos álláspontjának változását több munka is mutatta. Közöttük az egyik legkorábbi és máig egyik legfontosabb az az először 1965-ben megjelent tanulmánykötet, amely nagyrészt a nevezetes 1960-as hakonei konferencia anyagát közölte²⁴ – itt találkoztak először a japán és külföldi szakemberek, hogy megvitassák Japán 19–20. századi történelmének kérdéseit.²⁵ A külföldi kutatók már ekkor az Edo-kor társadalmi szerkezetének sajátosságaiban keresték a siker magyarázatát, bár ezt a nézetet a japán kutatók akkor még elutasították. Holott Ronald Dore japán forrásokra támaszkodó kutatásai alapján bizonyította, hogy az Edo-kor oktatási intézményeiben, iskoláztatási teljesítményében található a válasz arra, hogy miért lehetett olyan gyors az új technológia bevezetése a Meidzsi-korban.²⁶ Emellett a konferencián felhívták a figyelmet a Meidzsi-fordulat utáni korszerűsítés társadalmi, kulturális feltételei között a Tokugava-feudalizmus ideológiájának, központosított hatalmi-igazgatási rendszerének egyes, a következő korszakot megalapozó elemeire is.²⁷

A későbbiekben ez az irányvonal folytatódott, és a japán kutatásokban is megjelent az 1970-es évek végétől. Az értelmezési kísérletekben a hangsúly a belső körülményekre került: a japán viszonyok tették lehetővé és sikeressé a modernizációt. A kérdés ezek után az lett: mik is a japán belső fejlődés elemei és

22 Toyama, 1951. Idézi Szerdahelyi, 2007. 47.

23 Gergely-Kodzsima, 2008. 276.

24 Jansen, 1965.

25 Gergely-Kodzsima, 2008. 276–277.

26 Dore, 1965. 99–133.

27 Gergely-Kodzsima, 2008. 277.

hogyan alakultak ki, valamint hogyan járultak hozzá a modernizációhoz? Az utóbbi évek szakmunkái már jórészt erre koncentrálnak, és az Edo-kor összetettebb képét rajzolják fel: kiemelik a polgárosodást, a gazdasági folyamatok fejlettségét, az általános műveltség és a jogfelfogás magas szintjét, a kulturális élet gazdagságát; olyannyira, hogy ma már az Edo-kor viszonyait a modern Japán alapjának tekintik.²⁸ Reischauer véleménye a jelenlegi kiegyenlített álláspontot mutatja a Meidzsi-átalakulás sikerességének összetevőiről: *„Ami ezekben az évtizedekben lejátszódott, az a japán történelemnek ebben a konkrét szakaszában semmiképpen nem történhetett volna meg a nyugati nyomás nélkül, de a sajátos történelmi előzmények és a japánok sajátos emberi tulajdonságai nélkül ez a nyomás sem vezethetett volna azokra az eredményekre, amelyekre végül is vezetett.”*²⁹

Az Edo-kor bizonyos szempontból állandónak tűnik (stabil kormányzás, erős központi hatalom ugyanazzal a dinasztiával, ellenőrzött társadalom, külső és belső béke), ugyanakkor a lassú, de mélyreható fejlődés következtében az 1830–1840-es években a japán gazdaság és társadalom jellege már nagyban különbözött a korszak elejének feudális állapotaitól. Kiemelendő – többek között – az egységes belső piac megteremtése, a pénzgazdálkodás elterjedése, az egyre növekvő urbanizáció (a népesség közel 15%-a városokban élt, ami kiemelkedő arányt képvisel a preindusztriális társadalmak esetében), a fejlett kommunikációs rendszer (úthálózat, postaszolgálat), a szamurájok mint kiváltságos réteg elszegényedése és velük szemben az alacsony presztízsű kereskedőréteg gazdagodása, új, a városlakók ízlésének megfelelő művészi és irodalmi műfajok megjelenése, virágzása és széles körben terjedése, élénk intellektuális élet új eszmékkel és vitákkal a japán történelemről, a császár szerepéről, a japán identitásról.³⁰ Ezek a változások nagyban elősegítették az 1868-as váltást és az azutáni új Japán kialakulását. Sőt ha megnézzük a modern nemzetállam – a modernista irányzat szerinti – létrejöttének kritériumait, azt látjuk, ezek jórészt már az Edo-korban jelen voltak Japánban. Erős központi politikai hatalom, általános oktatás (ami az egységes állami nyelven való olvasni tudást jelentette), kulturális homogenitás – mindezek mára már bizonyítottan az Edo-kor jellemzői.

Különösen az oktatás helyzete figyelemre méltó: az általános oktatás nemcsak a felső rétegek (szamurájok) számára volt elérhető, hanem a városlakó, sőt a vidéki köznép számára is.³¹ A tartományok által fenntartott *han* iskolák a tartomány szamurájságának gyermekeit oktatták, a *terakója* iskolák, amelyeket buddhista intézmények, templomok és kolostorok tartottak fenn a városokban és vidéken, a köznép gyermekeit, lányokat éppúgy, mint fiúkat. A 18. század végére a városi körzetekben a népesség 70%-a végezte el a *terakója* iskolát, amelyben a tanulók az olvasás, írás (ez a japán nyelvben különösen sok gyakorlást igénylő készség), számolás (a szoroban használatával) mellett földrajzi és történelmi ismereteket is szereztek, a lányok pedig külön varrást, virágrendezést és teaszertartást is tanultak.

28 Nakane-Ōishi, 1990.

29 Reischauer, 1995. 116.

30 Bellah, 1985. 11–12.

31 Katsuhisa, 1990. 118–119.

A terakója iskolák beiratkozási listái alapján elmondható, hogy a 19. század első felében Japánban a teljes népességen – nem csupán a felsőbb rétegeken – belül a férfiak 50%-a, míg a nők 15–20%-a írástudó volt.³²

Ez nagyon magas arálynak számított abban a korban, hiszen ekkor, az 1840-es években, Európa legfejlettebb területein, Angliában, Franciaországban és Belgiumban az ipari forradalom, az iparosítás és urbanizáció felgyorsulása után is 40–50%-os volt még az analfabetizmus.³³ A többi területen ennél jóval rosszabb volt a helyzet. Eric Hobsbawm szerint a németeken, hollandokon, skandinávokon és az egyesült államokbelieken kívül 1840-ben nem volt olyan nép, amelynek tagjainak fele írástudó lett volna. Több nép pedig teljesen analfabétának minősíthető, így például a délszlávok és az oroszok, közöttük az írni-olvasni tudók aránya néhány százalék volt, és majdnem írástudatlannak tekinthető az akkori spanyol, portugál és az északi területek kivételével az olasz lakosság is.³⁴ Japánban az olvasástudás nagymértékben elősegítette a városi népi kultúra országos elterjedését, és megteremtette az igényt a tömeges könyvkiadásra. Jelentős könyvkiadási üzlet jött létre, és kiterjedt kommunikációs rendszer formálódott, amely az új politikai, gazdasági és kulturális információt a társadalom széles rétegeiben terjesztette.³⁵ Tudós értekezések, politikai pamfletek, szépirodalmi alkotások, vallási szövegek váltak széles körben hozzáférhetővé szerte az országban, egységes kultúrát: nyelvet, történelmet, mitológiát, hagyományokat megjelenítve.

Mindazon szellemi – vallási, ideológiai, filozófiai – irányzat, amelyet Japán történelme során a kontinensről átvett (konfucianizmus, buddhizmus), vagy belső fejlődéséből alakult ki különböző rétegek életformájához kötődve (azaz mint a samurájok családrendszere, a sintó, a samuráj erényeket megjelenítő busidó, a samurájok életfilozófiájaként működő zen, a földművesek öngazgató közösségét megvalósító faluközösség), az Edo-korban az össznépség számára is ismert lett és széles körben elterjedt. Robert Bellah amerikai szociológus az Edo-kor különböző szellemi irányzataiból „eklektív szinkretizmussal” létrejött többé-kevésbé egységes ideológia szerepét a protestantizmus Európában játszott jelentőségéhez hasonlítja.³⁶ Eszerint mindez együtt hozott létre egy olyan erős, szigorú etikán alapuló, köteleességtudatot, önfegyelmet, lojalitást, szorgalmas munkavégzést és erkölcsös életet követelő világnézetet, amely a szellemi igényességgel – a műveltség kitüntetett szerepével, a tudományos gondolkodás fejlettségével – párosulva a premodern Japánt különösen alkalmassá tette a gazdasági, társadalmi, politikai fejlődésre. Azaz a modernizáció nem a nyugatiakkal kezdődött Japánban, és nem a „semmiből” valósult meg, és korántsem előzmények nélküli a japán fejlődés történetében.

32 Dore, 1967. 291–295.; Dore, 1965. 99–131. Az Edo-kori oktatásról lásd még: Rubinger, 2007.

33 Hobsbawm, 1964. 149–150.

34 Uo. 149.

35 Katsuhisa, 1990. 97.

36 Vö.: Bellah, 1985.

A kontinuitás jelentősége

A japán történettudományban az 1980-as években jelent meg Bitó Maszahide történész „folytonosság elmélete”, amely alapvető fordulatot jelentett a Meidzsi-korszak megítélésében azzal, hogy bizonyította: a szamurájok kezdtek és vitték véghez a Meidzsi-átalakítást, s nem a burzsoázia.³⁷ A hatalom a „hatalomváltást” követően is a szamurájrég kezében maradt, és bár személyi változások történtek – a Tokugavák és bizalmasaik helyett más csoportok vették át az irányító szerepet –, a politikai elit lényegében változatlan maradt a Meidzsi-kori átalakulások során. Ez többek között azt is jelentette, hogy a szamurájrég a modernizáció társadalmi átalakítási folyamatában ugyan megszűnt mint réteg, de hagyománya, értékrendje, filozófiája és életszemlélete tovább élt, sőt a társadalom egészében is elterjedt, és jelentős szerepet játszott Japán modern kori identitásában is.

Az 1970–1980-as években a marxizmus hatásától eltávolodó japán kutatók érdeklődése a modernizáció előzményeit illetően egyre korábbra és korábbra tolódott. Eközben megfogalmazódott az a tétel is, miszerint az európai történelem korszakolásának és beosztásának ráerőltetése a japán történelemre gátolja annak önmagában való megismerését és értelmezését.³⁸ A japán modernizáció gyorsasága elgondolkodtató, hiszen néhány évtized alatt kiépítették a modern állam és gazdaság működőképes intézményrendszerét, ami Európában egy több évszázadig tartó, hosszadalmas folyamat végeredménye volt. Arra a kérdésre, vajon ez miként volt lehetséges Japánban, válaszként felmerülhet, hogy a változások talán nem is jelentettek olyan hatalmas váltást, teljes fordulatot az előző korszakhoz képest, mint azt addig a szakirodalomban feltételezték.

A társadalom életében nagyfokú kontinuitás volt az Edo- és a Meidzsi-kor idején, változatlan maradt a falusi társadalom és viszonyrendszere, a munkamegosztás, a közösségek szerkezete, az állami hierarchia, az ideológia és a szellemiség. Ez persze azt is jelentheti, hogy a feudalizmusból rekordsebességgel a modernitásba lépő Meidzsi-kori Japán társadalmában és szellemiségében talán nem is modernizálódott teljes mértékben, hiszen az egyének életfelfogása és a társadalmi viszonyrendszer nem változott. Ezt a nézetet képviseli többek között Fukutake Tadaszi, aki munkájában bemutatta, hogy bár Japánban lezajlott a modernizáció, industrializációval és urbanizációval, a társadalmi szerkezetet továbbra is a mezőgazdaságban a paraszti családi gazdaságok, az iparban pedig a családi vállalkozások határozták meg, csakúgy mint az Edo-korban.³⁹ A hagyományos társadalom alapját a patriarchális csalárendszer (ie) képezte, amely az egyén érdekét alárendeli a közösség, azaz a család érdekének, és a harmónia fenntartásának a csoporton belül. Ez a szellemiség és társadalmi berendezkedés nem változott a modernizációval, sőt a létrejövő új nagyvállalatok is erre a csoportmintára, az Edo-kori családi vállalkozások mintájára épültek fel.

37 Bitó, 1985. 78–96.

38 Vö.: Bitó, 1992. Idézi Szerdahelyi, 2007. 54.

39 Lásd: Fukutake, 1989.

A japán munkáltatói és vállalatfelépítési rendszer mind a mai napig őriz ebből a hagyományból. A japán társadalom vertikális jellegét – a csoporttudat, a hierarchikus viszonyok szerepét –, amelyet akár archaikusnak is tarthatunk, elemezte Nakane Csie, bizonyítván, hogy Japánban mindmáig a hagyományos társadalomszerveződés a meghatározó.⁴⁰ A változások sikere tehát a nagyfokú kontinuitásban rejlik, amire több kutató is rámutatott.⁴¹ Látszólag radikális változások zajlottak le meglehetősen könnyen és gyorsan (legutóbb a II. világháború után volt „teljes fordulat”), ami csak azzal a feltételezéssel magyarázható, hogy mindez jóval nagyobb folytonossággal történt, mint ami ebből a külvilág számára látható volt. A folytonosságot jelenti, hogy az Edo-kori Japán számos elemét tartalmazta a modernizálódás lehetőségének, a Meidzsi-kori pedig számos elemét megtartotta az előző kor(ok)nak. A folytonosság nézetem szerint még további területeken is felfedezhető – nézzük az ideológia kérdését.

A japán nemzet kérdésköre

Az eddig említett – korántsem teljes – összetevőkhöz véleményem szerint egy nagyon jelentős tényezőt is hozzá kell adni a japán modernizáció értelmezéséhez, ez pedig a nemzet és a politikai ideológia kérdése. Kétségtelen, hogy a japán modernizáció viszonylagosan zökkenőmentes folyamatában – amelyben voltak ugyan kisebb, elszigetelt összecsapások, elégedetlenkedések, még egy regionális szamuráj-lázadás is, de nem volt polgárháború és országos ellenzéki mozgalom, legalábbis nem olyan, amely a reformok és az átalakítás gátja lett volna – jelentős szerepet játszott a „nemzeti egység” és az „ideológiai egység” megléte. (Különösen fontos ennek kiemelése szomszédjaival, Koreával és Kínával összehasonlítva, ahol súlyos belső küzdelmek, polgárháborúk is nehezítették a helyzetet.) Ennek az „egységnek” a vizsgálata ismét csak az előzmények kutatásához vezet.

Japán a Meidzsi-kor végére modernizálódott nemzetállamként jelent meg a nemzetközi politikában, és a kortársak is ekként tekintettek rá, akkoriban főként azt hangsúlyozva, hogy Japán mindezt a nyugatiakat utánzó képességével és a fejlett nyugati technika és intézményrendszer átvételével érte el. A Meidzsi-állam valóban a nyugati modellt követte, a főként „felülről” végrehajtott modernizáció és irányított, kettős – ipari és politikai – „forradalom” során modern intézményrendszerrel rendelkező nemzetállamot teremtettek meg, főként a nyugat-európai nemzetállamok példájára.

A nemzet fogalmát a társadalomtudomány egy része, a modernista felfogás⁴² a modernizációhoz köti.⁴³ A modernizmus a „nemzetet” és az ehhez kapcsolódó „nacionalizmust” politikai fogalomnak tekinti, amely a felvilágosodás és

40 Nakane, 1972.

41 Például Bellah, 2003.

42 Néhány irányadó munka a modernista irányzatban: Gellner, 1983.; Anderson, 1991.; Hobsbawm 1992.; Breuilly, 1993.

43 Erre lásd Gergely Attila cikkét ebben a számban.

racionalizmus alapján, a kettős – ipari és polgári – forradalmak következményeként alakult ki. A „nacionalizmus” eszerint a nemzetként definiált közösségek területi államát megteremtő politikai mozgalom, amely csak a francia forradalom után jelent meg. A nemzet ebben a felfogásban politikai koncepció, „elképzelt közösség”, társadalmilag megkonstruált egység, amellyel a modernizálódás (iparosodás, migráció) folyamán a hagyományos kötődéseiket (a lokális összetartozást, a helyi közösségeket, a családot, a vallási csoportokat) elvesztett egyének azonosulhattak. Így a nemzet megjelenésének feltétele a kapitalizmus kialakulása, az államnyelv tömeges használata (illetve az ehhez szükséges általános oktatás megléte).

Mindez érvényes a Meidzsi-kori Japánra: lezajlott az iparosodás, az urbanizáció (óriási mértékű belső migrációval), a társadalmi és politikai átalakulás, a modern intézményrendszerek létrehozása, az általános oktatás, tömegkultúra, egységes államnyelv megteremtése – és így tovább. Felmerül persze a kérdés: vajon egy ennyire nyugati típusú(nak látszó) modern nemzetállam, mint az akkori Japán, miképpen különbözhetett ideológiájában, kultúrájában, etikai értékeiben, világlátásában, szokásaiban mégis olyannyira az akkori Nyugattól, hogy mindez az alapján nyugati modellre épülő jogrendszerét is „eltérítette” a nyugati mintától? A válasz kézenfekvőnek tűnik: a sajátos japán hagyományok miatt – csak hogy a modernista felfogás éppen a hagyomány szerepét kérdőjelezi meg. A modernista nézet szerint az „elképzelt közösségek” önazonosságukat „kitalált tradíciókkal” teremtik meg, amelyek a nemzetként definiált csoport mítoszait jelenítik meg: olyan történetekkel, ősökkel, mítoszokkal, a közösen megélt élet tapasztalatával, a kollektív memória részeivel, amelyek képesek a közösség érzetét, az azonosulás lehetőségét nyújtani a csoport tagjainak. Ez a folyamat – a hagyomány „megalkotása” – a modern nemzet kialakításának fontos alkotórésze.⁴⁴

Az utóbbi évek nemzetközi szakirodalmában számos olyan munka született, amely a hagyományosan japán jellegzetességeknak tartott jelenségekről mutatja ki, hogy a 19. századi nemzetállam építésének „termékei” (például az állami sintó vagy a császárkultusz).⁴⁵ Ez a megközelítés azonban kevésbé látszik figyelembe venni, hogy a „kitalált” jelző félrevezető lehet.⁴⁶ A modern nemzetépítés „kitalált tradíciói” nem minden valóság alapot nélkülöző vagy hamis képzeteket megjelenítő ideák voltak, azaz nem tarthatók teljességgel kitalátnak. Ahhoz ugyanis, hogy egy közösség számára elfogadhatóak és azonosulásra alkalmasak lehessenek, illeszkedniük kellett az adott közösség kollektív emlékezetének eseményeihez és személyiségeihez, a közös múlt elemeihez, a kulturális meghatározottsághoz, az adott társadalom életét szabályozó normákhoz és szokásokhoz – és így tovább. Erre éppen Japánból hozható fel példa: azért lehetett a Meidzsi-korban a császárkultusz és a sintó mitológia – amely a japán népesség jelentős részének ekkor szinte ismeretlen volt – nemzeti egységet megvalósító, az azonosulás lehetőségét biztosító ideológia,

44 Lásd: Hobsbawm–Ranger, 1983., különösen Hobsbawm, 1983. 1–14.

45 Vlastos, 1998.; Kinzley, 1991.; Ichikawa, 2000.; Hardacre, 1986.; Hardacre, 1989.

46 Burgess, 2010.

mert a *valamikori* japán élet részének, és mint ilyent, ősi japán hagyománynak tekintették, ezáltal természetesnek vették annak „felújítását”.⁴⁷ Ez nagyrészt a *kokugaku* tevékenységének eredménye volt, amiről a későbbiekben részletesebben esik szó.

Mindez arra utal, hogy a modern nemzetállam nem tudna létezni bizonyos „nemzeti jelleg” nélkül, amely ebben az esetben nem a jogosan vitatott „néplelékre” utal, hanem a közösség szükséges közös felfogására az azonos kultúra, közös értékek és hasonló kulturális jellegzetességek terén. Ezt a „nemzeti jelleget” mítosznak szokták tartani, mivel a nemzet – mint láttuk a modernista felfogás gondolatmenetében – társadalmilag megkonstruált egység, amelynek közösségét az ezzel azonosuló egyének tudata hozza létre, és nem egy külső objektív valóság. De éppen ez a folyamat legfontosabb része: a tudati azonosulás, az önidentitás meghatározása: minden közösség attól válik közösséggé, hogy tagjai annak tekintik magukat. A belső kép ez esetben meghatározza a társadalmi valóságot. A „nemzeti identitás” valóban mesterségesen formált lehet, de kialakításában az adott népcsoport közös történelmének elemei hangsúlyosan szerepelnek, sőt nélkülözhetetlenek. A nemzeti azonosságtudat megteremtése – és ebben a történelem felhasználása – minden nemzetállamban hasonlóan ment végbe; különbség abban mutatkozik, hogy milyen motívumok kerültek a „nemzeti jelleg” megrajzolásába. A japán „nemzeti jelleg” nem tartható különlegesnek; azonban az a történelmi anyag, amelyen alapul, és az a nemzeti kultúra, amelyet mindezzel (újra)alkottak, nagyon is egyedi. A kérdés természetesen az, honnan származott mindaz az egyedi kulturális elem, amely a Meidzsi-korban a japán nemzettudat jellegét meghatározta. Ahogyan az eddigiekben is láttuk, a japán modernizáció alapjait, eredőit, belső forrásait az előző korszakban, az Edo-korszakban fedezhettük fel – az ideológiát tekintve is itt találhatunk válaszokat.

Az Edo-korszak kulturális mozgalma: kokugaku

A *kokugaku* (hazai/nemzeti tudományok) irányzata művelődéstörténeti jelenség, amelynek hatása nemcsak az eszme-, hanem a politikatörténetben is kiemelkedő jelentőségű.⁴⁸ A 18. századi Japán kulturális mozgalma – vagy szellemi irányzata – nemcsak az akkori kulturális életet alakította át, amivel a több mint egy évezredes kínai kulturális hegemoniát megszüntette, hanem meghatározta a japán nemzeti ideológiát is az elkövetkező évszázadokra. Gyakorlatilag megalapozta a japán nemzettudatot, amely örökséggel véleményem szerint a nyugatosodó, modernizálódó Japán a 19. század végén ki tudta alakítani sajátos japán identitását, mind Ázsiához (amitől ekkor elszakadni szándékozott), mind a Nyugathoz (amelyhez pedig csatlakozni kívánt) viszonyítva, és ezzel sikerült megőriznie – főként kulturális-szellemi – hagyományainak jelentős részét. Úgy vélem, Japán ezzel már mo-

⁴⁷ Kinzley, 1991. XV–XVI.

⁴⁸ A kokugaku értékelése a szakirodalomban máig vitatott kérdés. A kokugaku irányzatáról magyarul: Farkas, 2012. 149–165.

dernizációja előtt megkezdte az elszakadást a kínai kultúrköről, és megindult a modern nemzettudat kialakulása.

A klasszikusok tanulmányozásának konfucianus eszméje az Edo-korban, a külföldtől való elzárkózás idején néhány japán tudóst ahhoz a felismeréshez vezett, hogy a klasszikusok alatt nemcsak a kínai klasszikusok érthetők, hanem a japán szövegek is. Idővel egyre inkább azok tanulmányozására helyezték a hangsúlyt, és az idegen hatástól való megszabadulás jegyében már az eredeti lökést adó neo-konfucianizmustól is eltávolodtak. Az Edo-korszak befelé forduló szellemiségében előtérbe került az „eredeti japán jelleg” kutatása. Ebben a törekvésben hamarosan felbukkant a sintó mint az idegen hatásoktól mentes japán örökség megtestesítője. A kutatók arról írtak, hogy a japán tudósoknak saját népük történelmével és kultúrájával kellene foglalkozniuk, az idegen kultúrák helyett a saját kultúrájuk nagyságát kellene felfedezniük és hirdetniük. A japán „nagyságot”, sőt a Kína feletti felsőbbrendűséget igyekeztek bizonyítani azzal, hogy Japánban – nem úgy, mint Kínában – ugyanaz a császári dinasztia uralkodik „az idők kezdete óta”, ami nyilvánvalóan a japán császári család isteni származása miatt van. A Japánt és a világot teremtő istenek saját leszármazottjukat küldték a földre a védelmük alatt álló nép vezetésére – Japán tehát az istenek földje.⁴⁹ Ez az eszmeiség egyértelműen a sintó gondolatvilágából ered, és az Edo-korban kezdett széles körben terjedni.

A sintó Japán ősi vallása, illetve inkább az ősök tiszteletén, a természet imádatán alapuló hitvilág és az ősi, helyi rituálék laza szerkezete; szertartások, varázslások, helyi kultuszok halmaza; erkölcsi tanítások, filozófia és metafizikai mondanó nélkül.⁵⁰ A buddhizmus mellett a sintó a néphagyomány alapvető részeként a helyi közösségek életének fontos összetartó ereje volt, és így mindvégig élő maradt. A középkorban, a 13. századtól sintó tudósok megpróbálták a sintót más vallások mintájára megszervezni és azokkal egyenrangúvá tenni. Ennek idején megalkották a sintó teremtménytörténetét, megerősítették a japán császár isteni eredetét – aki a sintó főistenség, a Napistennő egyenes ági leszármazottja –, valamint azt a tételt, miszerint a császár isteni személy, Japán pedig az istenek védelme alatt áll. Az Edo-korszakban a japán klasszikusok iránti érdeklődés előtérbe helyezte a sintó ideológiáját, és ezzel egy olyan irányzat, majd mozgalom bontakozott ki, amelynek célja – mai kifejezésekkel élve – Japán identitásának megfogalmazása lett. Ennek során a sintót is újrafogalmazták, így mindaz, amit ma ősi japán, sintó hagyománynak tekintünk, nagyrészt az Edo-kori kokugaku tudósok munkásságának az eredménye.

A 17. századtól sintó teoretikusok sora bizonygatta a sintó „eredeti japán”, azaz nemzeti jellegét, és szorgalmazta tanulmányozását az „idegen hatásokkal”, így a buddhizmussal, konfucianizmussal szemben. A japán klasszikusok tanulmányozására iskolát alapítottak, amelynek a kokugaku, azaz „nemzeti tudományok” nevet adták, mivel célja a japán kultúra tanulmányozása volt, főként annak kideríté-

49 Earl, 1964. 45.

50 Nemeshegyi, 2009. 42–47.

se, milyen is lehetett az eredeti japán kultúra a külföldről érkezett befolyás előtt.⁵¹ A tanítványok között már nemcsak papok és szamurájok voltak, hanem a gazdag edői polgárság tagjai is, ami később hozzájárult ahhoz, hogy a kokugaku a magas színvonalú és kiterjedt közoktatásban is kezdett megjeleni.

A kokugaku újra felfedezte az ókori japán irodalmat, az ókori japán nyelvet, amivel lehetővé tette a japán klasszikusok megismerését. (Addigra már az ókori japán klasszikusok szinte feledésbe merültek, alig tudták elolvasni vagy megérteni őket.) Az ókori nyelv megértésével az ősi japán gondolkodásmód megismerését, újjáélesztését szerették volna elérni. Az ősi értékek egyik legfontosabb eleme a kókokusugi, azaz a császári uralom alapelve (császárközpontú ország elve) lett. A kokugaku az ősi japán nyelvet nemcsak egyenértékűnek vélte a korabeli japán nyelvvel, hanem egyenesen annál felsőbbrendűnek, mert azt még nem rontotta meg az idegen, kínai hatás, és természetesebben nyilvánult meg a természet, az emberi érzékelés és a nyelv közötti összefüggés. A kínai írás átvétele mindezt felborította, az eredeti egységet megbontotta. Ugy vélték, az eredeti japán nyelv rekonstrukciójával vissza lehet nyerni az ősi természetes állapotot. Az ősi szövegek, ha megfelelően olvassák őket, feltárják az idegen hatásoktól még meg nem rontott ősi Japánt, amely természetes közösségként létezett, az uralkodó és az alattvalók olyan magától értetődő harmóniában éltek együtt egymással és az istennel, hogy nem volt szükség korlátozó elvekre és szabályokra, illetve az uralmat erőszakkal megvalósító torzító törvényekre (mint amilyen a konfucianizmus). Az előtérbe helyezett ősi japán krónika, a *Kodzsiki* (712) az „isteni korszak” leírásával – amely tartalmazta a Japán-szigetek és a japán nép teremtését, az istenek tetteit, köztük az első japán uralkodó, a Napistennő unokájának földre szállását – évszázadokra kanonizálta a japán eredetmítoszt, megfogalmazva benne a japánok „egyediségét” és „felsőbbrendűségét”.

Az ősi japán kultúra iránti érdeklődés nemcsak a filológiai, nyelvészeti és irodalmi kutatásokat, az ősi krónikák újrafelfedezését és tanulmányozását lendítette fel, hanem a japán nemzeti érzés kialakulását is elősegítette. A tudományos érdeklődés és kulturális irányzat politikai mozgalommá vált. A kokugaku a sintót tekintette az igaz japán vallásnak, meg kívánta tisztítani azt idegen elemeitől. Ezáltal a sintó ideológiájának elemei kezdtek megjeleni a politikai gondolatokban is, legfőképpen a császársággal kapcsolatban. Az ősi szövegek megmutatták, hogy egyedül a császár az, aki isteni felhatalmazással Japán felett uralkodhat. A kokugakut ezért nagyrészt a sintó restaurációval (fukko sintó) azonosították. Egyes kokugaku tudósok már ismerték a nyugati kereszténységet, annak erejét és hatását is, és felismerték, hogy a kereszténység és az egyházak milyen nagy szerepet játszanak a nyugati államokban ideológiailag, a társadalom egységének megteremtésében és az államhatalom megerősítésében. Ugy vélték, ezt a szerepet Japánban a sintó töltheti be, és tevékenységük arra irányult, hogy a sintót erre alkalmassá tegyék.

51 Bary–Ryusaku–Keene, 2001. 1–9.

A japán kulturális és társadalmi jellegzetességek központi témává váltak, azok hangsúlyozása a japán különbség megfogalmazását jelentette először Kína, majd ennek mintájára a nyugatiak japánbeli megjelenése után a Nyugat ellenében. Mindez az Edo-kor végére és a Meidzsi-kor elejére az egész országban, vidéken is elterjedt, főként a sintó papság közreműködésével és a tehetős gazdák körében. (Sőt a késő Tokugava-kori, vidéki származású kokugaku tudósok még külön elméletet is alkottak a vidéki élet, a mezőgazdaság fontosságáról.)⁵²

A kokugaku eszmeiség a 19. század első felében nagy intellektuális vitát keltett Japánban. Különösen a konfuciánus tudósok támadták erősen, de az egyik jelentős konfuciánus központ tudósai mégis elméletükbe emelték annak elemeit. Mito tartomány a sóguni Tokugava-család egyik ágának birtoka volt, ahol a korszak neo-konfuciánus tudományosságának egyik fontos központját hozták létre (Mitogaku).⁵³ A historiográfiai kutatások és forráselemzések során a szigorú konfuciánus tudományosság alaposságával dolgozó Mito-tudósok is ugyanazokkal a szövegekkel foglalkoztak, mint a kokugaku tudósai. Más indítatással, valamint a történelem konfuciánus felfogása alapján racionális rendezőelvet és ok-okozati viszonyt feltételező értelmezéssel, de mégis a kokugaku nézeteihez hasonló következtetésekre jutottak.⁵⁴

Az ókori szövegek feldolgozása nyomán itt is megjelent a japán császárság isteni eredete, annak ezáltal megkérdőjelezhetetlen legitimitása, valamint a japán nép egyediségének a koncepciója. Másrészt a konfuciánus elvekkel vegyítették az „ősi japán erények” értékelését, és úgy vélték, a japánok ősi mivoltukban is univerzális etikai alapelveket követtek (ami a konfuciánus világkép alapja), többek között éppen a császár feltétlen tiszteletével. Ez a tétel viszont már problémákat okozott a sógunátus intézményével szemben. Ha a császár isteni eredete a japán történelem vezérelve, a japán császár népének az istenek által örök időkre felhatalmazott vezetője, akkor felmerülhet a kérdés: vajon miért nem részesül ennek megfelelő tiszteletben? Így a Mitogaku körében is kialakult az a nézet, hogy törekedni kell a császárt megillető tisztelet „helyreállítására”: a „szon nó” (tisztelet a császárnak) jelszó fejezte ki ezt a törekvést.

Ugyancsak itt jelent meg konfuciánus, sintó és egyéb elemekből kialakítva egy másik kulcskoncepció is, amely Japán modern történelmének egyik legfontosabb eszmeiségét adta 1945-ig. A *kokutai* (nemzettest) fogalma Japán különleges egységét jelölte a császár által vezetett nép egy testként való megjelenítésével, így jelentése magában foglalta a nemzeti egység, nemzeti identitás, nemzeti lényeg értelmezéseket is.⁵⁵ Mindehhez a 19. század első felében Mito ura, Tokugava Nariaki – aki, ismerve a Kelet-Ázsiában végbemenő folyamatokat, a nyugati nagyhatalmak hódításait, és elszánt idegenellenes volt, azaz feltétlenül fenn kívánta tartani Japán elzárkózását – megfogalmazta a „dzsói” (az idegenek kiűzése) jelszót is, amivel összeállt a sógunátus elleni harc jelszava: *szonnó dzsói*. (Igaz, Nariaki csak refor-

52 Harootunian, 1989. 207.

53 Uo. 182–198.

54 Beasley, 1985. 50–53.

55 Aizava Szeisizsai, a Mitogaku egyik vezető tudósa népszerűsítette 1825-ben *Sinron* (Új ideológia) című értekezésében, amelyben a szon nó kifejezést is bevezette. Bary–Ryusaku–Keene, 2001. 90–93.

mokat sürgetett az ország egységének helyreállítására, illetve gazdasági és katonai erősítésére.)⁵⁶ Így az eredetileg a Tokugava-rendszer hivatalos ideológiáját képviselő iskola, a Mitogaku már a 19. század első felére létrehozta a sógunátus elleni támadások fontos ideológiai alapját, amelyet aztán a Tokugavák ellenfelei fel tudtak használni az ellenük való „nemzeti” összefogásban.⁵⁷

Amikor az 1850-es évektől kezdve megjelentek a japán partoknál az ország megnyitását követelő amerikai, angol, francia és orosz hajók, nyilvánvalóvá vált a Nyugat technikai fölénye, s egy idő után az is, hogy ezzel Japán – akkori viszonyai-val – nem szállhat szembe. 1853-tól 1868-ig tartottak a belső viták, hatalmi küzdelmek és néhol katonai összecsapások arról, milyen politikát folytasson az ország ebben a válságos helyzetben. Ebben a 15 évben fontos szerephez jutott mindaz a szellemi-kulturális irányzat és ideológia, amely a megelőző évszázadban alakult ki.⁵⁸ A sógunátus ellen lázadó tartományok (vezetők a régi Tokugava-ellenfelek voltak) éppen ezeknek az ideológiáknak köszönhetően tudták a különböző erőket a Tokugavák ellen egyesíteni: a császári hatalom visszaállításának programja – mint az ország egységének helyreállítása – a Tokugavák leváltását jelentette.⁵⁹ A szonó dzsói (tisztelet a császárnak, az idegenek kiűzése) jelszava az addigi ideológiai irányzatokból született: a császári uralommal – amelyet a sógun bitorolt eddig – lehet az egységet megvalósítani. És ugyanez az ideológia volt az, amely az egyáltalán nem vesztes pozícióban lévő Tokugavákat – akik még mindig az ország legerősebb hadseregével rendelkeztek, elkezdtek nyugati módon fegyverkezni és modernizálódni, valamint francia szövetségeik révén külföldi támogatóik is voltak – mégis arra bírta, hogy a legfontosabb hatalmi összetevő, a császári legitimitáció hiányában visszavonuljanak a küzdelemtől (hiszen a császár ellenében kellett volna polgárháborúba bocsátkozniuk!).

A császárság hatalmának visszaállítása programjával 1868-ban uralomra került szamurájcsoporthoz az uralkodó politikai elit, a szamurájréteg folytonosságát jelentette, bár személyi változások természetesen történtek.⁶⁰ A modernizáció elején, az 1860–1870-es években Japán igyekezett mindent átvenni a Nyugattól (beleértve az eszméket, a kulturális áramlatokat, a művészeti stílusokat), az 1880-as évektől viszont egyre jobban érvényesült a „nyugati technológia, japán szellem” jelszóval kifejezett törekvés, hogy Japán nemzeti jellegét és szellemiségét erőteljesen védelmezzék. Az 1890-es császári leirat az oktatásról ismét a konfuciánus etikára épített, és a hagyományos japán erényeket nevezte meg a legfontosabb alapelveknek.⁶¹

A Nyugatot tanulmányozó japán szakemberek számára hamar nyilvánvalóvá vált a kereszténység (azaz a vallás) ideológiai fenntartó szerepe az állam és polgárainak életében. Ez a felismerés vezetett arra a törekvésekre, hogy egy az ál-

56 Beasley, 1985. 53.

57 Harootunian, 1989. 189.

58 Webb, 1965. 167–192, 169.

59 Hunter, 1989. 163.

60 Bitő, 1985. 78–96.

61 Hirakawa, 1989. 495–498.

lamszervezetet erősítő, ugyanakkor kellőképpen „japán” vallást alakítsanak ki.⁶² Így vált a sintó – eredeti jellegétől ekkorra már teljesen eltérően – államvallássá. Első lépésben a sintót elkülönítették a vele évszázadok óta összefonódott (nem eredeti japán) buddhizmustól,⁶³ majd a meglévő szentélyek megszervezésével és rangsorolásával megeremtették az így önállóvá vált vallás intézményrendszerét.⁶⁴ A sintó papok állami tisztviselők lettek, és mindenkit köteleztek arra, hogy a lakóhelye szerinti sintó szentélyben regisztráltassa magát. A sintó államvallás három nagy tanítása – az istenek tisztelete és az ország szeretete, az emberi élet alapelveinek tisztázása, a császár iránti hódolat és engedelmesség – hű alattvalókká szándékozott formálni az ország lakosságát. A sintó eszmerendszere a császár mint istenség vallásos tiszteletét is megerősítette. Egy 1870-es proklamáció szerint a japán nemzetet az istenek (kamik) alapították, és azóta is az isteni származású, töretlen vonalú császári család őrizte meg az állam és a vallás egységét.⁶⁵

Mindezt 1889-ben Japán első alkotmánya is tartalmazta, amelynek alapítója a császár isteni származása, szent és sérthetetlen volta, valamint minden hatalom forrásaként való megjelenítése volt (1947-ig volt érvényben). Az 1868-as Meidzsi-átalakulás után a modern ideológusok a kokugaku terminológiáját és fogalmait használták fel arra, hogy létrehozzák Japán és a császári uralom új ideológiáját, Japán identitását, amely mind Ázsiától, mind a Nyugattól megkülönböztette az országot. Mindezt ősi japán hagyományként tálták, noha nagyrészt „kitalált hagyomány” („invented tradition”) volt, amely a japán császári mitológiából, a nyugatiaktól átvett abszolút uralkodó fogalmából, illetve a konfuciánus etikából származott, és minden archaikus jellege ellenére tulajdonképpen egy modern nemzet-tudatot, sőt egy egyre erősebb nacionalizmust jelenített meg.⁶⁶ Nem restaurációról volt szó – noha a császári uralom „visszaállítását” hangsúlyozták –, hanem egy új hatalmi mechanizmusról, amelyben az új politikai-gazdasági elit a császárra hivatkozva kormányzott. Ez a császárközpontú egységes nemzet (*kokutai*) jelent meg az oktatásban, az államvallás eszmeiségében, a politikai ideológiában, a propagandában; nemzedékek nőttek fel ezen egészen 1945-ig.⁶⁷

A II. világháború után széles körben elterjedt az a nézet, amely szerint a kokugaku jelentősen hozzájárult az 1930–1940-es évek japán militarizmusának és fasizmusának kialakulásához, sőt szellemi forrásának tekinthető. Értékelése éppen ezért sokáig nagyon negatív volt, a japán szélsőséges nacionalizmus, a felsőbbrendűséget hirdető, rasszista militarizmus és imperializmus ideológiájaként tartották számon. Ez összefüggött azzal, hogy sokáig az Edo-kor megítélése is negatív volt a japán szakirodalomban: elmaradott, feudális jelzőkkel illették.⁶⁸ Az utóbbi évti-

62 Earhart, 1982. 152–159.

63 Tamura, 2000. 156–158.

64 Hardacre, 1986. 29–63.

65 Earhart, 1982. 152.

66 Hardacre, 1989. 42–58.

67 Earhart, 1982. 156.

68 Gergely-Kodzsima, 2008. 279.

zedekben némileg változott a megítélés (erről már volt szó korábban),⁶⁹ az Edo-kor több szempontú kutatása kedvezőbb megítélést eredményezett.⁷⁰ Az újabb szemlélettel az Edo-kor összetettebb képét rajzolják fel: kiemelik a polgárosodást, a gazdasági folyamatok fejlettségét, az általános műveltség és a jogfelfogás magas szintjét, a kulturális élet gazdagságát.⁷¹ Az utóbbi évtizedben újabb szempontok jelentek meg a kokugaku értékelésében is. Régebben inkább csak a kokugaku kulturális – nyelvészeti, irodalmi, történelmi kutatásainak – eredményeit értékelték, azt, hogy a kokugakuból született a Meidzsi-korban a modern japán bölcsészettudomány (nyelvészet, irodalomtudomány, történettudomány, de még a néprajz is), ugyanakkor ideológiai, szellemi hozadékát negatívan kezelték mint a japán nacionalizmus kialakítóját.⁷²

Az újabb – ismét főként nyugati – szakirodalomban azonban megjelentek olyan vélemények és tanulmányok is, amelyek a kokugakut a pozitív nemzetépítés példájának tekintik.⁷³ Ezek szerint a kokugaku tudósai és ideológusai a közösség létező kultúrájának felhasználásával és fejlesztésével egy tudatos, modern nemzet-tudatot építettek.⁷⁴ Ebben a megközelítésben a közösségen van a hangsúly, ugyanis az ősi japán szövegek értelmezésével az Edo-kori létező – lényegében feudálisnak tekinthető – társadalmi és politikai rendtől független, azon átívelő, sőt azzal bizonyos mértékben ütköző közösségi formákat, kapcsolódásokat hoztak létre. A „japánság” az elválasztó társadalmi, regionális tudatok felett – a kokugaku ideológusok működésének köszönhetően – egy individuális és kulturális (közös) identitás forrása lett.⁷⁵ A kokugaku a feudális társadalom szétagoltságát egy új közösségi identitás, a közös nemzethez való tartozás érzésével váltotta fel – egy olyan nemzettudattal, ami lehetővé tette a modern fejlődést Japánban.

Az ősi japán nyelv, irodalom, mitológia, történelem és politikai ideológia tanulmányozásával, felelevenítésével és helyenként újrateremtésével a kokugaku meghatározta a japán kultúrát, a nemzeti jelleget, ezzel megkülönböztette azt a kínai – és minden más – kultúrától és néptől. Ez a folyamat, „a közösség elképzelése” tehát még a *modernizáció előtt* lezajlott Japánban, és nem azután, annak eredményeként, hanem éppen annak elősegítőjeként.

Az újabb szakirodalom az Edo-korszakot már nem is a premodern, hanem az „early modern” jelzővel illeti. Ezzel elismerést nyert, hogy az Edo-kor viszonyai már a modernizálódás felé vezettek. Ez viszont azt is jelenti, hogy a kokugaku irányzatot „nemzetépítésként” is fel lehet felfogni, hiszen még a modernista felfogás szerinti feltételek is nagyrészt adottak voltak a nemzet megalakulásához („nyomdakapitalizmus”, egységes piac, kultúra, tömeges írástudás stb.). Mindezek alapján joggal vélhetjük úgy, hogy a kokugaku nemzetépítő mozgalom volt, amely vélemé-

69 Szerdahelyi, 2007. 43–58.

70 Gergely–Kodzsima, 2008. 277.

71 Nakane–Ōishi, 1990.

72 Uchino, 1983.

73 Vö.: Burns, 2003.

74 Uo. 225.

75 Uo. 220.

nyem szerint hasonló jellegzetességeket mutat, mint a közép-európai – elsősorban magyar, cseh, lengyel – népek ugyanekkor (18. század) zajló nemzeti ébredésének jelensége.⁷⁶

Az a tézis, miszerint a kora újkori (azaz az Edo-kori) Japánban létezett a kulturális egység alapján álló japán nemzeti identitás, már több kutatónál is megjelent.⁷⁷ Watanabe Hiroshi múlt évben angolul is kiadott, a japán politikai gondolkodás történetéről írott művében kifejtette, hogy a japánok már a modernizáció előtt, az Edo-korban is rendelkeztek nemzeti identitással.⁷⁸ A japánokról úgy vélik, írja Watanabe, hogy az Edo-korban csak tartományi (japánul: *kuni* vagy *oku*) azonosságtudatuk volt, és nem voltak tisztában azzal, hogy egy nagyobb egészhez, egy országhoz, Japánhoz tartoznak. Ez azonban, folytatja Watanabe, tévedés. Az Edo-korban is országnak (*kuni-nak*) tekintették Japán egészét, hiszen az akkor általuk ismert külvilág országait (Kína és India) is és Japánt is *oku-ként* vagy *kuni-ként* emlegették. A 18. századra számos fontos feltétele megteremtődött annak, hogy Japán népe mint nemzet tekintsen önmagára: 1. politikai egység, a politikai hatalom birodalmat egységesítő intézményrendszere; 2. gazdasági integráció, országos, egységes belső piac; 3. az emberek és az információ áramlását biztosító hálózatok (úthálózat, posta, iskola-rendszer, könyvkiadás); 4. kulturális integráció, az írott nyelv egységessége az egész országban; 5. a bezárt ország (*szakoku*) szigorú elkülönítést jelentett az országban és az azon kívül élők között, így a japánok anélkül, hogy valaha is személyes tapasztalatuk lett volna más népekről, tisztában voltak azzal, hogy egy különálló nemzet vagy etnikai csoport tagjai. Mindezekben felül élénk diskurzus folyt arról, milyen jellegzetességei vannak a japánoknak, amelyekkel mindenki másról megkülönböztethetik magukat (ez szintén a *kokugaku* tevékenységét jelenti).

Reischauer megfogalmazásában: „Nehéz meghatározni, hogy a premodern Japán mely adottságai voltak szignifikánsak a modern Japán arculatának kialakításában, s ezeknek mekkora lehetett a viszonylagos jelentőségük. Kétségtelenül fontos tényező volt a szigetország természetes izoláltsága, amelyet még fokozott a több mint két évszázados mesterségesen kleroszokolt elzárkózás – s mindez nagyon homogén népet hozott létre a japánokból, akikben rendkívül magas fokon tudatosult identitásuk és különbözőségük. (...) A japánokban ezen kívül olyan nemzeti érzés is élt, amely hasonlított a korabeli európai nemzetekére, de szinte teljesen hiányzott a korabeli nem nyugati országokban.”⁷⁹

A modernista felfogás a *kokugaku* mozgalmát nativizmusként értelmezi (az utóbbi évek szakirodalmi nagyrészt ekként foglalkozott a *kokugaku*val),⁸⁰ bár ezt illetően is vannak különböző vélemények.⁸¹ A nativizmus – klasszikus értelmezése

76 Ennek a véleménynek a kifejtésére itt most nincs mód, és nem is ez az írás célja. Rövidebb összefoglalásért adtam eddigi kutatásaimnak: Farkas, 2013.

77 Yoshino, 1998. 151–152.

78 Watanabe, 2012. 275–278.

79 Reischauer, 1995. 116.

80 Vö.: Harootunian, 1988.; Flueckiger, 2011.; McNally, 2005. (Bár McNally hangsúlyozza, hogy a nativizmus nem egyenlő a *kokugaku*val, csak annak bizonyos irányzataival.)

81 Breen, 2000. 429–439.; Teeuwen, 2006. 227–242.

szerint – olyan szellemi-kulturális, vagy akár politikai mozgalom, amely valamilyen valós vagy vélt külső fenyegetésre (ez lehet külső hatalom kulturális fölénye és terjeszkedése is) válaszul a hazai, „bennszülött”, saját kultúra védelmét, felélesztését, művelését, terjesztését tűzi ki célul.⁸² Nyilvánvalóan a kokugaku egyes elemeire illik ez a meghatározás, de nem mindegyikre (ennek részletezésére itt most nincs mód), azaz a kokugaku ennél egyrészt irodalmi, nyelvészeti, történeti kutatásaival, költészeti és esztétikai, sőt filozófiai tanulmányaival jóval szélesebben értelmezett kulturális irányzat volt, másrészt az időhatárokat, körülményeket és célkitűzéseket tekintve jóval korlátozottabb. A Japánban kétségtelenül az ókortól létező nativizmus véleményem szerint nem azonosítható a kokugakuval. A kokugaku irányzat és mozgalom kialakulásának és működésének idején Japánt éppen nem fenyegette külső hatalom, így annak motivációja nem a védekezés volt elsősorban, hanem az önmeghatározás, a „japánság”, a japán nemzet identitásának definiálása. A későbbiekben, a Meidzsi-kori modernizálódás folyamán erre lehetett támaszkodni, immár valóban „védekezésként” a külső hatalmak szellemi-kulturális térfoglalása ellen. Szellemi-ideológiai alapot adott a japán identitás megfogalmazásához és megőrzéséhez akkor, amikor Japán új keretek között, a nyugati értékrend szerint határozta meg magát.

Etnoszimbolizmus

Van másféle felfogása is a nemzet fogalmának és létének, amely úgy vélem, alkalmasabb a japán fejlődés értelmezésére. A főként Anthony D. Smith által megalkotott elmélet, az etnoszimbolizmus a modernista és a tradicionális (primordiális vagy perenniális) irányzatok egyfajta szintézisének tekinthető. Fő tézise, hogy a nemzetek ahhoz, hogy a tradicionális közösségekből kialakítsák a nemzet modern formáját, visszanyúlnak az etnikai közösség premodern mítoszaihoz, emlékezetéhez, múltjához, hagyományaihoz. Smith elfogadja, hogy a modernitás előtt nem beszélhetünk nemzetekről, ugyanakkor számos lazább kulturális egységet azonosít a premodern korszakban *ethnie*-ként,⁸³ amelyek nem pusztán etnikai csoportok, hanem olyan közösségek, amelyek közös tudattal rendelkeznek a közös származásról, múltról és történeti emlékekről, kultúráról, és általában egy „őshaza” képük is van. Az etnoszimbolizmus tehát nem vonja kétségbe a nemzetek, illetve a nemzeti tudat konstruált jellegét, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a nemzeteknek az etnikai csoportok adják az alapját, és hogy a közösségteremtő céllal, tudatosan kialakított nemzeti kultúrák az etnikai csoportok régről örökölt mítoszaiból és szimbólumaiból merítenek. A mítoszoknak kiemelt jelentősége van, mert valós érzelmi kötődést, azonosulást, közös identitást alakítanak ki az etnikai nemzet tagjaiban.⁸⁴ Így a nemzettudat és a nacionalizmus egyáltalán nem egy elképzelt közösség illuzórikus hite,

82 Teeuwen, 2006. 227.

83 Smith, 1995. 57.

84 Smith, 1986. 15–16.

hanem a közösség már előzőleg is létezett vallási, rokonsági, hitvilágbeli szerkezetére épülő rendszer.

Smith szerint Japán kiváló példa az *ethnie* és az etnikai nemzet létre. Az *ethnie* nem pusztán etnikum, hanem – mint Japán esetében – a kulturális és genetikai aspektusok összessége, amely a japán nép/nemzet nyelv és hagyomány által összekötött organikus egységét hangsúlyozza. Japán „*ethnie*”-ből szerves fejlődéssel vált modern nemzetállammá, és ebben a *kokugaku* mozgalomnak kiemelkedő jelentőségű szerepe volt. Mindez arra utal, hogy Japán fejlődése nem a nyugati (és nem is az ázsiai) modell szerint játszódott le, de ez ma már szerencsére nem jelent értékítéletet, elmaradottsági stigmatizációt, pusztán annyit, hogy sajátos fejlődési modell látható Japánban, amely ugyanakkor bizonyos aspektusaiban hasonlítható más területek – akár Európa – népei által bejárt utakhoz is.

Japán „egyedisége”

Végezetül lássunk néhány gondolatot arról a vitatott véleményről, amely Japánban már évszázadok óta létezik, és a nyugati irodalomban is Japán megnyitása óta jelen van: Japán egyediségéről. Hová is tartozik Japán? Kétségtől a világ legfejlettebb ipari országai közé, modern ipari – sőt inkább már posztindusztriális – gazdaságával, társadalmával és demokratikus politikai rendszerével a nyugati civilizáció része. Ugyanakkor elhelyezkedése, kulturális meghatározottsága, vallása, írásrendszere és számos egyéb kulturális hagyománya folytán Ázsiához, a kínai civilizációhoz kötődik.

A japán modernizáció sikeressége a 19. század folyamán és ebben páratlan volta Ázsiában felvetette annak lehetőségét, hogy Japán nem teljességgel az ázsiai (kínai) világ része, hanem egyediségénél fogva önálló civilizációt alkot.⁸⁵ Ebben valószínűleg fontos szerepet játszik szigetország mivolta, annak előnyével: időről időre az – Ázsiától való – elzárkózás lehetőségével. Igaz, hogy az ázsiai kontinens mentén helyezkedik el, és emiatt történelme során több elemet is átvett a kínai kultúrából (amelyeket aztán saját hagyományai szerint alakított át, így jött létre a japán buddhizmus, a zen, a japán konfucianizmus, számos művészeti műfaj), ugyanakkor történeti útja számos szempontból más, mint a kínai fejlődés, sőt inkább az európaival mutat rokon vonásokat. Emiatt bizonyos értelemben a nyugati és az ázsiai világ valamilyen keverékének is tekinthető, azaz önálló civilizációnak.⁸⁶ A japán kultúra bizonyos elemei jelentősen különböznek a kínai jellemzőitől: a *sin-tó* mint ősi japán hiedelemvilág, az *ie* családrendszer, a *busidó*. A japán történelem egyes részei határozottan eltérnek a kínai mintától és Európával hozhatók párhuzamba: középkori feudalizmus, független államiság (nem volt gyarmat), 19. századi modernizáció – sőt mint láthattuk, már az azt megelőző korszak viszonyai sem ázsiai jelleget mutatnak –, modern nemzetállam, 1945 utáni demokratikus fejlődés.

85 Vö.: Huntington, 1998.

86 Vö.: Eisenstadt, 1996.

Mindez együttesen joggal veti fel egy önálló japán civilizáció, vagy legalábbis egy sajátos japán fejlődési modell lehetőségét. A fő kérdés a továbbiakban azonban nem ez, hanem hogy a II. világháború után egyértelműen a Nyugat – és elsősorban az Egyesült Államok – mellett elköteleződött Japán a jelenben és a jövőben hogyan fogalmazza meg saját helyét, feladatát, azonosságát Ázsiában és a világban.

Forrás- és irodalomjegyzék

Szakirodalom

Anderson

1991 Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, 1991.

Bary–Ryusaku–Keene

2001 *Sources of Japanese Tradition. II. 1600 to 2000*. Eds.: Bary, William Theodore de–Ryusaku, Tsunoda–Keene, Donald. New York, 2001.

Beasley

1985 Beasley, William George: *The Modern History of Japan*. London, 1985.

Bellah

1985 Bellah, Robert Neelly: *Tokugawa Religion: The Cultural Roots of Modern Japan*. New York–London, 1985.

2003 Bellah, Robert Neelly: *Imagining Japan: The Japanese Tradition and Its Modern Interpretation*. Berkeley–Los Angeles, 2003.

Bitō

1985 Bitō, Masahide: Bushi and the Meiji Restoration. In: *The Samurai*. Ed.: Bitō, Masahide. Tokyo, 1985. (Acta Asiatica, 49.) 78–96.

1992 Bitō, Masahide: Nihon shi no jidai kubun. In: Bitō, Masahide: *Edo jidai to wa nani ka*. Tōkyō, 1992.

Breen

2000 Breen, John: Nativism Restored. In: *Monumenta Nipponica*, 55. (2000). 3. sz. 429–439.

Breuilly

1993 Breuilly, John: *Nationalism and the State*. Manchester, 1993.

Burgess

2010 Burgess, Chris: The 'Illusion' of Homogeneous Japan and National Character: Discourse as a Tool to Transcend the 'Myth' vs. 'Reality' Binary. In: *The Asia-Pacific Journal*, 9. (2010). <http://japanfocus.org/~chris-burgess/3310> (A letöltés ideje: 2013. június 16.).

Burns

2003 Burns, Susan L.: *Before the Nation: Kokugaku and the Imagining of Community in Early Modern Japan*. Durham, 2003.

Dore

1965 Dore, Ronald F.: The Legacy of Tokugawa Education. In: *Changing Japanese Attitudes Towards Modernization*. Ed.: Jansen, Marius B. Princeton, 1965. 99–131.

1967 Dore, Ronald F.: *Education in Tokugawa Japan*. Berkeley–Los Angeles, 1967.

Duus

1998 Duus, Peter: *Modern Japan*. Boston, 1998.

Earhart

1982 Earhart, Byron H.: *Japanese Religion: Unity and Diversity*. Belmont, California, 1982.

Earl

1964 Earl, David Magarey: *Emperor and Nation in Japan: Political Thinkers of the Tokugawa Period*. Seattle, 1964.

Eisenstadt

1996 Eisenstadt, Shmuel N.: *Japanese Civilization: A Comparative Review*. Chicago, 1996.

Farkas

2009 Farkas Ildikó: Állandóság és változás – a japán történelem vázlata. In: *Ismerjük meg Japánt! Bevezetés a japanisztika alapjaiba*. Szerk.: Farkas Ildikó. Bp., 2009. 11–41.

2012 Farkas Ildikó: Kokugaku: Kulturális irányzat és politikai mozgalom. In: *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*. Szerk.: Bertényi Iván, Géra Eleonóra, Richly Gábor. Bp., 2012. 149–165.

2013 Farkas, Ildikó: The Japanese Nation Building in European Comparison. In: *Acta Asiatica Varsoviensia*, 26. (2013) 7–27.

Flueckiger

2010 Flueckiger, Peter: *Imagining Harmony: Poetry, Empathy, and Community in Mid-Tokugawa Confucianism and Nativism*. Stanford, 2010.

Fukutake

1989 Fukutake, Tadashi: *The Japanese Social Structure: Its Evolution in the Modern Century*. Tokyo, 1989.

Gellner

1983 Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*. Oxford, 1983.

Gergely–Kodzsima

2008 Gergely Attila–Kodzsima Rió: A japán modernizációs vitáról. In: *Chubu International Review*, 3. (2008) 267–280.

Gordon

2003 Gordon, Andrew: *A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present*. New York, 2003.

Hanley

1986 Hanley, Susan B.: The Material Culture: Stability in Transition. In: *Japan in Transition: From Tokugawa to Meiji*. Eds.: Jansen Marius B.–Rozman, Gilbert. Princeton, 1986. 447–471.

Hardacre

1986 Hardacre, Helen: Creating State Shintō: The Great Promulgation Campaign and the New Religions. In: *Journal of Japanese Studies*, 12. (1986) 1. sz. 29–63.

1989 Hardacre, Helen: *Shintō and the State, 1868–1988*. Princeton, 1989.

Harootunian

1988 Harootunian, Harry D.: *Things Seen and Unseen: Discourse and Ideology in Tokugawa Nativism*. Chicago, 1988.

1989 Harootunian, Harry D.: Late Tokugawa Culture and Thought. In: *The Cambridge History of Japan. V. The Nineteenth Century*. Ed.: Jansen, Marius B. Cambridge, 1989. 168–252.

Hayami

1986 Hayami, Akira: Population Changes. In: *Japan in Transition: From Tokugawa to Meiji*. Eds.: Jansen Marius B.–Rozman, Gilbert. Princeton, 1986. 280–317.

Hirakawa

1987 Hirakawa, Sukehiro: Japan's Turn to the West. In: *The Cambridge History of Japan. V. The Nineteenth Century*. Ed.: Jansen, Marius B. Cambridge, 1989. 432–498.

Hobsbawm

1964 Hobsbawm, Eric: A forradalmak kora. Bp., 1964.

1983 Hobsbawm, Eric: Inventing Traditions. In: *The Invention of Tradition*. Eds.: Hobsbawm, Eric–Ranger, Terence. Cambridge, 1983. 1–14.

1992 Hobsbawm, Eric: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge, 1992.

Hobsbawm–Ranger

1983 *The Invention of Tradition*. Eds.: Hobsbawm, Eric–Ranger, Terence. Cambridge, 1983.

Hroch

1996 Hroch, Miroslav: From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe. In: *Mapping the Nation*. Ed.: Balakrishnan, Gopal. New York–London, 1996. 78–97.

2000 Hroch, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*. New York, 2000.

Hunter

1993 Hunter, Janet E.: *The Emergence of Modern Japan*. London–New York, 1993.

Huntington

1998 Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Bp., 1998.

Ichikawa

2000 Ichikawa, Midori: *Invented Tradition in Shinto: A New Construction of the Emperor as a God of the State*. Bloomington, 2000.

Jansen

1965 *Changing Japanese Attitudes Towards Modernization*. Ed.: Jansen, Marius B. Princeton, 1965.

1989 *The Cambridge History of Japan. V. The Nineteenth Century*. Ed.: Jansen, Marius B. Cambridge, 1989.

2000 Jansen, Marius B.: *The Making of Modern Japan*. Cambridge, Mass., 2000.

Jansen–Rozman

1986 *Japan in Transition: From Tokugawa to Meiji*. Eds.: Jansen Marius B.–Rozman, Gilbert. Princeton, 1986.

Katsuhisa

1990 Katsuhisa, Moriya: Urban Networks and Information Networks. In: *Tokugawa Japan. The Social and Economic Antecedents of Modern Japan*. Eds.: Nakane, Chie–Oishi Senza-burō. Tokyo, 1990. 97–124.

Kinzley

1991 Kinzley, W. Dean: *Industrial Harmony in Modern Japan: The Invention of a Tradition*. London, 1991.

McNally

2005 McNally, Mark: *Proving the Way: Conflict and Practice in the History of Japanese Nativism*. Cambridge, Mass., 2005.

Mogi-Redman

1938 Mogi, Sobei-Redman, Vere H.: *The Problem of the Far East*. London, 1938.

Nakane

1972 Nakane, Chie: *Japanese Society*. Berkeley, 1972.

Nakane-Ōishi

1990 Tokugawa Japan: *The Social and Economic Antecedents of Modern Japan*. Eds.: Nakane, Chie-Ōishi, Senzaburō. Tokyo, 1990.

Nemeshegyi

2009 Nemeshegyi Péter: Japán vallástörténet. In: *Ismerjük meg Japánt! Bevezetés a japanisztika alapjaiba*. Szerk.: Farkas Ildikó. Bp., 2009. 41–62.

Nosco

1990 Nosco, Peter: *Remembering Paradise: Nativism and Nostalgia in 18th Century Japan*. Cambridge, Mass., 1990.

Reischauer

1995 Reischauer, Edwin O.: *Japán története*. Budapest, 1995.

Rubinger

2007 Rubinger, Richard: *Popular Literacy in Early Modern Japan*. Honolulu, 2007.

Smith

1986 Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986.

1991 Smith, Anthony D.: *National Identity*. Reno, 1991.

1995 Smith, Anthony D.: *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge, 1995.

2009 Smith, Anthony D.: *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. New York–London, 2009.

Szerdahelyi

1997 Szerdahelyi G. István: Japán és a környező világ az újkorban. Gondolatok Japán geopolitikai helyzetéről. In: *Irodalom, kultúra és társadalom a középkor- és kora újkori Japánban*. Szerk.: Yamaji Massanori. Bp., 1997. (ELTE Japán Tanulmányok 2.) 57–73.

2007 Szerdahelyi G. István: A japán modernizáció historiográfiája. In: *Japanológiai körkép*. Szerk.: Szerdahelyi István–Wintermantel Péter. Bp., 2007. 43–58.

Tamura

2000 Tamura, Yoshiro: *Japanese Buddhism: A Cultural History*. Tokyo, 2000.

Teeuwen

2006 Teeuwen, Mark: Kokugaku vs. Nativism. In: *Monumenta Nipponica*, 61. (2006) 2. sz. 227–242.

Tipton

2002 Tipton, Elise K.: *Modern Japan: A Social and Political History*. London–New York, 2002.

Totman

2006 Totman, Conrad: *Japán története*. Bp., 2006.

Toyama

1951 Toyama, Shigeki: *Meiji ishin*. Tokyo, 1951.

Uchino

1983 Uchino, Goro: Early Modern Kokugaku (National Learning) and the New Kokugaku: Their Growth and Significance. In: *Cultural Identity and Modernization in Asian Countries: Proceedings of Kokugakuin University Centennial Symposium*. Institute for Japanese Culture and Classics. Tokyo, 1983. <http://www2.kokugakuin.ac.jp/ijcc/wp/cimac/uchino.html> (A hozzáférés ideje: 2012. június 12.)

Vlastos

1998 *Mirror of Modernity: Invented Traditions of Modern Japan*. Ed.: Vlastos, Stephen. Berkeley–Los Angeles, 1998.

Waswo

1996 Waswo, Ann: *Modern Japanese Society 1868–1994*. Oxford–New York, 1996.

Watanabe

2012 Watanabe, Hiroshi: *A History of Japanese Political Thought*. Tokyo, 2012.

Yoshino

1998 Yoshino, Kosaku: From Ethnie to Nation: Theoretical Reflections on Nationalism. In: *Japan in Comparative Perspective*. Eds.: Hidehiro, Sonoda–Eisenstadt, Shmuel N. Kyoto, 1998. 147–155.

ILDIKÓ FARKAS

THE ANTECEDENTS OF JAPANESE MODERNIZATION

Interpreting the process of Japanese modernization in the 19–20th centuries is still a challenge for social sciences and humanities; this process has been researched, interpreted and analyzed by several different “schools” and ideologies, with different approaches and explanations. According to the secondary literature of the past decades, many features of Meiji Japan (1868–1912) that were regarded “traditionally Japanese” have been proven to be “invented traditions” of an era of building a modern nation and national consciousness (e.g. state Shinto, or the emperor cult). It is true that creating a nation state with strong nationalism followed the European developmental pattern, but the material used for this was definitely of Japanese tradition. In the Edo period (1600–1868), in a still closed country, a cultural movement called kokugaku started in the 18th century which focused on Japanese classics, on exploring, studying and reviving (or even inventing) ancient Japanese language, literature, myths, history and also political ideology. “Japanese culture” as such was distinguished from Chinese (and all other) cultures, “Japanese nation” was thus defined. This process of “imagining community” took place *before modernization*, and not after, as a consequence of, modernizing Japan. The Japanese as an ethnic group or community (“ethnie”) started to evolve their own identity with cultural movements focusing on their “ancient” culture revealed by kokugaku, thus creating a new sense of community, the nation. “Japan” as social and cultural identity began to be imagined before modernity, and this significantly helped to carry on modernization successfully.

Az amerikai japán közösség története

A 19. század második felétől 1945-ig

Jelen tanulmány az amerikai japán közösség történetének bemutatását tűzte ki célul, különös tekintettel a 19. század második felétől az 1945-ig terjedő időszakra, azon belül is a II. világháború alatti internálásra koncentrálva. Az írás nem titkolt szándéka, hogy megismertesse az amerikai japánok számára létesített koncentrációs táborok elfeledett történetét. Bár a témának angol nyelven jelentős szakirodalma van, az továbbra is csak szűk körben, főképpen az amerikai japán közösségen belül ismert. Az amerikai közvélemény és a világ előtt is homály fedi a történelem ezen szeletét, vagy csak nagyon kevés információ jutott el a szélesebb olvasóközönséghez.

Az amerikai japán közösség történetében kiemelt szerepe van az egyes generációk jellemzőinek. A japán bevándorlók számokkal illeték önmagukat és leszármazottaikat. Az egyes generációk között jelentős különbségek akadnak, ezért az írás könnyebb megértése érdekében a téma részletesebb tárgyalása előtt szeretném azokat itt ismertetni.¹ A *nikkei*(*dzsin*) japán emigránsok és leszármazottaik megnevezése; az *isszei* első generációs bevándorló, Japánban született, onnan kivándorolt személyeket jelöl; a *niszei* második generációs *nikkei*, az *isz-*

1 A téma magyar nyelvű feldolgozatlanlansága következtében bizonyos kifejezésekre nincs bevezetett szakterminus. Az ilyen esetekben igyekeztem feltüntetni az eredeti angol változatot és annak általam készített magyar fordítását. A japán kifejezések esetében a szavak latin betűkre történt átírása mellett zárójelben megadtam a magyar jelentést is. A szöveg gördülékenysége érdekében bizonyos kulcskifejezések esetében az első megjelenésnél előforduló magyarázat után az idegen nyelvű szó további használata bizonyult célravezetőbbnek. Az Egyesült Államokban élő japán származású személyek önmagukat *Japanese American* névvel illetik. A magyar nyelvű logikát szem előtt tartva dolgozatomban az „amerikai japán” kifejezést fogom használni. A téma sajátosságából fakadóan a japán nyelvű kifejezésekre és nevekre vonatkozó átírási szabály meghatározása egyedi problémát vetett fel. A Magyar Tudományos Akadémia helyesírási szabályzata szerint az ázsiai kifejezések esetében a magyaros átírási mód a követendő. A személynevek esetében azonban ez nem követhető, ugyanis az Egyesült Államok területén élő japánok nevei angolos átírási móddal kerülnek hivatalosan rögzítésre, az ott születetteket Hepburn-átírással anyakönyvezik. Dolgozatomban a japán szavak a *nikkei* személynevek kivételével magyaros átírásban, az amerikai japán nevek pedig az angol nyelvű szakirodalomban szereplő módon szerepelnek. Az intézményneveket szintén eredeti formájukban tüntetem fel. Kutatómunkám legjelentősebb helyszínei a Los Angeles Little Tokyo (*Sótókjó*) negyedében található *Japanese American National Museum*, a *Manabi and Sumi Hirasaki National Resource Center*, valamint a San Diegó-i régióban működő *Japanese American Historical Society of San Diego* voltak. Ezen szervezetek tagjaitól, dolgozóitól és vezetőségétől sok segítséget és támogatást kaptam, amelyért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

szeiek gyermekeit jelöli, akik – mivel az Egyesült Államokban születtek – amerikai állampolgárok is; a *szanszei* harmadik generációs *nikkei*, a *kibei* olyan *niszei*, akit a szülei Japánban iskoláztattak.

Élet a II. világháború előtt

Isszei úttörők

A Meidzsi-restaurációt követően a japán kormány engedélyezte a kivándorlást, így 1868. május 17-én 153 japán személy érkezett meg a *Scioto* nevű hajó fedélzetén a Hawaii-szigetekre Jokohamából. Őket japánul *gannenmonónak* nevezik, mivel Meidzsi első évében érkeztek.² Hawaii ebben az időben népszerű úti célja volt a világ számos tájáról, főleg Portugáliából és Puerto Ricóból érkező bevándorlóknak, a szigetek cukornádültetvényein ugyanis munkaerőhiány volt. A legtöbben azért hagyták el Japánt, hogy jobb életre cseréljék ottani sanyarú sorsukat. Többségüknek rendes bőrröndre sem tellett, minden tulajdonukat egy vagy két, angolul gúnyosan *coolie box*nak („kulidoboz”) nevezett fonott, fedeles kosárba csomagolták, azt körbetekerték valami kötélféleséggel, és így vágtak neki a hosszú, viszontagságos útnak.

A szigetekre érkezők korán szembesültek azzal, hogy a munka a cukornádültetvényeken rendkívül nehéz. Tovább nehezítette a bevándorlók sorsát, hogy az ültetvények tulajdonosai rosszul bántak a munkásaikkal. A japán neveket képtelenek voltak megjegyezni, és nem is állt szándékukban. Minden munkásnak egy *bangónak* nevezett bilétát kellett viselnie a nyakában, mint a kutyáknak. A szó japánul számot jelent, a kifejezés pedig bekerült a Hawaii-szigetek *pidgin* nyelvébe, ma már világszerte így nevezik a szigetekeken akkor érvényben lévő rendszert.³ A *bangó* általában rézből vagy műanyagból készült, és egy lánchoz rögzítve viselték a nyakban. Mindegyiken egy szám szerepelt – az embereket a nevük helyett ezen a számon szólították. Az összes hawaii ültetvényen a *bangó* rendszert használták, a munkaidő alatt magát a *bangót* kötelező volt viselni. A könyvelést is a munkásokat jelölő szám, nem pedig a nevük alapján vezették. A könyvelésben tartották nyilván a bért, a szabályszegésekért járó bérlevonásokat, a bolti vásárlásokat és a ruhatisztítás költségeit. A *bangó* bemutatása nélkül senki sem kaphatta meg a bérét. Ez a lealacsonyító, emberi önérzetet sértő módszer bevett gyakorlat volt a kontinentális Egyesült Államokban is (például a bányákban, gyárakban, ültetvényeken). A biléta alakja határozta meg a fizetést: a japánoké kör alakú volt, fizetésük pedig havi négy dollár, vagyis óránként körülbelül egy pennyt kerestek. Az 1860-as években az átlagfizetés 30–40 dollár volt, a cukornádültetvényeken dolgozó, egyéb etnikumhoz tartozók magasabb fizetést kaptak ugyanazért a munkáért, mint a japán munkások.⁴

² Morimo–Nakajama–Kavaszaki, 2001. 9.

³ HLHG.

⁴ Vargha Attila interjúja Roy Sakamotoval (Los Angeles, 2012. október 6.).

A japán kormány kifogásolta a bevándorlókkal szembeni bánásmódot, ezért közel 20 évre megtiltotta a kivándorlást a Hawaii-szigetekre. 1881-ben David Kalakaua, Hawaii uralkodója Japánba utazott, hogy tárgyaljon a japán bevándorlás újbóli engedélyezéséről. 1885-ben 1930 fő érkezett a szigetekre, miután egy egyezményben Japánnak sikerült kieszközölnie a munkások körülményeinek javítását.⁵ Ebben az is szerepet játszott, hogy az Egyesült Államok 1882. május 6-tól törvényben tiltotta a kínaiak bevándorlását, amely kihatott a Hawaii-szigetekre is, ennek következtében ott ismét munkaerőhiány lépett fel. (Hawaii 1898-ban vált az Egyesült Államokhoz csatolt területté, de az USA már korábban befolyása alatt tartotta a szigetet, lásd *Bayonet Constitution*.) Ez volt az ún. Kínaiak Kirekesztési Törvénye (*Chinese Exclusion Act*), az érkező munkásokat pedig *kanjaku iminnek* nevezik.⁶ Ekkorra már 18 dollárra emelték a fizetést, bár a portugálok és Puerto Ricó-iak továbbra is magasabb összeget, 22 dollárt kaptak fizetségként, amely ugyanúgy alacsonynak számított a kor átlagkeresetéhez képest. 10 éven belül 30 ezer japán érkezett Hawaiira, a Pearl Harbor-i támadás idejére Hawaii lakosságának 40%-a japán bevándorló volt.⁷

Az Egyesült Államok nyugati partján (Kalifornia, Oregon, Washington államok) a Japánból érkezők egy nagyobb bevándorlási hullám részét képezték. Általában 25 év alatti fiatal férfiak érkeztek ide szerencsét próbálni, akik eleinte a vasútépítésben, később pedig a halászatban és farmokon találtak maguknak munkát. Eleinte azzal a szándékkal jöttek, hogy hamar meggazdagodnak, majd visszatérnek Japánba, ahol jólétben élhetik le hátralevő életüket. Eredetileg *dekaszezininnek* nevezték magukat, vagyis olyan személyek voltak, akik hátrahagyták a gyökereiket. Később az *isszei* kifejezés vált használatossá, vagyis ezek a férfiak képezték a japán bevándorlók első generációját. Ahogy teltek az évek, egyre több *isszei* látta értelmét annak, hogy az Egyesült Államokban maradjon.⁸ A bevándorló japánok száma rohamosan nőtt az évek során: 1890-ben 2039, 1900-ban 24 326, 1910-ben pedig már 72 157 olyan személy élt az Egyesült Államokban, aki Japánból származott.⁹

A századfordulót követően Seattle vált a japán bevándorlókat szállító hajók legfontosabb kikötőjévé. A bevándorlók szinte mind fiatal, nőtlen férfiak voltak, és az országba való belépést követően a munkaközvetítők gyakorlatilag azonnal beosztották őket a vasúti építkezésekre, Kelet-Washingtonba, Idahóba, Montanába, sőt még a távoli Észak- és Dél-Dakotába, valamint Minnesotába tartó munkáscsoportokba. Mások a környékbeli fűrésztelepeken és farmokon találtak munkát.¹⁰ San Diegóba 1885–1887-ben érkeztek az első japánok, akik a *California Central Railroad* építésében segédkeztek. Többen közülük úgy döntöttek, a környéken telepednek le, ezért a South Bay környéki sóbányákban és farmokon dolgoztak. 1887-ben nyílt meg San Diegóban a *Go Ban*, az első olyan bolt, amelynek tulajdonosa

5 Morimo–Nakajama–Kavaszaki, 2001. 9.

6 *HLHC*.

7 Vargha Attila interjúja Roy Sakamotoval (Los Angeles, 2012. október 6.).

8 Estes, 1978a.

9 Daniels–Taylor–Kitano, 2001. XV.

10 Hosokawa, 2001. 18.

japán volt. Azumagasaki Kikumatsu boltja közvetlenül Japánból importált árukkal szolgált, tulajdonosa így hamar meggazdagodott. Azon *isszei*ek, akik gyakran kerültek kapcsolatba fehérekkel, amerikai neveket vettek fel (például Charles Tanaka, Joseph Sasemoto és George Nakamoto szakácsok, akik közösen nyitottak éttermet). Az első bevándorlók közül sokan angol nyelvtudásuk fejlesztése céljából fehérek otthonaiban szálltak meg mint „cserediákok”. A pincérként, kertészként, szerelőként elhelyezkedő bevándorlók mind arról álmodoztak, sikerül annyit összespórolniuk, hogy saját üzletet nyithassanak. Az 1890-es évekre 250–300 *isszei* dolgozott San Diego Countyban.¹¹

A századfordulót követően egyre több *isszei*t vonzott Dél-Kalifornia, elsősorban a kellemes éghajlat és a jó minőségű, megfizethető mezőgazdasági föld miatt. A japán konzul 1905-ös becslése szerint 32, japánok által művelt farm működött Dél-Kaliforniában. San Franciscóban a századfordulót követően eluralkodott a japánellenes hangulat, melyet csak tetézett az 1906-os San Franciscó-i földrengés, amelynek következtében rengeteg *isszei* települt át Dél-Kaliforniába.¹²

A *nikkei* vállalatokat három fő ágazat szerint csoportosíthatjuk: mezőgazdaság, családi vállalkozások és halászat. Az *isszei* újítások és a Japánból hozott technikák jelentősen hozzájárultak az amerikai halászat és mezőgazdaság felvirágoztatásához. A japánok nagy sikereket könyvelhettek el maguknak, a halászat területén megismertették a bambuszrudak használatát, valamint új típusú horgokat és csali módszereket is bevezettek. Kondo Masaharu vállalata, az *M. K. Fishing Company* hajói Mexikótól Panamáig terjedően járták a vizeket tonhalak után kutatva. A halászhajók hosszú távú hűtése az ő újításai közé tartozott.¹³ Taniguchi Takezo importált csalétket magas színvonaluk miatt igen gyorsan a halászati ipar standardjává váltak. Ekkortájt szintén nagy előrelépés történt a tonhal főzése és tartósítása területén is, a San Diegóban üzemeltetett konzervgyárak, mint például a *Pacific Tuna Canning Company* és a *Van Camp Seafood Co.* megkezdték a tömegtermelést, mely csak tovább növelte a képzett halászok iránti igényt, akik többsége a japán bevándorlók közül került ki. 1911-re a *Pacific Tuna Canning Company* az Egyesült Államok első számú tonhalbeszállítójává vált. A japán halászok feleségei általában a konzervgyárakban dolgoztak.¹⁴ A *Tsukaba* nevű japán hadihajó 1887-es érkezését követően szoros kereskedelmi kapcsolat alakult ki Japán és a helyi *nikkei* közösség között.

A legnagyobb sikereket a mezőgazdaság területén érte el a *nikkei* közösség. A többféle növényt termeszto japán farmerek módszereikkel és terményeikkel rövid időn belül nagy hatással voltak a nyugati part mezőgazdasági életére. A jelentősebbek közé tartozott Fukutani Dozen és Sato Genjiro, akiknek 60 holdnyi földje volt Mission Valleyben, amelyen sárgadinnyét és burgonyát termesztettek, Yamashita Toshitaro, Nakamura Sadakichi és Tani Jiro 100 hold földet vont mű-

11 Estes, 1978a.

12 Estes, 1997. 5–6.

13 Estes, 1978a.

14 Hasegawa, 2008. 19.

velés alá, Iwashita Suekichi 1905 óta tevékenykedett Chula Vistában.¹⁵ Yasukochi Kizót „paprikakirálynak” nevezték a csilipaprika termesztésében elért sikerei miatt. A mezőgazdaság területén is számos újítást hoztak a japán bevándorlók. Többek között az *isszei*ekhez köthető az a termesztési technika, mely során karókat szúrnak a paradicsomágyásba, ahogyan az a szőlőnél szokás („*pole tomato*”), Yasukochi paprikaszárítási módszere pedig lehetővé tette azt, hogy az ő terményei előbb kerülhessenek a piacokra, mint más termesztőkéi. A legjelentősebb gazdálkodók vélhetően Yamamoto Mitsusaburo és Muraoka Fukutaro voltak, akik Chula Vistát a világ zellerfővárosává tették. Ez főleg annak a forradalmi technikának volt köszönhető, mely során a magokat csálén ültették el, majd kis papírsátrakkal („*hot caps*”) fedték le azokat, így gyorsabban nőttek.¹⁶ Az *isszei* farmerek sikerei irigységet és dühöt váltottak ki az amerikai termelők közül, ami később nagymértékben hozzájárult a *nikkei* közösség tragédiájához.

A niszei generáció születése és jellemzői

Amerika több állama törvényben tiltotta a különböző etnikumok közötti házasságot, köztük Kalifornia alkotmánya is. Ez volt az úgynevezett „*Fajkeveredés elleni záradék*” (*Anti-miscenegration Clause*). A házasodni szándékozó *isszei* bevándorlók saját hagyományukat, az *omiait* (elrendezett házasság) hívták segítségül, melynek egy speciális formája alakult így ki, mely *sasin kekkon* vagy angolul *picture bride system* néven vált ismertté.¹⁷ Az általános gyakorlat úgy nézett ki, hogy a házasodni szándékozó férfiú eljuttatta fényképét egy Japánban élő barátjának vagy családtagjának, aki kerített neki egy, a házasságba beleegyező menyasszonyt. Gyakran a leendő férj és feleség ugyanabból a faluból származott, így volt valamilyen képük egymásról. Ezután a feleség egy megrendezett házasságot kötött Japánban (a férjet egy másik személy játszotta el), bejegyezték a nevüket a *koszekibe* (családi nyilvántartás), majd a hölgy hajóra szállt, hogy Amerikában találkozzon a férjével. A háromhetes viszontagságos utat követően az újdonsült feleség hagyományosan kimonóba öltözve megérkezett Seattle-be vagy a San Franciscó-i Angel Island kikötőjébe. A férj itt várt rá, három másik férfi társaságában: egy japán szabó, egy fényképész és egy szállodavezető kísérte őt a kikötőbe. Az érkezést követően ugyanis a hölgyet felöltöztették a legújabb nyugati divat szerint, és elkészítették a házaspár első közös fényképét, mely a házassági procedura végét jelképezte. A levett kimonót gyakran nem öltötték fel többet.

Sok családás is történt: volt olyan eset, hogy a férj egy fiatalkori fényképét juttatta vissza Japánba, esetleg nem is ő volt a képen. Előfordult, hogy a fényképen a férfi egy gyönyörű kertes ház előtt állt, elegáns öltönyben. A feleség Amerikába érkezve döbrent rá, hogy akihez hozzáment, nem is annyira jómódú, mint amilyennek a kép alapján hitte: a ház valójában nem a férje tulajdona volt, és az öltönyt is csak kölcsönkapta egy fénykép erejéig. Azonban válásra vagy Japánba való haza-

¹⁵ Estes, 1978a.

¹⁶ Hasegawa, 2008. 20–36.

¹⁷ Estes, 1978a.

térésre nem volt lehetőség, a feleségnek az Egyesült Államokban kellett maradnia a férje oldalán.¹⁸

A házasságokat követően megszülettek az első *niszei*ek. Ők születésükkor megkapták az amerikai állampolgárságot, ami szüleik számára elérhetetlen volt egészen 1952-ig. A legtöbb *isszei* megőrizte japán identitását, és igyekezett annyit megtartani szülőhazája nyelvéből és kultúrájából, amennyit csak tudott. Az amerikai törvények az 1870-es évek óta az állampolgárság felvételét egyedül a fehérek és afrikai származásúak számára tették lehetővé, az *isszei*ek pedig egyik kategóriába sem estek bele, így a japán állampolgárság megtartása nem a saját döntésük volt, egyszerűen a körülmények nem engedték, hogy szándékuk szerint feladhassák azt. Jogilag lehetetlen volt egy japán bevándorló számára az állampolgárság felvétele.

Az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának 14. kiegészítésének 1. cikke így kijelenti, hogy „minden, az Egyesült Államokban született személy [...] az Egyesült Államok állampolgára”. A *niszei*ek egyszerre két kultúrában nőttek fel – mivel a legtöbb szülő ekkor még tervezte a visszatérést Japánba, ezért otthon japánul beszéltek, japán módra étkeztek és öltöztek, az élet más területein pedig elsajátították az amerikai normákat is. Legtöbbjük számára az Egyesült Államok volt az egyetlen ország, melyet ismertek. Más bevándorlók gyermekeihez hasonlóan hamar elsajátították a nyelvet, és magukba szívták az amerikai kultúrát, gyakran szüleik megrökönyödésére. Amerikai iskolákba jártak, ahol elolvasták az alkotmányt, megtanulták Lincoln elnök beszédét, amerikai és európai történelmet tanultak. Ugróköteleztek, baseballoztak és beléptek a cserkészegyesületekbe, Coca-Colát ittak, szalagavatókra jártak, dzsesszzenekarok zenéjére táncoltak. A többi amerikaival együtt küzdöttek végig a nagy gazdasági világválságot.¹⁹

A *niszei* generáció viszonylag későn jelent meg, ugyanis a korai férfi bevándorlók csak hosszú évek keserves munkája és takarékoskodása után szereztek otthonról, Japánból feleséget. William Petersen szociológus a következőket jegyezte meg egy 1966-os, a *New York Times* számára írt cikkében: „Az első és második nemzedék között gyakran szinte egy egész generáció hiányzott, ugyanis a legtöbb *isszei* olyan későn házasodott meg, hogy akár a saját gyermekeik nagyszülei lehettek volna.” Ennek eredményeképp a *niszei* gyerekeknek nemcsak nyelvi problémáik akadtak szüleikkel – az *isszei*ek nem beszéltek tökéletesen angolul, gyerekeiknek pedig kihívást jelentett a japán nyelv elsajátítása –, hanem éles kulturális ellentét alakult ki közöttük, az otthoni viszonyok, elvárások, szabályok és ideálok nem tükrözték az élet többi részén tapasztaltakat. Ennek a paradoxonnak egy szélsőséges megnyilvánulása volt a *niszei*ek egy fontos alcsoportjának, a *kibeiek*nek a kialakulása.²⁰

Sok szülő Japánba küldte a gyermekét tanulni, ahol a japán nyelvet is magasabb szinten sajátították el, mint Amerikában maradt társaik. (A korábban már említett kulturális különbségek mellett az amerikai felsőoktatásban, valamint

18 Hasegawa, 2008. 9.

19 Muller, 2003. 8–9.

20 Weglyn, 2003. 42–43.

munkahelyeken érvényben lévő szegregációs törvények és gyakorlatok is szerepet játszottak a döntésben.) Visszatérésükkor *kibeinek* nevezték azokat, akiknek sikerült beilleszkedniük Japánban, és iskolás éveiket ott töltötték. Közel nyolcezer amerikai születésű gyermek kapott hároméves vagy annál hosszabb ideig tartó oktatást Japánban a háborút megelőzően. Egy fehérek által dominált kultúrába való visszatérésükkor komoly beilleszkedési problémák jutottak a *kibeiek* osztály-részéül, sokan közülük csendessé váltak és önmagukba zárkóztak. Nemcsak a fehér gyerekek, hanem az Egyesült Államokban maradt *niszei* társaik is kiközösítették őket, mivel túl „japánosnak” vélték őket. A *kibeiek*, akik gyakran az idősebb testvérek voltak egy családban, dühösen elszigetelődtek, a *niszeiket* pedig megvetették, éretlennek és elnyomottnak tartották őket. Gusztustalannak és megalázónak vélték, hogy társaik meghunyászkodnak és behódolnak a fehérek előtt. Később a *kibeiek* közül került ki az amerikai hírszerzés fordítóinak és tolmácsainak döntő többsége. 1942-ben, a koncentrációs táborokba történő internálásukkor sok *kibeinek* arra sem volt ideje, hogy felocsúdjon a visszatérésükkor őket ért kulturális sokkból. A táborokban szigorúbb megfigyelés alatt tartották őket, az internálás ellen legvehemensebben tiltakozók és tettelesen is ellenállók többsége szintén az ő csoportjukból került ki.

A Curtis B. Munson által írt *Report on Japanese on the West Coast of the United States*, közismert nevén a „*Munson Report*”, mely az Egyesült Államokban élő japánok hűségét vizsgálta, további két csoportra osztja a *kibeiket*: olyanokra, akik kisgyermekkoruktól 17 éves korukig részesültek oktatásban Japánban, és olyanokra, akik alapfokú tanulmányaikat még az Egyesült Államokban végezték, és körülbelül 4-5 évet töltettek Japánban. A jelentés a következőképp folytatja: „A *kibeiek* tekinthetők a legveszélyesebb elemeknek, és közelebb állnak az *isszeiek*hez, különösen azok, akiket már kisgyermekkoruktól fogva Japánban iskoláztattak. Azonban meg kell jegyezni, hogy azok többsége, akik kezdeti amerikai oktatásukat követően jártak Japánban, nagyobb hűséggel térnek vissza az Egyesült Államokba. Van is egy mondás, miszerint ahhoz, hogy egy *niszeiből* hű amerikai legyen, »csak egy kis kiruccanás kell Japánba«. Japánban az amerikai neveltetésben részesült japánokat parasztnak tartják és külföldiként bánnak velük...”²¹

Nem minden Japánba küldött gyermekből lett *kibei*, hiszen egy Amerikában nevelkedett kisgyerek számára a Japánba érkezés szintén kulturális sokkal járt. A *Munson Report* besorolása szerint a *niszeiek* „az ellenük irányuló diszkrimináció és az évek során felgyülemlett (...) sérelmek ellenére általában szánalmat keltő igyekezettel próbálnak amerikaiak lenni. Folyamatos konfliktusban állnak az idősebbek hagyományos, fegyelmezett családi életével.”²² A *niszei* generáció feszültsége a szü-leikkel legtöbbször szégyenérzetben öntött formát: szégyellték, hogy szü-leik külföldiként viselkedtek és ragaszkodtak a japán normákhoz. Sokan kétségbeesetten igyekeztek amerikaiként elismertetni magukat, azonban az amerikaiak többségében uralkodó előítéletek miatt így sem sikerült tökéletesen beilleszkedniük.

21 Munson, 1940. 9–10.

22 Uo. 9.

Élet a Nihonmacsiban – egy születőben lévő közösség

A családalapítások segítettek a már létező *nikkei* közösségek megszilárdulásában, és virágzásnak indultak. A japánok tömbökben éltek bizonyos nyugati parti nagyvárosokban és azok környékén. Ezeket a városnegyedeket *Nihonmacsinak* vagy *Japantownnak* nevezték, körülbelül 40 volt belőlük a nyugati parton. Ezek nemcsak lakónegyedek, hanem kereskedelmi központok is voltak. Itt nyíltak az amerikai japánok üzletei: cipő- és élelmiszerboltok, szabászatok, éttermek, szórakozóhelyek. A farmerek a *Nihonmacsik* piacain adták el terményeiket, majd az itteni boltokban vásároltak, mielőtt visszatértek földjeikre. Történelmi okokból San Francisco volt az amerikai japánok kulturális fővárosa, ugyanis itt tartózkodott a japán konzul, valamint a különböző *nikkei* szervezetek központjai is itt működtek. A japán lakosság számát tekintve Los Angelesben éltek a legtöbben (fénykorában közel 30 ezer fő élt a Little Tokyo negyedben), Seattle pedig a második legnagyobb amerikai japán közösséget tudhatta magáénak.²³ San Diegóban a 5th Avenue és Island Street kereszteződése volt a japán gazdasági és közösségi élet központja. A *Sun Café* különösen népszerű találkozóhely volt. Az élet az egyes *Nihonmacsikban* többé-kevésbe hasonlóan zajlott.

Az 1940-es évekre a *nikkei* közösség számos társadalmi és gazdasági szervezetet alakított ki, amelyeknek elsősorban a kölcsönös támogatás és segítségnyújtás volt a céljuk. Az azonos régiókból származó *isszeiek* prefekturális társaságokat, *kendzsinkai*okat hoztak létre. Ezek nemcsak társadalmi eseményeket, például piknikeket és ünnepségeket szerveztek tagjaiknak, hanem különféle szakmai továbbképzéseket és munkalehetőségeket is biztosítottak számukra. A *nikkei* vallási szervezetek szintén fontos szerepet tölthettek be a közösség életében. Az 1907-ben alakult japán keresztény egyházközség (*Japanese Congregation Church*) létrejöttét követően szinte azonnal elkezdett téríteni a South Bay környéki munkások között, bár az amerikai japánok túlnyomó többsége buddhista volt. Minden közösség alapított buddhista és keresztény templomokat, valamint sintó szentélyeket.

A buddhista templom nemcsak a vallási, hanem a közösségi élet színtere is volt. Mivel a legtöbb japán származású személyt nem engedték be színházakba vagy sportrendezvényekre, a *nikkei* közösség önmagának szervezte meg ezeket, a helyi *Nihondzsinkai* segítségével. Japán filmeket vetítettek (gyakran japán narrátorral, *bensivel!*), *szumó*-, *kendó*- és *dzsúdó*versenyeket rendeztek, továbbá hagyományos japán színházi előadásokra is sor került, gyakran amatőr színészekkel. A modern japán drámákat, mint például Kikucsi Kan *Csicsi kaeru* („Apa hazatér”) című művét is hamar átvették.²⁴ Szerveztek továbbá tehetségkutató versenyeket és nyugati stílusú bálesteket is. A *Sigin* költészeti klubok is nagy népszerűségnek örvendtek.

A *niszei* gyerekek számára *gakuenek* (iskola) létesültek, ahol délutáni foglalkozásokon japán nyelvet és kultúrát tanultak. Az általános iskolások órái hétköznap, a rendes iskolaidő után, a középiskolásokéi egész szombaton zajlottak. Nem osztályzatok, hanem az elsajátított nyelvkönyvek nehézségi szintje szerint értékelték őket.

23 Daniels–Taylor–Kitano, 2001. 12.

24 Estes, 1978a.

A szigorú oktatók és a szabadidő hiánya ellenére a legtöbb *niszei* kellemes emléket őriz a *gakuen*ről. A *gakuen* több helyen, például Chula Vistában közösségi házként is működött, a különböző amerikai japán egyesületek is igénybe vették őket gyűlések rendezésére.²⁵ A *gakuennek* köszönhetően a legtöbb *niszeiben* később egészséges tisztelet alakult ki a japán nyelv, kultúra, ételek és szokások, a szüleik hagyományai iránt, és magukévá tették az önfeláldozás, engedelmesség és higgadság japán erényeit. 1940-re csak San Diegóban már hat *gakuen* működött.²⁶ A hagyományos japán mellett tradicionális amerikai tevékenységekben is részt vettek: a *nikkei* vallási közösségek lehetővé tették számukra a cserkészet, valamint a baseball is rendkívüli népszerűségnek örvendett. Ezeknek a kis, szoros összetartozásban élő közösségeknek a kialakulásában a kölcsönös haszon és az etnikai hovatartozás mellett egy másik tényező is szerepet játszott: a 20. század első évtizedeiben egyre inkább elburjánzó ázsiai-, majd később kimondottan japánellenes érzelmek.

Az Egyesült Államokban uralkodó japánellenes érzelmek és azok hatásai

A japánellenes érzelmek egy nagyobb bevándorlóellenes mozgalom részét képezték a 19. század végén és a 20. század kezdetén, amelynek szinte mindegyik etnikai csoportosulás valamilyen formában áldozatául esett. Az 1790-es években, az Egyesült Államok kormányának megalakulásakor kizárólag szabad, fehér férfiak lehettek amerikai állampolgárok. Benjamin Franklin 1751-ben például a következőket mondta: „*Miért növeljük Afrika fiainak számát itt, Amerikában, ahol adva van a csodás lehetőség, hogy a feketék és tawneyk²⁷ kirekesztésével gyarapíthatjuk az oly kedves fehéreket...?*” A polgárháborút követően, az 1870-es években lehetővé vált a feketék számára is az állampolgárság felvétele, azonban ázsiaiak számára nem. Ezt később a honosítási törvény (*Naturalization Act of 1906*) megerősítette. A nemkívánatos ázsiai bevándorlók hivatalos jogi megnevezése *aliens ineligible for citizenship*, vagyis „állampolgárság megszerzésére alkalmatlan idegenek” volt. Az isszeiek számára csak 1952-ben, a bevándorlási és honosítási törvény (*McCarran-Walter Immigration and Nationality Act*) életbelépését követően vált lehetségessé az amerikai állampolgárság felvétele. 1952-ben azonban az isszei generáció már nagyon idős volt, sokan nem érték meg ezt a törvényt.

1882-től az amerikai kormány megtiltotta a kínaiak bevándorlását az országra (a már korábban is említett *Chinese Exclusion Act* révén), majd 1908-ban Japán és az Egyesült Államok egyezményt kötött, amely megtiltotta a japán férfimunkások bevándorlását. Az 1924-es bevándorlási törvény pedig teljesen bezárta a kaput a japán bevándorlók előtt, továbbá korlátozta a dél- és kelet-európai bevándorlók számát is.²⁸

Bár a japán bevándorlók alig tették ki az Egyesült Államok lakosságának 1%-át, Kaliforniában, ahol a *nikkei* közösség 80%-a élt, ők uralták több mint a felét a sikeres zöldségültetvényeknek. A több évszázados mezőgazdasági technikák,

25 Hasegawa, 2008. 51–55.

26 Estes, 1978b.

27 Archaikus angol kifejezés, mely az indián, ázsiai, latin-amerikai etnikumokat foglalta magában.

28 Daniels–Taylor–Kitano, 2001. XV.

amelyeket Japánból magukkal hoztak, nemcsak a jobb minőségű termények előállításában segítettek, hanem a költségeket és a termények árát is csökkentették. A gyümölcs- és zöldségtermesztés, valamint annak piaca az amerikai japánok monopóliumává vált a sűrűn lakott Dél-Kaliforniában. Az eredményeknek azonban megvolt az ára: a fehér gazdálkodók irigységgel és gyűlölettel tekintettek japán szomszédjaikra. A fehérek a gazdasági sikerben – amelyben az egész család áldozatos munkája benne volt, s melynek nyomán meddő talajokat termékeny ligettké változtattak – manipulációt, átverést és egyenlőtlen versenyt láttak, és hamar megjelentek az ilyen jellegű kijelentések: „*A japcsik elvették tőlünk a legjobb földeket!*”²⁹

Az *isszei*ek gazdasági előretörése, valamint ezzel egy időben Japán nagyhatalommá válása teret adott a „sárga veszedelem” doktrínájának, amely felfogás teljesen uralta az amerikai, különösen a kaliforniai politikai köröket. 1909-től kezdve a kaliforniai törvényhozás sorra hozta azokat a törvényeket, amelyek célja az *isszei* gazdálkodók földbirtoklási jogainak korlátozása és ellehetetlenítése volt. Az 1913-ban hatályba lépő törvény jelentősen korlátozta „az állampolgárság megszerzésére alkalmatlan idegenek” földbirtoklási és bérleti jogát (*Heney–Webb Alien Land Bill*). A törvény életbeléptetését jelentősen támogatta Hiram Johnson, Kalifornia kormányzója. Az ország, amely megtagadta tőlük az állampolgárságot, a földbirtokláshoz való jogukat is elvette. A rendelkezés értelmében földet csak három évig lehetett bérelni. 1920-ban az *Alien Land Law* tovább szigorította a törvényt, és lezárta a korábbi változatban nyitva maradt kiskapukat. Egy évtizeden belül tíz másik amerikai állam hozott földtörvényeket a kaliforniai minta alapján.³⁰ Bár ezen törvények célja a japán bevándorlók Kaliforniából való kiűzése volt, az *isszei*eknek megfelelő módszerek segítségével sikerült megtartani, sőt növelni földterületeiket. A legnépszerűbb megoldás a törvény kijátszására *niszei*, vagyis amerikai állampolgár gyerekeik tulajdonosként való megnevezése volt. A fehérekkel vagy más *niszei*ekkel való társulás szintén lehetővé tette földterület birtoklását.³¹

A földtörvények meghozatalát és a tonhalhalászat felvirágzását követően sok amerikai japán elhagyta farmját és a megélhetés reményében halásznak szegődött (a tengeren „*egy jó hálóvetés, és a tied lett a hajó*”, ahogy Koide Taju találón megjegyezte).³² A halászat területén elért sikereket követően azonban itt is megjelentek a diszkriminációs törvények. 1919–1931 között csak Kalifornia államban hét különböző törvényben próbálták tiltani az *isszei*ek halászathoz való jogát. A számos japán- és bevándorlóellenes amerikai szervezet Kalifornia állami főügyésze, Ulysses S. Webb támogatásával – akinek a nevéhez az 1913-as földtörvény is fűződött – sikeresen kiharcolta az *isszei*ek halászati engedélyeinek bevonását. Az új törvény értelmében „az állampolgárság megszerzésére alkalmatlan idegenek” számára a halászat tiltott tevékenység lett. Abe Tokonosuke vezetésével a japán halászok bírósághoz fordultak, ugyanis a rendelet több ponton is sértette az Egyesült Államok alkotmányát. 1935-ben az állami bíróság alkotmányellenesnek minősítette

29 Weglyn, 2003. 36–37.

30 Estes, 1978a.

31 Hasegawa, 2008. 69.

32 Estes, 1997. 8.

a törvényt. Webb a Legfelsőbb Bírósághoz fordult, azonban az nem kívánta újratárgyalni az ügyet, így ezen a téren a *nikkei* közösség győzelmet aratott.³³

1906-ban a San Franciscó-i földrengést követő káoszért a fehér felsőbbrendűségben hívók a japán kisebbséget tették meg bűnbaknak, valamint kizárták a japán származású gyerekeket az iskolákból (*San Francisco School Board Crisis*). James D. Phelan, San Francisco többször megválasztott polgármestere, később Kalifornia állam szenátora számos kampányszövegében és választási plakátján fogalmazott meg ázsiai- és japánellenes tartalmat („*Tartsuk Kaliforniát fehérén!*” vagy „*Állítsuk meg a csendes inváziót!*”). 1914-ben azt a javaslatot tette, hogy Kalifornia államának „diplomatikusan” Japán tudomására kellene adnia, miszerint Amerika számára „az asszimilálódásra képtelen japánok kifogástalan emberi gépezetek, azonban ilyen formában fenyegetést jelentenek a fejlődésünkre és boldogságunkra. Japán érzékenyebb lakosságának némi vigaszt jelenthet, hogy ezzel elismerjük gazdasági alsóbbrendűségünket.”³⁴ Phelan lelkes támogatója volt a földtörvényeknek, valamint az ő lobbitevékenységének köszönhetően 1920-ban betiltották a *sasin* kekkon gyakorlatát.³⁵

1918-at követően a fehérek megtagadták piacaikon a japán farmokról származó termények árusítását. A japán termelők válaszként létrehozták a *Vegetable Growers Union* nevű szervezetet, ezt követően pedig az *isszei* eper- és zellertermesztők is követték példájukat, így a *nikkei* közösség a saját piacait üzemeltette, vagyis a japán termelők a *Nihonmacsi* piacain japánok számára árusították portékáikat. Elmondhatjuk, hogy az 1920-as és az 1930-as évek kimondottan barátság-talan időszak volt a japán nevekkel és vonásokkal rendelkező személyek számára, ennek ellenére mégis sok bevándorló érezte úgy, van itt jövő számára.

Az Egyesült Államok megalakulásától egészen az 1960-as évek polgárjogi mozgalmainak korszakáig a szegregáció bevett gyakorlat volt, amit több államban törvény is szankcionált. Szigorúan korlátozták többek közt a különböző etnikumok ház- és lakásvásárlási, valamint bérleti jogát. Ennek a nyomát a mai napig szinte az összes amerikai város magán viseli, az ilyen jellegű intézkedéseknek köszönhetőek a különböző etnikumok és népcsoportok kerületei és lakónegyedei. Így jöhettek létre az amerikai városokban a kínai és latin-amerikai negyedek, illetve az olyan kerületek, mint Germantown, Little Italy, valamint a lengyelek, zsidók és írek is saját negyedeikbe tömörültek. A *Nihonmacsik* is így alakultak ki.³⁶ Az államok alkotmányainak többsége tartalmazott fajkeveredés elleni záradékot.

A *niszei* generáció számára ez az időszak az asszimiláció drámáját hozta. A fiatal amerikai japánok komoly identitásproblémával küzdöttek: ők amerikaiak érezték magukat, azonban a társadalom idegenként, külföldiként tekintett rájuk. Bár a fiatal *niszei*ek igyekeztek tisztelni a japán hagyományokat, szüleik szemében már túlságosan is amerikanizálódtak. Nem tudták, hová forduljanak, merre tartsanak, mert sem a japán, sem az amerikai táborba nem tartoztak iga-

33 Estes, 1997. 9.

34 Estes, 1978a.

35 Hasegawa, 2008. 70.

36 Vargha Attila interjúja Roy Sakamotoval (Los Angeles, 2012. október 6.).

zán. (Napjainkban az *amerikai japánság* önálló identitástudatnak számít, amely a felnövekvő *niszei* generációval alakult ki.) Számos diszkrimináció érte őket – más etnikumhoz tartozó osztálytársaik nem játszottak velük, nem hívták meg őket születésnapra, kitiltották őket különböző iskolai programokról, rendezvényekről, vagy olyan szervezetekből, mint a diáktanács. Iskola után minden gyerek hazament a származásának megfelelő lakónegyedbe, így a *niszei*ek leginkább egymás között szocializálódtak. Egyre több iskolából tiltották ki a japán származásúakat, vagy szigorú kvótát húztak. Sokakat azért nem vettek fel a különböző főiskolákra, szakmai továbbképzésekre, mert a *niszei* kvótát már betöltötték – ez gyakran csak 5-6 főt jelentett.³⁷ A nehézségek ellenére az 1930-as években felnőtté váló korosztályból a legtöbb *niszei* egyetemi végzettséget szerzett. (Ha nem sikerült a bejutás az amerikai egyetemekre, még mindig ott volt ugyanis a Japánban tanulás lehetősége is számukra.) Az igazi problémát az elhelyezkedés jelentette – a fehérek által üzemeltetett cégek szinte egyáltalán nem alkalmaztak japánokat, így azok kénytelenek voltak vagy saját vállalkozásba fogni, vagy más *nikkeinél* dolgozni, ennek következménye pedig a *Nihonmacsik* lakosságának kölcsönös egymásrautaltsága volt.³⁸

Az 1930-as években felnövő *niszei*ek számos egyesületet és társaságot alapítottak. Az 1930-ban létrejött *Japanese American Citizens League* (JACL) volt kétséget kizáróan a legjelentősebb *nikkei* szervezet. Az alapító tagok és a kezdeti idők vezetői a csekély létszámú egyetemet végzett *niszei*ek – orvosok, ügyvédek – közül kerültek ki, stratégiájuk azonban túlságosan is „Amerika-párti” volt, vagyis érzelmileg teljesen elzártoktól. Az évtized során azonban a JACL tagsága egyre sokszínűbb lett, sorra csatlakoztak munkások és farmerek is, majd a szervezet – eleinte csak óvatosan – lobbizásba fogott. 1918-ban az amerikai Kongresszus jóváhagyott egy kiegészítést az állampolgársági törvényhez, amely (elvileg) lehetővé tette az I. világháborúból hazatérő *isszei* veteránok számára az állampolgárság felvételét. Tokutaro „Tokie” Slocum egyike volt a veteránoknak, a francia lövészárkokban harcolt, és átélte a német gáztámadásokat, melyeknek következtében élete végéig kórházi kezeléseket részesült. Még Európából küldte el igénylését, melyet egy szövetségi bíró jóvá is hagyott a törvény szövege alapján, miszerint „bármely idegen, aki az Egyesült Államok hadseregében vagy haditengerészetében szolgált az aktuális háborúban”, automatikusan jogosult az állampolgárságra.³⁹ A Legfelsőbb Bíróság később hatályon kívül helyezte az ilyen jellegű döntéseket, és visszavonta az így elnyert állampolgárságokat, mert ítélete alapján ez a kiegészítés nem írja felül azt a törvényt, amely szerint csak fehérek és feketék jogosultak annak megszerzésére, és a „bármely idegen” kifejezés alatt továbbra is csak ők értendőek.⁴⁰

Slocum és a többi veterán – jogosan – felháborodott, hiszen az életüket tették kockára ezért az országért, Slocum pedig a JACL támogatásával küzdeni kez-

37 Muller, 2003. 12.

38 Hasegawa, 2008. 66.

39 Muller, 2003. 12–14.

40 Lásd Lombard, 2011.

dett a törvény megváltoztatásáért, és Washingtonban szállt harcba igazáért. Tudván, hogy a Kongresszus nem hallgatná meg, ezért először a vele együtt szolgáló amerikai veteránok szimpátiáját nyerte meg, háborús érdemei révén olyanokét is, akik a *Japanese Exclusion League* valamely szervezetének tagjai és a diszkriminációs törvények lelkes támogatói voltak. A JACL és Tokie erőfeszítéseit siker koronázta, 1935 júniusában Rooseveltnél aláírta a *Lea-Nye Bill* nevű törvényt, amely közel ötszáz, az I. világháborúban szolgált ázsiai származású veteránnak adta meg az állampolgárságot. A JACL így megmutatta a *nikkei* közösségnek, hogy tevékenysége igen is jelentős az amerikai japánok számára, és nekik is lehet szavuk Amerika politikai életében.⁴¹ Hamarosan országos szervezetté vált, minden jelentős *nikkei* lakta városban alakult JACL-alcsoport, központja pedig San Franciscóban volt.⁴² A JACL *szuperpatriotizmusa*, valamint az 1930-as évek és főleg a II. világháború alatt folytatott tevékenysége a mai napig megosztja a *nikkei* közösséget, napjainkban leginkább az internálást követő, jóvátételért folytatott harcuk és eredményeik miatt méltatja őket az amerikai japán lakosság.

A háború évei

A hűség kérdése – Pearl Harbor és következményei

Az 1930-as évek során az Egyesült Államok és Japán diplomáciai kapcsolatainak romlása, majd a Pearl Harbor elleni támadás a *nikkei* közösség amerikai asszimilációjának drámáját valódi tragédiává változtatta. Mikor 1941. december 7-én Japán megtámadta Pearl Harbort, az Egyesült Államok területén élő *nikkei* közösség azonnal a saját bőrén érezte annak következményeit. Az FBI még aznap megkezdte az *isszei* közösségi vezetők letartóztatását, 737 személyt vettek őrizetbe.⁴³

Miután 1941 júliusában Japán megszállta Indokínát, és minden jel a közeledő háborúra utalt, valamint arra, hogy Pearl Harbor japán támadás célpontja lehet, Rooseveltnél elrendelt egy szigorúan titkos információgyűjtést a *nikkei* közösség hűségét illetően. A feladatot Curtis B. Munson kapta. Jelentése *kiemelkedően magas hűséget, elköteleződést és odaadást* állapított meg az amerikai japán közösség berkein belül.⁴⁴ A dokumentumot az elnökön kívül a hadsereg és a haditengerészet vezérkara, valamint Cordell Hull, Henry L. Stimson és Frank Knox is olvasta, akik az internálás támogatói voltak.⁴⁵

Munson kiemelkedő megfigyelőképességről tett tanúbizonyságot: precízen felmérte a különböző generációk jellemzőit, illetve viszonyukat az Egyesült Államokhoz, továbbá a japán kulturális hátteret is sikerült tökéletesen megismernie. Részletesen leírta a *giri* (kötelesség) és a *gaman* (kitartás/beletörődés) fogalmak jelentőségét a japán kultúrában, továbbá elképzelhetetlennek tartotta, hogy Japán

41 Muller, 2003. 15–16.

42 Hasegawa, 2008. 51.

43 NAKK.

44 Munson, 1940. 12.

45 Smith, 2001. 79.

niszeiket alkalmazna szabotázshoz és kémkedéshez, ugyanis „*Japán fél a niszeiek-től és egyáltalán nem bízik bennük*”. Egyedül a *kibeiek* esetében vélte úgy, hogy támogathatják Japánt. Munson megjegyezte: Hawaiitól eltérően a kontinentális Amerikában élő *nikkeieket* „*rövid időn belül el lehet különíteni és megsemmisíteni*”.⁴⁶ A jelentés felkelthette az elnök aggodalmát. A támadást megelőzően minden, az Amerikában élő japán közösség valódi helyzetét érintő információ a kormány rendelkezésére állt. Munson észrevételeit azonban vagy mellőzték, vagy felhasználták a *nikkei* közösség ellen tett lépésekhez. 1941. december 11-ére az FBI 1370 személyt tartóztatott le, akiket „veszélyes idegen ellenségnek” (*dangerous enemy alien*) minősítettek.⁴⁷ Ez azonban nemcsak befolyásos és szókimondó személyeket érintett, hanem gyakorlatilag minden *isszeit*, aki aktív volt a közösség életében – üzlettulajdonosokat, gazdálkodókat, újságszerkesztőket, dzsúdóoktatókat, sintó és buddhista papokat.

Pearl Harbor és az azt követő japán katonai sikerek, a „sárga veszedelem” hitetlenséget, dühöt és aggodalmat váltott ki az amerikai lakosokból. Az Egyesült Államok számára Pearl Harbor azt jelentette, hogy a „*japcsik*”, egy színes bőrű, alacsonyabb rendűnek tartott „faj” képviselői csapást mértek rá.⁴⁸ Frank Knox megvádolta a Hawaiiion élő japán közösséget a Pearl Harbor elleni támadás előkészítésével. Knox minden alapot nélkülöző kijelentése nagy hatással volt az amerikai lakosságra – általános hiedelemmé vált, hogy az *isszeiek* és *niszeiek* hitszegő, áruló, ravasz és kegyetlen népség.⁴⁹ Nem számított, hogy Kaliforniában az amerikai japánok csupán a lakosság 1%-át tették ki, nem számított Munson jelentése, nem számított a JACL szuperpatriotizmusa, valamint az sem, hogy számos *niszei* igyekezett tanúbizonyságot tenni a lojalitásáról. Ami leginkább számított a következő két hónapban, és ami meghatározta az amerikai kormány további lépéseit a *nikkei* közösséggel szemben, az volt, hogy az országra „*vereséget mértek a vágott szeműek, akiknél [az Egyesült Államok] felsőbbrendűnek érezte magát*”.⁵⁰

A japánok rossz megítélése elviselhetetlen mértékben fokozódott. Az Amerikában élő kínaiak „*I am a Chinese*” feliratú kitűzőkkel kezdtek járni attól féltve, hogy az utcán megtámadják és bántalmazzák őket. Kalifornia lakosai arra számítottak, japán szomszédjaik egy összehangolt hatalomátvételre, egy „második Pearl Harborra” készülnek. Az amerikaiak számára a velük háborúban álló japánok és az Egyesült Államokban élő *isszeiek* és *niszeiek* képe összemosódott: ők mind „*japcsik*” voltak – az ellenség. Az irigységgel teli fehér gazdálkodók számára a Japánnal való háború egyúttal fantasztikus lehetőséget is rejtett magában: végre itt volt az esély, hogy rátehessék a kezüket a jól jövedelmező *nikkei* farmokra. A regionális patrióta szervezetek (mint például a *Japanese Exclusion League*, *Sons and Daughters of the Golden West*, *American Legion*), amelyeknek mezőgazdasági és halászati érdekeltségeik is voltak, valamint több évtizedes történelmük a *nikkei* közösség ellehe-

46 Munson, 1940. 13–15.

47 Daniels–Taylor–Kitano, 2001. XVI.

48 Smith, 2001. 79–80.

49 NAKK.

50 Lydgate, 1944. 52–53.

tetlenítéséért folytatott harcban, megkezdtek a lobbizást a japán kisebbség kitelepítéséért. Hamarosan befolyásos újságírók, reformerek, szakszervezeti vezetők és politikusok is melléjük álltak. December 22-én, két héttel Pearl Harbor után, a Los Angeles-i Kereskedelmi Kamara Mezőgazdasági Bizottsága (*Agriculture Committee of the Los Angeles Chamber of Commerce*) tette az első javaslatot, mely szerint az összes japán személyt szövetségi ellenőrzés alá kellene vonni.⁵¹

John B. Hughes Los Angeles-i rádiókommentátor óvatosságra intette az amerikai lakosokat, mivel szerinte „az amerikai születésű japánok 90%-a elsősorban Japánhoz hűséges”, és örömmel áldoznák életüket érte. Ürügyet keresve a kitelepítésre, Hughes azzal érvelt, hogy amennyiben a japánokat nem zárják táborokba, a kaliforniaiak maguk veszik majd őket kezelésbe, és „előbb lőnek, aztán kérdeznak”. Henry McLemore, a *Hearst* újságírója szintén az internálás ötletét szorgalmazta, ideális elképzelésnek tartotta, hogy valahol a kontinens belsejében gyűjtsék össze az összes nyugati parton élő *nikkei*ket, „hadd fájjon csak nekik, éhezzenek és haljanak is bele. (...) Személy szerint, gyűlölöm a japánokat. És ez alól nincs kivétel.” A kaliforniai újságok minden emberi tulajdonságuktól megfosztották a japánokat, gúnyosan „sárgáknak”, „veszett kutyáknak”, „nippeknek” (*Nips*, a *nippondzsin* szóból), „japcsiknak” és „sarga férgeknek” nevezték őket.

A kitelepítés követelése a kaliforniai kongresszusi képviselőkön keresztül eljutott Washingtonba. Ekkorra a *nikkei*-barát hangok teljesen eltűntek. Culbert Olson kormányzó esete jól példázza a folyamatot: Pearl Harbort megelőzően kitartott amellett, hogy még háború esetén is a Kaliforniában élő japánok biztonságát a törvény és az alkotmány garantálja. December 8-án azonban már a letartóztatások lelkes támogatója volt, pár héttel később pedig jóváhagyta több száz *niszei* eltávolítását a munkahelyekről, és a kitelepítést követelte.⁵² Nem csak a nyugati part politikusai vallották ezt a nézetet, a déli államok képviselői is hamar melléjük álltak, köztük John Rankin kongresszusi képviselő, akinek egy héttel Pearl Harbor után tett kijelentése a mai napig élénken él az amerikai japán közösség emlékezetében: „Támogatom az Amerikában, Alaszkában és Hawaii-on élő japánok elfogását és koncentrációs táborokba zárását. (...) A pokolba velük! Szabaduljunk meg tőlük most azonnal!”⁵³

A *niszei*ek eleinte optimisták voltak. A Pearl Harbort követő letartóztatások az *isszei* vezetők ellen irányultak, akik japán állampolgárok voltak. A saját szemükkel látták, ahogy a *Nihonmacsik isszei* lakosságát megtizedelték, de ezek az intézkedések őket csak közvetve érintették. Úgy érezték, van reményük, hiszen amerikai állampolgárok voltak, semmi közük azokhoz a japánokhoz, akikkel Amerika hadban áll, így ellenük nem tehetnek semmit. A Pearl Harbort követő hivatalos közlemények is biztatóak voltak a *niszei*ek számára. Francis Biddle, az Egyesült Államok főügyésze arra figyelmeztette az amerikai nemzetet, hogy ha „törődünk a demokráciával, akkor törödnünk kell azzal is, hogy a demokrácia mások, a németek, az olaszok, a japánok számára is valóság legyen. (...) A *Bill of Rights* ugyanis nemcsak

51 Daniels–Taylor–Kitano, 2001. XVI.

52 Smith, 2001. 80–81.

53 Weglyn, 2003. 54.

az amerikai állampolgárok, hanem minden olyan emberi lény jogait védelmezi, akik amerikai földön, az amerikai zászló alatt élnek.” Biddle a későbbiekben jogi, gyakorlati és morális alapon kiállt a *nikkei* közösséggel szembeni intézkedések ellen.⁵⁴

Az internálás legjelentősebb ellenzői a kvékerek voltak, egy, az amerikai közép-nyugaton és a keleti parton élő vallási közösség. A háború alatt és azt követően is több ezer amerikai japánt támogattak iskolai ösztöndíjakkal és munkalehetőségekkel. Sok *niszeiben* felmerült, hogy jelentkezik a hadseregbe, azonban 1942. január 5-én minden katonai szolgálatra alkalmas, japán felmenőkkel rendelkező személy IV-C minősítést kapott, amelynek jelentése „*ellenséges idegen*”, függetlenül attól, hogy amerikai állampolgár volt-e vagy sem. Azokat, akik már a hadseregben szolgáltak, leszerelték vagy konyhaszolgálatra kötelezték.⁵⁵

1942. február 4-én az amerikai hadsereg 12 „lezárt területet” jelölt ki. Az itt élő „*ellenséges idegenek*” számára kijárási tilalom lépett érvénybe, reggel 6 óra előtt és este 9 óra után nem tartózkodhattak az utcán, akkor is csak az iskolába és munkahelyükre mehettek, továbbá tilos volt lakóhelyüktől öt mérföldnél messzebbre utazniuk. A tilalom március 24-én lépett életbe, John L. DeWitt tábornok első intézkedése volt a *nikkei* közösség internálásához vezető folyamatban. Az internálást sürgető lobbi ugyanis eredményes volt, és 1942. február 19-én Roosevelttől aláírta az úgynevezett 9066. számú elnöki rendeletet (*Executive Order 9066*), amelynek értelmében a hadügyminiszter katonai övezeteket hozhat létre, melyekből bárki szabadon eltávolítható, ha a szükség úgy kívánja. Henry L. Stimson hadügyminiszter DeWitt tábornokot jelölte ki az elnöki rendelet végrehajtására, és ő lett a nyugati védelmi parancsnokság (*Western Defense Command*) vezetője is. DeWitt a szegregáció híve volt, a déli államokban nőtt fel, egy olyan társadalomban, amely a színes bőrűeket nem tekintette egyenlőnek, és helyesnek tartotta az elkülönítésüket. A tábornokot nem tartották sokra a hadsereg berkein belül, egy óvatoskodó, vakbuzgó, határozatlan katonai bürokrata volt. Március 2-án Washington, Oregon és Kalifornia teljes partszakasza, valamint Arizona déli része katonai övezetté vált, március 29-én ezt kiterjesztették a három óceánparti állam egészére. Március 18-án megalakult a kitelepítést és a táborokat felügyelő szerv, a *War Relocation Authority* (WRA).⁵⁶ DeWitt célja a teljes nyugati partszakasz „japánmentesítése” volt. Úgy vélte és hirdette: „a japán faj egy ellenséges faj”, az amerikai állampolgár *niszeik* „faji jellege pedig kiirthatatlan”. Az elnöknek tett jelentésében azt írta, „a tény, hogy eddig semmiféle szabotázs nem történt, egy ilyen akció előkészületét jelzi”.⁵⁷

A kitelepítés

1942. március 23-át követően a WRA megkezdte a kitelepítési rendeletek kibocsátását, mely megjelölte „minden japán személy, minden idegen és nem idegen” számára a deportálás idejét és a jelentkezés helyszínét. A „nem idegen” megnevezés súlyosan sértette a *niszeik* önérzetét, és a kormány az amerikai lakosságra gya-

54 Muller, 2003. 17–20.

55 Morimo–Nakajama–Kavaszaki, 2001. 13.

56 Daniels–Taylor–Kitano, 2001. XVI.

57 Muller, 2003. 21–22.

korolt, tudatformáló propagandájának a része volt, ami következtében sikerült teljesen elkülönítenie őket a többi amerikai állampolgártól. Másképpen fogalmazva, azt a hatást érte el, hogy az átlag amerikai értelmezésében ez a rendelet kizárólag és egyértelműen csak *rájuk* vonatkozott, ezekre az *idegenekre* és *nem idegenekre*, nem pedig a „rendes, *igazi* amerikai állampolgárookra”. Ha valaki egynegyed részben japán felmenőkkel rendelkezett, vagyis ha csak az egyik nagyszülő is japán származású volt, a rendelet rá is vonatkozott. Az egyes körzetekből történő deportálásokat a *Wartime Civil Control Administration* (WCCA) irányította. A kitelepítési folyamatot „evakuálásnak” nevezték, azonban az emberekre szegezett fegyverek láttán mindenki tudta, hogy merőben másról volt szó. A rendeletek egyben azt is jelezték, hogy a családoknak mennyi idejük maradt megszabadulni minden ingóságuktól, ugyanis mindenki fejenként csak egy bőröndöt vihetett magával. Általában 48 órája, jobb esetekben egy hete volt a *nikkei* családoknak eladni a házukat, üzletüket, farmjukat, autójukat, ingóságait, mindenüket.

A rendelkezésre álló idő egyáltalán nem volt elég arra, hogy mindenki elszámolhasson a tulajdonával. Jövedelmező üzletek, kiváló terményt hozó farmok jóval áron alul, vagy egyáltalán nem keltek el. A deportálás napján a regisztrációk helyszínén, San Diegóban a *Santa Fé* vasútállomás, Los Angelesben a *Honpa Hongwanji Buddhist Temple* előtt fehér „nézőközönség” is összegyűlt. Az ácsorgók alig várták, hogy az amerikai japánok vonatra vagy buszra szálljanak – ezt követően ugyanis „minden ingyen volt”.⁵⁸ Betörték a lakásokba, az üzletekbe, rátették a kezüket a termőföldekre. A szerencsésebbeknek – de ez inkább kivételnek számított – voltak barátai, akik visszatérésükig vigyáztak ingóságaikra.

A deportáláskor mindenki annyi ruhát öltött magára, amennyit csak fel tudott venni, hiszen egyetlen bőröndbe nem fért bele egy emberi élet. Mosolygásra kényszerítették őket a hadsereg által készített fényképeken, melyeket propaganda-célra használtak fel. Regisztráláskor mindenki kapott egy számot, és két bilétát, az egyiket a nyakban kellett viselni, a másikat pedig a csomaghoz rögzíteni. A *nikkei* közösségen belül kevesekben merült fel az ellenállás gondolata. A legtöbbjük számára egyértelmű volt, hogy háború van, és magával a kormánnyal állnak szemben. A deportálás során folyamatosan fegyvert fogtak a kitelepítettek, ami egyértelművé tette a helyzetüket.

A japán kultúra és neveltetés is megmutatkozott az események során. A *niszei* gyerekek gyakran hallották szüleiket a *sikataganai* (nincs mit tenni) és *gamanszuru* (el kell viselni) kifejezéseket használni életük során. A *giri* (kötelesség) mindennél fontosabb volt, a japán kultúrában a megmásíthatatlan elfogadása pedig erény. A gyerekeket szintén arra nevelték, ne keltsenek semmiféle feltűnést, hiszen „a kiálló szöveget beverik”. Ráadásul a vezetők is hiányoztak, akik összefoghatták volna a közösséget. Az FBI által letartóztatott *isszeiek* 1942 tavaszára az igazságügyi minisztérium által felügyelt gyűjtőtáborokban találták magukat.

A vezetőség hiányát a JACL próbálta betölteni, azonban az patriotizmusának köszönhetően teljesen elkötelezte magát a kormány mellett, és biztosította azt

58 Vargha Attila interjúja Roy Sakamotoval (Los Angeles, 2012. október 6.).

arról, hogy a kitelepítés zökkenőmentes lesz. „Ez hazafias kötelességünk”, mondták a JACL vezetői. Saboru Kido és Mike Masaoka később újabb ötlettel álltak elő a kormány számára a *niszei* hazafiság bizonyításaképp: egy önkéntesekből álló öngyilkos katonai egységet álmodtak meg olyan fiatalokból, akiknek szülei túszként a táborokban vannak, hiszen mi más bizonyítaná kétséget kizáróan lojalitásukat? A hadvezetés eleinte ostobaságnak tartotta egy szegregált katonai egység felállításának gondolatát – csak afroamerikai katonák esetében léteztek ilyenek, a „japcsikban” pedig nem bíztak –, a háború későbbi időszakában azonban ismét fontolóra vették ezt az ötletet. Az események ezen szakaszában a JACL egyelőre elégedett volt a hatóságokkal való együttműködéssel.⁵⁹ Közel 120 ezer embert telepítettek ki, ebből körülbelül 50 ezer fő kisgyerek volt.

A deportálást követően átmeneti gyűjtőtáborokba, eufemisztikusan „gyülekezési központokba” (*Assembly Center*) szállítottak mindenkit, ugyanis a nagy koncentrációs táborok még építés alatt álltak. Ezekből 14 volt, Washingtonban, Oregonban, Arizonában, túlnyomó részük Kaliforniában, és búcsúk helyszínén, lóversenypályákon létesültek. Ironikus módon ezek a WCCA-táborok mind a katonai övezeteken *belül* voltak, amelyekből ki akarták telepíteni a *nikkeieket*. A katonák körbekerítették a területet szögesdróttal, és borzalmas állapotú barakkokat húztak fel, amelyek még a későbbi koncentrációs táborok barakkjainál is rosszabbak voltak. Érkezéskor mindenki kapott egy zsákot, „ezek a matraccaitok” címszó alatt. Az értetlenkedő tömeg szomorúan vette tudomásul, hogy az istállóban található szalmával kell majd azt kitömnüik, hogy legyen min aludniuk.⁶⁰

A dél-kaliforniai nagyvárosok (Los Angeles, San Diego) japán lakosságának zömét a Santa Anita lóversenypályán létesült gyűjtőtáborba szállították. Mivel nem volt versenyszezon, a szerencsésebbek a parkoló helyén kaptak szállást, a kevésbé szerencsésekek viszont a lovakkal kellett együtt élniük, nőket és gyerekeket kényszerítettek a bűzlő istállóba. Az ilyen jellegű bánásmód miatt sokak pszichiátriai kezelésre szorultak a háború után. A Santa Anita lóversenypálya egyik sarkában volt az „állatkertnek” nevezett, szögesdróttal és vasráccsal elkerített rész, ahol a Los Angeles környékéről internáltak – a városnak a lóversenypályához való közelsége miatt – látogatókat fogadhattak. Közvetlenül nem érintkezhetek, a beszélgetés a rácson keresztül folyt. „Nem tudtam, mi voltunk-e a csimpánzok, vagy akik kívülről bámultak minket”, emlékezett vissza egy japán internált.⁶¹ A deportáltak 1942 nyarán ezekben a táborokban töltötték, munkával és közösségi tevékenységek szervezésével próbálták elütni az időt.⁶²

A központokat kezdetben ideiglenesnek szánták. A kitelepítés lényege a *nikkeieknek* a nyugati partról való eltávolítása volt, ezért a WRA vezetője, Milton Eisenhower tárgyalásokat folytatott több, a kontinens belsejében fekvő állam kormányzójával a japán deportáltak befogadásáról. A kormányzók ezt elutasították, egyedül a koncentrációs táborok felállítását tartották elfogadhatónak. Eisenhower

59 Muller, 2003. 26–27.

60 Uo. 28.

61 Uo. 29–30.

62 Hasegawa, 2012. 14.

lemondott a WRA éléről, mert nem volt hajlandó ilyen „létesítményeket” igazgatni. Utódja Dillon S. Myer lett, akinek – Eisenhowerrel ellentétben – nem okozott álmatlan éjszakákat a feladat.⁶³

Myerrel az élen a WRA megkezdte a tíz koncentrációs tábor felállítását, melyeket „Relocation Camp” névvel illették (magyarul „kitelepítési” vagy „áttelepítési” tábornak nevezhetjük). Ezek a következők voltak: Tule Lake és Manzanar Kaliforniában, Minidoka Idahóban, Heart Mountain Wyomingban, Granada (más néven Amache) Coloradóban, Topaz Utahban, Poston és Gila River Arizonában, valamint Rohwer és Jerome Arkansasban. Heart Mountain és Tule Lake a leghírhedtebbek – előbbi a legmostohább időjárási viszonyok, utóbbi a legbrutálisabb bánásmód és körülmények miatt, a *Tule Lake Relocation Centert* ugyanis később szegregációs táborrá alakították. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a másik nyolcban felhőtlenebb lett volna az élet. Ezek mellett még közel 40 kisebb, az igazságügyi minisztérium, a hadsereg, az FBI vagy a WRA által működtetett tábor is létezett.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az amerikai kormány igyekezett kerülni a „koncentrációs tábor” kifejezést a közvélemény előtt, annak definíciója: „egy tábor, amelyben ellenséges idegeneket és politikai foglyokat tartanak fogva.”⁶⁴ Szövetségi tisztviselők azonban, köztük Rooseveltnél is, a koncentrációs tábor kifejezést használták a hivatalos iratokban. Miután fény derült a náci haláltáborok létezésére, a kifejezés jelentése kibővült, milliónyi ártatlan ember szisztematikus megsemmisítése társult hozzá. Ilyesmire nem került sor az amerikai japánok internálása során, azonban kizárólag etnikai származásuk miatt tartották fogva őket.

Élet a koncentrációs táborokban

1942 nyarán és őszén megkezdtek az áttelepítést a koncentrációs táborokba. A raboknak csak a nevüket mondták meg – „Heart Mountain, Wyoming”, „Minidoka, Idaho” –, azonban számukra ezek csak pontok voltak a térképen. Nem tudták, miért viszik oda őket, a dolog jelentősége rejtve maradt számukra. Csak a pillanatnyi nehézségek miatt aggódtak – kapnak-e enni a vonaton, a megfelelő sorba álltak-e be, össze tudják-e tartani a családot? A vonatút rendkívül hosszúnak és kényelmetlennek bizonyult, a kijelölt tábortól függően négy vagy tíz napig is eltartott – szinte mindenki ekkor szembesült először azzal, milyen hatalmas is az Egyesült Államok. A gyermekek kezdetben nagyon élvezték, mivel sosem jártak a nyugati parton kívül, a Sziklás-hegység pedig mindenkit lenyűgözött szépségével, ilyen jellegű tájat is most láttak először. A „Relocation Camp” és a többi eufemisztikus elnevezés is téves benyomást keltett, és eleinte optimizmust váltott ki a *niszeik*ből, hiszen a „tábor” szóból mindenki arra következtetett, hogy egy, az eddigieknél kellemesebb helyre tartanak.⁶⁵ Hamarosan szembesülniük kellett a rideg valósággal: a táborokat szögesdrót és reflektorokkal, gépfegyverekkel felszerelt őrtornyok vették körbe,

⁶³ Muller, 2003. 33.

⁶⁴ Hasegawa, 2012. 14.

⁶⁵ Muller, 2003. 35.

maguk a táborok pedig a kietlen pusztaságban, halott tájakon, sivatagokban létesültek. Az amerikaiak csak úgy hívják az ilyen vidékeket, hogy *badlands*.

Az első nehézség, amivel a japán közösség szembe találta magát, az időjárás és az éghajlat volt. A nyugati part kellemes éghajlatához szokott *nikkeiek* számára a sivatag szélsőséges viszonyai elviselhetetlennek bizonyultak. Heart Mountain volt a legszélsőségesebb, ugyanis a tábor egy fennsíkon létesült, 4–5 ezer láb (körülbelül 1200–1500 méter) magasságban, így a levegő ritkás és igen száraz is volt.⁶⁶ A többi táborhoz hasonlóan nyáron itt is tikkasztó hőség uralkodott, azonban fekvéséből adódóan a telek bizonyultak elviselhetetlenebbnek: nem volt ritka a –35 °C sem, vagyis ha vizet locsoltak a levegőbe, az jégként ért földet, a vizes haj szinte azonnal megfagyott, a latrinák vízvezetékei szintén nem tudtak ellenállni az elemeknek, így télen használhatatlanná váltak. Az internáltak emlékirataikban, naplójukban gyakran tesznek említést a szinte vízszintes hózivatarokról is.⁶⁷ Az esőben és a hóban az egész tábor hatalmas sártengerré vált. A délen fekvő arizonai táborokban a hőség bizonyult a legrosszabbnak.

Az internáltakat a gyülekezési központokéhoz hasonló kátránypapír borítású barakkokban szállásolták el. Ezek 20 láb szélesek és 100 láb hosszúak voltak, mindegyiket 4 vagy 6 kisebb, négyszög alapú szobára osztották. A szobák 20×16 vagy 20×20 láb nagyságúak voltak (körülbelül 7×5 méter és 7×7 méter), bár a méretük táboronként változhatott.⁶⁸ A gyerek nélküli párok kapták a kisebb, a családok – általában létszámtól függetlenül – a nagyobb szobákat. Ezek a barakkok leginkább egy csűrre vagy pajtára emlékeztettek – vékony gerendákból álló fal, pár deszka tető gyanánt. A szobákon belül nem voltak válaszfalak, így az embereknek semmi lehetőségük nem volt az egyedüllétre. Egyesek törülközők fellógatásával próbáltak kisebb tereket létrehozni. A szobák első ránézésre viszonylag tágasnak tűnhetnek, azonban amint valami bútorféleség került beléjük, valamint 5-7 ember összezsúfolódtott bennük, azon nyomban más lett a helyzet. A szigetelés hiánya is komoly megpróbáltatást jelentett a kemény wyomingi télen.

A szobák berendezése igen szerény volt: katonai priccstakaróval, esetleg párnával, egy kisebb kályha és egy villanykörte. A leleményesebbek a felesleges gerendákból székeket és asztalokat fabrikáltak, vagy a szállítmányokból maradt felesleges faládákat használták bútor gyanánt. A narancsosládák különösen értékesnek számítottak, mert volt egy választék a közepükön, és oldalukra állítva polcos szekrénynek lehetett használni őket.⁶⁹ A sivatagi szelek szintén állandó problémát jelentettek, mindent állandóan homok borított, a barakkból kilépve rögtön az ember szemébe, orrába fújta azt a szél, még az ételeken is azt érezte mindenki.

Tizenkét vagy tizennégy barakk alkotott egy tömböt. Mindegyikben volt egy közösségi latrina, egy kátrin, egy mosoda és egy pihenőszoba. A kátrinok lettek a *nikkei* közösségi élet központjai a táborokban, ugyanis itt kötetlenül lehetett beszélgetni és érintkezni másokkal. Kezdetben az étel meglehetősen rossz volt:

66 Vargha Attila interjúja Roy Sakamotoval (Los Angeles, 2012. október 6.).

67 Hayami, 1941–1944.

68 Muller, 2003. 36.

69 Uo. 37.

konzervhús és zöldségek, ráadásul az első szakácsokat – mint minden más posztra is – a tábor vezetősége az internáltak közül választotta ki, akik nem minden esetben tudtak jól főzni.⁷⁰ Sokak számára ez volt az első találkozás az amerikai vagy japán konyhával. A hagyományosabb családok, főleg a farmerek és az *isszeiek* túlnyomó része, valamint a *kibeiek* a hagyományos japán étrendet követték ez idáig, az amerikanizálódottabb réteg, főként a városokban felnőtt *niszeiek* az amerikai étrendhez voltak hozzászokva. A japán alapanyagok nagy része meglepő módon a japán kormány által küldött segélyszállítmányokkal érkezett. Ez nagyban elősegítette a japán nemzeti öntudat erősödését a továbbra is japán állampolgár *isszeiek*, valamint az ott nevelkedett *kibeiek* esetében is, akik ezáltal azt érezték, anyaországuk nem feledkezett el róluk, és nem hagyta őket cserben. A *jamatodamasii* (japán szellem) felerősödése később sokak egész sorsát befolyásolta.

Valamilyen nemesebb gesztus az amerikai kormány részéről segített volna csökkenteni az internáltakban kialakult frusztrációt és ellenérzéseket.⁷¹ Vélhetően az *isszeiek* élték meg legnehezebben ezt az időszakot. A tulajdonaik, eddigi életük összes munkájának elvesztése mellett pszichológiai terhet rótt rájuk, hogy anyaországuk és népük lett az ellenség, valamint választott hazájuk velük való bánásmódja is elfogadhatatlan volt számukra. Az internálás következtében a hagyományos családmódel is a szemük láttára hullott szét. Mivel – családon belül, illetve a családok között – a magánélet lehetősége teljesen megszűnt, a gyerekek a tömött barakkok helyett inkább egymás társaságában múlták az időt, ennek következtében a családfők tekintélye is egyre csökkent. A kintinban rövid időt követően nem családi egységek szerint történt az étkezés, hanem korosztály és nemek szerint. A magánszféra lehetősége csaknem teljesen megszűnt. Még az illemhelyiségek és zuhanyzóegységek között sem volt semmiféle válaszfal, minden mások szeme láttára történt.⁷²

A kezdeti nehézségeket követően a *nikkeiek* megpróbálták elérhető körülményeket teremteni maguknak. Iskolákat építettek, rendezvényeket, bálakat, ünnepségeket tartottak. Az iskolákban eleinte a szülők vagy egyetemet végzett *niszeiek* oktattak. Az iskolákat később akkreditálták, és szakképzett tanárok, többen közülük fehérek, jöttek tanítani az iskolákba.⁷³ A táborok különböző szervezetektől, egyetemektől és közönyvtáraktól kapott csomagok révén létre tudták hozni saját könyvtáraikat. Az *isszeiek* azért tanultak angolul, hogy felkészülhessenek a táboron kívüli életbe való visszatérésükre, továbbá hogy gyerekeiket jobban megértsék.⁷⁴ Egyetemi ösztöndíj megszerzése lehetőséget teremtett a tábor elhagyására, többen így váltották meg szabadságukat, köztük Michi Nishiura Weglyn is, akinek *Years of Infamy* (Az aljasság éve) című, 1976-ban íródott könyve dolgozta fel az internálás történetét legelőször, és amely elindította a *nikkei* közösség jóvátételért folytatott harcát.

70 Vargha Attila interjúja Roy Sakamotoval (Los Angeles, 2012. október 6.).

71 Weglyn, 2003. 116–117.

72 Vargha Attila interjúja Roy Sakamotoval (Los Angeles, 2012. október 6.).

73 Okamoto, 2001.13

74 Kawakami, 2001. 28–29.

A táborok kiadták saját újságaikat, diákok és felnőttek egyaránt, diákújság volt a *Poston Chronicle* és a *Hi-Times* is. E lapokban tették közzé a fontos, egész tábort érintő híreket, itt lehetett szavazni a lányok között rendezett szépségversenyek résztvevőire, a diákok novellái, költeményei és rajzai is megjelentek bennük. Pletykarovatot is vezettek, amelyből mindenki értesülhetett az iskolai élet legapróbb – és a tizenévesek számára valószínűleg legizgalmasabb – részleteiről is. A fennmaradt újságok remek betekintést nyújtanak a tábori élet mindennapjaiba. Stanley Hayami, a Heart Mountain tábor egyik internáltja naplójában hatalmas ünnepekről, valamint a presbiteriánus egyház által küldött ajándékokról és karácsonyfáról emlékezik meg 1942 decemberében.⁷⁵ A táborokban mód nyílt a sportolásra. Gyerekek és felnőttek egyaránt sportoltak, a tömbök szerint létrehozott csapatok ligákat alkottak, és rendszeresen megmérkőztek. Ezek többnyire amerikai sportok voltak.

Az internálás a legkülönbébb reakciókat váltotta ki az érintettekből. Az egyik véglet a JACL tagjai voltak, különösen Mike Masaoka, aki az internáltak tökéletes amerikanizálódását tartotta szem előtt, és segített a tábori előírások kialakításában. A JACL tagjai teljes mértékben együttműködtek a tábor vezetésével. A másik végletet az ellenállók csoportja alkotta, a többségük a *kibeiek* közül került ki. Japán-szimpatizánsok voltak, megnyilvánulásaik a JACL tagjai ellen irányultak, akiket a *kibeiek* *inunak* (kutya), vagyis kollaboránsnak tartottak. A két véglet között álltak a *niszeiek*, akik, bár elkeseredettek voltak az internálás miatt, továbbra is hű amerikainak tartották magukat, és szerették volna ezt kifejezni.

A *kibeiek* az átlag-*niszei*nél érzékenyebben reagáltak az amerikaiak durva bánásmódjára, és 1942 novemberében egy sztrájkra került sor Postonban, amely során a japán császárhoz való hűségüket is kinyilvánították. A sztrájk kiváltó oka a rosszabbodó körülmények és a tábor vezetésétől kapott ellentmondásos információk okozta paranoia volt.⁷⁶ Pár héttel később egy hasonló, erőszakosabb megmozdulásra került sor Manzanarban is, ahol különösen elfajult az ellenségeskedés a különböző csoportok között. Ebbe a táborba deportálták a kitelepítést leginkább megsínylett *nikkeieket*, akiket a Terminal Island nevű, ma Los Angeles részét képező, főképp halászok lakta szigetről evakuáltak, és akiknek kevesebb mint 48 óra alatt kellett elhagyniuk otthonaikat. Az őket ért atrocitás miatt ez a csoport különösen neheztelt az amerikai kormányra és kollaboránsaira. A *jamatodamasii* rendkívüli mértékben felerősödött a táborban. 1942. december 2-án elszabadultak az indulatok, a gyülekezési tilalom ellenére a legszélsőségesebb nézeteket vallók bosszúra szomjazva támadást intéztek a kollaboránsok ellen. A tömegnek állig felfegyverzett katonák állták útját – a hivatalos jelentés szerint könnygázgránátokat vetettek be, ezt három figyelmeztető puskalövés követte. Egy 1943-as nyomozás során fény derült arra, hogy a könnygázgránátok bevetését követően a tömeg valójában oszladni kezdett, ennek ellenére a katonai rendőrség gépfegyverrel tüzet nyitott. Egy ember azonnal meghalt, tízen megsebesültek, ketten belehaltak a sérüléseikbe. Az ellenállás több tagját eltávolították a táborból, ők idővel a Tule Lake szegregációs köz-

⁷⁵ Hayami, 1941–1944. 11.

⁷⁶ Muller, 2003. 39–41.

pontba kerültek. 1943 folyamán az amerikai kormány a további incidensek elkerülése érdekében kidolgozott egy stratégiát a problémás elemek „kigyomlálására”, valamint a hűség kiaknázására is.

A „hűségkérdőív”

A háborúba való belépését követően az Egyesült Államoknak hamar szembesülnie kellett a ténnyel, hogy Japán legyőzése nagyobb erőfeszítéseket követel. A JACL vezetői 1942 végén álltak elő azzal a felvetéssel, miszerint a „tűzkeresztség” rehabilitálná a *niszei*eket. A felvetés felháborodást váltott ki a *nikkei* közösségből és a katonai vezetésből is. 1943 januárjában Saboru Kidót, a JACL elnökét brutálisan bántalmazták saját barakkjában Postonban. Más JACL-vezetők ellen is hasonló atrocitásokra került sor. Postonból hatvanhárman levelet írtak Rooseveltnek, miszerint Saboru Kidót nem ismerik el képviselőjüknek, továbbá amíg az amerikai kormány nem kezeli őket „amerikaiként”, vagyis nem juttatja vissza tulajdonaikat és nem engedélyezi hazatérésüket, addig nem támogatják a JACL tervzetét.

1943. január 1-jén George C. Marshall tábornok elrendelte az önkéntes *niszei*ekből álló szegregált alakulat létrehozását, 1943. február 1-jén Roosevelt elnök elfogadta Mike Masaoka és a JACL javaslatát egy önkéntes *niszei*ekből álló, szegregált katonai alakulat létrehozásáról. Kijelentése szerint *„egyetlen hűséges amerikai állampolgártól sem tagadható meg, hogy élhessen demokratikus jogaival”,* s ez egyben a katonai szolgálatra való alkalmasság státuszának helyreállítását is jelentette (IV-C „ellenséges idegen”-ről I-A-ra).⁷⁷ Az elnök bejelentését követően az internáltak visszakaptak egy demokratikus jogot: a lehetőséget, hogy lőhetnek rájuk. Ezt követően merült fel a kérdés, vajon hogyan lehet kiszűrni a katonai szolgálatra alkalmas, valóban Amerikához hűséges személyeket a táborokból. A megoldást egy kérdőív jelentette.⁷⁸

A koncentrációs táborokban a hadsereg 1942 februárjában megkezdte az úgynevezett „regisztrációs” folyamatot. A tény, hogy „regisztrációnak” nevezték, összezavarta az embereket, mivel eddig mindenki önkéntesekről beszélt (az Egyesült Államokban a besorozást szintén regisztrációnak, *Selective Service Registration*nek hívják). Még inkább félreértésre adott okot, hogy a kérdőívet nemtől függetlenül minden 17. életévét betöltött személynek ki kellett töltenie, nem csak a szolgálatra alkalmas férfi *niszei*eknek.⁷⁹

Maguk a kérdőívek figyelmetlenül, pontatlanul, nem egyértelműen voltak megfogalmazva. A két kulcskérdés a 27-es és a 28-as volt, amelyek eredeti angol nyelvű megfogalmazása több interpretációra is lehetőséget adott, ezáltal teljesen félrevezette a kitöltőket. A 27-es kérdés így szólt: *„Szándékában áll-e az Egyesült Államok haderejében aktív szolgálatot teljesíteni, függetlenül attól, hová vezénylik Önt?”* A 28-as pedig: *„Hajlandó-e megkérdőjelezhetetlen hűséget fogadni az Amerikai Egyesült Államoknak, és hűen oltalmazni azt bárminemű támadástól, jöjjön az*

⁷⁷ Muller, 2003. 41–42.

⁷⁸ Uo. 42–46.

⁷⁹ Murakawa, 2010.

akár külső vagy belső ellenségtől, továbbá hajlandó-e eskü alatt lemondani Japán császárának, más külföldi kormánynak, hatalomnak vagy szervezetnek fogadott hűségéről és engedelmségéről?”

A 27-es kérdés mögött csapdát sejtettek a sorköteles *niszei*ek. A kérdés azt a benyomást keltette, hogy „igen” válasz esetén automatikusan önkéntesnek jelentkeznek a hadseregbe, még ha az nem is állt szándékukban, ugyanakkor a nemleges válasznak negatív következményei lehetnek. A *kibe*iek számára a válaszadás egyszerűbb volt, nem voltak hajlandók az Egyesült Államokat szolgálni. A 28-as kérdés tartalma és megfogalmazása még problémásabb volt, ráadásul ez volt mind közül a legfontosabb kérdés. A *niszei*ektől a Japán iránti hűségük megtagadását követelte a kérdés, azonban ők sohasem esküdtek fel Japánra. Az *isszei*ek számára a kérdés megválaszolhatatlan és teljes mértékben felháborító volt. Ők japán állampolgárok voltak, akiknek maguk az amerikai törvények tiltották meg az állampolgárság felvételét, most pedig elvárták tőlük anyaországuk teljes megtagadását. Igenlő válasz esetén hontalanná válnának. Az *isszei*ek azt is elképzelhetetlennek tartották, hogy fegyvert ragadjanak szülőhazájuk ellen az Egyesült Államok nevében.⁸⁰ Elindult a szóbeszéd, hogy esetleg az Egyesült Államok deportálni akarja őket Japánba. A *niszei*ek viszont különösen érzékenyek voltak állampolgárságukra, a kérdések pedig sértették önérzetüket, aminek következtében többen, ellenérzéseiket kimutatván, nemleges válaszokat adtak.⁸¹

Postonban, és különösen Minidokában a regisztráció zökkenőmentesen zajlott. Minidokában a siker kulcsa a táborvezetők képességeiben rejtett – a regisztrációt megelőzően ismertették annak célját és jelentőségét, valamint eloszlatták az esetleges kételyeket. A *niszei* önkéntesek 25%-a Minidokában jelentkezett – több mint háromszáz fő. Manzanar volt az egyetlen tábor, ahol a 28-as kérdés a tábor fehér személyzetének körében is felháborodást váltott ki, és követelték, hogy vessék a kérdőíveket a szemétkbe. A Heart Mountain táborban a regisztráció sorozatos megtagadása miatt a procedura egészen március közepéig elhúzódott, és a fenyegetések ellenére csak 42-en jelentkeztek a hadseregbe a szolgálatra alkalmas 1700 főből. A regisztráció öt hete során elharapódzott az elkeseredettség és kilátástalanság, aminek következtében az ide internáltak elkezdtek szervezkedni.⁸²

A regisztráció a legnagyobb dühöt és ellenkezést azonban a Tule Lake táborban váltotta ki. Eleinte csak rengeteg kérdés merült fel az internáltakban, amelyekre a tábor vezetése nem adott választ, az ellenállás ezt követően öntött komolyabb formát. Egy teljes tömb repatriálásra jelentkezett, az ilyen jellegű kérelmekből több futott be, ráadásul gyorsabban, mint a regisztrációs kérdőívekből. A tábor vezetésének válaszaként katonák lepték el a tábort.⁸³ Az agresszív lépés csak még vakmerőbbé tette az ellenállást. Végül több mint száz *isszei*t és *niszei*t tartóztattak le. A regisztráció több mint két hónapig tartott, a *niszei*ek 49%-a, az *isszei*ek 42%-a tagadta meg azt, vagy válaszolt két nemmel az ominózus kérdésekre.

80 Weglyn, 2009.

81 Kochiyama, 2009.

82 Muller, 2003. 52–58.

83 Takei, 2012.

Az önkéntesprogram kudarcát követően, 1944 januárjában a hadügy-minisztérium megkezdte a besorozást a hadseregbe. A sorkatonai kötelezettség visszaállítása hasonló fogadtatásra lelt, mint a „hűségkérdőív”. A Heart Mountain táborban szervezett ellenállásra került sor (Wyoming történelmének legnagyobb perét eredményezte: 63 *nisei*t ítélték több mint 3 év szövetségi börtönbüntetés-re a sorozás megtagadásáért). A sorozást megtagadók nem voltak hajlandók az őket koncentrációs táborba záró kormányt úgy szolgálni, hogy közben a család-tagjaik továbbra is szögesdrót mögött vannak, ráadásul az amerikai japánok szegregált alakulatokba történő rendezése szintén az amerikai rasszizmust jelképezte szemükben.

Tule Lake

A hűségkérdőívek fiaskóját követően 1943 őszén a WRA meghozta döntését egy szegregációs tábor létrehozásáról. A döntés azért esett a Tule Lake táborra, mert itt 18 ezren válaszoltak nemmel a két ominózus kérdésre, továbbá a legnagyobb számban itt követelték a Japánba való repatriálást is. Egyszerűbb volt más táborok „hűtlen” elemeit ide átszállítani. 19 ezer embert zsúfoltak össze a Tule Lake szegregációs központban. Az „átlagos” koncentrációs táborokat 8 őrtorony vette körbe, Tule Lake-nél ez a szám 28-ra emelkedett. A korábban odarendelt katonai őrizetet megerősítették. Ez a tábor hasonlított a legjobban a német koncentrációs táborokra.

A szegregáltakat három fő csoportra oszthatjuk: az egyiket a repatriálásra jelentkezők alkották, függetlenül attól, hogy a regisztráció alatt vagy azt megelőzően nyújtották be a kérelmüket. A második csoport a kérdőív kitöltését megtagadók és a kulcskérdésekre nemleges választ adókból állt. Őket angolul „*no-no*”-nak nevezik. A harmadik csoportot a szükségből ide áttelepítettek alkották – vagyis a hozzátartozók, nagyszülők, gyerekek.⁸⁴

A vezetés rendkívüli módon bizalmatlan volt az internáltakkal szemben – akiknek ideológiai szempontból csak kevesebb mint a fele számított „hűtlen” elemnek –, semmi jelét nem mutatta a kooperációnak, a japán kultúra ismeretének és az emberi együttérzésnek. Egy, a táborban történt balesetet követően megtiltották az elhunytak eltemetését, ami demonstrációk sorozatát váltotta ki. 1943 novemberében a WRA vezetője, Dillon Myer is ellátogatott a táborba. 5000 fő szervezett tüntetésbe kezdett, és követelték jogaik visszaadását. Myer és Raymond Best, a tábor igazgatója ellenlépésként egy fegyveresekkel megerősített válaszfalal elkülönítette a fehér személyzetet és a *nikkei* internáltakat, valamint egy katonai hadosztályt rendelt a táborba,⁸⁵ illetve börtönt építettek a táboron belül a rendbontók számára.⁸⁶

A tábor ezt követően hemzsegett a katonáktól. Megszüntették az iskolákat és mindennemű szórakozási formát megtiltottak. A közösség néma ellenállásba kezdett. November 14-én egy tábori nagygyűlésre került volna sor, amelyen *senki*

⁸⁴ Muller, 2003. 58–59.

⁸⁵ Weglyn, 2003. 165.

⁸⁶ Vargha Attila interjúja Roy Sakamotoval (Los Angeles, 2012. október 6.).

nem jelent meg. Ezt követően a WRA-tisztviselők az ellenállás totális felszámolása mellett döntöttek. November 26-án éjszakáján összegyűjtötték az ellenállás vélt vezetőit, és egy, a „fehér övezeten” belül létrehozott speciális szegregációs börtönt építettek számukra. A börtönt, cölöpkerítései miatt, az internáltak „Stockade” névvel illették. Itt az emberi jogok gyakorlatilag nem léteztek, és brutális bánásmódnak vetették alá a rabokat.⁸⁷ A fogvatartottak 1944. január 1-jén tömeges éhségstrájkba kezdtek. Az események a diplomáciai kapcsolatokra is kihatottak – Tokió propagandaként felhasználta a táborból kiszivárgott információkat, a *Stockade* hírére pedig teljesen megszüntette az amerikai kormánnyal folytatott hadifogolycserét.⁸⁸

A fronton

Pearl Harbort követően a Hawaii-szigeteken statáriumot vezettek be, és bár az FBI itt is letartóztatásokat hajtott végre (több *isszeit* és az összes *kibeit*, akiket később a kontinensen fekvő táborokba szállítottak át), az a tény, hogy a lakosság több mint 40%-a (157 ezer fő a 421 ezerből) japán felmenőkkel rendelkezett, merőben más helyzetet eredményezett, mint a nyugati parton. Hawaii nem tartozott a *Western Defense Command* fennhatósága alá, ezért a 9066. számú elnöki rendelet a szigetekeken nem volt hatályos. Annak köszönhetően, hogy az itt élő *nikkeiek*et nem érték atrocitások, és szabad emberként járhattak-kelhetek, a IV-C minősítés megszüntetése után ezrével jelentkeztek a fiatal *niszeik* a hadseregbe. A hawaii japánokból hozták létre a 100. gyalogsági hadtestet (*100th Infantry Battalion*).⁸⁹

Az önkéntesprogram kudarcra ellenére, a később besorozottakkal együtt több ezer *niszei* szolgált a fronton. A hadseregbe jelentkezett *niszeik*ből alakult meg a 442. ezredharccsoport (*442nd Regimental Combat Team*). A két katonai egység az európai hadszíntéren tüntette ki magát, és a legveszélyesebb küldetéseken vetették be őket. Bár a háború során rendkívül súlyos veszteségeket szenvedett el mindkét alakulat (több mint 900 halott és több mint 1000 sebesült), és számos kitüntetést adtak tagjaik számára, az amerikai japánok túlnyomó részétől a hadvezetés etnikai alapon megtagadta az elismerést. Közülük a II. világháború során csak egyetlenegy katona, Sadao S. Munemori kapott kongresszusi becsületérmet (*Medal of Honor*), ő is posztumusz.⁹⁰ (2000-ben a Clinton-adminisztráció idején további húsz amerikai japán katonát tüntettek ki a becsületéremmel, azonban már csak heten voltak életben.) A táborokban hátrahagyott szülőknek nem csak büszkeség jutott osztályrészül: a fronton elesettek holttestét ugyanis a táborokba küldték.⁹¹

Kevésbé ismert, de *niszeik* és *kibeik* egy szűkebb csoportja egy titkos műveletben vett részt az 1930-as évek végétől kezdődően, az amerikai katonai hírszerzés (*Military Intelligence Service, MIS*) nyelvprogramjában. Az MIS a háború kitörése előtt megkezdte a japán nyelvi tolmácsok, fordítók, kódtörők és vallatók ki-

87 Vargha Attila interjúja Roy Sakamotoval (Los Angeles, 2012. október 6.).

88 Weglyn, 2003. 167–206.

89 Ogawa–Evarts, 2001. 135–138.

90 <http://www.cmohts.org/recipient-detail/2904/munemori-sadao-s.php> (A letöltés ideje: 2013. április 26.).

91 Vargha Attila interjúja Ben Segawával (San Diego, 2012. október 8.).

képzését. A programban olyan személyek vettek részt, akik már eleve magas szintű japán nyelvtudással rendelkeztek, amelyet tovább tökéletesítettek, valamint úgynevezett *heigót*, katonai japán nyelvet, továbbá japán földrajzot és a hadifoglyok kihallgatásának módszertanát oktatták számukra. Pearl Harbort követően rájuk nem vonatkozott a IV-C minősítés, a kiképzést követően pedig titokban a csendes-óceáni hadszíntéren vetették be őket. 442-es társaikkal ellentétben ők nem alkottak külön alakulatot, hanem katonai egységenként egy-egy japán nyelvi specialista szolgált, akik a kezdeti időkben osztaguk japánellenes érzelmeinek is ki voltak szolgáltatva. Idővel mind kivívták társaik elismerését, és nélkülözhetetlennek bizonyultak a Japán elleni háborúban.⁹² Az MIS-program a háború után további 30 évig titkosítva volt, az abban részt vevő *niszeiek* és *kibeiek* érdemei és erőfeszítései a ma napig ismeretlenek nemcsak a világ, hanem az amerikai közvélemény előtt is. A háborút követően őket nem halmozták el kitüntetésekkel és dicséretekkel, holott Charles Willoughby tábornok, MacArthur hírszerzési parancsnoka megjegyezte, hogy a hatezer MIS-ben szolgáló niszei „több mint egymillió amerikai életet mentett meg, és két évvel tette a háborút rövidebbé”, valamint „a speciális képzésüknek köszönhetően szerzett információk felbecsülhetetlen értékűek voltak haderőnk számára”.⁹³

A háború befejeződése után: jóvátétel és a nikkei örökség

Japán fegyverletételét követően, 1945. szeptember 4-én megszüntették a nyugati part katonai övezeteit, és engedélyezték a *nikkei* közösség visszatelepülését. A WRA megkezdte a táborok felszámolását, utolsóként, 1946. március 20-án Tule Lake zárt be, június 30-ára pedig a WRA-t is megszüntették.⁹⁴ A tábor elhagyásakor mindenki kapott 25 dollárt, élelmiszerjegyeket és egy „csak oda útra” szóló vonatjegyet a választott városba.

A visszatelepülés szintén nehézségeket jelentett. Sokan repatriáltak Japánba, az Egyesült Államokban maradók pedig döntésre kényszerültek: térjenek vissza a nyugati partra, vagy kelet felé vegyék az irányt? A nyugati parton számos atrocitás történt, támadások érték a visszatérőket, egy alkalommal dinamitot robbantottak egy szállítóautó alatt.⁹⁵ További problémát jelentett, hogy a *nikkeiek* elvesztették farmjaikat, üzleteiket. A *nikkei* közösség kevesebb mint 70%-a tért vissza a nyugati partra, a San Diegóból kitelepített 18 ezer főből csak 900 döntött a visszatelepülés mellett.⁹⁶ Az amerikai kormány szorgalmazta a *nikkeiek* keleti partra telepítését, ahol a diszkrimináció és az előítéletek nem voltak annyira erőteljesek. Ennek köszönhetjük az olyan nagyvárosok, mint New York, Detroit és Chicago jelentős japán közösségeinek létrejöttét.

⁹² Swift, 2008. 190.

⁹³ Uo. XIII–XIV.

⁹⁴ Daniels–Taylor–Kitano, 2001. XX–XXI.

⁹⁵ Uo. XXI.

⁹⁶ Hasegawa, 2014. 15.

Szabadsága visszanyerését követően az amerikai japán közösség lakhatási problémákkal és munkanélküliséggel küszködött. Az internálás gazdasági és pszichológiai következményeiből az *isszeiek* többsége sohasem épült fel teljesen, azonban ennek semmiféle nyoma nem látszott – a japán kultúrának megfelelően kitartással reagáltak a problémáikra, igyekeztek újra talpra állni, és elfogadni az aktuális helyzetet, hogy előről kell kezdeniük mindent.

A jóvátételért (*Redress*) folytatott harc viszonylag későn, az 1960–1970-es években kezdődött el. Ennek oka a japán „szégyenkultúrában” keresendő – a táborokba zárt *isszeiek* és *niszeiek* nem beszéltek az őket ért sérelmekről, traumákról, így felnőtt egy egész generáció annak tudta nélkül, hogy mi történt szüleikkel és nagyszüleikkel. A hallgatásban szintén szerepet játszhatott, hogy nem akartak feltűnést sem kelteni, hiszen akkor megismétlődhet a tragédia, a hidegháborús légkörben ugyanis az amerikai hadsereg hat táborát még további öt évig továbbra is fenn tartott. Washingtonban a jelenséget *enrjo*-szindrómának (tartózkodás) nevezték, és igyekeztek azt kihasználni.⁹⁷ Az első jelentős változás 1952-ben, az új bevándorlási és állampolgársági törvény (*Immigration and Nationality Act of 1952*, más néven *McCarran–Walter Act*) életbelépését követően történt, az új jogszabály eltörölte az állampolgárságra vonatkozó etnikai korlátozásokat, aminek következtében az *isszeiek* hivatalosan is amerikaivá válhattak.

Az 1950-es évek baby boomjának következtében megszületett, illetve ug-rásszerűen gyarapodott a *szanszei* generáció. Ez a nemzedék volt az, amely elkezdett érdeklődni szüleik és nagyszüleik rejtélyes múltja iránt is, többen közülük a táborokban születtek, és az anyakönyvi kivonatokon a tábor neve volt feltüntetve születési helyként. A *Redress* mozgalom hivatalosan Michi Nishiura Weglyn 1976-ban megjelent könyvének, a *Years of Infamy* megjelenésétől datálható. A könyv az összegyűjtött hivatalos dokumentumok segítségével teljesen megcáfolta az amerikai kormány addigi állítását, miszerint a katonai helyzet valóban indokoltá tette a táborok felállítását. Ezt követően amerikai japánok egy csoportja, köztük Daniel Inouye is, a Kongresszus több tagjának segítségével több törvényjavaslatot nyújtott be. Tízéves küzdelem után, amelyben a JACL is részt vett, Ronald Reagan 1988-ban aláírta a *Civil Liberties Act* nevű törvényt. A II. világháború során internáltak fejénként 20 ezer dollár jóvátételt és egy hivatalos elnöki bocsánatkérést kaptak kézhez (a kifizetésekre 1990-ben került sor, így a leveleket már idősebb George Bush írta alá).⁹⁸ Az amerikai japán közösség ma rendkívül büszke erre a törvényre, mert – bár 20 ezer dollár nem elégséges kárpótlás az elszenvedett sérelmekért és az elvesztett tulajdonokért – az Egyesült Államok kormánya hivatalosan elismerte, hogy méltatlanul bánt az amerikai japánokkal.

A *nikkei* közösség ma is él és virágzik. Számos szervezet jött létre, amely az amerikai japán közösség történelmének és örökségének megőrzését, valamint ismertetését tűzte ki célul. Az amerikai japán közösség mára tökéletesen beilleszkedett fogadott hazájába, ennek ellenére japán örökségének megőrzésére is

97 Weglyn, 2003. 274.

98 Uo. 281–282.

törekszik, így az *amerikai japánság* egy önálló identitás az Egyesült Államokban. Az internálás története beépült a közösség kollektív emlékezetébe. A közösség története egyúttal sikertörténet is: egygenerációnyi időn belül sikerült az amerikai faji előítéleteket tompítani, majd teljesen leküzdeni azokat, és mára a *nikkeiek* az élet számos terén prominens szerepeket töltenek be.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Hayami

1941–1944 *Diary of Stanley Hayami 1941–1944*. Japanese American National Museum, Online Archive of California. <http://www.oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/tf687004zq/dsc/#dsc-1.8.5> (A letöltés ideje: 2013. április 26.).

Kochiyama

2009 *Interview with Yuri Kochiyama*. Densho Encyclopedia. <http://encyclopedia.densho.org/sources/en-denshovh-kyuri-01-0009-1/> (A letöltés ideje: 2013. április 26.).

Lombard

2011 Lombard, Laurence M.: *Hidemitsu Toyota v. U S U.S. Supreme Court. Transcript of Record with Supporting Pleadings*. Washington, 2011.

Munson

1940 Munson, Curtis B.: *Report on Japanese on the West Coast of the United States [1940]*. <http://www.michiweglyn.com/wp-content/uploads/2010/06/Munson-Report.pdf> (A letöltés ideje: 2013. április 26.).

Weglyn

2009 *Interview with Michi Weglyn, Author of „Years of Infamy”*. Densho Encyclopedia. <http://encyclopedia.densho.org/sources/en-denshovh-wmichi-01-0001-1/> (A letöltés ideje: 2013. április 26.).

2. Szakirodalom

Daniels–Taylor–Kitano

2001 *Japanese Americans: From Relocation to Redress*. Eds.: Daniels, Roger–Taylor, Sandra C.–Kitano, Harry H. L. Seattle–London, 2001.

Estes

1978a Estes, Donald H.: *Before the War. The Japanese in San Diego*. San Diego, 1978. (Oldalszám nélkül.)

1978b Estes, Donald H.: *Before the War. The Japanese in San Diego In: The Journal of San Diego History*, 24. (1978) 4. sz. <http://www.sandiegohistory.org/journal/78fall/before.htm> (A letöltés ideje: 2013. április 26.)

1997 Estes, Donald H.: *Some Roots Run Deep*. In: *Japanese American National Museum Quarterly*, 12. (1997) 1. sz. 3–10.

Hasegawa

2008 Hasegawa, Susan: *Japanese Americans in San Diego. Images of America: California*. Chicago–Portsmouth–San Francisco, 2008.

2012 Hasegawa, Susan: Loyalty and Patriotism Behind Barbed Wire: A San Diego Perspective. In: *Performances Magazine. The Old Globe*, 2012. October, 14–16.

HLHG

Hawai'i Labor History Glossary. University of Hawai'i – West O'ahu, Center for Labor Education and Research. <http://clear.uhwo.hawaii.edu/Glossary.html>. (A letöltés ideje: 2013. április 26.).

Hosokawa

2001 Hosokawa, Bill: The Uprooting of Seattle. In: *Japanese Americans: From Relocation to Redress*. Eds.: Daniels, Roger–Taylor, Sandra C.–Kitano, Harry H. L. Seattle–London, 2001. 18–20.

Kawakami

2001 Kawakami, Toyo Suyemoto: Camp Memories: Rough and Broken Shards. In: *Japanese Americans: From Relocation to Redress*. Eds.: Daniels, Roger–Taylor, Sandra C.–Kitano, Harry H. L. Seattle–London, 2001. 27–30.

Lydgate

1944 Lydgate, William A: *What America Thinks*. New York, 1944.

Morimo–Nakajama–Kavaszaki

2001 Morimo, Takeo–Nakajama, Kjóko–Kavaszaki, Szeidzsi: *Nikkei Amerikadzsín no Rekisi: Amerika ni Watatta Nikkeimin no Ajumi*. Los Angeles, 2001.

Muller

2003 Muller, Eric L.: *Free To Die For Their Country: The Story of the Japanese American Draft Resisters in World War II*. Chicago, 2003.

Murakawa

2010 Murakawa, Yoko: Csúszei no Imi. In: *Discover Nikkei Journal*, 17 Sep. 2010. <http://www.discovernikkei.org/en/journal/2010/9/6/chusei-no-imi/> (A letöltés ideje: 2013. április 26.).

NAKK

Nikkei Amerikadzsín Kjószeisújódzso no Kanrennenpjó. Zenbei Nikkeidzsín Hakubucukan Manabi and Sumi Hirasaki National Resource Center. http://www.janm.org/jpn/nrc_jp/interch_jp.html (A letöltés ideje: 2013. április 26.).

Ogawa–Evarts

2001 Ogawa, Dennis M.–Evarts, Fox C. Jr.: Japanese Internment and Relocation: The Hawaii Experience. In: *Japanese Americans: From Relocation to Redress*. Eds.: Daniels, Roger–Taylor, Sandra C.–Kitano, Harry H. L. Seattle–London, 2001. 135–138.

Okimoto

2001 Okimoto, Ruth Y.: *Sharing a Desert Home: Life on the Colorado River Indian Reservation Poston, Arizona 1942–1945*. Arizona, 2001.

Owashi

1997 Owashi, Aiko: There Wasn't Anything To Be Afraid Of In Those Days. In: *Japanese American National Museum Quarterly*, 12. (1997) 1. sz. 26–27.

Smith

2001 Smith, Geoffrey S.: Racial Nativism and Origins of Japanese American Relocation. In: *Japanese Americans: From Relocation to Redress*. Eds.: Daniels, Roger–Taylor, Sandra C.–Kitano, Harry H. L. Seattle–London, 2001. 81–87.

Swift

2008 Swift, David W., Jr.: *First Class: Nisei Linguists in World War II. Origins of the Military Intelligence Service Language Program*. San Francisco, 2008².

Takei

2012 Takei, Barbara: Tule Lake's Block 42: A Little Known Story of Wartime Civil Disobedience. In: *Discover Nikkei Journal*, 9 May 2012. <http://www.discovernikkei.org/en/journal/2012/5/9/tule-lake-block-42/> (A letöltés ideje: 2013. április 26.).

Weglyn

2003 Weglyn, Michi Nishiura: *Years of Infamy: The Untold Story of America's Concentration Camps*. Washington, 2003³.

ATTILA VARGHA

JAPANESE AMERICANS – A HISTORICAL OVERVIEW. FROM THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY TO 1945

For over 100 years, Japanese Americans regarded the United States as new home, ever since the first immigrants arrived at the islands of Hawaii in 1868. The first generation of immigrants, the Issei, were bachelors who eventually found themselves settling down as successful farmers, businessmen and fishermen. In spite of racial prejudice, Alien Land Laws, the denial of citizenship, and a general anti-Japanese sentiment, the Issei found Japanese wives through the “picture bride” system, and thus began to plant their roots in their adoptive country. With the birth of the Nisei, the second generation, who by birthright were U.S. citizens, it seemed the budding Japanese American community of the West Coast will be able to gradually integrate into the American mainstream. All this abruptly came to an end on 7th December 1941, and the resulting war hysteria and racial hatred resulted in the forced relocation of 120,000 people of Japanese ancestry into concentration camps. The government built 10 large camps in desolate inland areas where internees had to face humiliation, abuse and a hostile climate. There was not a single person convicted of espionage and sabotage, the only crime of the Japanese American community was “looking like the enemy”. After the end of the World War II the camps were closed down, and the 1960s saw the Japanese American fight for redress, and the recovery and rebuilding of the community. Japanese Americans today form an integral and vital part of American society, and various organizations were established to promote Asian American culture, and to preserve the forgotten history of America's concentration camps.

„Következetes, kompromisszumok nélküli harcot folytatunk a maoizmus ellen”

Egyeztetett Kína-kutatás és a magyar sinológia

A múlt század hetvenes éveiben, amikor Kína és a Szovjetunió viszonya meglehetősen fagyos volt, Magyarországon színvonalas Kína-kutatás folyt.¹ Egy maroknyi szakember olvasta a kínai sajtót, figyelte a hivatalos megnyilvánulásokat. Magyarra fordították és zárt körben közreadták a jelentősebb kínai dokumentumokat, a Kínával foglalkozó elemzéseket. Helyzetértékelő írásokat is publikáltak, amelyekben a szovjet típusú szocializmuskép alapján, ahhoz viszonyítva kritikus véleményt formáltak a szovjet modellnek hátat fordító pekingi politikáról.

A magyar sinológia a hidegháború utolsó szakaszában új lendületet kapott. Mi állt a háttérben? Természetesen politikai akarat, elsősorban szovjet politikai nyomás. Mivel a kínai politika arra törekedett, hogy megbontsa a szocialista tábor egységét, a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) vezetésének célja a testvérpártok maga melletti felsorakoztatása, támogatásuk biztosítása, a kínai törekvések visszaszorítása volt. A kutatói bázis fejlesztéséhez hozzájárult a magyar pártvezetés azon felismerése is, hogy a kínai folyamatok ismerete Magyarország elemi érdeke. A kritikai hangvétel részben a kutatók saját meggyőződésének, nagyrészt azonban a szovjet politikai befolyásnak az eredménye volt. Az SZKP vezetői úgy vélték, hogy Kína nemcsak a Szovjetuniónak, hanem a modernizáció szovjet modelljének is hátat fordított. A szovjet propaganda, amely a tudományos kutatás eredményeire is hivatkozott, igyekezett visszatéríteni a kínai vezetést a szocializmus építésének „helyes”, Moszkvában is elfogadott útjára. E cél elérése érdekében a szovjetek a szocialista tábor országainak politikusait és sajtóját is felhasználták. A „baráti” Kína-kutatóknak szánt feladat a tudományos háttér biztosítása volt.

A Kína-kutatás Moszkvából irányított rendszere a hetvenes években jött létre és egy évtizeden át működött. A nyolcvanas évek közepén, a szovjet-kínai viszony javulása idején világossá vált, hogy a Kína-politikák egyeztetésére nincs többé szükség. Az egyeztetett sinológia intézményes keretei kiüresedtek, az értelmét veszített rendszer megszűnt létezni.

¹ A tanulmány az OTKA 78484 sz. projekt keretében készült. A szerző köszönetet mond Szalontai Balásznak és Kiss Andrásnak a levéltári anyagok összegyűjtésében nyújtott segítségért. A szövegben a kínai szavak az úgynevezett népszerű magyar átírásban szerepelnek.

A jelen tanulmány először áttekinti a szovjet tömb és Kína kapcsolatainak fő jellemzőit az 1960-as évek közepétől az 1980-as évek közepéig. A szovjet tömbhöz tartozó kelet-közép-európai szocialista országok (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, NDK) és Kína kétoldalú kapcsolatait befolyásoló kínai differenciáló politika és a szovjet egyeztetési törekvések bemutatásával kontextusba helyezi a szovjetek által kezdeményezett és irányított modern magyar Kína-kutatás fejlődését, majd felvázolja a szovjet tömbön belül megszervezett Kína-kutatás intézményi kereteit az 1970-es évek elejétől az 1980-as évek közepéig, a szovjet tömb országai és Kína közötti kapcsolatok javulásának időszakáig.

Kína helye a nemzetközi kommunista mozgalomban

A hidegháború egész menetét döntően meghatározta az 1956 után kibontakozó, 1960-ban nyilvánosságra kerülő, majd 1969-ben fegyveres konfliktusba torkolló kínai-szovjet ellentét.² A kapcsolatok megromlásában Kína játszotta a kezdeményező szerepet, és az összeomlás folyamatát is jórészt Peking irányította. A nagyhatalmi ambícióit Sztálin halálát követően egyre határozottabban felvállaló kommunista kínai vezetés az 1960-as évektől kezdve fokozatosan nyilvánvalóvá tette, hogy nem kíván a Szovjetunió által vezetett szövetségi rendszer alárendelt tagja lenni. Ez a szándék a Kínai Népköztársaság (KNK) első évtizedében az ázsiai térségben kialakított államközi kapcsolatok javításában és a gyarmati sorból kikerült ázsiai, afrikai és latin-amerikai országok politikai mozgalmával ápolott kapcsolatokban mutatkozott meg, a hatvanas évek elején ideológiai viták köntöskébe bújtatva jelentkezett, az évtized közepére pedig nyílt hatalmi harcban öltött testet. A hetvenes évek elejére a kínai külpolitika központi kérdésévé a szovjetellenesség vált. Peking – Moszkva ellenében – a lehető szélesebb egységfront létrehozására törekedett, amelyben minden ország helyet kaphatott, társadalmi rendszertől és ideológiától függetlenül.

Kelet-Közép-Európa önmagában másodlagos szerepet játszott a kínai külpolitikában, ahogy a Kínával fenntartott kapcsolatok – gazdasági, kereskedelmi szempontból legalábbis – a térség országai, így Magyarország számára sem voltak elsődlegesen fontosak. A széles körű kapcsolatrendszer létrejöttében az játszotta a döntő szerepet, hogy a negyvenes évek végére mind Kína, mind Kelet-Közép-Európa a Szovjetunió által vezetett szocialista világrendszer részévé vált.³

A kelet-közép-európai szocialista országok és Kína Szovjetunióhoz fűződő viszonyában van egy alapvető különbség. Miközben az európai csatlós államok a fegyverek árnyékában, külső nyomásra vették át a szocializmus építésének szovjet modelljét, addig a kínai kommunisták egy évtizedes Japán-ellenes küzdelem és hosszú polgárháború után, önként léptek szövetségre a Szovjetunióval, és a sztálini szovjet rendszert is önálló döntésük alapján, szovjet katonai nyomás nélkül vezették

2 A szovjet–kínai viszony megromlásáról lásd például: Westad, 1998; Vu, 1999; Lüthi, 2008; Radchenko, 2009.

3 A kínai–kelet-európai viszonyról lásd például: Liu–Mastny, 2004.

be. A szovjet–kínai szövetség létrejöttében a két óriás hatalmi érdekeinek egybeesése játszotta a legfontosabb szerepet.

A Kínai Kommunista Párt (KKP) legitimációja is jóval erősebb volt, mint az európai szocialista országokban uralkodó állampártoké. A KKP ugyan a Komintern támogatásával és irányításával alakult meg még 1921-ben, azonban a Japán-ellenes háborút követő polgárháború során külső segítség nélkül volt képes véghezvinni az országegyesítést. A független népköztársaság 1949. október 1-jei kikiáltása véget vetett a „szégyen évszázadának”, amikor Kína idegen befolyás alatt állt. A „Középső Ország” korábban évszázadokon keresztül a civilizált világ közepe volt, a 19. század közepén azonban megcségyenítő vereségeket szenvedett az imperialista hatalmaktól. 1949-ben, a Kínai Népköztársaság megalakulásakor, amikor Mao Csetung kijelentette, hogy a „kínai nép talpra állt”, azt is hozzátette, hogy a „hatalmas, bátor és szorgos” kínai népnek meg kell szabadulnia a külföldi elnyomástól.

A kínai–szovjet viták jellegét, módszereit és kimenetelét is határozta meg, hogy Kína nem fogadta el a „fiatalabb testvér” státust. Az egyenlőtlenség és a kisebbségérzés érzés kibékíthetetlen ellentétben állt a központiséggel és a kulturális felsőbbrendűségeken alapuló hagyományos kínai világnézettel. A hatvanas években Mao azt igyekezett bebizonyítani, hogy a Szovjetunió nem érdemes és nem is alkalmas a nemzetközi kommunista mozgalom vezetésére, mert az ideológiai revizionizmus útjára lépett, letért a szocializmus építésének lenini útjáról és a kapitalizmus restaurálásába fogott. Mao szerint ezt többek között az is bizonyította, hogy Moszkva, miközben a békés egymás mellett élést hirdette az Egyesült Államokkal, Kínával szemben nagyhatalmi, sovinszta politikát folytatott.⁴

Peking tehát a Szovjetunió nemzetközi helyzetének alapját, a Szovjetunióan a szocialista táborban és a nemzetközi kommunista mozgalomban betöltött vezető szerepét kérdőjelezte meg, majd támadta egyre hevesebben. Sőt mi több, maga kívánt a mozgalom élére állni, s ehhez igyekezett megnyerni a Szovjetunió szövetségeseit is. Az európai szocialista országok számára Kína – méreteinek és történelmi hagyományainak köszönhetően – az ötvenes években is a többoldalúságot jelentette, pedig akkor a kommunista kínai vezetés gyakran deklarálta, hogy a nemzetközi kommunista mozgalomnak csak egyetlen központja lehet, és az a Szovjetunió.⁵ Amikor a Moszkva és Peking közötti ideológiai vita nyilvánosságra került, az európai szocialista országok nemzetközi mozgásterét látszólag kibővült. Noha az alapvető kérdésekben teljes melessélességgel kiálltak a szovjet pártvezetés mellett, a megkülönböztető kínai politika miatt korlátozott körben önálló döntésekre nyílt lehetőségük. Ám voltak olyan országok is, amelyek nem követték szolgai módon Moszkva utasításait. Románia a hatvanas évek közepétől önálló álláspontját és függetlenségét hangsúlyozta, Albánia pedig 1961-ben szakított a Szovjetunióval és Kína mellé állt.⁶

Mao a hatvanas évek közepétől kezdve először csak a gyakorlatban, majd a hetvenes években már az elmélet szintjén is megfogalmazva, a két szuperhatalom

4 A téma jó összefoglalását adja: Chen, 2001.

5 A témához lásd például Vámos, 2006.

6 A román–kínai viszonyról lásd Budura, 2005; valamint Budura, 2008. Az albán–kínai viszonyról lásd Biberaj, 1986.

által vezetett két ellentétes világ helyett a három erőközponttal rendelkező világkép kialakítására tett kísérletet. A „három világ” elmélet a világot nem a szocializmus és a kapitalizmus szembenállása alapján osztotta fel, hanem fejlettség szerint. Az első világba a szuperhatalmakat, az Egyesült Államokat és a Szovjetuniót sorolta, a másodikba a fejlett országokat, idetartoztak a nyugat-európai kapitalista országok, Japán, valamint a közép- és kelet-európai szocialista országok. A fejlődő országokat magában foglaló harmadik világot, amelynek vezetésére Kína volt hivatott, a függetlenségükért küzdő afrikai és ázsiai országok alkották.

A kínai differenciáló politika

A szovjetellenes egységfrontban Kína a szovjetek pillanatnyi szövetségeseinek is helyet szánt. Ennek következtében Peking annak alapján részesített előnyben egy-egy országot, hogy az milyen szoros kapcsolatot tartott fenn a Szovjetunióval. Kína támadásait a Szovjetunió ellen összpontosította. Mao a hatvanas évek közepén így beszélt erről: *„Ha a farkas szabadon kószál, miért foglalkozunk a rókával? Ha megdöntöttük Hruscsov revizionista klikkjét, ezt a nagy ördögöt, a többi kis ördög kérdését már könnyű lesz megoldani: »ha dől a fa, a majmok leugrálják róla.«”* Peking számára tehát az európai szocialista országok kezelése a szovjetpolitika szerves része volt.

Az öt kelet-közép-európai állammal kapcsolatos kínai politika egységes séma szerint zajlott. Differenciált csak abban az értelemben volt, hogy a helyzettől függően különböző országoknak, különböző időpontokban, a kapcsolatok különböző területein ajánlották a viszony javítását. E módszer segítségével Kína egyrészt nyomást akart gyakorolni a szovjetekre, ki akarta puhatolni Moszkva szándékait, tesztelni akarta a Szovjetunió és csatlósai közötti szövetség szilárdságát, a szovjetek képességét csatlósaik ellenőrzésére, másrészt versenyhelyezetet akart előállítani, hogy kiderüljön: van-e olyan ország, amely több hajlékonyságot és hajlandóságot mutat a Kínával fenntartott kapcsolatok javítására, mint a többi.

A kínaiak előszeretettel kritizálták a Varsói Szerződést és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát (KGST), szívesen felemlegették a határkérdést (elsősorban Lengyelország vonatkozásában), 1968 után pedig a később Brezsnyev-doktrínaként elhíresült szovjet tétel, a korlátozott szuverenitás kritikája került a szovjetellenes propaganda középpontjába. A szavakon túl azonban Kínának nem volt eszköze az ellentétek szítására, ezért Kelet-Közép-Európában a befolyása minimális volt. A revizionizmus gondolata a rendszerrel szemben kritikus egyetemi ifjúság körében némi népszerűsége szert tett ugyan, azonban a „maoista összeesküvés” a hatvanas évek végének kirakatperei ellenére sem jelentett valós veszélyt az államok politikai berendezkedésére. A háború elkerülhetetlenségének kínai hangoztatása, az atomfegyverek birtoklásával és alkalmazásával kapcsolatos politika, különösen pedig a kulturális forradalom túlkapásai nemcsak a kelet-közép-európai államok politikai vezetőit, hanem a közvélemény egy részét is elfordították Kínától. 1968

7 外交部绝密发电关于集中力量打击赫修的指示。[Vajcsiaopu csüemi fatien kuanjü csicsung lilianq dacsí Holuhsziaofu tö csesí. A kínai külügyminisztérium 1964. aug. 19-én kiadott szigorúan titkos utasítása: Az erők összpontosításával kell támadni Hruscsovot.] 北京, 外交部档案馆 VT 109-03903-01.

után a szovjet „szociálimperializmus” kínai elítélése is csekély visszhangra talált. Ugyanakkor nyilvánvaló, de legalább sejthető volt, hogy a hangzatos szólamok és a realitás között Kínában is nagy a távolság. A Kínai Népköztársaság zártsága következtében a jelszavak szintjén megfogalmazott kínai politikai célok és az ország valós helyzetének összevetésére nem nyílt mód. A szovjet vezetés ezen a helyzeten kívánt változtatni a Kína-kutatás megszervezésével és támogatásával.

Szovjet törekvések a szoros egyeztetésre

Mivel Kína tevékenysége alapjaiban kérdőjelezte meg és kezdte ki a Szovjetunió vezető szerepét a nemzetközi kommunista mozgalomban, ezért Moszkva a lehető legszigorúbban igyekezett az ellenőrzése alatt tartani a csatlós államok Kína-politikáját. A Szovjetunió mindent megtett annak érdekében, hogy megakadályozzon bármiféle olyan magyar lépést, amely a szovjet pozíciót hátrányosan érinthette volna. A hatvanas évek végén a Kína-politikának és -kutatásnak olyan, mindent átfogó egyeztetési rendszere jött létre, amilyen egyetlen más relációban, még az Egyesült Államokkal fenntartott kapcsolatok tekintetében sem volt. Az egyeztetési folyamat a kapcsolatok minden területére, a lehető legapróbb részletekre is kiterjedt. Kína folyamatosan téma volt a legfelső pártvezetők krími találkozóin, a külügyekkel foglalkozó KB-titkárok megbeszélésein, a KB külügyi osztályok munkatársainak Interkit találkozóin (a kifejezésben a „kit” Kína orosz nevére – Kitaj – utal), a „baráti” nagykövetek pekingi találkozóin, a külügyminisztériumok és a pártközpontok munkatársainak egyeztetésein, a szovjet diplomaták és a kormányhivatalok munkatársainak értekezletein. A „váratlan helyzetek” elkerülése érdekében a szovjetek a kölcsönös információcsere fontosságát és a kínaiak differenciáló tevékenységével szembeni egységes ellenállás szükségességét hangsúlyozták. A szovjetek ragaszkodtak a tudományos és technológiai együttműködés részletes ellenőrzéséhez, még az éves kétoldalú kereskedelmi egyezményeket és az export-, illetve importcikk részletes listáját is engedélyeztetni kellett velük. Moszkvában szabták meg a Kína-kutatás infrastrukturális kereteit és a kutatás irányait is.

A magyar–kínai kétoldalú kapcsolatok fő jellemzői

Mielőtt rátérnénk a modern Kína-kutatás intézményrendszerének, módszereinek és tartalmának részleteire, érdemes áttekinteni a magyar–kínai kétoldalú kapcsolatok meghatározó tényezőit. A magyar–kínai viszony már a méretekből adódóan is egyenlőtlen volt. Magyarország Szovjetuniótól függő helyzete az egyenlőtlenséget csak tovább növelte. Kádárnak 1956 példájából okulva eszébe sem jutott, hogy szembehelyezkedjen a szovjet politika elvárásaival. Ennek következtében a kétoldalú kapcsolatokban többnyire Kína volt a kezdeményező fél. Az igazodási kényszer és a folyamatos szovjet ellenőrzés eredményeként magyar kezdeményezésre csak elvétve került sor. A magyar vezetés a szovjet állásponthoz és elvárásokhoz igazodva próbálkozott a saját nemzeti szempontok érvényre juttatásával.

A „nagy proletár kulturális forradalom” elindítása súlyos konfliktusokat hozott Kína és a szovjet tömb országai között. 1966-tól a kétoldalú kapcsolatok mind az öt relációban gyors ütemben romlottak. A politikai kapcsolatok minimá-

lis szinten stagnáltak, a pártkapcsolatok teljesen megszakadtak. Magyarország – a magyar vezetés és személyesen Kádár János Kína iránt táplált minden szimpátiája ellenére – Bulgáriához, Csehszlovákiához, Lengyelországhoz és az NDK-hoz hasonlóan egyértelműen Moszkva mellett tette le a voksát. Ennek következményeként a Kínával fenntartott kapcsolatok fellazultak, majd az évtized közepére szinte teljesen felszámolódtak. A hatvanas évek második felében a közvetlen magyar–kínai interakció csekély mértékű külkereskedelmi forgalomra és a Vietnammal küldött magyar segélyszállítmányok kínai tranzitálására korlátozódott.

A magyar–kínai viszony fő jellemzőjét, ami egyben a szovjet csatlósok mozgásterét és lehetőségeit is meghatározta, a legpontosabban Kádár János fogalmazta meg 1970 áprilisában az MSZMP KB Politikai Bizottságának ülésén: *„Ami a dolog lényegét illeti, ami a mérvadó: a kínai szándékok hogyan viszonyulnak a Szovjetunióhoz. Mi csak bábok vagyunk az ő szemükben.”* Kádár azonban rögtön hozzátette, hogy a követendő magyar politika irányelve még ilyen helyzetben is a magyar érdekek lehető legeredményesebb képviselete kell hogy legyen: *„Mindent meg kell tenni, ami a stratégiai célt segíti [vagyis azt, hogy „a kínai kommunistákat, a Kínai Népköztársaságot vissza kell hozni a közös útra”], de mindent el kell kerülni, ami minket gyengít.”*⁸

A Politikai Bizottság és a kormány 1970 májusában e szellemben fogadta el a következő évtizedre érvényes magyar Kína-politika alapelveit. A határozat kimondta, hogy *„megfelelő fokozatosság figyelembe vételével törekedni kell államközi kapcsolataink fejlesztésére”,* ugyanakkor hozzátette, hogy *„lépéseink megtételénél mindenkor gondosan mérlegelni kell a szovjet–kínai kapcsolatok helyzetét, s a szovjet elvtársakkal szorosan koordinálva kell eljárni.”*⁹

A politikai egyeztetés első lépései

A kulturális forradalom vörösgárdista szakaszában Pekingben mindennaposak voltak a tömeggyűlések. 1966 augusztusa és 1967 nyara között a kínai bel- és külpolitikát zavargások, felkelések jellemezték. A vörösgárdisták 1967 júniusában elfoglalták a külügyminisztérium épületét, és Csen Ji külügyminisztert bíráló gyűlés elé citálták. Ha Maoék a szovjet politikával kapcsolatban elégedetlenségüknek kívántak hangot adni, tömeggyűléseket szerveztek a szovjet nagykövetség épülete elé. A legsúlyosabb incidensre 1967 januárjában került sor, amikor három héten át éjjel-nappal folyt a demonstráció. A kínaiak Moszkvában és más fővárosokban is szerveztek szovjetellenes megmozdulásokat. A külföldre irányított kínai rádiópropaganda kizárólag a Szovjetunió felé sugárzott, és a szovjet politikát becsmérlő adásokra korlátozódott. Az információszerzést a Kínában dolgozó külföldi diplomaták számára is megnehezítették: 1967 júniusától a hatóságok megtiltották számukra az újságvásárlást, a faliújság-olvasást és a belső helyzetről való személyes tájékozódást.¹⁰

⁸ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. április 7-én megtartott üléséről. MNL OL MKS 288. f. 5/515. ő. e.

⁹ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. május 5-én megtartott üléséről. MNL OL M-KS 288. f. 5/517. ő. e.

¹⁰ Halász József nagykövet jelentése: 1967. évi követi jelentés. Peking, 1968. febr. 23. MNL OL XIX-J-1-j Kína 1-001525-1968.

A szovjetek a kínai kulturális forradalom meghirdetését követően azonnal riasztották szövetségeseiket, és megfogalmazták a Kína-politika egyeztetésének igényét. Leonid Brezsnyev főtitkár és Jurij Andropov KB-titkár 1966. szeptember 25–26-án kétnapos budapesti látogatásra érkezett. Összesen öt órát tárgyaltak a magyar vezetőkkel, Kádár Jánossal, Biszku Bélával, Komócsin Zoltánnal, Erdélyi Károllyal és Gyenes Andrással. A szovjet belső helyzet ismertetését követően azonnal a kínai problémára tértek rá, amelyet Brezsnyev „a nemzetközi kommunista mozgalom leglényegesebb kérdésének” nevezett. A szovjet pártvezető szavaiból érezhető volt az ismerethiány és a kínaiak radikalizmusától való félelem. Elmondta, hogy *„Kínában politikai válság van, jelenleg a pártszervezetek szétverése folyik”*. Ezért úgy vélte, hogy *„tanulmányoznunk kell az új jelenségeket, azok okait és várható következményeit, mert lényegbevágó politikai, társadalmi változások mennek végbe, amelyeknek semmi közük nincs a marxizmus-leninizmushoz”*. Majd hozzátette: *„Nagyon ébernek kell lennünk, mert nem tudjuk, hogy mindaz, ami Kínában történik, hová vezet.”* Brezsnyev úgy vélte, hogy *„a KKP álláspontja magában hordozza egy nagy katonai konfliktus veszélyét”,* ezért *„elsősorban a hozzánk legközelebb álló pártokkal kell bizalmas formában tárgyalni erről a kérdésről”*.

Kádár egyetértett szovjet kollégájával, ám megjegyzéseit óvatosság és visszafogottság jellemezte. A Brezsnyev által elmondottak kapcsán kifejtette: *„A kínai helyzet elemzését mi is nagyon fontosnak tartjuk. Ha a szovjet elvtársak foglalkoznak ezzel a kérdéssel és tájékoztatnak bennünket, köszönettel vesszük. A szovjet elvtársak elemzése és következtetése ilyen kérdésekben nélkülözhetetlen segítséget jelent más testvérpártok számára.”* A kínaiakkal 1956 óta erősen szimpatizáló Kádár azt javasolta, hogy az SZKP vagy a szovjet kormány adjon ki nyilatkozatot a kínai kérdésben, de azt is hozzátette, hogy *„egy ilyen nyilatkozatban nem kell minden régi dolgot felvetni, bárkit kiátkozni, vagy bármely pártot kötelezni arra, hogy a meghirdetett álláspontot fogadja el jónak”*.¹¹ Brezsnyev viszonzásában elmondta: *„Sok kérdés van, amelyben nem látunk világosan. Ilyen a vietnami kérdés, valamint a kínai kérdés is. A testvérpártok vezetőivel való tárgyalások, gyakori konzultációk során kell megtalálni a megfelelő választ a kérdésekre. Erőfeszítéseinket az elemző munkára kell irányítani.”*¹²

A találkozóval egy időben a Brezsnyev által is szóba hozott elemző munka megalapozása érdekében az SZKP KB a Szovjet Tudományos Akadémia intézményi keretei között létrehozta a Távolkeleti Intézetet (Insztitut Dal'nyego Vosztoka). A zárt intézet fő feladata a kínai politika tanulmányozása és a szovjet párt- és állami vezetők tájékoztatása volt. Rendszeres sajtófigyelés zajlott, a kínai publikációk mellett beszerezték a nyugati politológia és sinológia legfontosabb műveit is. A hetvenes években az intézetnek feladatul szabták a szovjet tömb országaiban létrehozott Kína-kutató központok munkájának koordinálását is.

11 Az 1956-os magyar forradalom és Kína témakörében lásd Vámos, 2008.

12 Jelentés a Politikai Bizottságnak. Brezsnyev és Andropov elvtársak látogatásáról. Összeállította: Gyenes András, jóváhagyta: Kádár János. Bp., 1966. szept. 30. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1966. október 4-i üléséről. MNL OL M-KS 288. f. 5/406. ó. e. 87–98.

Az egyeztetés kezdeményezésével a szovjeteknek csak az egyik célja volt az, hogy a szövetségeseik bevonásával minél tisztább képet alkossanak a kínai helyzetről, s a megfelelő tudás birtokában alakítsák ki a közösen képviselt, egységes Kína-politikát. A hangsúly az egységen, a Moszkva akarata szerint alakított Kína-politikán volt. A szakértők csak a háttérben, a politikai rendszer kiszolgálóiként működhettek közre.

A politikai egyeztetés 1966 őszén azzal kezdődött meg, hogy október 16–22. között Moszkvában vendégül látták Bulgária, Csehszlovákia, Kuba, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, az NDK és Románia pártvezetőit, miniszterelnökeit és honvédelmi minisztereit. Magyarországot Kádár János, Kállai Gyula és Czinege Lajos képviselte. A kommunista Észak-Vietnam és a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság képviselőit is meghívták, azonban a vietnamiak „speciális helyzetük miatt” nem tudtak részt venni az eseményen, Kim Ir Szent pedig „betegség akadályozta a meghívás elfogadásában”. A találkozó szovjet erődemonstrációval kezdődött. A vendégek először „a légierők, illetve a szárazföldi csapatok fegyverzetének legújabb példányait” tekintették meg, majd ellátogattak egy űrrepülőterre, ahol a vendéglátók „bemutatták az űrrepülés és a rakétatechnika egyes eszközeit, majd jelenlétükben rakétákat és kozmikus berendezéseket bocsátottak fel”. Kína kapcsán Brezsnyev megállapította: *„A nemzetközi kommunista mozgalom válaszút elé került. Dönteni kell: vagy továbbra is hallgatunk a kínaiak által már régen felrúgott egység féltéséből kiindulva, vagy pedig számot vetünk a nemzetközi kommunista mozgalomban kialakult helyzettel s konkrét lépéseket teszünk a tisztulás irányában. A kínai párt olyan elhajlást képvisel, amelyet közös ügyünk érdekében világosan fel kell tárnunk.”*

A résztvevők „aggodalommal beszéltek a kínai eseményekről”. Kádár kijelentette: *„A pekingi események azt mutatják, hogy hosszú ideig nem tudunk egységre jutni velük. (...) Mi kongresszusra készülünk, felelősségünk van népünk, pártunk előtt, ezért nem hallgathatunk a nemzetközi kommunista mozgalom fő kérdéseiről. Internacionalista elveinket tagadnánk meg, ha nem gondolkodnánk egységünkön.”* Kádár azt is hozzátette: *„ami Kínában történik, nem lehet belső kérdés. Mi nem traktáljuk az embereket pekingi csemegékkel, mégis el kell határolni magunkat attól, ami ott történik, mert az egyszerű emberek végső soron azt is a kommunisták számlájára írják.”* Antonín Novotný, a Csehszlovák Kommunista Párt első titkára is szükségesnek tartotta az egyeztetett koncepció kidolgozását. *„A kínai párt vonala az alapkérdésekben eltért a marxizmustól. Valamennyiünk kötelessége ennek feltárása”* – mondta.

Władysław Gomułka a LEMP nevében megállapította, hogy *„a KKP leleplezte magát, mint aki nem akar egységet az imperializmussal szemben... A nemzetközi kommunista mozgalomnak szüksége van a közös álláspontra. Nem hallgathatunk, el kell mondani véleményünket a szakadár kínai politikáról. A közeljövőben nincs lehetőség a KKP bevonására az egységes antiimperialista frontba. Ezért nincs mire várni, azt kell tenni, ami szükséges, hogy ezzel is segítsük a kínai kommunisták visszatérését a helyes útra. A tanácskozás fő célja nem Kína kiátkozása, hanem a helyes útra, a kö-*

zős táborba való visszavezetése lesz.”¹³ A megbeszélésen a lengyel pártvezető úgy vélte, hogy „egyetértő pártjaink munkájának nagy fogyatékosága, hogy nem tudtuk megoldani a kínai helyzet megfelelő elemzését, párttagságunk és közvéleményünk informálását”. Gomulka javaslata ugyan a kínai helyzet megfelelő elemzéséről és a hatékony propagandáról szólt, de hozzátette: „a jövőben a kapcsolatok fenntartására, a meglévő pozíciók megőrzésére kell törekednünk”. A következő években a szovjet tömb országai fő feladatuknak azt tekintették, hogy segítséget nyújtsanak a „megtévedt” kínai vezetésnek a szocializmus építésének helyes útjára való visszatéréshez. A követendő példa a Szovjetunió volt.

1967 végén újabb egyeztető lépésre került sor. Decemberben Moszkvában találkoztak a bolgár, a csehszlovák, a lengyel, a magyar, a mongol, a keletnémet, valamint a szovjet állampárt külügyi osztályainak képviselői, hogy a Kínában kialakult helyzetről tanácskozzanak. Az első Interkit résztvevőit Mihail Szuszlov, az SZKP Politikai Bizottságának tagja, a párt akkori főideológusa és Borisz Ponomarjov, az SZKP KB Nemzetközi Osztályának vezetője is fogadta. A szovjet delegációt az SZKP és a testvérpártok közötti egyeztetéssel megbízott Oleg Rahmanyin, az SZKP KB Szocialista Országokkal Foglalkozó Külügyi Osztálya vezetőjének első helyettese, a KB-tag Alekszej Rumjancev, a Szovjet Tudományos Akadémia (SZUTA) alelnöke, valamint Mihail Szladkovszkij, a Távol-keleti Intézet igazgatója vezette. A tanácskozásnak három fő témája volt: a KNK helyzetének és a Mao Ce-tung csoport politikájának szóbeli értékelése; a megbeszélés eredményeinek írásba foglalása; eszmecsere a Mao-csoport politikája elleni további lépésekkel és a kutatás, valamint az információcsere jövőjével kapcsolatban. A szovjet kezdeményezést a keletnémet és a mongol párt támogatta a lehangosabban, de a többiek is kiálltak az egyeztetés mellett.¹⁴ Ilyen körülmények között indult meg a Moszkvából irányított és támogatott Kína-kutatás a szovjet tömb országaiban, köztük Magyarországon is.

A Kína-kutatás szervezeti keretei Magyarországon a hatvanas–hetvenes évek fordulóján

A hatvanas évek végéig szervezett keretek között csak az ELTE Kínai Tanszékén folyt Kína-kutatás, elsősorban a klasszikus filológia tárgykörében. A Kínában végzett vagy nyelvi továbbképzésen részt vett néhány tucat szakember többsége szétszórta, egymástól lényegében függetlenül tevékenykedett. Volt, aki csak a tudományos kutatástól szakadt el, de volt olyan is, aki munkája révén sem volt kapcsolatban Kínával. „A kortárs Kína kutatása a »kulturális forradalom«-ig gyakorlatilag nem létezett Magyaror-

13 Jelentés a Politikai Bizottságnak a szovjetunióbeli látogatásról. Összeállította Erdélyi Károly, jóváhagyta: Kádár János. Bp., 1966. okt. 25. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1966. október 27-i üléséről. MNL OL M-KS 288. 5/408. 6. e. 65–78.

14 A második Interkit megbeszélésre 1969 januárjában Berlinben került sor. 1970-től évente más-más fővárosban rendezték a megbeszéléseket. Budapestre először 1974-ben került a sor. Az Interkitről részletesebben lásd: Hershberg–Radchenko–Vámos–Wolff, 2011.

szágon, kritika nélkül átvettük mindazt, amit magukról mondtak” – írja Polonyi Péter, aki az ötvenes években a Pekingi Egyetemen tanult kínai nyelv és irodalom szakon.¹⁵

A kínai vezetés „szakadár” irányvonalának erősödésével a magyar Kína-kutatás fejlesztése, az erők jobb koncentrációja, főként pedig „a kutatói munkának a politikai munka igényeivel való összehangolása” is napirendre került. A hetvenes évek elején a pártközpont a Magyar Tudományos Akadémia 1965-ben alapított Afro-ázsiai Kutatóközpontját (az 1973-ban létrehozott Világgazdasági Kutatóintézet elődjét) bízta meg a kutatómunka koordinálásával. A kutatóközpont akadémiai intézetként kapcsolatba lépett a szocialista társintézményekkel, mindenekelőtt a SZUTA Távol-keleti Intézetével, de nyugati kutatókkal és intézményekkel is. A hivatalosan 1971. július 1-jén megalakult Magyar Külügyi Intézetben is létrehoztak egy Kína-kutató státuszt, és a Kína-kutatás felügyeletét ellátó MSZMP KB Külügyi Osztályon is megindult egy bizalmas jellegű Kína-dokumentáció készítése. A Külügyi Osztály kínaiul is tudó, Kínával foglalkozó politikai munkatársa rendszeresen részt vett a Kína-kutatók tanácskozásain, véleményt mondott az elkészült munkákról és a felmerülő nézetekről, valamint igyekezett biztosítani, hogy „a pártközi konzultációkkal kapcsolatos tanulmány-igényeink a szakemberek bevonásával megfelelő alapos kidolgozást nyerjenek”.¹⁶

A szovjetek által kezdeményezett közös kutatásokban a magyarok is részt vettek, de csak olyan feladatokat vállaltak, amelyek „meghatározott személyekre és intézményekre” voltak szabhatók, elkerülték, hogy „minden esetben komplett tanulmány elkészítésének igényével” lépjenek fel.¹⁷ Magyarországon ugyanis alig volt jó kínai nyelvtudással, szakmai ismeretekkel és Kínában szerzett tapasztalatokkal rendelkező szakember. (A Külkereskedelmi Minisztériumban például nem dolgozott kínaiul tudó munkatárs.) 1950-től kezdve összesen tizenhat ösztöndíjas tanult Kínában, az utolsók 1963-ban fejezték be tanulmányaikat. A hetvenes évek elején „a kínai nyelvet valamilyen fokon ismerő, több-kevesebb kínai vonatkozású tapasztalattal és tudással rendelkező magyar állampolgárok” száma 35–36 volt, közülük 1972-ben modern kínai témában „reálisan 10–12 kvalifikáltnak nevezhető szakember és két könyvtáros aktív munkájára, illetve kevésbé aktív közreműködésére” számíthattak.¹⁸ Mellettük nagyjából húszan voltak olyanok, akik „hivatali beosztásuk, foglalkozásuk vagy személyes érdeklődésük miatt” kellő ismeretek birtokában foglalkoztak modern kínai problémákkal, de kínai nyelvtudással nem rendelkeztek. A minimális szakember-utánpótlás (5–7 évenként 2–3 fő), „mely részben a főhatóság perspektivikus igényeit is kielégítené”, nem volt biztosítva. Az MSZMP KB Külügyi Osztály a magyar Kína-kutatás helyzetéről és színvonaláról megállapította, hogy „a modern kínai problémák kutatásában messze előttünk jár a Szovjetunió és az NDK (e távolság behozhatatlan), mögöttük mi körülbelül egy színvonalon vagyunk a lengyelekkel”.¹⁹

15 Polonyi, 2007. 13.

16 MSZMP KB Külügyi Osztály, Juhász Ottó feljegyzése a hazai Kína-kutatás helyzetéről 1972 végén. Bp., 1972. dec. 4. MNL OL M-KS 288. f., 32/b/1972, 56. ó. e.

17 Uo.

18 Uo.

19 Uo.

Az egyeztetett Kína-kutatás intézményrendszerének kialakítása (1973–1976)

A szovjetek igyekeztek minden segítséget megadni a szövetségesek Kína-kutatásának fejlesztéséhez. A hetvenes évek elejétől tudományos szimpóziumokat szerveztek a szorosan egyeztető szocialista országok kutatóinak részvételével. Az első, zárt jellegű konferenciára 1970 novemberében, Moszkvában került sor. A másodikat 1973 márciusában, két hónappal a moszkvai Interkit előtt, Berlinben tartották. Júniusban a szocialista országok Kína-kutató központjai képviselőinek moszkvai találkozóján már a tudományos munka koordinálása volt a téma. Az eseményen Magyarországot a Kínában végzett Tóth Barna, a Magyar Külügyi Intézet igazgatóhelyettese és a párttörténész Lipkovics Károly, az MSZMP Politikai Főiskola Nemzetközi Munkásmozgalom Tanszékének helyettes vezetője képviselte.

A szovjet igényeknek megfelelően az MSZMP KB illetékesei a modern Kína-kutatás két területét elválasztották egymástól. Az MTA Világgazdasági Kutatóintézete Kína külgazdasági kapcsolataival foglalkozott, „a politikai és ideológiai jellegű” modern Kína-kutatásra a Magyar Külügyi Intézetet jelölték ki. A külügyminisztérium háttérintézménye önálló kutatóintézetnek minősült, így egyenrangú félként tarthatott kapcsolatot külföldi kutatóintézetekkel és nemzetközi tudományos szervezetekkel.²⁰

Az egyetértő szocialista országok Kína-kutató központjai Koordinációs Tudományos Tanácsának 1974. márciusi moszkvai alakuló ülésén Tóth Barna már az új bázisintézmény képviselőjeként vett részt.²¹ A tanács elé kitűzött cél „a kínai kérdéssel összefüggő tudományos kutató- és propagandamunka összehangolása”, valamint „a maoista ideológia leleplezésének fokozása” volt. A hét szocialista ország – a Szovjetunió, az öt, vele szorosan egyeztető európai szocialista ország, valamint Mongólia – képviselőinek részvételével megtartott alakuló ülésen – nem meglepően – teljes szovjet dominancia érvényesült.²² Míg a szövetségesek Kína-kutató intézeteit 2-2 fő képviselte, a Szovjetunió delegációja 16 fős volt. A megbeszélésen „tovább erősödött az a meggyőződés, hogy csak a szovjet sinológia rendelkezik elegendő erővel ahhoz, hogy a kínai kérdés valamennyi lényeges összefüggését megfelelő alapossgal áttekintse”. Mivel a többi szocialista ország Kína-kutató gárdája csak bizonyos rész kérdések feldolgozására látszott képesnek és alkalmasnak, a további specializáció és kooperáció jelentős színvonal-emelkedést ígért. Az alakuló ülés úgy határozott, hogy a tanács évente

20 Magyar Külügyi Intézet, Gyovai Gyula levele Gyenes Andrásnak, az MSZMP KB Külügyi O. vezetőjének. Bp., 1974. febr. 6.; Magyar Külügyi Intézet, Tóth Barna levele Juhász Ottónak, az MSZMP KB Külügyi Osztály Kína-szakértő munkatársának. Bp., 1974. febr. 7.: Előterjesztés az [MSZMP KB mellett működő] Agitációs és Propagandabizottság részére. Tárgy: A politikai és ideológiai jellegű modern Kína-kutatás hazai bázis-intézményeinek kijelölése. MNL OL M-KS 288. f., 32/b/1974, 100. ó. e.

21 Tóth Barna és Lipkovics Károly feljegyzése. Tárgy: Az egyetértő szocialista országok Kína-kutató Központjai Koordinációs Tudományos Tanácsának alakuló ülése (Moszkva, 1974. márc. 20–22.). Bp., 1974. márc. 25. MNL OL M-KS 288. f., 32/b/1974, 100. ó. e.

22 A szovjet–kínai vitában különvéleményt megfogalmazó Románia a Kína-politikák szoros egyeztetésében semmilyen szinten nem vett részt.

kétszer ülésezik. A munkával járó költségeket a szovjet Távol-keleti Intézet állta. A szovjetek azt javasolták, hogy a különböző típusú, egymással gyakran csak laza kapcsolatban álló intézményekben folytatott Kína-kutatás koordinálására minden országban alakuljanak bizottságok, s mindenütt legyen egy-egy tudományos titkár, aki operatív, információs ügyekben közvetlen kapcsolatban áll az Egyesített Koordinációs Tudományos Tanács titkárával.²³

A koordináció előmozdítása érdekében áprilisban a Magyar Külügyi Intézetben megbeszélést tartottak a magyarországi Kína-kutatásról, ahol Tálás beszámolt a Moszkvában történekről. Májusban a moszkvai Távol-keleti Intézet osztályvezetője kéthetes magyarországi útja során találkozott a Kínával foglalkozó szakemberekkel, meglátogatta a kutatóhelyeket, és előadást tartott az MSZMP Politikai Főiskoláján.

A szovjet pártvezetés szándéka a koordinált Kína-kutatás létrehozásával hamarosan nyilvánvalóvá vált. Egyrészt a szövetségesek teljes egységének és nézetazonosságának demonstrálásával a kínai differenciáló és leválasztó törekvések kudarcát és hiábavalóságát kívánta bizonyítani, másrészt a lehető legnagyobb nyilvánosság előtt akarta leleplezni a hibásnak és a szocializmus ügye szempontjából károsnak ítélt maoista politikát. A célközönség elsősorban a szovjet tömb országainak közvéleménye volt, de minden lehetőséget igyekeztek kihasználni a kínaiak közvetlen befolyásolására is.

1974-ben Rahmanyin bejelentette, hogy a hét testvérpárt külügyi osztályainak tanácskozásain kidolgozott, addig bizalmasan kezelt elemzéseket (oroszul 336 gépelt oldalt) könyv formájában közreadják, és javasolják az idegen nyelvű kiadást is. A Kínával szemben folytatott propaganda „tudományosan megalapozott” elemeként felhasználni kívánt anyagról Rahmanyin megjegyezte: „Kíváncos, hogy a könyv minél nagyobb hírverés mellett jelenjék meg.”²⁴ A szovjetek által csak „anti-Mao”-nak nevezett anyag (teljes címe: „A maoizmus: a marxizmus-leninizmus eszmei és politikai ellenfele”) vitáján szovjet részről hatan vettek részt, közülük négyen a KB Külügyi Osztályáról. A szövetségeseket ismét 2-2 fő képviselte, magyar részről Tálás Barna és a szintén Kínában végzett Juhász Ottó, az MSZMP KB Külügyi Osztályának munkatársa.

A két magyar résztvevő az árnyalt megfogalmazások mellett, a kínaiak durva elítélése ellen emelt szót. Azt javasolták, hogy „a maoizmus evolúcióját célszerű lenne a kínai forradalom sikereivel és kudarcaival még szorosabb összefüggésben vizsgálni”, valamint hogy „esetenként rugalmasabb megfogalmazásokat kellene alkalmazni”. A szovjetek a magyarok általános észrevételeit meghallgatták, konkrét szövegmódosítási javaslatokat pedig a szerkesztő munka során figyelembe vették. A szöveg kiadásával a magyar fél az MSZMP KB Külügyi Osztály javaslata alapján elvileg egyetértett, de végleges választ csak azt követően kívánt adni, hogy a többi

23 Tálás Barna és Lipkovics Károly feljegyzése. Tárgy: Az egyetértő szocialista országok Kína-kutató Központjai Koordinációs Tudományos Tanácsának alakuló ülése (Moszkva, 1974. márc. 20–22.). Bp., 1974. márc. 25. MNL OL M-KS 288. f., 32/b/1974, 100. 6. e.

24 MSZMP KB Külügyi O. Pálos Tamás és Szűrös Mátyás feljegyzése Pullai Árpád és Győri Imre elvtárs részére a Kínával foglalkozó dokumentumok tervezett kiadásáról. Bp., 1974. jún. 18. MNL OL M-KS 288. f., 32/b/1974, 100. 6. e.

testvérország kiadási terveiről tájékozódott.²⁵ Júniusban, a szocialista Kína-kutatók harmadik, ezúttal Prágában megtartott tudományos konferenciáján a szovjetek már türelmetlenül érdeklődtek a magyarok kiadással kapcsolatos véleményéről. Miután az NDK-ban, Csehszlovákiában és Bulgáriában a pártkiadók megjelentették, 1975-ben a Kossuth Kiadó magyarul is publikálta a szöveget.²⁶

A prágai konferencián 22 előadás hangzott el.²⁷ A magyar delegáció vezetőjének értékelése szerint a konferencia legfontosabb eredménye „a kínai kérdésben együttműködő szocialista országok Kína-kutatói és ideológiai-politikai területeken dolgozó pártmunkásai egységének és egyetértésének demonstrálása a maoizmus elmélete és politikai gyakorlata legalapvetőbb kérdéseinek megítélésében”. Tálás úgy vélte, hogy „a maoizmust igen sokoldalú történelmi, filozófiai és általános politikai-ideológiai elemzésnek vetették alá, s rámutattak a tudományos szocializmus elméletével és gyakorlatával való szembenállására. Ilyen alapos és sokoldalú elemzés a maoizmusról még egyetlenegy tudományos konferencián sem hangzott el.”²⁸ A szovjetek (Mihail Tyitarenko, az SZKP KB Külügyi Osztály konzultánsa és Vlagyimir Krivcov, a TávoHkeleti Intézet igazgatóhelyettese, a szovjet delegáció vezetője) ezen a konferencián használták először a „szociál-sovinizmus”, illetve „a kínaiasított szociál-sovinizmus formájában kifejeződő nagyhatalmi sovinizmus” kifejezést, amit azonnal „a maoizmus lényegének” minősítettek.²⁹

A szovjetek igyekeztek a „tudományos eredményeket” közvetlen propagandacélokra felhasználni. A konferencián elhangzott előadásokról olyan megállapodás született, hogy azokat „valamennyi ország a legkülönbözőbb formában, széles körben felhasználhatja publikációs célokra akár a pártoktatás, akár a tömegpropaganda területén”. Ez a formula a későbbiekben is érvényesült. Magyarul a konferencia anyaga „A maoizmus kritikája I–II.” címmel a Magyar Külügyi Intézet szolgálati használatra készült, tehát könyvesbolti forgalomba nem került kiadványszerűként jelent meg.³⁰

A Koordinációs Tudományos Tanács 1974 decemberében Moszkvában megtartott második munkaülésén a résztvevők a szorosan egyeztető országokban zajló Kína-kutatás helyzetét tekintették át. Bulgáriában öt kutatóhelyen tíz kutató foglalkozott a modern Kína kutatásával. A Mongol Tudományos Akadémián Kína Osztály működött kilenc kutatóval. Lengyelországban 1974-ben új intézetet hoztak

25 MSZMP KB KO, Juhász Ottó feljegyzése a maoizmust bíráló anyaggal kapcsolatos szerkesztőbizottsági ülésről. Bp., 1974. jún. 10. MNL OL M-KS 288. f., 32/b/1974, 100. ó. e.

26 *A maoizmus*, 1975.

27 A konferenciára három magyar előadás készült. Pataki Sándor (írói álneve: Pásztor Árpád): A feszültség orientációjú kínai külpolitika mint a maoizmusnak a külpolitikai megnyilvánulása; Polonyi Péter: Antihumanista tendenciák a jelenlegi kínai vezetés ideológiai platformjában; Tálás Barna (írói álneve: Dr. Hidas Gábor): A maoizmus antimarxista lényegéről és fontosabb alkotó elemeiről. MNL OL M-KS 288. f., 32/b/1974, 100. ó. e.

28 Magyar Külügyi Intézet, Tálás Barna jelentése „A jelenkori maoizmus problémáiról” 1974. június 18–20. között Prágában megtartott tudományos konferenciáról. Bp., 1974. jún. 26. MNL OL M-KS 288. f., 32/b/1974, 100. ó. e.

29 A kifejezés az 1968 után a Szovjetunióra használt kínai kifejezésre, a „szociál-imperializmusra” adott szovjet válasz volt.

30 *A maoizmus kritikája I–II*. 1975.

létre a Lengyel Egyesült Munkáspárt KB mellett „A Marxizmus–Leninizmus Alapvető Problémáinak Intézete” elnevezéssel, amelynek feladata a modern Kína-kutatás koordinálása volt. Emellett további négy kutatóhelyen 3–5 fő dolgozott, így a Kína-kutatók összlétszáma meghaladta a 20 főt. Csehszlovákiában 23 Kína-kutatót tartottak számon, azonban ezek több mint fele csak fordítói munkát végzett. Csehszlovákia helyzetét jelentősen megnehezítette, hogy 1968-at követően a sinológiát lefejezték. Jaroslav Průšeket, a nemzetközi hírű tudóst és a Dubčeket támogató többi sinológust a pártból kizárták, később a Csehszlovák Tudományos Akadémia Keletkutató Intézetéből (Orientální Ústav) is eltávolították.³¹ Nem meglepő tehát, hogy a tanácskozás a csehszlovák káderhelyzetet súlyosnak ítélte, mivel „a kínai nyelvet ismerő kádereik zöme politikailag alkalmatlan kutatómunka végzésére”.³²

A szovjetek értékelése szerint náluk is nehéz helyzet alakult ki annak következtében, hogy az ötvenes években „elhanyagolták a Kína-kutatásra alkalmas káderek rendszeres képzését, abból a feltételezésből kiindulva, hogy a Kínára vonatkozó információkat és elemzéseket maguktól a kínai intézményektől megkaphatják”. A hetvenes évek elején a Szovjetunióban a Lomonoszov Egyetem Ázsiai–Afrikai Országok Intézetében 150-en tanultak kínaiul, ezenkívül kínai nyelvoktatás a Nemzetközi Kapcsolatok Intézetében (a szovjet tömb diplomataképzőjében), a Leningrádi Állami Egyetem kínai tanszékén, a vlagyivosztoki Távol-keleti Intézetben, valamint hat középiskolában (a IV–X. osztályban) folyt. A nyelvtanárokat ezen iskolák számára a szibériai Csitában képezték ki.³³

A szovjetek saját felsőoktatási intézményeikben és kutatóintézeteikben lehetőséget biztosítottak a többi szocialista ország számára Kína-kutatók szakmai továbbképzéséhez, valamint felajánlották szovjet előadók (lektorok) küldését a szocialista országokba. A szovjet Kína-kutatás szupremáciájának fenntartása azonban olykor fontosabbnak bizonyult, mint a szövetségesek információval történő ellátása. Az igazgatója után csak „Szladkovszkij Intézet”-ként emlegetett Távol-keleti Intézet bizonyos anyagokat csak helyszínen történő tanulmányozásra bocsátott a külföldi kutatók rendelkezésére. A Szovjetunióban készült titkos minősítésű belső kiadványokhoz (például Mao nem publikált munkái, a KKP története) külföldiek egyáltalán nem férhettek hozzá. A titkos anyagokhoz a magyarok pártvonalon, a Külügyi Osztály révén igyekeztek hozzájutni.

A szovjetek arra biztatták a baráti országok sinológusait, hogy publikáljanak a Távol-keleti Intézet 1972 márciusában elindított folyóiratában (Problemi Dalnyego Vosztoka), amely 1974-től angolul és japánul is megjelent. A moszkvai tanácskozás résztvevői ötéves kutatási és együttműködési tervet készítettek – abban szerepelt többek között „előadások vagy előadás-tézisek cseréje, amelyekkel a felek nemzetközi szimpóziumokon, konferenciákon és kongresszusokon lépnek fel”. Közös

31 Gálík, 1998. 151–161.

32 Magyar Külügyi Intézet, MSZMP KB Politikai Főiskolája, Tálás Barna és Lipkovics Károly jelentése: A SZUTA Távol-keleti Intézete mellett működő Kína-kutatást összehangoló Koordinációs Tudományos Tanács második munkaiüléséről. Moszkva, 1974. dec. 10–12. Bp., 1974. dec. 28. MNL OL M-KS 288. f., 32/b/1974, 100. ó. e.

33 Uo.

kutatási projekteket is kezdeményeztek. Elsőként „A szocialista közösség és a Kínai Népköztársaság (1949–1971)” című kötetet kívánták megjelentetni. A részt vevő országoktól a szovjetek kétívnyi összefoglalót vártak. Az év végéig azonban csak a mongolok és a németek adták át saját anyagukat. A magyar anyag elkészítésére kijelölt szerzők nem készültek el a munkával, mivel azt „túlságosan felelősségteljes és kompetenciájukat meghaladó” feladatnak tartották.

A munkaülés végén Rahmanyin nyíltan megfogalmazta a szovjet pártvezetésnek a Kínával kapcsolatos tudományos kutatásra vonatkozó elvárásait: *„Miközben törekszünk az államközi kapcsolatok javítására, következetes, kompromisszumok nélküli harcot folytatunk a maoizmus ellen. (...) Ki kell mutatnunk, hogy a kínai társadalmi rendszer hogyan deformálódik a maoista politika és ideológia hatására. (...) Erősítenünk kell argumentációnkat, hogy ezzel is támogassuk Kínán belül az egészséges elemek Mao és követői ellen folytatott harcát.”*³⁴

A szocialista Kína-kutatók Koordinációs Tudományos Tanácsának harmadik ülésén (1975. május 20–22.) javasolták, hogy a formálisan a SZUTA Távolkeleti Intézete mellett működő Koordinációs Tudományos Tanácsot jogilag is a szocialista Kína-kutató Központok Nemzetközi Koordinációs Tudományos Tanácsává szervezzék át és nemzetközi koordinációs szervként működtessék.³⁵

A következő, a Varsó melletti Zaborówban rendezett tanácskozás témája „Kína belpolitikai, általános ideológiai és gazdasági problémái a KKP X. kongresszusa után” volt. A tiztagú szovjet delegáció tagjai között a Távolkeleti Intézet és a Külügyi Osztály sinológusai mellett az APN (Agentsztvo Polityicseszkih Novosztjej) hírugynökség munkatársai is helyet kaptak, ami arra mutat, hogy szovjet részről a konferenciától ismét közvetlen propagandaeredményeket is vártak. Az APN-től érkező Kína-szakértők, saját elmondásuk szerint, „ellenpropagandával (vagyis a maoista propaganda kivédésével) foglalkoznak”. A házigazda lengyelek 16 fős delegációval érkeztek. A bolgárok között nem volt kínaiul tudó szakember. Csehszlovákia héttagú delegációjában szintén ott volt a KB Külügyi Osztály munkatársa, és csupán egyetlen résztvevő tudott kínaiul. A tanácskozáson először vett részt megfigyelőként a Kubai Kommunista Párt két munkatársa, de ők sem rendelkeztek kínai nyelvismerettel. Magyarországot négyen képviselték.

A lengyel házigazdák az előadások szövegét előre bekérték, sokszorosították és még a konferencia előtt eljuttatták a résztvevőkhöz. Így az anyagok előzetes ismeretében több időt lehetett fordítani a témával kapcsolatos eszmecserére. A szovjetek nyíltságán felbuzdulva a lengyelek olyan sajtókommunikét kívántak megjelentetni, amely utalt volna a konferencia tényére és témájára is, felsorolva a részt vevő országokat. A szovjetek, a bolgárok és a csehszlovákok támogatták a javaslatot. Mivel azonban a német és a magyar résztvevők központi felhatalmazás hiányára hivatkozva kitérő választ adtak, a kubai résztvevők pedig

³⁴ Uo.

³⁵ Magyar Külügyi Intézet, Tólas Barna feljegyzése: A szocialista Kína-kutatók Koordinációs Tudományos Tanácsa 1975. máj. 20–22. között Moszkvában megtartott harmadik üléséről. Bp., 1975. jún. 18. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1975, 147. ó. e.

nyomatékosan kérték, hogy az ő részvételüket kezeljék szolgálati titokként, a házigazdák elálltak a javaslattól.³⁶

1976 áprilisában a hét testvérország Kína-kutatói Moszkvában megalakították a Távol-Kelet Aktuális Kérdéseivel Foglalkozó Nemzetközi Bizottságot. A bizottság feladata – elődjéhez hasonlóan – a kutatás összehangolása és szervezése lett, tagjai a szövetséges országok Kína-kutató (és párt-) központjainak képviselői közül kerültek ki. Magyarország képviselőjében az alakuló ülésen Tóth Barna vett részt. Minden részt vevő ország egy szavazattal rendelkezett, a döntéseket egyszerű szótöbbséggel hozták. A bizottság elnökévé az alakuló ülésen Mihail Sztadkovszkijt választották meg. Minden tagország egy elnökhelyettesi helyet kapott. Az elnök mellett titkárság működött. A megállapodás szerint „a titkársági tagok állampolgársága és az elnöké azonos” volt, vagyis az új intézmény operatív irányítása teljes mértékben a szovjetek kezébe került. A szovjetek a szervezet Moszkva-központúságát úgy igyekeztek – legalább formálisan – csökkenteni, hogy a bizottság üléseire nem mindig Moszkvában került sor, hanem a szocialista országok Kína-kutatóinak zártkörű szimpóziумait követően, a részt vevő országok egyikében. Valamennyi jelen lévő nyelvet hivatalos nyelvként ismerték el, de a munkanyelv az orosz volt. Oleg Rahmanyin „nagyra értékelte a Bizottság megalakulását, annak jelentőségét a Komintern keleti szekciójának megalakulásához hasonlította”³⁷ [kiemelés tőlem – V. P.].

A szovjet támogatás látszólag jótékony hatással volt a magyar modern Kína-kutatásra. A bázisintézményként működő Magyar Külügyi Intézetben 1976-ban már öt Kína-kutató dolgozott, s az intézet dokumentációs bázisa is egyre bővült. Valójában a kutatói állományban jelentős változás a hetvenes évek elejéhez képest nem következett be. Az MSZMP KB Külügyi Osztály feljegyzése szerint Magyarországon továbbra sem volt több 8–9 olyan kutatónál, „akinek munkája publikációképes, illetve nemzetközileg mérhető”. Közülük négyet-ötöt tartottak alkalmasnak arra, hogy a bizottság munkájában részt vegyenek.³⁸ Az intézet megbízatását formálisan egy kormányintézménytől kapta, valójában a kutatás felügyelő szerve az MSZMP KB Külügyi Osztálya volt, mivel „a testvérországok Kína-kutatói közötti ilyen együttműködés – kezdetben szorosabban, később lazábban – kötődött a külügyi osztályok közötti Interkit találkozókhoz, ezért a testvérországokban is gyakorlatilag a külügyi osztályok látják el ezt a feladatot”³⁹ [kiemelés tőlem – V. P.].

36 Magyar Külügyi Intézet, Tóth Barna jelentése a szocialista országok idejéről (negyedik), Lengyelországban megrendezett tudományos szimpóziумáról. Bp., 1975. jún. 18. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1975, 147. ó. e.

37 MSZMP KB KO, Juhász Ottó: Feljegyzés Varga István elvtárs részére. Bp., 1976. jún. 22. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1976, 200. ó. e.

38 Uo.

39 Az általam eddig áttanulmányozott levéltári dokumentumokban ez az Interkit szó első előfordulása – V. P.

Fokozódó szovjet nyomás és lassú pluralizálódás: Mao halálától a kínai reform és nyitás politikájának meghirdetéséig (1976–1978)

A Kína-kutatók ötödik szimpóziumát 1976. október 19–22. között, Mao halála után alig egy hónappal tartották Szófiában, „Kína és a szocializmus” címmel. A szimpózium után a Nemzetközi Bizottság ülésére is sor került. A zártkörű elméleti ülésen, a korábbi gyakorlatnak megfelelően hét ország Kína-szakértői és pártmunkásai vettek részt. A bevezető előadást a bolgár Ruben Avramov, a Bolgár Tudományos Akadémia mellett működő Jelenkori Társadalmi Elméletek Intézete (a rendezvény szervezője) igazgatója tartotta, a delegációk vezetőit pedig fogadta Alekszandar Lilov, a Bolgár Kommunista Párt PB tagja, KB-titkár. A Mao halála utáni kínai belpolitikai helyzetről a résztvevők még nem tudtak pontos értékelést adni, és prognózisra sem vállalkoztak. A bizonytalanságnak, illetve a bolgár házigazdák szándékának is betudható, hogy az előadások írott szövegét a résztvevők csak a helyszínen kapták kézhez, ha megkapták egyáltalán. A hét szovjet előadás közül ugyanis csak kettő szövege jutott el a hallgatósághoz. A plenáris ülésen egyetlen másfél óras kötetlen beszélgetésre került sor, ahol az NDK-küldöttség javaslatára a kínai vezetésen belüli személyi kérdésekről volt szó.

A bizonytalanságot mutatja, hogy a viszonylag kötetlenebb előző évi lengyelországi üléshez képest a találkozó légköre hűvösebbé vált, a szovjetek által diktált erősen Kína-ellenes vonal dominált. A szovjetek azt igyekeztek bebizonyítani, hogy Mao halála után a kínai politika irányvonala semmit sem változott. Megállapították, hogy a külpolitika terén nőtt a szovjetellenesség, 1976. szeptember 9. és október 15. között a központi kínai sajtó 367 szovjetellenes anyagot közölt. Tyitarenko kijelentette, hogy „az ország letért a szocializmus útjáról”, Szladkovszkij pedig arról beszélt, hogy „Kína társadalmi termelése mindinkább elveszti szocialista jellegét”. A magyar értékelés kissé árnyaltabban fogalmazott: a szimpózium „a jelenlegi kínai társadalmi-politikai rendszert a szocializmus deformált, eltorzult változatának minősítette” [kiemelés az eredeti szövegben – V. P.]. A maoizmusról a könyörtelen hivatalos szovjet véleménynek megfelelően megállapította, hogy az „fejlődésének minden szakaszában szocialistaellenes, a marxizmus–leninizmussal szemben ellenséges társadalmi-politikai irányzat”.

Mindazonáltal a szovjetek úgy döntöttek, hogy Mao halála után tartózkodni fognak a maoizmus nyilvános bírálatától, mert „most az antimarxista kínai ideológiák elleni küzdelemben taktikai szünetre van szükség”. A stratégiai cél, a maoizmus legyőzése ennek ellenére nem változott. Szladkovszkij professzor – akit a bizottság tagjai 71. születésnapja alkalmából „megfelelő módon” köszöntöttek – zárszavában a felszólalók többségével egyetértésben „hangoztatta a végsőig folytatandó ideológiai harc fontosságát”.⁴⁰ A Nemzetközi Bizottság ülésén újabb közös publikáció terve került napirendre „A KNK a »kulturális forradalom« idején”

40 Magyar Külügyi Intézet, Lipkovics Károly jelentése a „Kína és a szocializmus” című szimpóziumról. Bp., 1976. okt. 27.; Magyar Külügyi Intézet, Csikós Sándor jelentése a szocialista országok Kína-kutatóinak 1976-os Bulgáriában megrendezett szimpóziumáról. Bp., 1976. nov. 26. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1976, 200. ó. e.

címmel. Mindez annak ellenére történt, hogy a hetvenes évek eleje óta tervezett „Kína és a szocialista országok” című közös kiadványhoz a magyarok a „Kínai Népköztársaság és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai” című tanulmányt is csak 1977. március végére látták elkészíthetőnek.⁴¹

Mao halálát követően a kínai politika aktivizálódott a szocialista országok irányában. A leglátványosabb áttörésre a Jugoszláviával fenntartott kapcsolatokban került sor (Tito 1977. augusztus–szeptemberben hivatalos látogatáson Kínában járt), de a Szovjetunió legszorosabb szövetségeseit illetően is megváltozott a kínai magatartás.⁴² A szovjeteket zavarta a kínai aktivitás és a kapcsolatok intenzívebbé válása (amit a kínai differenciáló politika erősödéseként éltek meg), ezért igyekeztek szorosabb ellenőrzés alá vonni szövetségeseik tevékenységét. Ennek nyoma tudományos viszonylatban is megjelent.

A Nemzetközi Bizottságot a szovjetek kevesebb mint két hónappal a szófiai ülés után, 1976. december 10-én ismét összehívták, ezúttal Moszkvába, formálisan a következő évi tervek egyeztetése végett. A megbeszélés napirendjén a Nemzetközi Bizottság tagjaiként regisztrált Kína-kutató központok 1977-es tudományos kutatási terve és a nemzetközi tudományos együttműködés szerepelt. A szovjetek két olyan évfordulóról kívántak megemlékezni, amelyek arra az időszakra emlékeztettek, amikor Kína még nem tért le a szocializmus általuk helyesnek ítélt útjáról: Li Ta-csao mártírhalálának 50. évfordulójáról áprilisban, valamint a kantoni kommün 50. évfordulójáról decemberben. Az NDK márciusra „a szocializmus deformációja Kínában”, az év végére „a kínai felsőoktatás átszervezése és a hadsereg” témában tervezett tudományos ülést. A lengyelek 1977-re kötetet készítettek elő. Bulgáriában orosz nyelvű összefoglaló értékelést készítettek a szófiai szimpóziumról, és tovább folytatták a kutatást a témában. Mongóliában a PB mellett kelet-ázsiai kutatócsoport létesült, amely elsősorban Kínával foglalkozott, emellett 1977 elején a mongol–kínai kapcsolatokkal, a mongol kisebbséggel, valamint Kína bel- és külpolitikájával foglalkozó intézet létrehozását tervezték. A mongolok a szovjetek segítségét kérték a káderképzésben, ugyanis Mongóliában nem működött kínai nyelvszak. A csehszlovákok csak arról tudtak beszámolni, hogy hetente adnak ki információs bulletint. A magyarok nevében Józsa Sándor ismét ígéretet tett arra, hogy „a magyar–kínai kapcsolatok 1949–1975 c. anyagot 1977. március végén átadjuk”. A bizottság a következő évre három nemzetközi konferenciát és már nem egy, hanem két bizottsági ülést tervezett megtartani.⁴³

41 Uo.

42 Li Ce-vang távozó kínai nagykövet búcsúlátogatásai során elmondta, hogy „országaink között nincsenek »alapvető érdekellentétek«, az »elvi nézeteltérések« pedig nem képezhetik akadályát az államközi együttműködés további bővítésének.” KÜM IV. Területi Főosztály, Kínai referatúra, Töröcsik Béla feljegyzése: Li Ce-vang nagykövet búcsúlátogatásainak tapasztalatairól. Bp., 1976. dec. 21. MNL OL XIX-J-1-j Kína I-28 005850/11/1976. A kínai helyzetről lásd Ribánszki Róbert pekingi nagykövet jelentését (készítette: Kis József): Kínaiak magatartása a kiutazó magyar állampolgárokkal való foglalkozás során. Peking, 1976. okt. 20. MNL OL XIX-J-1-j Kína 78-I-28 005401/1976.

43 A Távol-Kelet Aktuális Problémáival Foglalkozó Nemzetközi Bizottság rendkívüli ülésszakáról készült Jegyzőkönyv. 1976. dec. 10., Moszkva, SZUTA TKI; Magyar Külügyi Intézet, Józsa Sándor feljegyzése. Tárgy: a Távol-Kelet Aktuális Problémáival Foglalkozó Nemzetközi Bizottság 1976. december 10-i moszkvai üléséről. Bp., 1976. dec. 31. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1977, 39. ó. e.

Hogy a szovjetek milyen fontosnak tartották az ideológiai harcot – és ebben a harcban hogyan használták fel a szövetségeseiket –, arra kitűnő példát nyújt az 1976–1977-ben doktori disszertációja írása céljából Moszkvában tartózkodó Tálás Barna esete. Tálást 1977. január 18-án magához kérte Szladkovszkij, aki a Nemzetközi Bizottság elnökeként tolmácsolta „vezetésük közelebbről meg nem határozott személyeinek” azon kérését, hogy a magyarok legyenek a segítségükre „a jelenlegi pekingi vezetés szovjetellenes manővereinek leleplezésében”. Konkrét példaként Mao Ce-tungnak *A tíz legfontosabb kölcsönviszonyról* 1956 áprilisában tartott előadásának 1976. év végi közzététele kapcsán elkövetett „szovjetellenes célzatú hamisításokat” hozta fel, és azt kérte, hogy azt a szövetségeseik „tudományos felkészültségű Kína-kutatói” leplezzék le. Közölte, hogy ehhez minden szükséges támogatást megadnak, mivel „maguknak nem áll módjukban – a továbbra is érvényben levő publikálási szilencium miatt – ilyen jellegű cikket a Szovjetunióban megjelentetni, s egyébként is jobb volna, ha ilyen esetekben a testvéri országok utasítanak vissza a szovjetellenes támadásokat”. Szladkovszkij elmondta, hogy a többi szövetségest a nagykövetségek útján kérték fel (Tálás akkor már tudta, hogy az NDK- és a bolgár nagykövethél már jártak), „de ha szükségesnek tartom, felkeresheti a mi nagykövetségünket is, sőt magasabb szinteken is szerezhethet támogatást”. A beszélgetést követően Tálás megkapta az említett Mao-előadás két szövegét kínai és orosz nyelven, „valamint Feoktyiszto szektorvezető egy rövid elemzését a szövegekről”. Szladkovszkij azt kérte, hogy „lehetőleg még a berlini [Interkit] találkozót előtt jelenjenek meg ilyen jellegű cikkek”.⁴⁴

Tálás másnap tájékoztatta Marjai József moszkvai nagykövetet, és megmutatta neki az anyagot. A nagykövetnek is az volt a véleménye, hogy az – éles hangneme és túlzó, ráadásul adott esetben nem is bizonyítható jelzői (például „hamisítás”, „nyílt szovjetellenesség”) miatt – „aligha képezheti egy otthon közlési szándékkal megírandó cikk alapját”. A moszkvai magyar nagykövet szerint a szovjetek a hangsúlyt az 1956-os Mao-beszéd frissen publikált és korábban ismert szövege közötti eltérésekre helyezték. A beszéd szovjetek birtokában levő, 1969-ben belső használatra kiadott változatában ugyanis nem szerepeltek a kiadott szöveg közvetlenül a Szovjetunióra vonatkozó részei.⁴⁵ Tálás végül abban állapodott meg Marjai nagykövettel, hogy a kapott kínai szövegek alapján az elemzést ő maga végzi el, majd hozzátette: „Szladkovszkij et. ezen akciójának felsőbb szintű jóváhagyását itt nem állt módomban ellenőrizni, de feltételezem, hogy Oleg Boriszovicstól [Rahmanyin] kapta a megbízást.”⁴⁶

Az önálló magyar elemzés igényének helytállóságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a pekingi magyar nagykövetség – a szovjetekkel ellentétben – rendkívül jelentősnek tartotta Mao 1956. áprilisi írásának újra publikálását.

44 Tálás Barna levele Berecz Jánosnak, az MSZMP KB Külügyi Osztály vezetőjének. Moszkva, 1977. jan. 24. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1977, 39. ó. e.

45 Marjai József moszkvai nagykövet rejteltávirata. Moszkva, 1977. jan. 20. MNL OL XIX-J-1-j Kína 78-2 00210/4/1977.

46 Tálás Barna levele Berecz Jánosnak, az MSZMP KB Külügyi Osztály vezetőjének. Moszkva, 1977. jan. 24. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1977, 39. ó. e.

„A Mao Ce-tung cikkhez való visszanyúlás... ugyanis meglehetősen széles lehetőséget és viszonylagos szabadságot jelent Hua Kuo-feng számára a továbbhaladás irányának megválasztásában. A jelek szerint attól a Mao Ce-tungtól indulnak el – most már Mao Ce-tung nélkül –, aki még nem volt nyíltan szovjetellenes, aki még nem szakított a nemzetközi kommunista mozgalommal, aki az elkövetett hibákat még a közös bázison, a helyes normák alapján bírálta. A továbbhaladás ebből következően és elképzelhetően valószínűleg más lesz, mint Mao Ce-tunggal volt” – szölt a nagykövetség értékelése.⁴⁷ A Mao halálát követő óvatos kínai hangnemváltásra tehát a szovjet reakció a politikai vonal bekeményítése és az 1975-ben lassan kibontakozó valódi viták azonnali elsorvasztása volt.

Magyarországon azonban tovább folytak a viták, egyelőre csak zárt körben. Az autonóm gondolkodók otthon nyíltan megfogalmazhatták önálló véleményüket, annak tudatában is, hogy a többségi kritika célpontjaivá válhatnak. Legjelentesebb képviselőjük Polonyi Péter, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének párton kívüli munkatársa volt. Valójában Magyarországon ekkor Polonyi volt a modern Kína egyetlen olyan kutatója, aki sem pártfunkciót nem töltött be, sem állami hivatalt nem vállalt. 1977 őszén, a soron következő, Magyarországon megrendezendő szimpóziumra készülve megírta a „Mao Ce-tung a szocializmus építése szovjet útjával kapcsolatos nézetei” című tanulmányát, amelyről az intézet szocializmus kérdéseivel foglalkozó kutatócsoportja előzetes vitát tartott. A külső meghívottak részvételével zajló vitában a szerzőt néhány megállapítása miatt éles kritika érte. Istenkáromlással ért fel például az a megállapítása, hogy „Mao valóban a Szovjetunió ellenében vezette győzelemre a kínai forradalmat”, meg az, hogy „Mao Ce-tung és híveinek bizalmatlansága a Szovjetunióval szemben a második világháború idején főleg azzal függött össze, hogy a szovjet vezetés nem támogatta megfelelően a kínai Vörös Hadsereget”.

A pártközpont munkatársa (Polonyi egykori pekingi diáktársa) és a pártlap Kína-szakértője mély felháborodással ítélte el a szerzőt, aki „megkülönböztetve a szovjet és a kínai forradalom vonalát, arra a következtetésre jut, hogy a szovjet forradalom útja »osztályjellegű« megoldás volt, a kínai vezetés nézeteit viszont a »nemzeti probléma« elsődlegessége jellemezte”. A résztvevők súlyos módszertani hibaként értékelték, hogy a szerző nyugati, burzsoá források közlését ismerteti tényként. Nem csoda, mondták, ha ezek után arra a következtetésre jut, hogy „Mao a Szovjetunióval kapcsolatos megállapításait (mint ahogy más megállapításait is) nagyon gyakran konkrét politikai szükségleteihez adaptálja, s ennek megfelelően azok gyakran eltorzulnak, a valóságtól elrugaszkodnak. (...) Mindebből azonban nem következik, hogy ez a kritika nem tartalmazna reális elemeket is, amelyek megszívlelendők és felhasználhatók.”

Csupán az intézet két munkatársa vette védelmébe Polonyit. Egyikük megjegyezte, hogy „az elhangzott kritikai vélemények nem segítik, hanem bénítják a szerzőt”, másikuk pedig indokoltnak tartotta Mao koncepciójának a szovjet ta-

47 Ribánszki Róbert pekingi nagykövet rejtjeltávirata: A kínai vezetés helyzetével és a belső helyzettel kapcsolatos vélemények. Peking, 1977. jan. 6. MNL OL XIX-J-1-j Kína 78-2 00210/1977.

pasztalatokkal való kritikai összevetését, és helytelenítette, hogy „az elméleti kutatásokat a Szovjetunióhoz való politikai viszony alajjáról mérlegelik. Gondolkozásunk teherképe – mondotta –, hogy a szovjet struktúra, az alap és felépítmény kritikai felülvizsgálata nem történt meg. Sajnálatos, ha az ilyen vizsgálatokat tiltják.” A vita végén Polonyi a kritikákat megköszönte, de hozzátette: „ne kívánják tőle, hogy egy tudományos anyag kapcsán szertartásos viszonyt tanúsítson a Szovjetunió irányában és hűségnyilatkozatokat tegyen, ne kívánják tőle, hogy kínai témában ne legyen Kínacentrikus szemléletű”.⁴⁸

1978 januárjában Magyarországon rendezték a maoizmussal harcoló szocialista országok – eredetileg az előző év végére tervezett – tudományos ülésszakát és a Nemzetközi Bizottság ülését. A rendezvény színhelye a Balaton-parti Tihany, a téma „Kína belpolitikai helyzete és külpolitikája 1976 szeptembere után” volt. A résztvevők között ismét feltűntek a kubaiak, az 1978-ra tervezett Interkit házigazdái. Az összesen 32, írásban is benyújtott előadás fele a kínai belpolitikával foglalkozott, tíz előadó a kínai külpolitikát elemezte, öt anyag pedig a gazdaságra koncentrált. A korábbi ülésekhez képest némi változásra utal, hogy a szimpóziumra „az alapvető politikai kérdések megítélésében való egyöntetűség, ugyanakkor a Kínában jelenleg végbemenő különböző folyamatok differenciált megközelítése és árnyalatokban eltérő értékelése” volt a jellemző. A házigazdák megjegyezték, hogy egyes részletkérdésekben „még a szovjet küldöttségben belül is megfigyelhetünk bizonyos megközelítésbeli eltéréseket”.

A szimpózium alaphangját, mint mindig, most is a szovjet felszólalások adták meg. Szladkovszkij bevezető előadásában a maoista politika folyamatosságát és erősödő szovjetellenességét hangsúlyozta. Mint mondta, „gondosan figyelemmel kell kísérni a Kínában lejátszódó eseményeket, a következtetések levonásával azonban nem szabad sietni, mert alapvető kérdésekben semmi lényeges változás nem történt”, sőt „ami a szovjetellenességet illeti, abban még Maón is igyekeznek túltenni”. A szovjetek különösen óvtak mindenkit attól, hogy „illúziókat tápláljon” a Teng Hsziao-ping által képviselt irányvonallal kapcsolatban, mert azt – értékelésük szerint – „a kínai világhatalmi pozíció mielőbbi megteremtésének féktelen vágya s türelmetlensége diktálja”.⁴⁹

A Nemzetközi Bizottság a szimpóziumot követő ülésén „a szovjet fél által előzetesen elkészített tervezet alapján” értékelte a konferencián elhangzottakat. Ennek megfelelően a következtetések között olyan kitételek szerepeltek, mint „a jelenlegi kínai vezetésnek nem áll szándékában elhagyni a maoizmus útját és megvalósítani a KNK-nak a tudományos szocializmushoz való visszatérését”, külpolitikájában „továbbra is a maoista, szocialista-ellenes, nagyban irányvonalat folytatja”, a „kínai vezetők eszmei-politikai irányvonalának semmi köze sincs a proletár osztályszemlélethez, a marxista-leninista elmélethez. Ez az irányvonal növeli

48 Iván László (MSZMP KB Külügyi Osztály) és Várnai Ferenc (Népszabadság) tájékoztató feljegyzése. Bp., 1977. okt. 26. MNL OL MKS 288. f., 32/b, 1977, 39. ő. e.

49 Magyar Külügyi Intézet, dr. Tóth Barna: Jelentés a szocialista országok Kína-kutatóinak tihanyi tudományos tanácskozásáról. Bp., 1978. febr. 2. MNL OL MKS 288. f., 32/b, 1978, 51. ő. e.

annak veszélyét, hogy a KKP átnövése szociál-soviniszta nagyhan párttá a jövőben is folytatódik.”⁵⁰

A még teljesebb kontroll igényével fellépő szovjetek nyomására a bizottság „egyhangúlag” célszerűnek találta „szélesebb körben és idejében tájékoztatni egymást” nemcsak a megjelent könyvekről és tanulmányokról, hanem a kiadás előtt álló munkákról is, a bizottság tagországaiiban megjelenő recenziókról és annotációkról, a jelenkori Kína-kutatás témájában megjelenő publikációkról, valamint szükségesnek tartotta a Kína fő politikai és gazdasági problémáira vonatkozó fordítások és egyéb tájékoztató anyagok cseréjét is.⁵¹

A kínai politika aktivitását látva a szovjet pártvezetés egyeztető tevékenysége új lendületet vett. 1978 márciusában és májusában is Moszkvába hívták a hét szocialista ország Kína-kutatóit. A márciusi szimpózium szervezője az SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete volt, a meghívókat pártvonalon küldték ki, a kikerülő küldötteket pártdelegátusokként kezelték. Az előre megadott téma Mao Ce-tung válogatott művei V. kötetének kiadása volt. A tanácskozáson közös dokumentum nem készült, a szovjetek az elhangzott felszólalásokat cikkgyűjteményben kívánták publikálni, utólagos egyeztetés és átdolgozás után. A 22 előadás felét szovjetek tartották. Többek között megállapították, hogy „a maoizmus szovjet- és szocialistaellenessége az utóbbi időszakban érezhetően fokozódott”. Rahmanyin arról beszélt, hogy „a maoizmus elleni harc a világforradalmi mozgalom elválaszthatatlan része”.⁵² A szovjet előadók új terminológiát vezettek be „szovremennij maoizm”, azaz jelenkori vagy modern maoizmus néven jelölve a Mao utáni maoizmust.⁵³ Úgy fogalmaztak, hogy „figyelembe véve a fejlődő világban végbemenő forradalmi folyamatokat és fejleményeket, a modern maoizmus marxista-leninista álarcban jelentkező reakciós ideológiája veszélyesebb minden eddigi antimarxista és antikommunista ideológiái áramlatnál”.⁵⁴

A szovjetek ekkor már arra sem ügyeltek, hogy legalább formálisan elvásszák egymástól a Kína-kutatók megbeszélését és a KB külügyi osztályok képviselőinek munkatalálkozóját. Utóbbira a „tudományos” ülészak másnapján került sor. A munkaértekezlet két témája „a Kínához való viszonyunk és propagandánk lépéseinek összehangolása”, valamint a havannai Interkit előkészítése volt. A második munkatervi pont formalitását jelzi, hogy a Kubai KP képviselői „elfoglaltságukra és technikai nehézségekre hivatkozva” nem vettek részt a megbeszélésen. A szovjetek hangsúlyozták, hogy a konzultációra az ideológiai és külügyi kérdésekkel foglalkozó KB-titkárok budapesti értekezletén elhangzott, Kínával kapcsolatos állásfoglalá-

50 Uo.

51 A Távol-Kelet Aktuális Kérdéseivel Foglalkozó Nemzetközi Bizottság 1978. január 27-i ülésének jegyzőkönyve. Tihany, 1978. jan. 27. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1978, 51. ó. e.

52 MSZMP KB Külügyi Osztály, Iván László jelentése a szocialista országok Kína-kutatóinak moszkvai szimpóziumáról. Bp., 1978. ápr. 5. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1978, 106. ó. e.

53 Nem nehéz felfedezni a párhuzamot 1964-gyel, amikor Hruscsov leváltását követően a kínaiak Hruscsov nélküli hruscsovizmusnak nevezték a modern revizionistának titulált szovjet politikát.

54 Magyar Külügyi Intézet, Tóth Barna jelentése a szocialista országok Kína-kutatóinak moszkvai szimpóziumáról. Bp., 1978. ápr. 10. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1978, 106. ó. e.

sok jegyében, illetve azok folytatásaként került sor. A szovjetek a megbeszélésre 44 oldalas értékelő tanulmányt adtak át „Kína az Országos Népi Gyűlés után” címmel.

Rahmanyin bevezető előadásának tartalma és stílusa az erősödő, konszolidálódó Kínától való szovjet félelem növekedését tükrözi. A szovjet sinológia irányítója a Kína-politikák és a propaganda összehangolásáról azt hangoztatta, hogy a szovjet–kínai kapcsolatok helyzete nem pusztán kétoldalú kérdés, hanem „*jelentőségét, kihatását tekintve globális méretű. Ezért ezeket a kapcsolatokat senki sem szemlélheti semleges pozícióból, az élet mindenkit állásfoglalásra kényszerít.*” Hangsúlyozta: „*Semmilyen garancia nincs arra, hogy az erős, fejlett Kína változtatni fog jelenlegi politikáján és nem válik majd háborús veszély elsődleges forrásává.*” Majd hozzátette: „*A maoizmus egyenlő a háborúval, s (...) az SZKP-nak számolnia kell az ebből származó veszélyek komolyságával.*” A házigazdák hangsúlyozták, hogy a szocialista országok Kína-politikája egyeztetésében kiemelkedő szerepe van az Interkitnek. Felvetették, hogy az Interkit tevékenységét célszerű lenne hatékonyabbá tenni a külkereskedelmi minisztériumok képviselőinek vonalán, és új fórumként létrehozni a diplomáciai Interkitet. A tervet a bolgár, a mongol, a csehszlovák és a német felszólalók támogatták, a lengyel és a magyar küldöttek nem nyilvánítottak véleményt.⁵⁵

A szigorú kontrollra való törekvés azonban nem állította meg a nézetek pluralizálódását, még a Szovjetunió belül sem. 1978 májusában újabb tudományos konferenciára került sor Moszkvában, ezúttal a Távol-keleti Intézet szervezésében. A három nap alatt nem kevesebb mint 50 szovjet előadás hangzott el. Ezeket egészítette ki 12 előadás a szocialista országokból. A korábbi szimpóziumokhoz képest szokatlan módon a szekcióüléseken élénk vita alakult ki a különböző kutatóhelyekről, egyetemekről és akadémiái kutatóintézetekből érkező, sok esetben meglehetősen különböző véleményeket képviselő szovjet hozzászólók között. Voltak, akik a kínai rendszert „a nyilvánvaló torzulások ellenére is” szocialistának tartották, de volt olyan is, aki a kínai társadalmi-gazdasági rendszert „az államkapitalizmus egy sajátos kínai formájának” tekintette. Összességében a résztvevők a konferenciát tudományos és politikai szempontból egyaránt pozitívan, előrelépésként értékelték, „mivel lehetőséget nyújtott a kérdések sokoldalú és eltérő koncepciók, szempontok alapján történő megközelítésére és megvilágítására, ami termékeny viták és gazdag argumentációs anyag megismerésének részesévé tette a résztvevőket”.⁵⁶

A Nemzetközi Bizottság 6. ülésén Rahmanyin ismét a propaganda fontosságát hangsúlyozta, és azt szorgalmazta, hogy Kína helyes útra térítése érdekében a konferencia eredményeit minél szélesebb körben tegyék hozzáférhetővé: „Ez a konferencia olyan munkát végez, amit Kínában már hosszabb idő óta nem tudnak elvégezni. *Mi a kínai marxista történettudományt műveljük, és ez segítséget nyújt*

55 MSZMP KB Külügyi Osztály, Varga István és Iván László jelentése a moszkvai konzultációról. Bp., 1978. márc. 30. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1978, 106. ő. e.

56 Magyar Külügyi Intézet, Tóth Barna jelentése a szocialista országok Kína-kutatóinak 1978. májusi moszkvai tudományos konferenciája és a Távol-Kelet Aktuális Problémáival Foglalkozó Nemzetközi Bizottság soron következő üléséről. Moszkva, 1978. máj. 25. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1978, 106. ő. e.

a kínai népnek is azoknak a tudományos feladatoknak a megoldásában, amelyek előttük állnak. Kutatásaink eredményeit részben ma már Kínában is felhasználják, például a négyek [bandája] elleni harcban számos olyan argumentációt használtak fel, amelyek a mi korábbi elemzéseinkből származnak”⁵⁷ [kiemelés tőlem – V. P.]. Rahmanyin konkrét javaslatokat is tett a bizottság tagjainak: „A maoizmus elleni harcban most főleg népszerű kiadványokra volna szükség, amelyek megmutatnák, hogy a maoizmus egyenlő a háborús veszéllyel és az enyhülés elleni harccal. (...)”

„... a forradalmi megújulás érdekében a kínai maoizmus elleni harcban a szovjet és japán imperializmus a 30-as években. Mivel ők most csak a kínai Quinsország imperializmusát igyekeznek hangsúlyozni. Jobban kell kidomborítani az 1945 utáni szovjet segítség szerepét és kevesebbet kell beszélni a Komintern és a Szovjetunió által korábban elkövetett hibákról, mert az elmosza a segítség jelentőségét.”⁵⁸ Nem ártana egy jó film Északkelet-Kína felszabadításáról sem.”⁵⁹

Az egyeztetett Kína-kutatás elveszíti jelentőségét (1979–1985)

A hetvenes évek vége, a nyolcvanas évek eleje az SZKP egyre elkeseredettebb erőfeszítéseinek jegyében telt el, amelyek célja a szövetségesek fölötti totális kontroll fenntartása volt. Az egyre kilátástalanabb küzdelemben a hangnem fokozatosan keményedett, miközben a maoizmus elleni harc mind anakronisztikusabb jelleget öltött. A Nemzetközi Bizottság ülésein és a szimpóziumokon – az egyre inkább egyfajta újkori misztériumjátékra emlékeztető eseményeken, amelyekre legjobban talán a George Orwelltől ismert Gyűlölet Hete nyomán a Gyűlölet Napjai kifejezés illik – Oleg Boriszovics Rahmanyin pátriárka vezetésével újra és újra megidéztek a szovjetellenes kínai szellemet, amit a résztvevők hűséges alattvalókként egyként ítéltel el.

1979 novemberében Berlin adott otthont a szocialista Kína-kutatók rendkívüli elméleti konferenciájának, amely „a Kínai Népköztársaság társadalmi és gazdasági fejlődésének problémáit” vizsgálta. A konferenciát a Német Szocialista Egységpárt KB mellett működő Társadalomtudományi Intézet rendezte. Kilenc országból érkeztek vendégek. A „hetek” mellett a kubaik és – most először – a vietnamiak is képviseltették magukat. A delegációk összetétele és a konferencia időpontja is lehetővé tette volna az 1979-ben felgyorsult kínai belpolitikai folyamatok alkotó vizsgálatát. Egy évvel jártunk a kínai reform és nyitás politikájának meghirdetése után, és a delegációk tagjai – a csehszlovák küldöttséget leszámítva, ahol az öt

57 Uo., 5. sz. melléklet: Feljegyzés O. B. Rahmanyin elvtárs tájékoztatójáról. Moszkva, 1978. máj. 25.; Protokoll No. 6. szesszii Mezdunarodnoj komisszii po aktualnim problemam Dalnyego Vosztoka. 1978. máj. 25. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1978, 106. ó. e.

58 Vö. a Polonyit ért 1977-es magyar kritikával.

59 Magyar Külügyi Intézet, Tólas Barna jelentése a szocialista országok Kína-kutatóinak 1978. májusi moszkvai tudományos konferenciája és a Távol-Kelet Aktuális Problémáival Foglalkozó Nemzetközi Bizottság soron következő üléséről, 5. sz. melléklet: Feljegyzés O. B. Rahmanyin elvtárs tájékoztatójáról Moszkva, 1978. máj. 25.; Protokoll No. 6. szesszii Mezdunarodnoj komisszii po aktualnim problemam Dalnyego Vosztoka. 1978. máj. 25. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1978, 106. ó. e.

küldött közül csak egy volt Kína-kutató, a többi négy „elméleti, illetve propaganda szakember” – Kínával hosszú évek óta foglalkozó kutatók voltak. A konferencia szervezőinek határozott kezdeményezése és fellépése nyomán a Szovjetunió is szakított azzal a hagyományos gyakorlattal, hogy a szovjet Kína-kutatást csak a Távol-keleti Intézet dolgozóival képviselteti. A résztvevők ezen a fórumon is hangot adtak különböző nézeteiknek. A szovjet felszólalók egy része, a bolgár, a mongol, a vietnami és a kubai felszólalások, illetve hozzászólások a Kínai Népköztársaság nemzetközi tevékenységéből kiindulva alapvetően negatívan értékelték a kínai belpolitika fejleményeit. A lengyelek és a magyarok, valamint a szovjet, a német és a csehszlovák felszólalók egy része a kínai belpolitikai helyzet pozitív tendenciáit is megemlítték. Az NDK-s szervezők azonban a különböző nézetek összecsapását el akarták kerülni, ezért vitára nem került sor.⁶⁰

Alig néhány héttel a berlini konferencia után, a szocialista Kína-kutatók Szófiában találkoztak ismét, „A Kínai Népköztársaság megalakulásának 30. évében” című 103 oldalas elemző anyag megvitatására. Az anyag semmiben sem különbözik az Interkit összejövetelekre készített szovjet tézisektől, sőt hivatkozik is a havannai találkozó (1978. december) óta eltelt időben bekövetkezett változásokra. A kínai belső reformok és külső nyitás miatt már-már páni félelmet tükröző szovjet szöveg csak a negatívumokat sulykolja, következtetései teljességgel negligálják a szovjetek szövetségesei által is pozitívnak ítélt kínai belső változásokat. A bevezetőben durva szavakkal ítéli el a kínai külpolitika lépéseit, amelyek „egyre elvtelenebbekké és kalandorabbakká válnak. [A jelenlegi kínai vezetők] a ravasz rábeszéléstől és a csalogató javaslatoktól kezdve a durva erőszakig, az erővel és a közvetlen agresszióval való fenyegetésig felhasználják a nagyhatalmi uralom módszereinek teljes eszköztárát”. A nagyobb nyomaték kedvéért egyenesen Brezsnyev szavaira, illetve az első számú pártvezetők krími találkozóin (a hetvenes évek elején) elhangzott megállapításokra hivatkozik: „A felső szinten folytatott megbeszélések során megállapítást nyert, hogy a Kínai Népköztársaság külpolitikai irányvonala a korábbiakhoz hasonlóan a szocialista közösség érdekeivel szemben áll, a feszültség enyhítése politikájának aláaknázására irányul, és jelenleg agresszívabbá vált, mint korábban volt.”⁶¹ A tanácskozás résztvevői a szöveget „a propaganda és a tudományos kutatómunkában történő lehetőség szerinti hasznosításra” ajánlották.⁶²

A Kínai Kommunista Párt megalakulásának 60. évfordulója alkalmából 1981 áprilisában ismét Moszkva látta vendégül a szorosban együttműködő szocialista országok Kína-szakértőit. A szovjet Kína-kutatás újabb erődemonstrációján az újkori Kína tanulmányozásával foglalkozó szovjet intézményeket közel száz szakértő képviselte. A tanácskozásról a Pravda április 9-i számában terjedelmes közle-

60 Magyar Külügyi Intézet, Tóth Barna jelentése a szocialista országok Kína-kutatóinak 1979 novemberében Berlinben tartott konferenciájáról. Bp., 1979. dec. 3. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1979, 106. ó. e.

61 Uo.

62 „A Kínai Népköztársaság megalakulásának 30. évében” (elemző anyag) az 1979. december 7-én Szófiában megtartott tanácskozásra. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1979, 54. ó. e.

mény jelent meg.⁶³ A résztvevőket előzetes beszélgetésen fogadta Rahmanyin, aki egyben a plenáris ülés első előadója is volt. Mondandójának vezérmotívumaként a kínai politika szovjetellenességét hangsúlyozta, kulcsszavai a „legszélesebb nemzetközi front” és a „differenciálás” voltak. Közvetett módon ugyan ő is elismerte, hogy változások következtek be a kínai politikában, attól azonban továbbra is tartózkodott, hogy a Mao halála óta zajló változások akár egyetlen eleméről is pozitív értékelést adjon. Csupán annyit jegyzett meg, hogy azok „igazi értelme még nem világos”, és rögtön hozzátette, hogy „egyelőre még nem lehet a múltbeli események következetes átértékeléséről beszélni”. A konferencián az előadásokról vita nem folyt, ahhoz a rendezők nem teremtették meg a feltételeket.⁶⁴

1982 tavaszán (újra Moszkvában) a konferencia témája „A KNK államrendje és legfőbb szociális-gazdasági problémái” volt. Bejelentették, hogy bolgár, NDK-, kubai, lengyel és szovjet részvétellel elkészült a maoista pártokkal foglalkozó munkacsoport „Hamis zászló alatt” című tanulmánykötete, és tájékoztatták a résztvevőket a II. Össz-szövetségi Kína-kutató Konferenciáról.⁶⁵

Az erőtlenedő Nemzetközi Bizottság – a nyolcvanas évek szóhasználatával „Probléma Bizottság” – 12. ülését 1983. május–júniusban Moszkvában, a következő megbeszélést 1984 februárjában, Szófiában rendezték. A bizottság utolsó, 14. ülésének 1984 májusában Moszkva adott otthont, „A béke és a biztonság kérdései a Távol-Keleten” című nemzetközi konferenciát követően. A Szófiában előterjesztett vitaindító előadás „egyértelműen a kínai politika változatlanságára helyezte a hangsúlyt”. Szladkovszkij úgy találta, hogy: „az USA és Kína egymást tényleges szövetségesnek tekintik a Szovjetunió elleni harcukban. (...) Kína külpolitikai lépéseit végső soron aszerint kell megítélni, hogyan viszonyul Kína az imperializmushoz, a proletár internacionalizmushoz. (...) A gyakorlat azt mutatja, hogy a kínai vezetés elutasítja az imperializmusról szóló lenini tanítást, a proletár internacionalizmust.”⁶⁶ A további négy szovjet előadás a magyar résztvevők szerint „hangnemében, megállapításaiban higgadtabb, nyitottabb volt. Szovjet részről hangot adtak az eltérő megközelítések létjogosultságának.”⁶⁷

A konferenciát értékelve a magyar résztvevők megállapították: „a konferencián és a közvetlen beszélgetéseken elhangzott vélemények között eltérések voltak. A különbségek lényege: a kínai politikában tapasztalható állandóság és

63 Magyar részről Polonyi Péter (MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete), Juhász Ottó (MSZMP KB Politikai Főiskola) és Németh Iván (Magyar Külügyi Intézet) vett részt az eseményen. Előadásaikat „a konferencia jóváhagyólag tudomásul vette”. Magyar Külügyi Intézet, Szocialista Országok Osztálya, Németh Iván feljegyzése: Beszámoló a KKP megalakulásának 60. évfordulója alkalmából Moszkvában rendezett konferenciáról (1981. ápr. 7–8.). Bp., 1981. ápr. 17. MNL OL M-KS 288. f., 32/b, 1981, 135. ó. e.

64 Uo.

65 Magyar Külügyi Intézet, Németh Iván feljegyzése: A szorosan együttműködő szocialista országok Kínakutatóinak moszkvai tanácskozása. Moszkva, 1982. ápr. 5–8. MNL OL M-KS 288. f., 32. cs., 1982, 128. ó. e.

66 A konferencián Szladkovszkij nem volt jelen, előadását V. I. Potapov, a Távol-keleti Intézet igazgatóhelyettese olvasta fel.

67 Lipkovics Károly: Jelentés a szófiai Kína-konferenciáról és problémabizottsági ülésről. Bp., 1984. febr. 14. MNL OL M-KS 288. f., 32. cs., 1984, 111. ó. e.

változás viszonyának értékelése, illetve a kínai politika változásainak minősítése. Egyes felszólalások várakozást, mások érezhető bizonytalanságot tükröztek.⁶⁸ A tanácskozáson részt vevő kelet-európai szovjet szövetségesek a szovjetnél kiegyensúlyozottabb értékelést adtak a reform és nyitás kínai politikájának első öt évéről. A lengyel külügyminisztérium munkatársa azt hangsúlyozta, hogy „a szocialista országok nagyon fontos és bonyolult feladata, hogy hassanak a KNK politikájára, erősítsék annak pozitív elemeit mindenekelőtt a háború és béke alapvető kérdéseiben, s egyidejűleg korlátozzák és semlegesítsék a negatív vonásokat”.

Helmut Peters, az NDK-küldöttség vezetője rámutatott, hogy „a KKP megváltoztatta az elkövetkező évtizedekre vonatkozó stratégiai céljait. A béke kérdése mind realisabb és fontosabb helyet foglal el a KKP nemzetközi politikájában.” Arról beszélt, hogy a nemzetközi feszültség „jelentősen korlátozza is Kína lehetőségeit a rugalmasabb és differenciáltabb külpolitika megvalósításában. (...) Ezért nem szabad demagógiának, propagandának tekinteni Csao Ce-jang miniszterelnök kijelentését arról, hogy Kína érdekelt a szovjet–amerikai feszültség enyhülésében.” A geopolitikai okból különleges helyzetben levő vietnami, mongol és kubai felszólalások éles hangot ütöttek meg, a kínai külpolitika negatívumaira reflektáltak. A két magyar felszólalásról a jelentés csak annyit tartalmaz, hogy azokat „általában kedvezően fogadták”. A bizottsági ülésről készült jegyzőkönyvi bejegyzést (protokollt) a magyarok nevében még Lipkovics Károly írta alá, a továbbiakban azonban már új állandó tag, Fendler Károly, a Magyar Külügyi Intézet Korea-szakértője képviselte Magyarországot.⁶⁹ A magyarok már annyi fáradságot sem vettek, hogy Kína-szakértőt jelöljenek a bizottságba, annak ellenére, hogy Tyitarenko magánbeszélgetésen szorgalmazta aktívabb részvételüket a nemzetközi bizottság munkájában.

A tizennegyedik, utolsó bizottsági ülést a szocialista Kína-kutatás fellegrárában, a SZUTA TávoHkeleti Intézetében tartották meg „A béke és a biztonság kérdései a TávoHKeleten” című nemzetközi konferenciát követően.⁷⁰ A magyar küldöttség két tagja diplomata volt: Fendler Károly, valamint Kós Péter, a Magyar Külügyi Intézet Japán-szakértő tudományos főmunkatársa. A szertartásrendnek megfelelően a küldöttségek vezetőit fogadta Rahmanyin, aki köszöntőjében a hangsúlyt a kínai bel- és külpolitikában bekövetkezett és a Szovjetunió szempontjából immár nem vitathatóan pozitív fejlemények helyett továbbra is a negatívumokra helyezte. Habár a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság között 1982 óta folyamatosak voltak a külügyminiszter-helyettesi szintű konzultációk, és 1984 májusában már folytak az egyeztetések Ivan Arhipov szovjet miniszterelnök-helyettes pekingi látogatásáról, Rahmanyin arról beszélt, hogy „bár a normalizáció folytatódik, kínai részről továbbra sem ismerik el az SZKP-t, a Szovjetuniót szocialistának”. (Németh Iván, az MSZMP KB Külügyi Osztály munkatársa Fendler jelentésére lapszéli megjegyzésként odaírta, hogy „Ebben a formában nem igaz.”) Rahmanyin keserűen

68 Uo.

69 Protokoll No. 13. szesszii Mezsdunarodnoj komisszii po problemam Dalnyego Vosztoka. Szófia, 1984. febr. 9. MNL OL M-KS 288. f., 32. cs., 1984, 111. ő. e.

70 Protokoll No. 14. szesszii Mezsdunarodnoj komisszii po problemam Dalnyego Vosztoka. Moszkva, 1984. máj. 17. MNL OL M-KS 288. f., 32. cs., 1984, 111. ő. e.

említette, hogy 1983-ban közel 50 szovjet delegáció járt Kínában, melyek „el voltak ragadtatva” a kínai fogadtatástól. Úgy találta, ez annak a jele, hogy „a szovjet értelmiség egy részénél hajbókolás (ugodnyicsesztvo) jelentkezik minden kínai dolog előtt”. Megjegyezte, hogy „Kínával kapcsolatban látnunk kell mind a pozitív, mind a negatív vonatkozásokat”. (Az MSZMP KB Külügyi Osztály munkatársának a „pozitív” szóra tett lapszéli megjegyzése: „ezt is!”) „Optimistának kell lennünk abban az értelemben, hogy a kínai nép valódi érdekei végül is szembefordulásra készítetik Kínát az imperializmussal, mint az az ötvenes években is volt.”⁷¹

A konferencia szovjet előadóinak többsége Rahmanyinnál mérsékeltebb hangnemben bár, de lényegében a kínai politika alapján véve negatív vonatkozásaira, a kínai vezetés szovjet- és szocializmusellenességére helyezte a hangsúlyt. Fendler a kínai külpolitikáról alkotott szovjet véleményt úgy összegezte, hogy az „az 1979–1980 körüli szovjet helyzetértékeléshez tér vissza, mely szerint Kína belső, társadalmi-politikai és gazdasági fejlődése jobbra tart, aláássa a szocializmus pozícióit, külpolitikájában pedig együttműködésre törekszik az imperialista hatalmakkal, a Szovjetunió, a szocialista közösség ellen”.⁷² A küldöttek magánbeszélgetéseiken a konferencián elhangzott hivatalos szovjet álláspontonál árnyaltabb képet kaphattak a szovjet–kínai viszonyról. Miközben a Távol-keleti Intézet álláspontja az volt, hogy hosszabb távon nem lehet szovjet–kínai közeledéssel számolni, más kutatóhelyeken a kölcsönös gazdasági érdekeltség alapján a kapcsolatok – nem zökkenőmentes – fejlődésére számítottak. Többen arra hívták fel a figyelmet, hogy a szovjet–kínai kereskedelem gyors és nagyarányú fejlesztését elsősorban a fejletlen szovjet távol-keleti infrastruktúra gátolta. A „kishatárforgalom” fejlődésének tényét a konferenciát követő fogadáson Igor Rogacsov, a szovjet külügyminisztérium Távol-keleti Osztályának vezetője, az új idők új tanúja is megerősítette.

*

1984 után a Nemzetközi Bizottság többé nem ült össze. Mihail Gorbacsov 1985. márciusi hatalomra kerülése egyben a szovjet Kína-politika megváltozását is jelentette. 1985 tavaszára nyilvánvalóvá vált, hogy a szocialista nagyhatalmak a nézeteltéréseik megoldásán dolgoznak. 1986-tól a közeledés folyamata felgyorsult. Konzulátus nyílt Leningrádban és Sanghajban, kulturális és tudományos egyezményt kötöttek, ipari kiállításokat tartottak egymás fővárosában, megindult az újságíró- és a tudóscsere. A szovjet „új politikai gondolkodás” a békét ismerte el a legfőbb értéknek, megelőzve az osztály, a társadalompolitika és az ideológia értékrendjeit. Az új szovjet vezetők a diplomáciájuk feladatát abban látták, hogy az a nemzetközi jog és a törvényesség jegyében segítse elő a választás szabadságát, és elismerte, hogy minden népnek jogában áll meghatározni a saját sorsát, saját fejlődésének útjait, megvédeni vívmányait. A reformok iránt elkötelezett szovjet főtítkárr többször hangoztatta, hogy nagyra értékeli a kínai reformokat. A kínaiak sem késlekedtek a

71 Magyar Külügyi Intézet, Fendler Károly jelentése a SZUTA Távol-keleti Intézete Kína-konferenciájáról és a Probléma Bizottság üléséről. Bp., 1984. máj. 23. MNL OL M-KS 288. f., 32. cs., 1984, 111. ó. e.

72 Uo.

válással. Csien Csi-csen külügyminiszter egy 1987. augusztusi interjújában a kínai és a szovjet vezetés közös érdekeit hangsúlyozta: „Kína úgy véli, hogy Gorbacsov komolyan gondolja a szovjet rendszer reformját, ami jó hír a kétoldalú kapcsolatok javítása szempontjából, mivel az ilyen mértékű reformokhoz, a kínai modernizációs erőfeszítésekhez hasonlóan, hosszú, békés időszakra van szükség a világban.”⁷³ A politikai kapcsolatok helyreállításának folyamata 1989 májusában, Gorbacsov pekingi látogatásával teljesedett ki.⁷⁴

A nyolcvanas évek második felére a korábban jellemző ellenségeskedésnek szinte nyoma sem maradt. A politikai kapcsolatok rendezésével a szovjetek által megkezdett politikai egyeztetés és a kelet-európai kezdeményezéseket megfojtó igazodási kényszer oka fogyottá vált, és lassan a múlt homályába veszett. Andrej Gromiko helyett Eduard Sevardnadze vette át a szovjet külügyek irányítását, Rahmanyint 1986-ban nyugdíjazták. A kelet-európai állampártok sikerrel használták ki a megnyíló lehetőséget a kétoldalú kapcsolatok javítására, és 1986–1987-ben a legmagasabb szinten rendezték kapcsolataikat Kínával és a Kínai Kommunista Párttal.⁷⁵ Az új helyzetben a szovjetek által létrehozott és fenntartott intézményrendszer kiüresedett, az egyeztetés hetvenes években létrehozott formája értelmét veszítette.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.)

M-KS = Magyar Szocialista Munkáspárt központi szerveinek iratai

XIX J-1-j = Külügyminisztérium. TÜK iratok

VT = 外交部档案馆 (Vajcsiaopu Tang'ankuan [Kínai Külügyminisztérium Levéltára] (北京/Peking))

2. Kiadott források

A maoizmus

1975 *A maoizmus: a marxizmus-leninizmus eszmei és politikai ellenfele*. Bp., 1975.

A maoizmus kritikája

1975 *A maoizmus kritikája I–II. Szocialista országok Kína-kutatóinak 1974-ben készült tanulmányai*. Bp., 1975.

Budura

2005 *Relațiile româno-chineze, 1880–1974: Documente*. Coord.: Budura, Romulus Ioan. București, 2005.

2008 Budura, Romulus Ioan: *Politica independentă a României și relațiile româno-chineze 1954–1975. Documente*. București, 2008.

⁷³ *The Economist*, 1987. aug. 15. 25–26. Idézi Walsh, 1988. 103.

⁷⁴ A szovjet–kínai viszony rendezésének folyamatáról lásd: Vámos, 2007. 312–333.

⁷⁵ Kína és Kelet-Európa kapcsolatairól lásd: Vámos, 2012. 27–55.

3. Szakirodalom

Biberaj

1986 Biberaj, Elez: *Albania and China: A Study of an Unequal Alliance*. London, 1986.

Chen

2001 Chen, Jian: *Mao's China and the Cold War*. Chapel Hill–London, 2001.

Gálik

1998 Gálik, Marián: Jaroslav Prusek: A Myth and Reality as Seen by His Pupil. In: *Asian and African Studies*, 7. (1998) 2. sz. 151–161.

Hershberg–Radchenko–Vámos–Wolff

2011 Hershberg, James–Radchenko, Sergey–Vámos, Péter–Wolff, David: *The Interkit Story: A Window into the Final Decades of the Sino-Soviet Relationship*. Washington, 2011. (Woodrow Wilson International Center for Scholars, Cold War International History Project. Working Paper, 63.)

Liu–Mastny

2004 *China and Eastern Europe, 1960s–1980s*. Eds.: Liu, Xiaoyuan–Mastny, Vojtech. Zürich, 2004. (Zürcher Beiträge, 72.)

Lüthi

2008 Lüthi, Lorenz M.: *The Sino–Soviet Split: Cold War in the Communist World*. New York, 2008.

Polonyi

2007 Polonyi Péter: A szerző előszava. In: Polonyi Péter: *Múlt a jövőben*. Szerk., az előszót és a jegyzeteket írta: Vámos Péter. Bp., 2007.

Radchenko

2009 Radchenko, Sergey: *Two Suns in the Heavens: The Sino–Soviet Struggle for Supremacy, 1962–1967*. Washington, 2009.

Vámos

2006 Vámos, Péter: *Sino–Hungarian Relations and the 1956 Revolution*. Washington, 2006. (Woodrow Wilson International Center for Scholars, Cold War International History Project. Working Paper, 54.)2007 Vámos Péter: „Csak kézfogás van, ölelés nincs.” A kínai–szovjet kapcsolatok normalizálása a nyolcvanas években. In: *Külügyi Szemle*, 6. (2007) 4. sz. 312–333.2008 Vámos Péter: *Kína mellettünk? Kínai külügyi iratok Magyarországról, 1956*. Bp., 2008.2012 Vámos Péter (王俊逸): 从和解到疏远: 1980年代后期的中国与东欧国家关系. (Cung hocsie tao sujüan: 1980 nientaj houcsi tö Csungkuo jü Tung Ou kuocsia kuanhszi) (From Reconciliation to Estrangement: Relations between China and East Central Europe in the late 1980s). In: *冷战国际史研究 Lengcsan Kuocsisi Jencsiu (Cold War International History Studies)*, 13. (2012) 2. sz. 27–55.

Vu

1999 吴冷西: 十年论战, 1956–1966. (北京, 1999). [Vu Leng-hszi: *Si nien luncsan (Tíz év vita), 1956–1966*. Peking, 1999.]

Walsch

1988 Walsh, Richard: *Change, Continuity and Commitment. China's Adaptive Foreign Policy*. Lanham–London, 1988.

Westad

1998 *Brothers in Arms: The Rise and Fall of the Sino–Soviet Alliance, 1945–1963*. Ed.: Westad, Odd Arne. Washington, 1998.

PÉTER VÁMOS

“WE ARE WAGING A CONSISTENT, UNCOMPROMISING
STRUGGLE AGAINST MAOISM”.

COORDINATED RESEARCH ON MODERN CHINA
AND HUNGARIAN SINOLOGY

In the 1970s, when Sino-Soviet relations were rather chilly, China-related research in Hungary was of a relatively high standard. A small group of scholars kept reading the Chinese press, monitored the official utterances of the Chinese leadership, and, regarding the Soviet model of socialism as the norm, formed a critical opinion about Beijing's anti-Soviet policies. They translated those official Chinese publications that bore significance, and distributed them on a restricted basis. They also published analytical reports and situation assessments on Chinese domestic and foreign policies. This research activity was motivated, above all, by political considerations. While the initial impetus had been provided by the Soviets, the upgrading of Hungarian sinology was also facilitated by the fact that the leadership of the ruling Hungarian Socialist Workers' Party (HSWP) firmly believed that Hungary was vitally interested in gaining an insight into the political developments in China. The critical tone of the Hungarian publications on China reflected not only the scholars' own convictions but also the intense political pressure exerted by the Soviet Union. Moscow wanted to secure the necessary support by fraternal parties, and to suppress the Chinese attempts which, in their opinion, aimed at destroying the unity of the socialist camp. The Soviet leaders were convinced that the Chinese turned their back not only to the Soviet Union, but also to the Soviet model of modernization. Soviet propaganda, which referred to the new achievements of scientific research as well, attempted to return the Chinese leadership to the “correct” way of building socialism. By the second half of the 1980s, however, it turned out that these attempts had failed and that the close coordination of China policies within the Soviet bloc lost its meaning and importance. This paper first gives an overview of the main characteristics of the relations between the Soviet bloc and China from the mid-1960s to the mid-1980s. By outlining China's differentiating and differentiated policies toward the East-Central European Soviet satellites (Bulgaria, Czechoslovakia, GDR, Hungary, Poland) and the Soviet ambitions to control all spheres of their closest allies' China-policies, the paper puts the development of Hungarian modern China-related research into context. Finally, it introduces the institutional framework of modern Chinese studies within the Soviet bloc and analyses the mechanism of its activities from its initiation in the early 1970s to its demise as a result of the improvement of relations between China and the Soviet bloc in the mid-1980s.

Az „Igazság” a „Két bármi” ellen

A kínai reformok kezdetének politikai körülményei

A kínai „reform és nyitás” politika kezdetét a kínai – és ennek nyomán a nemzetközi – történetírás a Kínai Kommunista Párt (KKP) XI. Központi Bizottságának 3. plénumához köti. Az 1978 decemberében zajló tanácskozás valóban történelmi jelentőségű volt, amennyiben a gyakorlatban szentesítette Deng Xiaoping (Teng Hsziao-ping)¹ vezető szerepét és irányvonalát. A változások azonban már korábban, Mao Zedong (Mao Ce-tung) halála után rögtön elkezdődtek, s a híres plénum csak egy folyamat egyik fontos állomása volt. Az 1976–1978 közötti időszakot a bizonytalanság, az útkeresés, a kísérletezés és a hatalmi harcok jellemezték. Ebben az időszakban tért vissza a hatalomba az a vezetői gárda, amely a következő másfél évtized folyamatait meghatározta, és sok területen a későbbi reformok csírái is megjelentek. A jelen írásban ennek az időszaknak a belpolitikai fejleményeit, a „reform és nyitás” politika megszületésének körülményeit járjuk körbe.

1976 – a végjáték

A korszak hatalmi játszmái már Mao halála előtt megkezdődtek. Az 1970-es évek első felét a kínai belpolitikában két rivális csoportosulás küzdelme jellemezte. Az egyikbe azok az „ifjú” radikálisok tartoztak, akik az 1966-ban kitört kulturális forradalom zűrzavarában emelkedtek fel, és jutottak fontos pozíciókba. Élükön a „négyek bandája” – köztük Mao felesége, Jiang Qing (Csiang Csing) – állt, az ő érdekük a szélsőséges kampányok és az „osztályharc” folytatása, a kaotikus állapotok fenntartása volt. A másik csoportba azok a régi káderek tartoztak, akik már az 1920–1930-as évek óta részt vettek a pártépítésben, a kommunistákat hatalomra juttató küzdelmekben és az ország kormányzásában, s akiket a kulturális forradalom első éveiben jórészt meghurcoltak, háttérbe szorítottak, eltávolítottak. Ezt a csoportosulást Zhou Enlai (Csou En-laj)² vezette, akinek miniszterelnökként az év-

1 A tanulmányban a kínai neveket és kifejezéseket a Kínai Népköztársaság hivatalos latin betűs átírásával, *pinyin*nel adjuk meg, amely mára már a nemzetközi sinológiában és sajtóban is általánosan elterjedt. A személyneveknél első előfordulásukkor zárójelben közöljük az úgynevezett magyar népszerű átírásukat vagy a magyarban már bevettnek számító formájukat.

2 Zhou Enlai (1898–1976) a kínai kommunista mozgalom veteránja, a maóí időszak egyik legbefolyásosabb politikusa volt. 1949–1976 között miniszterelnökként, 1958-ig emellett külügyminiszterként tevé-

tized első felében sikerült jó néhány régi elvtársat rehabilitáltatni,³ s visszaemlíteni a hatalomban. Így vált 1973-ban újra miniszterelnök-helyettesé, majd később a KKP alelnökévé is Deng Xiaoping, aki a kultúrforradalom első éveit házi őrizetben, majd egy vidéki traktorszerelő üzemben töltötte. A két frakció felett Mao egyensúlyozott, hol az egyiket, hol a másikat hozva előnyösebb helyzetbe, gondosan ügyelve arra, hogy egyik se erősödjék meg túlságosan.⁴

A hatalmi harcok 1976 elején, Zhou Enlai január 8-i halála után élesedtek ki. Zhou hosszú betegsége miatt a kormányfői teendőket a gyakorlatban már több mint egy éve Deng Xiaoping látta el, ám a radikálisoknak sikerült elérniük, hogy – bár így lett volna természetes – Mao ne őt tegye meg új kormányfővé. Sőt a négyek bandája azt is megakadályozta, hogy Zhou Enlait méltó külsőségek között búcsúztassák el. A mérsékelt – és éppen ezért igen népszerű – Zhout a kínai halottak napján, április 4-én a tiltás ellenére hatalmas tömeg gyászolta a pekingi Tiananmen téren, s másnap a megemlékezés tüntetéssé alakult a radikálisok ellen (és Deng Xiaoping mellett). A tömeget a karhatalom feloszlatta. Április 7-én a pártvezetés az úgynevezett „április 4-i megmozdulást” (*siwu yundong*) vagy „április 4-i Tiananmen téri incidenst” (*siwu Tiananmen shijian*) ellenforradalmi eseménynek nyilvánította, és Deng Xiaopinget, aki a négyek bandája szerint az események mögött állt, minden tisztségétől megfosztotta. Deng ellen durva – de végeredményben eredménytelen – kampány indult. Ugyanakkor Mao megakadályozta, hogy Denget a pártból is kizárják, s mint korábban is, fenntartotta visszatérésének lehetőségét („majd meglátjuk, hogyan viselkedik” – mondta).⁵ Mao arról is gondoskodott, hogy Deng fizikailag biztonságban legyen, s tartózkodási helyéről a négyek bandája ne szerezzen tudomást. A következő – kulcsfontosságú – bő fél évet Deng a világtól elzárva, vidéken, majd lakásában töltötte, az eseményekről a rádióból és családtagoktól értesült.⁶

Bár Deng kérdésében a már haldokló Mao engedett a négyeknek, továbbra sem hagyta őket túl nagy hatalomhoz jutni. Ideiglenes miniszterelnöknek már februárban Hua Guofeng (Hua Kuo-feng) tette meg, s Deng menesztésének napján teljes jogú kormányfővé, emellett a párt első alelnökévé emelte. Ezzel Hua a gyakorlatban Mao kijelölt utódjává vált, a négyek nagy csalódására – ők azt remélték, hogy közülük kerül ki Kína új vezetője. A döntésnek köszönhetően, amikor szeptember 9-én, 82 éves korában a nagy kormányos meghalt, a párt – és ezzel az ország – vezetője Hua Guofeng lett.

A Tiananmen téri incidens a következő két évben óriási jelentőségre tett szert: mivel ekkor menesztették Denget, és tették meg Hua Guofenget Mao utódjává, a tüntetések értékeléséről zajló vita ténylegesen arról szólt, hogy ki az ország

kenykedett. Az egyetlen magas rangú vezető volt, akit a kulturális forradalom alatt sem távolítottak el. A mérsékeltabb politikusok között tartották számon.

3 A cikkben a „rehabilitálás” szót használjuk, de fontos megjegyezni, hogy ez ekkoriban nem jelentett formális aktust, hivatalos felmentést vagy bármiféle bocsánatkérést, kárpótlást a meghurcolt kádereket illetően. Egyszerűen értesítették az érintettet, hogy visszatérhet régi tisztségébe, és folytathatja a munkát, „mintha mi sem történt volna”.

4 A korszakról bővebben lásd például: Jordán, 1999. 349–379.

5 Vogel, 2011. 170.; Evans, 1993. 212.

6 Evans, 1993. 213., 215.

legitim vezetője. Ha az április 4-i események ellenforradalmiak voltak, akkor Hua a jogos örökös; ha forradalmiak, akkor Hua helyett másnak kellene az első számú vezetőnek lennie.

Mindenesetre Mao halála után közvetlenül még nem volt kérdéses, hogy az utód Hua Guofeng, egyedül a négyek bandája nem kívánta elfogadni az új helyzetet. Legalábbis a hivatalos történetírás szerint – amely hajlamos Mao utolsó évtizedének minden bűnét a négyekre és Lin Biaóra (Lin Piao)⁷ fogni – Jiang Qingék valamiféle puccsot kezdtek szervezni a főhatalom megragadására, s mindent megtettek a helyzet stabilizálása ellen. A kellemetlen riválisoktól végül Hua Guofeng – a hadsereget felügyelő Ye Jianying (Ye Csien-jing)⁸ marsall, hadügyminiszter és Mao volt biztonsági főnöke, a magas pártpozíciót is viselő Wang Dongxing (Vang Tung-hszing) segítségével – puccsal szabadult meg: kevesebb mint egy hónappal a nagy kormányos halála után, október 6. éjszakáján a négyeket egy találkozóra csalták és őrizetbe vették, majd a következő napokban országszerte a támogatóikat is le tartóztatták. Másnap a radikális elemektől megtisztított pártvezetés véglegesítette Hua Guofeng pártelnöki megbízatását, és megtette a Központi Katonai Bizottság elnökévé is. Sokak szerint a gyakorlatban ekkor ért véget a kulturális forradalom, és ezzel kezdődött Kína új korszaka.

A pártegységet és ezzel egész Kína stabilitását fenyegető legfőbb veszélyt ezzel Huáék elhárították. Deng Xiaoping, aki pillanatnyilag semmiféle tisztséggel nem rendelkezett, s aki tavasz óta a külvilágtól elzárva élt, egy ismerős ismerősétől értesült az eseményekről, ezután október 10-én levelet írt Hua Guofengnek. A hízelgő hangvételű levélben – amelyet Deng válogatott műveiből gondosan kihagytak – Deng üdvözölte a négyek bandája letartóztatását, és jelezte: teljes mellszélességgel kiáll Hua mint első számú vezető mellett.⁹ Ez a kiállás azonban nem tartott sokáig.

Az újonc és a veterán

Hua Guofeng alapvető problémája – amely idővel végzetessé vált számára – az volt, hogy a pártban csak minimális beágyazottsággal rendelkezett. Nem tartozott egyik fent említett csoporthoz sem. Míg a többi pártvezető évtizedek óta Pekingben élt, Hua csak nagyon későn, 1973-ban lett a Politikai Bizottság (PB) tagja, s 1975-ben belügyminiszter; korábban Hunan tartományban tevékenykedett. Itt leginkább azzal tűntette ki magát, hogy Mao szülőfaluját jól felszerelt zárandokhellyé építette ki – emiatt figyelt fel rá a pártelnök. Hua úgy lett Kína és a párt első szá-

7 Lin Biao (1907–1971) hadügyminiszter a kulturális forradalom első éveiben Mao jobbkeze, a Mao-kultusz egyik elterjesztője volt. 1969-ben őt jelölték ki Mao leendő utódjának, de 1971-ben, miután állítólag puccsot tervezett Mao ellen, menekülés közben rejtélyes repülőgép-balesetben meghalt. Később őt tették meg a kultúrforradalom alatti túlkapások egyik felelősenek.

8 Ye Jianying (1897–1986) marsall, 1975-től hadügyminiszter, a korszak egyik legtekintélyesebb és legbefolyásosabb katonai és politikai vezetője volt. Nem törekedett első számú vezető szerepre, de a háttérből gyakran ő mozgatta a szálakat. 1981–1983 között államfőként is tevékenykedett.

9 Vogel, 2011. 181.; Evans, 1993. 218–219., 238–239.

mú vezetője, hogy nem volt ideje kiépíteni azt a széles körű kapcsolatrendszert, amely a hatékony vezetéshez Kínában mindig is nélkülözhetetlen volt. Rádásul különösebb karizmával sem rendelkezett, meglehetősen szürke figurának tartották. Ugyanakkor az, hogy Mao őt nevezte meg utódjaként, óriási legitimitást biztosított neki, s egy időre megkerülhetetlenné tette. Ez, illetve az instabilitástól való félelem volt az oka annak, hogy Mao halála után a régi vezetők, a párt „nagy öregjei” – elsősorban a tekintélyes Ye Jianying és Li Xiannian (Li Hszien-nien)¹⁰ – felsorakoztak mögé, noha nem tartozott közéjük.

A korszak másik főszereplője, Deng Xiaoping – Huával szemben – rendkívüli kapcsolatrendszerrel és tekintéllyel rendelkezett.¹¹ Nem sokkal a KKP megalapítása után, az 1920-as években lépett be a pártba, ahol Franciaországban Zhou Enlai jobbkeze lett. Az 1930-as évektől a Jiangxi bázisterületen és különböző katonai egységeknél töltött be magas pozíciókat, részt vett a „hosszú menetelésben” is. A kommunisták 1949-es hatalomátvétele után a délnyugati régió politikai vezetőjeként szolgált, majd 1952-ben az első vidéki vezető volt, akit felhívtak a fővárosba. Innentől fogva a KKP-t és az országot irányító rendkívül szűk kör tagjaként fontos szerepet játszott a párt és az ország irányításában. Az állami hierarchiában volt miniszterelnök-helyettes és pénzügyminiszter, a pártban pedig 1956–1967 között főtitkár (ekkor ez még nem a legfelsőbb vezetőt jelentette, hanem a napi ügyek koordinátorát), a Szervezési Osztály feje (mint ilyen többek között a személyzeti munkáért felelt), a Központi Katonai Bizottság alelnöke. E pozíciókban mindig Mao aktuális irányvonalának engedelmes – és hatékony – végrehajtója volt, önálló politikai arcéle nem rajzolódott ki.¹² A kulturális forradalom idején a „második számú párton belüli kapitalista úton járóknak” minősítették, házi őrizetbe vették, majd vidékre száműzték. Mindez egyben védelmet is jelentett számára: míg az első számú kapitalista úton járó, Liu Shaoqi (Liu Sao-csi) államelnököt gyakorlatilag halálba kergették, Denget Mao éppen a fenti intézkedésekkel megvédte a vörösgárdista erőszaktól. 1973-ban visszahívták Pekingbe, 1974-ben pedig egy sor fontos tisztséget kapott: a párt alelnöke (s ezzel Mao potenciális utódja), miniszterelnök-helyettes és a katonai bizottság alelnöke lett. A halálos beteg Zhou Enlait helyettesítve 1975-ben ügyvezető miniszterelnöki teendőket látott el, irányította a kormányzat napi ügyeit, kifelé pedig ő képviselte a Kínai Népköztársaságot. A párt alelnökeként ő elnökölte a Politikai Bizottság üléseit, és ő irányította a KKP napi munkáját. 1974-ben ő szólalt fel Kína nevében az ENSZ-ben, s ő volt az első kínai kommunista vezető, aki valaha is hivatalosan egy nyugati országba látogatott (1975 májusában Franciaországban járt). Ebben az időben Mao után az ország második legnagyobb hatalmú embere

10 Li Xiannian a kommunista mozgalom veteránja, 1956 óta volt a PB tagja, 1954–1975 között pénzügyminiszter, 1976-tól első miniszterelnök-helyettes. A korszak egyik legbefolyásosabb politikus. 1983–1988 között államfőként tevékenykedett.

11 Dengről kínaiul számtalan életrajz született. A legrészletesebb ilyen a vezető életének napi bontású krónikája: Leng-Wang, 2004. Nyugati nyelven a legnaprakészebb és legterjedelmesebb Deng-életrajz: Vogel, 2011.

12 Naughton, 1993. 495.

volt, aztán 1975 végén pozíciója meggyengült, s mint láttuk, az 1976-os Tiananmen téri incidens után újból eltávolították.

A határozott, tapasztalt, pragmatikus Deng hosszú pályafutása során jó kapcsolatokat épített ki a pártban, az államigazgatásban és a hadseregben, s alig volt olyan terület, ahol ne lettek volna hívei és lekötöztetettjei. Számtalan alkalommal bizonyította zseniális szervezői és vezetői képességeit. Mao halála után az 1904-ben született Deng volt a legidősebb, még képességei teljes birtokában lévő pártvezető, s valószínűleg nem volt Kínában olyan személy, aki hozzá hasonló beágyazottsággal és tekintéllyel rendelkezett volna. Hua vele szemben csak a halálos ágyán fekvő, beszélni is alig tudó Mao végrendeletére támaszkodhatott – ez pedig csak egy rövid időre adott neki elegendő muníciót a felszínen maradáshoz.

A múlt fogságában

Mielőtt tovább részleteznénk az eseménytörténetet, érdemes felhívni a figyelmet néhány olyan alapvető sajátosságra, amely nagyban meghatározta a tárgyalt korszak kínai politikai életét. Először is: Mao Zedong tekintélye ebben az időben még megkérdőjelezhetetlen volt. A néhai pártelnök sokat tett ugyan az általa felépített párt és ország tönkretételéért, de nyíltan nem lehetett bírálni. Maót a pártpropaganda évtizedeken keresztül szinte isteni hatalmú és képességű vezetőként ábrázolta, s a KKP legitimitása jórészt őrá épült; nagyságának, tévedhetetlenségének kétségbe vonása az egész párt hatalmát aláásta volna. Különösen vonatkozott ez Hua Guofengre, akinek hatalma gyakorlatilag kizárólag arra épült, hogy Mao őt jelölje ki utódjául. De nem támadhatták Maót azok a káderek sem, akiket a kulturális forradalom alatt félreállítottak – annak idején ők is Mao alatt kerültek vezető pozícióba, pályafutásukat gyakorlatilag Mao szolgálatában töltötték (aki nem volt hűség Maóhoz, az már rég nem volt a vezetés közelében vagy az élők sorában). Így volt ezzel Deng Xiaoping is, aki sokáig Mao egyik végrehajtó embere volt, például 1957-ben ő irányította a kínai értelmiséget megtizedelő „jobbboldallelenez” kampányt. Ezért ha a korabeli dokumentumokat, politikai nyilatkozatokat, hivatalos beszámolókat vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a legradikálisabb reformerek is lépten-nyomon Maóra hivatkoztak, saját programjukat nem a maoizmussal való szakításként, hanem annak szerves továbbgondolásaként igyekeztek prezentálni. Mindennek konkrét politikai következményei is voltak, például a Tiananmen téri incidens után – Mao támogatásával – meghurcolt káderek rehabilitálásának kérdése miatt.

Másodszor, éppen Mao félisteni státusza, illetve az ebből fakadó tragédiák egyértelművé tették a párt magas rangú tisztségviselői és a szálakat hátulról mozgató nagy öregek – Ye Jianying, Li Xiannian, Chen Yun (Csen Jün), Wang Zhen (Vang Csen) stb.– számára, hogy többet nem engedhetik a hatalmat egyetlen személy kezében összpontosulni. Ha egy új vezető Maóhoz hasonló módon maga alá gyűri a pártot és az államot, akkor a nagy ugráshoz és a kulturális forradalomhoz hasonló hibák megismétlődhetnek – vélték. Ezért konszenzus alakult ki, hogy az új vezetésnek alapvetően kollektív jellegűnek kell lennie, megfelelő ellensúlyokkal.

Ez leginkább Deng Xiaopinget érintette, aki hiába vált idővel a legbefolyásosabb politikussá, első számú párt- vagy állami vezetői tisztséget nem kapott, s hatalmát a „nyolc halhatatlan” csoportjának többi tagja mindig korlátozta.¹³ Ezt a helyzetet Deng elfogadta. Mindennek ellentmondani látszik, hogy Hua Guofeng 1976-ban minden vezető pozíciót megkapott: egyszerre volt pártelnök, a katonai bizottság elnöke és miniszterelnök, s ezzel tisztségei sorát tekintve Maón is túltett. Ez azonban nem azt jelentette, hogy túl nagy hatalma lett volna, hanem éppen azt, hogy az 1976-os királycsinálók szerint túl kicsi.¹⁴ Személyes bázis híján ugyanis minden elérhető pozícióra szüksége volt, hogy a pártot egyben tartsa, és a kormányzás hatékonyságát megőrizze.

Ez átvezet minket a korabeli kínai politika harmadik jellemzőjére, ami részben ma is tapasztalható, s amire Deng Xiaoping kapcsán már utaltunk: arra, hogy egy személy befolyása nem az aktuálisan viselt tisztségétől függ, hanem attól, hogy az adott ember a pályafutása alatt a párt, az állam és a hadsereg különböző egységeinél tevékenykedve a támogatók, barátok, lekötelezettek, tisztelők mekkora és milyen hálózatát építette ki, és mekkora tekintélyre tett szert. A tisztviselők mindenkorai pozíciója változhatott, kapcsolatrendszerük és személyes tekintélyük azonban kevésbé volt kitéve a mindenkorai politikai széljárásnak. Ennek példája volt Deng Xiaoping, aki Mao halálakor formálisan nem volt több egyszerű párttagnál, míg két év múlva már Kína legnagyobb hatalmú vezetőjeként tartották számon; az ellenpélda pedig Hua Guofeng, aki ugyanezen időszakban éppen ellenkező utat járt be. Ugyanez magyarázza a „nagy öregek” szerepét ebben a viharos időszakban: a Mao halála utáni hatalmi vákuumban automatikusan azon veterán vezetők kezébe csúsztak át a döntések, akik nem feltétlenül viselték a legmagasabb tisztségek valamelyikét, de akiknek a szavára a párttagok sokat adtak. Máig az ilyen idős vezetők szokták az alapvető irányvonalat megszabni és a legfontosabb személyi döntéseket meghozni. A másik oldalról a túl gyorsan felemelkedett vezetők bukását is a fenti jelenség magyarázza: így távolíthatták el néhány óra alatt a négyek bandáját és követőiket, később pedig az ő letartóztatásukat végrehajtó Wang Dongxing is a bázis hiánya miatt szorult háttérbe.

Negyedszer, a kulturális forradalom viharai nyilvánvalóvá tették a vezetők számára, hogy akárhogy is alakuljanak a dolgok, a pártegységet – illetve legalább annak látszatát – mindenáron meg kell őrizni. Nem volt olyan tisztségviselő Kínában, aki ne lett volna tanúja annak, ahogy az 1966–1969 közötti időszakban a KKP-n belüli nyílt harcok miatt a párt és az állam szétesett, s az országot a teljes anarchiától csak a hadsereg bevetése mentette meg. Világos volt, hogy az amúgy is megrendült legitimitású KKP nem élt volna túl egy hasonló időszakot, ezért a párt-

13 A nyugati sajtóban a taoista istenségekre utaló „nyolc halhatatlan” kifejezést arra a nyolc veterán politikusra alkalmazták, akik az 1970-es évek végétől az 1990-es évekig a legfontosabb döntéseket hozták. Kínaiul a „nyolc nagy öregnek” (*ba da yuanlao*) vagy „nyolc öregnek” (*ba lao*) nevezték őket, s az alábbiak tartoztak közéjük: Deng Xiaoping (1904–1997), Chen Yun (1905–1995), Li Xiannian (1909–1992), Peng Zhen (Peng Csen, 1902–1997), Yang Shangkun (Jang Sang-kun, 1907–1998), Bo Yibo (Po Ji-po, 1908–2007), Wang Zhen (1908–1993), Song Renqiong (Szung Zsen-csiung, 1909–2005).

14 Vogel, 2011. 247.

vezetés mindent megtett, hogy a belső ellentétek ne kerüljenek nyilvánosságra. Ez a különböző csoportosulásokat önmérsékletre kényszerítette, az ellentáborok általában nem bírálták egymást nyíltan – éppen ezért zajlottak a hatalmi harcok újság-cikkek, múltbeli események értékelése és hasonlók körül –, s az éles fordulatok úgy mentek végbe, hogy kifelé megmaradt a folyamatosság látszata. Ennek köszönhető például, hogy Hua Guofeng tényleges megbuktatása után is évekig megőrizte minden pozícióját, támogatói pedig bennmaradtak a legfőbb testületekben – a hatalmi átrendeződést kifelé csupán az jelezte, hogy e testületek kibővültek Deng híveivel.

Ötödször, a kulturális forradalom más szempontból is kitörölhetetlen nyomot hagyott a korszak minden szereplőjében. A káderek többségét súlyos sérelmek érték, ugyanakkor egy részük nemcsak áldozat volt, hanem a kampány valamelyik szakaszában tettes is. Hasonlóan mély nyomokat hagyott a több tízmillió paraszt éhhalálához vezető 1958–1960-as „nagy ugrás” is, amelyben csaknem az egész párt lelkesen részt vett. A felelősségről, szenvedésekről, tapasztalatokról hosszú évekig keresztül sokan még szűk körben sem mertek beszélni, az egész pártra az elfojtás volt a jellemző. A rossz döntéseket sosem értékelték ki, a hibákat nem elemezték. Érthető, hogy amikor Mao halálával – s ezzel a mindent besugárzó tekintély megszűnésével – megnyílt a lehetősége a szabadabb beszédnek (itt természetesen a párton belüli fórumokról van szó), évtizedes sérelmek és indulatok törtek elő, s a hatalmi küzdelmek alakulását érzelmi tényezők is befolyásolták. Másrészt a hosszú elfojtás után annak is megnyílt a lehetősége, hogy a pártvezetők végre új utakat keressenek, különböző megoldásokkal kísérletezzenek, és korábban eretnekségnek számító gondolatokat is felvessenek, ami termékeny eszmecserékhez, szabadabb szellemhez, lelkesedéshez és optimizmushoz vezetett.

Hatodszor, a Mao halála utáni időszakban mindenki számára, aki legalább nagyjából tisztában volt az ország helyzetével, teljesen világos volt: az addigi politikán – elsősorban a gazdaságpolitikán – változtatni kell. A maói kísérlet az ország modernizálására, ha ezt így nem is mondták ki, megbukott. Természetesen Mao alatt nem elhanyagolható mértékű fejlődés és modernizáció ment végbe: a háború utáni újjáépítés befejezésétől, 1952-től 1978-ig a nemzeti jövedelem 4,5-szeresére nőtt, vagyis évi átlagban 6%-kal növekedett. A bázisérték azonban rendkívül alacsony volt – az 1950-es évek elején Kína nagy részén gyakorlatilag középkori módszerekkel folyt a termelés –, ráadásul a népesség időközben megduplázódott, így az egy főre jutó jövedelem feleakkora mértékben nőtt. Csaknem három évtizednyi erőltetett fejlesztés után az egy főre eső GNP 1978-ban alig haladta meg a 230 dollárt, míg a fejlődő országok átlaga ekkoriban 400 dollár körül volt. Ezzel az ENSZ több mint 180 tagországa közül Kína a 140. utáni helyek valamelyikét foglalta el.

Vagyis Kína a világ legszegényebb országai közé tartozott, s ezt súlyosbították a belső aránytalanságok: a legtöbb beruházás az 1950-es évek óta a nehéziparban valósult meg, míg a – lakossági fogyasztásra termelő – mezőgazdaság és könnyűipar alig fejlődött, az életszínvonal stagnált. 1978-ban a 400 millió foglalkoztatott mellett a nagyvárosokban 20 millió munkanélküli (hivatalosan: „munkára váró”) fiatal élt, a mezőgazdaságban pedig 100 millióra tették az alulfoglalkoztatottak számát. A maói modernizáció ellenére a szakadék Kína és a fejlett országok

között nemhogy csökkent volna, hanem éppen hogy növekedett, ráadásul Kelet- és Délkelet-Ázsiában számos, hasonlóan alacsony színtről indult ország jócskán megelőzte Kínát.¹⁵ A munkafegyelem sok helyütt összeomlott, a közbiztonság rossz volt, elterjedt a korrupció, a lelkesedés helyét a cinizmus vette át.¹⁶

Mindez a rendszer legitimitását is aláásta, vagyis nem csupán gazdasági, hanem súlyos politikai problémáról is szó volt. Ezért nemigen akadt az országban olyan vezető, aki azt vallotta volna, hogy mindennek a korábbiak szerint kell továbbmennie. A közös cél a „négy modernizáció” (*sige xiandaihua*) – vagyis az ipar, a mezőgazdaság, a tudomány és technológia, valamint a honvédelem korszerűsítése – volt, amelyet még Zhou Enlai hirdetett meg.¹⁷ Abban, hogy az országnak a politikai kampányok helyett a gazdasági építésre kell koncentrálnia – ami a maói korszakhoz képest paradigmaváltást jelentett – szintén konszenzus uralkodott. A javasolt megoldási módokban jelentős különbségek voltak, de azt illetően, hogy változtatni kell, mindenki egyetértett, ha ezt nyíltan nem mindenki hirdette is – a változtatás nem lehetőség volt, hanem kényszer.

Végül, de nem utolsósorban, a változások a gyakorlatban el is indultak 1976–1978 között. A kínai történetírói hagyomány régi jellemzője, hogy a hatalmi harcok győzteseit a lehető legjobb színben tüntetik fel, míg a veszteseket a lehető legrosszabban. Nincs ez másként Deng Xiaoping és Hua Guofeng esetében sem, ahol a történelmet Deng követői írták, így Hua meglehetősen negatív figuraként szerepel – merev maoista, aki igyekezett megakadályozni Deng reformprogramját. A hivatalos narratíva összekapcsolja az 1976–1978-as időszak két párhuzamos folyamatát: eszerint ahogy Deng befolyása növekedett, úgy indultak be sorra azok a reformok, amelyek aztán az ismert sikert hozták.

Valójában azonban bizonyos változások Dengtől függetlenül is lezajlottak, s bár Hua retorikájában nem szakadt el a maoizmustól, ténylegesen sok intézkedés az ő nevéhez köthető. A kulturális forradalom kaotikus gazdaságpolitikájával szakítandó Deng Xiaoping apparátusa már 1975-ben elkezdte egy tízéves gazdasági terv kidolgozását az 1976–1985 közötti évekre. Ez az 1976. tavaszi események nyomán lekerült a napirendről, de Hua Guofeng alatt újra elővették, s egy 1978. februári KB-ülésem elfogadták, majd még e hónapban az Országos Népi Gyűlés elé terjesztették. A terv alapvetően elhibázott volt, irreális célokat tűzött ki, idővel hatályon kívül is helyezték.¹⁸ Egy területen azonban fontos gondolkodásbeli fordulatot hozott: jelentős technológia- és gépipportal számolt, tudomásul véve azt a tényt, hogy Kína a technológia terén olyan súlyos lemaradással küzd, amelyet önerőből

15 Az adatok forrása: Jordán–Tálas, 2005. 240–241. Tizenkilenc év után először 1979-ben hoztak nyilvánosságra adatokat az előző évi népgazdasági terv teljesítésének eredményeiről, vagyis csaknem két évtized után 1978 volt az első év, amelynek makrogazdasági adatairól a közvélemény és a külvilág információt szerezhetett. Ezen adatok részletes elemzését lásd Hidasi, 1979. 133–196.

16 Evans, 1993. 223.

17 A programot Zhou még 1965-ben hirdette meg, de a kulturális forradalom alatt lekerült a napirendről. Naughton, 1993. 499.

18 Jordán, 1999. 383–384.; Jordán–Tálas, 2005. 238–239.; Naughton, 1993. 499–500.

képtelen behozni. Ez teljes szakítást jelentett a maói évek szigorúan önellátásra építő politikájával, és a reformok sikerének egyik kulcsa lett.

A külföld felé való nyitást ösztönözte egy fontos külföldi tanulmányút, amelyet húszfős delegáció élén Gu Mu (Ku Mu) miniszterelnök-helyettes tett 1978. május–júniusában Nyugat-Európában. A Hua Guofeng által kiválasztott küldöttség, melynek nem kevesebb mint hat tagja miniszteri rangot viselt, gyárakat, közlekedési létesítményeket, gazdaságokat, erőműveket, piacokat, lakónegyedeket látogatott meg, s tapasztalatairól részletes jelentésekben számolt be a teljes állami és pártvezetésnek. Így mindenki értesült róla, hogy a közhiedelem szerint az összeomlás szélén tancoló Nyugat valójában technológiailag a kínaiak által elképzelhetetlen szintre jutott, a „kizsákmányolt” munkások életszínvonala összehasonlíthatatlan kínai társaikéval, s az ellenséges kapitalisták rendkívül nyitottan és segítőkészen állnak Kínához.¹⁹ Nem szabad elfeledkeznünk azokról a belső kísérletekről sem, amelyek egyes tartományokban már 1977-től folytak – a pekingi vezetés támogatásával vagy legalábbis hallgatólagos beleegyezésével – annak érdekében, hogy megtalálják a helyi gazdaság hatékonyabbá tételének útját. A később hatalmas karriert befutott különleges gazdasági övezetek felállításának előkészítése már 1978-ban megindult Guangdongban és Fujianban,²⁰ más tartományok – elsősorban Anhui és Sichuan – pedig a népi kommunák racionalizálásával próbálkoztak.²¹ Hua Guofeng tehát nem állt a változások útjába, az azonban tény, hogy Deng Xiaoping bátrabb politikát képviselt.

Deng visszatérése

Mint említettük, a négyek bandája letartóztatása után a mindig is jó reálpolitikai érzékkel rendelkező Deng levélben biztosította Huát a támogatásáról. Az újdonsült pártelnök azonban tudta, hogy Deng veszélyes vetélytársa lehet – a nyugati és hongkongi sajtó már Mao halálakor a várható Deng–Hua-küzdelemről írt –, így nem sietett visszahívni a vezetésbe. Sőt 1976. október 26-án elrendelte, hogy Deng – Mao alatt elkezdődött – bírálatának folytatódnia kell. Az ürügy Deng régi politikája volt, melynek keretében a párt alelnökeként és miniszterelnök-helyettesként igyekezett visszahelyezni eredeti tisztségeikbe a kulturális forradalom alatt eltávolított kádereket – ezt nevezték „az ítéletek jobboldali megfordításának” (*youqing fan'an*).²² Az azonban egyértelmű volt, hogy Kína legtekintélyesebb, legnépszerűbb és sokak által legkompetensebbnek tartott politikusának visszatérését a régi harcos-társak előbb-utóbb ki fogják harcolni. A rehabilitálás kérdése komoly elvi problémát is felvetett: Deng eltávolítására az ellenforradalminak minősített Tiananmen téri incidens nyomán került sor, Mao jóváhagyásával. Rövid időn belüli újbóli pozícióba

¹⁹ Vogel, 2011. 221–227.

²⁰ Uo. 394–396.

²¹ Jordán–Tálas, 2005. 242.

²² Baum, 1994. 43.

helyezése egyértelmű szembehelyezkedés lett volna Mao akaratával, emiatt csak rendkívül óvatosan lehetett eljárni az ügyben.

Az első lépést Deng rehabilitálása felé az jelentette, amikor 1976. december 12-én Ye Jianying marsall egy csomag dokumentumot kapott a Tiananmen téri incidensről. Ezek azt bizonyították, hogy az eseményről szóló beszámolóhoz a négyek bandája bizonyítékokat hamisított, ezzel félrevezetve Maót. Ez Deng megítélését is befolyásolta, s két nap múlva engedélyezték, hogy újra hozzáférjen a párt dokumentumokhoz. 1977. január 6-án Deng visszatérésének kérdését a Politikai Bizottság is megvitatta, itt az az általános döntés született, hogy Deng valamikor valamilyen pozíciót majd elfoglalhat.²³

1977. február 7-én fontos cikk jelent meg a *Renmin Ribaóban*, a *Jiefangjun Baóban* és a *Hongqiban*, a párt és a hadsereg napilapjában, illetve a párt elméleti folyóiratában. A Hua Guofeng nevéhez köthető vezércikk, amely a „Tanulmányozzuk alaposan a dokumentumokat, ragadjuk meg a kulcskérdést” (*Xuehao wenjian, zhuazhu gang*) címet viselte, a „Két bármi” (*Liangge fanshi*) néven vált ismertté. Ez az írás fogalmazta meg először Hua Guofeng hírhedt jelszavát: *„Bármit határozott is Mao elnök, mi azt következetesen támogatjuk; bármiféle útmutatást is adott Mao elnök, mi azt tántoríthatatlanul követjük.”* A cikk valószínűleg azért született, hogy Hua ezzel szerelje le azokat az ortodox maoistákat, akik bíralták őt a maói úttól való eltéréseért (például a négyek bandája letartóztatásáért, amit Mao bizonyosan nem támogatott volna). Azt Hua valószínűleg nem gondolta, hogy hamarosan éppen e miatt a cikk miatt fogják támadni, pedig ez történt: a „két bármi” meghirdetése mozgósította Hua ellenfeleit és Deng híveit. Huát pedig, aki megpróbálta megtalálni a kényes egyensúlyt a maói örökség és a szükségszerű változtatások között, beszorította a vakhitű, gondolkodni képtelen maoista pozíciójába.

A „két bármi” elv érintette a korszak legfontosabb párton belüli konfliktusforrását, az eltávolított káderek rehabilitálásának kérdését is. A kulturális forradalom idején meghurcolt tisztviselőknek csak egy részét helyezték vissza pozícióikba, elsősorban Zhou Enlainak és Deng Xiaopingnek köszönhetően – támadták is őket e miatt a radikálisok. A Tiananmen téri incidens nyomán további vezetőket is eltávolítottak. Mao halála után a rehabilitált vagy eleve le sem váltott régi tisztviselők mindent megtettek, hogy egykori kollégáikat visszahozassák a hatalomba, egyrészt a személyes kapcsolatok, másrészt kormányzati tapasztalataik miatt. Ezt azonban élesen elleneztek, az „ítéletek jobboldali visszafordításának” minősítették mindazok, akik nem tartoztak a régi gárdához, s akik jórészt a kulturális forradalomnak köszönheték pozícióikat – idetartozott maga Hua Guofeng és Wang Dongxing. A „két bármi” elv gyakorlatilag Mao tévedhetetlenségét mondta ki, ez azonban azt is jelentette, hogy a Mao alatt született ítéletek helyesek voltak – vagyis több régi elvtárs rehabilitálása nemcsak szükségtelen, de ellentmondana Mao akaratának is. Ez sokak számára elfogadhatatlan volt.

Hua Guofeng nem sokkal Mao halála után elkezdte szervezni a KKP XI. kongresszusát, hogy az új hatalmi leosztást szentesítse. Az 1977 augusztusára

23 Vogel, 2011. 191–192.

előírányzott kongresszus előkészítésére március 10–22. között a párt központi munkaértekezletet rendezett. Az ilyen informálisabb ülések célja hagyományosan az, hogy a különböző vélemények megfogalmazására szabadabb lehetőséget biztosítson, és létrejöjjön az a konszenzus, amelyet a formális pártkongresszus majd vita nélkül ünnepélyesen jóváhagy. A márciusi munkakonferenciát többen arra használták fel, hogy bírálják a „két bármi” elvet, és további káderek – többek között Deng Xiaoping – rehabilitálásáért emeljenek szót. Hosszú beszédében Hua Guofeng kijelentette: *„Deng bírálatát és az ítéletek jobboldali megfordításának elítélését nagy vezetőnk, Mao Zedong elnök határozta el. A bírálatot folytatnunk kell.”*²⁴ Elejét veendő a Denget érintő vitáknak, felszólította a konferencia résztvevőit, hogy ne foglalkozzanak az április 4-i incidenssel. Ennek azonban többen nem tettek eleget, s a tekintélyes Chen Yun és Wang Zhen, egykori gerillaparancsnok és Deng bizalmasa (ketten a „nyolc halhatatlan” közül), a miniszterelnök-helyettes rehabilitálását szorgalmazta.²⁵ Az ő megjegyzéseiket a konferencia beszámolójának összeállításáért felelős Wang Dongxing kívágta a hivatalos anyagokból, ettől függetlenül gyorsan ismertté váltak. Chen Yun és Wang Zhen ekkoriban nem viseltek magas pozíciót, de a KKP „nagy generációjának” tagjaiként jóval nagyobb tekintéllyel rendelkeztek, mint a *homo novus*nak számító Hua vagy Wang Dongxing, és nézeteikkel a résztvevők jelentős része egyetértett. Hua, szembesülve Deng egyértelmű támogatottságával, kénytelen volt azzal megnyugtatni a résztvevőket, hogy „ha a tők megéri, leesik a száráról” (*guashu diluo*) – vagyis ha a helyzet megéri, Denget rehabilitálják –, s a közeljövő formálisabb ülései majd foglalkoznak Deng kérdéssel.²⁶ Ezzel kimondatott, hogy a visszatérés csak idő kérdése.

Megerősödött helyzetét kihasználva Deng nekilátott saját politikai arcéle kialakításának. Április 10-én levelet írt Hua Guofengnek és a Központi Bizottságnak (KB), amelyben leszögezte: nem ért egyet a „két bármi” politikájával. Álláspontja szerint Mao eszméit „helyes” és „átfogó” módon kell értelmeznie minden nemzedéknek, nem megfélemlítve a mindenkori kontextusról.²⁷ Ezzel egyrészt – a korban szokásos módon – ő is Mao tekintélyére hivatkozott, másrészt megkérdőjelezte Hua előjogát arra, hogy Maót kizárólagos érvényességgel értelmezze. Hua válaszul elküldte Denghez Wang Dongxingot és Li Xint (Li Hszin),²⁸ hogy visszatérése feltételeiről egyeztessenek, s rávegyék a „két bármi” támogatására. Deng ebbe nem ment bele, azzal érvelve, hogy amit egy adott helyzetben Mao tett, azzal nem magyarázható meg az, amit egy másik helyzetben tett.²⁹ Ugyanakkor hajlandó volt írni egy levelet, amelyben biztosította Huát támogatásáról. *„Hua Guofeng nem csupán a legalkalmasabb arra, hogy Mao elnök utódja legyen a politikában és*

²⁴ Vogel, 2011. 193.

²⁵ Evans, 1993. 119–220. Az értekezleten Deng – „egyszerű párttagként” – nem vehetett részt.

²⁶ Vogel, 2011. 194–195.

²⁷ DXSN, 26.

²⁸ Li Xin korábban Mao titkosszolgálati vezetőjének, a hírhedt Kang Shengnek (Kang Seng) volt a titkára; Hua Guofeng kormányzása idején a KB Általános Osztálya igazgatóhelyetteseként dolgozott Wang Dongxing alatt.

²⁹ DXSN, 27–29. A beszélgetés jelentőségét jelzi, hogy a róla készült feljegyzés két részletét felvették a Deng Xiaoping válogatott műveit tartalmazó 1983-as kötetbe: DXW, 38–39., 40–41.

az ideológiában (...), de legalább tizenöt–hús évig biztosítani tudja a stabilitást.”³⁰ E levelet lefelé egészen járási szintig köröztették a pártban, ezzel a párttagok számára egyértelmű lett, hogy Deng hamarosan visszatér, és hogy elfogadja Hua vezető szerepét. Májusban Deng konzultációk sorával elkezdte a felkészülést új szerepére.

1977. július 17-én a X. Központi Bizottság 3. plénuma elfogadta a „Határozat Deng Xiaoping elvtársnak a munkába való visszatéréséről” című dokumentumot, s ezzel Deng visszanyerte valamennyi korábbi posztját, így újra a KB és a Politikai Bizottság Állandó Bizottságának (PB ÁB) tagja, a KKP alelnöke, a Központi Katonai Bizottság alelnöke, miniszterelnök-helyettes és vezérkari főnök lett. A párt legfelső testületében, a PB ÁB-ban rangban a harmadik lett, Hua Guofeng és Ye Jianying után, de megelőzve Li Xianniant és Wang Dongxingot. A döntés akkor vált véglegessé, amikor egy hónap múlva a pártkongresszus jóváhagyta, de Deng már ezelőtt elkezdte a munkát. A nyilvánosság előtt július 30-án jelent meg egy Kína–Hongkong futballmeccsen; amikor nevét bemondták hangszórón, a közönség hosszú ovációban tört ki.³¹ A KKP 1977. augusztus 12–18. között ülésező XI. kongresszusának zárszavát már Deng mondta, ebben a kongresszus általános szellemiségének megfelelően maói általánosságokat pufogatott, illetve ismét biztosította a pártot, hogy elfogadja Hua Guofeng vezető pozícióját.³² A XI. kongresszus politikailag nem hozott jelentős változásokat,³³ a konfliktusok elkerülése és a stabilitás látszatának fenntartása érdekében a résztvevők igyekeztek megtalálni a legnagyobb közös nevezőt a különböző irányzatok között.

A következő hónapokban Deng hagyományos területei – a külpolitika és a hadsereg ügyei – mellett elsősorban a tudomány, a technológia és az oktatás kérdéseire koncentrált.³⁴ Ezek felügyeletére a miniszterelnök-helyettes maga jelentkezett, és hatalmas lendülettel állt neki e területek fejlesztésének: hosszú szünet után újjáélesztette az egyetemi felvételi vizsgákat,³⁵ tudósokkal találkozott, technológiai fórumokon vett részt, és mindenütt azt hirdette, hogy az értelmiség Kína fejlődésének záloga, így meg kell becsülni. Ebből a szempontból Deng színre lépése forradalminak nevezhető, hiszen egyértelművé tette: a párt szakít addigi értelmiségellenes politikájával.³⁶ Azt, hogy Deng milyen fontosnak tartotta a tudományt és az oktatást, az is jelzi, hogy válogatott műveinek hivatalos kiadásában a hét 1977-es dokumentumból négy ezzel a témával foglalkozik.³⁷ Az ekkor 73 éves vezető más területeken is ekkor kezdte hirdetni azokat az alapelveket, amelyek a reformok alapjai lettek, s amelyek az „igazságot a tényekben kell keresni” (*shishi qiu shi*) pragmatikus jelszóra épültek.³⁸ Ilyenek voltak a „mindenkinek munkája szerint” (*anlao*

30 Vogel, 2011. 196.; Evans, 1993. 220.

31 Vogel, 2011. 199.

32 DXSN, 34–35.; Evans, 1993. 228.; Jordán, 1999. 382.

33 Jordán–Tálas, 2005. 237–238.; Tisdell, 2009. 272., 274.

34 Evans, 1993. 225.

35 Tisdell, 2009. 274.

36 Vogel, 2011. 200–210.

37 DXW, 40–41., 48–58., 59–65., 66–71.

38 A már a kétezer éves *Hanshu* című krónikában is szereplő kifejezést Mao is használta, így Deng tulajdonképpen rá hivatkozott.

fenpei) tétel, amely szembement az addigi egyenlődsi elosztással;³⁹ a bürokráciaellenesség; a politikai kampányok, az „osztályharc” helyett a gazdaság fejlesztésére való koncentráció; a szabad szellemű viták engedélyezése (természetesen meghatározott keretek között); a kísérletezés („a kövek kitapogatásával átkelni a folyón”); a hatalom egy részének delegálása alacsonyabb szintekre; az egyéni felelősségi rendszer megteremtése; a teljesítmény szerinti előléptetések stb.⁴⁰ Deng bizonyos őt érdeklő kérdések kivételével nem ment mélyen a részletekbe, a konkrét megoldásokat az adott terület felelőseire bízta; nem foglalkozott mikromenedzsmenttel, hanem egyfajta új hozzáállást hirdetett az egyes problémák kezelésére. Mindezzel nagy népszerűsége tett szert az alacsonyabb rangú káderek körében, akiket évtizedeken keresztül gúzsba kötött a központi ideológia, s akik nap mint nap a terepen tapasztalták meg az ortodoxiához való merev ragaszkodás okozta károkat. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy Dengnek nem volt átfogó programja, részletes terve vagy jól kidolgozott menetrendje Kína megújítására – ő éppen azt hirdette, hogy a megoldások menet közben fognak majd kialakulni.

Színre lép az „Igazság”

A két vezető között kialakult *modus vivendi* egy újságcikk kezdte ki, amely gyakorlatilag válasz volt Hua Guofeng „Két bármi” vezércikkére. „Az igazság ellenőrzésének egyetlen kritériuma a gyakorlat” (*Shijian shi jianyan zhenli de weiye biaozhun*) című írás a *Lilundongtai* (Elméleti áramlatok) című kiadványsorozat 60. számaként jelent meg 1978. május 10-én. A *Lilun Dongtai* az 1977-ben újranyitott Központi Pártiskola adta ki, ennek elnöke Hua Guofeng, első alelnöke Wang Dongxing volt, de a gyakorlatban alelnökként a nyitottságáról híres Hu Yaobang (Hu Jao-pang)⁴¹ irányította, s a fenti cikk is az ő csapatához köthető. A több elméleti szakember által írt, hónapokon keresztül csiszolt esszé szerint a marxizmus nem változatlan eszmerendszer, ezért – az elmélet és a gyakorlat folyamatos egymásra hatásának megfelelően – időről időre újra kell értelmezni. Az, hogy mi az igazság, csak az emberek széles körű tapasztalatai alapján állapítható meg. Az igazság megítélésében előfordulhatnak hibák, s ha ezeket a gyakorlat feltárja, ki kell javítani őket; a gyakorlat nyomán így új elméletek is kialakulhatnak. Ha a marxizmus-leninizmus

39 Lásd például DXW, 101–102.

40 Ezen alapelvek legteljesebb összefoglalását Deng azon beszéde adja, amelyet 1978 decemberében mondott a párt központi munkaértekezletének zárásaként, lásd DXW, 140–153. Lásd még Evans, 1993. 228.; Tisdell, 2009. 275–276.

41 Hu Yaobang (1915–1989) a korszak egyik „legliberálisabbnak” tartott politikusa volt. 1953–1966 között a Kommunista Ifjúsági Liga vezetőjeként tevékenykedett, a kulturális forradalom idején kétszer eltávolították és kétszer rehabilitálták, nagyjából mentorával, Deng Xiaopinggel egy időben. 1977-től a KKP Szervezési Osztályának igazgatója volt, s mint ilyen, hivatalos adatok szerint hárommillió ember rehabilitálásában vett részt. 1981-től Hua Guofeng örököse a pártelnöki tisztségben, majd annak megszüntetése után, 1982-től pártfőtitkár. 1987-ben leváltották, mert túl engedékeny volt a politikai változásokat követelő diáktüntetésekkel szemben. 1989-es halála volt a Tiananmen téri események közvetlen kiváltó oka.

és Mao eszméi katasztrófákhoz vezetnek, korrigálni kell őket. A „megkövesedett dogmatizmust” ezért el kell vetni.⁴²

A pártiskola kiadványa csak szűk körhöz jutott el, de a megjelenését követő napon a cikket újraközölte a *Guangming Ribao* (a cikk egyik szerzője néhány hónapja itt dolgozott szerkesztőként), majd a következő napon a *Renmin Ribao* és a *Jiefangjun Bao*, s ezt követően számos regionális lap is. Erre úgy volt lehetőség, hogy átvett anyagként a cikk nem ment át a szokásos ellenőrzésen, így Wang Dongxing, aki többek között a propagandáért is felelt, nem tudott előzetesen a megjelenéséről, ezért nem tudta azt megakadályozni. Wang személyesen hívta fel Hu Yaobangot, hogy felelősségre vonja, de ekkor már késő volt, a cikk eljutott a lehető legszélesebb körhöz.⁴³ Az „Igazság” alig burkolt támadás volt a „két bármi” elv, és ezáltal Hua Guofeng ellen. Ezt minden érintett tudta, így a párton belül óriási vita indult. A cikk mobilizálta mind Hua és az ortodox maoizmus, mind pedig Deng és a maoizmus újraértelmezésének (értsd: a pragmatikus reformok) híveit. A párt a két cikk mentén két táborra szakadt, amelyek az írások ürügyén elvileg elméleti kérdésekről vitáztak, a gyakorlatban azonban nyers hatalmi harc is zajlott – egyrészt Hua és Deng, másrészt a kulturális forradalom nyertesei és áldozatai között. A két oldal ugyanakkor nagyjából az óvatos reformerek és a bátor újítók táborát is lefedte. Nincs adat arra, vajon Deng tudott-e előzőleg a cikk megjelenéséről – ő maga később azt nyilatkozta, hogy nem.⁴⁴ Mindenesetre tény, hogy a vitába jó ideig személyesen nem szállt be, feltételezhető véleményét hívei fogalmazták meg. Általában jellemző volt erre az időszakra, hogy Deng a napi küzdelmekben csak fontos alkalmakkor vett részt, érdekeit mások képviselték.⁴⁵

Amikor mégis úgy döntött, hogy személyesen száll be a politikai harcokba, Deng Xiaoping Pekingben igyekezett elkerülni a nyílt konfrontációt, és nyilvános megszólalásaiban mindig rendkívül visszafogottan fogalmazott. Vidéken azonban, ahol a lakosság problémáival és a csaknem három évtizedes kormányzás kudarcaival naponta szembesülő káderek körében gondolatai még népszerűbbek voltak, keményebben fogalmazhatott, és hatékonyabban mozgósíthatta bázisát. A történelminek tartott 3. plénumhoz, illetve az ezt megelőző munkakonferenciához Deng így vidéken ágyazott meg. 1977 novemberében Ye Jianying marsallal együtt Kantonba (Guangzhou) utazott, hogy a helyi vezetőkkel a guangdongi gazdaság megélénkítéséről tárgyaljon.⁴⁶ 1978 februárjában burmai és nepáli útja között Sichuanban állt meg, ahol Zhao Ziyanggal (Csao Ce-jang)⁴⁷ a helyi reformokról egyeztetett. (Itt azokon gúnyolódott, akik szerint ha egy parasztnak három kacsája

42 Vogel, 2011. 212.; Evans, 1993. 229.; Jordán–Tálas, 2005. 242.

43 Vogel, 2011. 212.

44 Uo. 212.

45 Evans, 1993. 229.

46 DXSN, 54–55.; Vogel, 2011. 394–395.

47 Zhao Ziyang (1919–2005) a kulturális forradalom előtt Guangdong tartomány párttitkára volt, majd meghurcolták és száműzték. 1974-től újra Guangdong, majd 1975-től Sichuan párttitkáráként dolgozott. Itt nagyon bátor reformokkal elérte, hogy az ipari és mezőgazdasági termelés jelentősen növekedjék, s rendkívüli népszerűsége tett szert. Reformorientáltsága miatt Deng Xiaoping természetes szövetségese lett, s annak hatalomra jutása után 1980–1987 között miniszterelnökként, 1987–1989 között pártfőtit-

van, az szocialista, ha őt, akkor kapitalista. A szocializmus, mondta ki egyik alaptételét Deng, nem egyenlő a szegénységgel.)⁴⁸

A legfontosabb vidéki út, amelyen Deng már átfogó támadást indított ellenfelei ellen, 1978. szeptember 13–19. között zajlott. Deng ekkor – Észak-Koreából hazafelé tartva – a három északkeleti tartományban (Heilongjiang, Jilin, Liaoning), továbbá Tianjinben és Tangshanban töltött csaknem egy hetet, ahol a helyi vezetőkkel találkozott, igyekezve megnyerni őket ügyéhez. Ekkor már javában zajlott a vita a „Két bármi” és az „Igazság” hívei között, s néhány héttel korábban a központi propagandaosztály vezetője, Hua Guofeng híve ugyanitt tett körutat, az előbbi elvet hirdetve. Északkeleti beszédeiben és megjegyzéseiben Deng nyíltan támadta a „két bármi” gondolatát, azt állítva, hogy az nem felel meg Mao igazi eszméinek. Sajnálkozását fejezte ki, hogy a vezetés csalódást okozott a csodálatos kínai népnek. Bátor kísérletezést, külső nyitást, belső reformokat javasolt. Szorgalmazta, hogy a négyek bandája bírálata és egyéb politikai kampányok helyett az ország a gazdasági növekedésre, a négy modernizációra koncentráljon.⁴⁹ Mindenki számára egyértelmű volt, hogy ez gyakorlatilag hadüzenet Hua Guofengnek – s az is, hogy Deng Xiaoping készen áll a vezetés átvételére. Az üzenet hamarosan az egész párt-hoz eljutott.

Újabb végjáték

A hivatalos történetírás a XI. Központi Bizottság 3. plénumához köti az áttörést, amelyre 1978 decemberében került sor, de ez az ülés valójában csak szentesítette azokat a változásokat, amelyeket az ezt megelőző központi munkaértekezlet fogadott el. Az eredetileg 20 naposra tervezett, végül 36 napig elnyúló pártkonferencia november 10-től december 15-ig tartott a pekingi Jingxi Hotelben. 210 magas rangú káder vett részt az ország és az adminisztráció legkülönbözőbb területeiről, a cél nem a döntéshozatal, hanem a nyílt eszmecsere volt. (Deng az ülés döntő első napjaiban külföldön tartózkodott.)⁵⁰ Ekkorra éppen elég idő telt el Mao halála és a négyek bandája letartóztatása óta, hogy a résztvevők szabadabb szellemben beszéljenek, és el merjenek szakadni a korábbi ortodoxiótól; s arra is elég volt az idő 1976 ősze óta, hogy Hua Guofeng vezetői képességeit értékelni lehessen.⁵¹

A visszaemlékezések szerint évtizedek óta ez volt a legélénkebb, legnyitottabb, legtermékenyebb párttanácskozás. A négy plenáris ülést leszámítva a megbeszélések hat regionális csoportban folytak, ahol bárki hozzászólhatott; az itt elhangzottak jegyzőkönyveit este az összes résztvevő megkapta. A legutóbbi hasonló, 1977. márciusi munkaértekezlet óta a párton belüli hangulat alapvetően megválto-

kárként dolgozott. Az 1989-es Tiananmen téri események során félreállították, és élete hátralevő részét házi őrizetben töltötte.

48 Vogel, 2011. 227.

49 DXSN, 77–84.; DXW, 126–128.

50 Evans, 1993. 230.

51 A munkaértekezlet részletes leírását lásd Vogel, 2011. 229–240.

zott, s a Huával elégedetlenek egyértelmű többségbe kerültek. A vele szembeni ellenérzések létével tisztában levő, de mélységüket valószínűleg rosszul felmérő Hua megnyitó beszédében alapvetően gazdasági kérdésekkel, a négy modernizációval foglalkozott. A „két bármi” elvét meg sem említette, s jelezte: hosszas gondolkodás után arra jutott, hogy a tömegek mozgósítása helyett az energiákat másra kell fordítani (ezzel gyakorlatilag elhatárolta magát a kulturális forradalomtól és az egyéb politikai kampányoktól). A kényes kérdéseket igyekezett elkerülni. Hua azonban csak rövid ideig tudta ellenőrzése alatt tartani az eseményeket, a tanácskozások hamarosan számára kedvezőtlen irányt véve a politikai kérdések felé fordultak.

A fő konfliktusforrás továbbra is az „ítéletek megfordítása” volt. Ebben Hua, illetve a régi ügyek felülvizsgálataért felelős legfelső vezető, Wang Dongxing két éve alig lépett előre – ami nem csoda, hiszen mindketten a kulturális forradalomnak köszönhetően, éppen a régi káderek kárára emelkedtek fel, s nem kívánták helyzetbe hozni saját konkurenciájukat. A párt derékhadát adó régi káderek számára azonban elfogadhatatlan volt, hogy egykori társaik, sokan közülük a párttörténelem hősei, az 1920–1940-es évek harcainak veteránjai Mao halála után két évvel is még vidéki száműzetésben vannak. Ezt legitimálta a „két bármi” elv, így a támadások annak megalkotóját, Hua Guofenget vették célba. Három nagy megbecsültségnek örvendő káder már a konferencia második napján felszólalt csoportjában az „ítéletek megfordítása” mellett, s erre olyan pozitív visszajelzéseket kaptak, hogy Ye Jianying este azt javasolta Huának: alkalmazkodjék a megváltozott hangulathoz, vagy készüljön fel rá, hogy „hátra hagyják”. Másnap már kilencen követelték hozzájárulásukban az eltávolítottak rehabilitálását, köztük a párt egyik legtekintélyesebb veteránja, Chen Yun.

Chen Yun szava nagyon sokat nyomott a latban. Az idős politikus, a polgárháborús időszak „nagy ötösének” egyike,⁵² aki 1931-től folyamatosan a Központi Bizottság tagja volt – s akit az 1960-as évek elején háttérbe szorítottak, a kulturális forradalom alatt pedig vidékre száműzték –, óriási tekintélynek örvendett. Ő különösen elégedetlen volt a Hua-féle vezetéssel, amiért az óriási tapasztalata ellenére nem biztosított számára fontos pozíciót. Ráadásul sértő volt számára, hogy 1977. márciusi felszólalását – amelyben Deng rehabilitálását indítványozta – a fiatalabb és hozzá semmilyen tekintetben nem mérhető, „felkapaszkodott” Wang Dongxing kihagyta az akkori értekezlet hivatalos dokumentumai közül. Most elérkezettnek látta az időt, hogy ellentámadást indítson. Az északkeleti munkacsoportban tartott beszédében visszaautasította Hua azon indítványát, amely szerint az értekezletnek a gazdasági munkára kell koncentrálnia. A gazdasági építkezés – mondta Chen – nem képzelhető el anélkül, hogy bizonyos érzékeny politikai kérdéseket ne tisztáznának. Az úgynevezett „hat téma”, amelyet felvetett, a különböző kampányok idején meghurcolt vezetők rehabilitálását, illetve Mao hírhedt kémfőnökének, a korszak egyik legsötétebb alakjának tartott Kang Shengnek posztumusz elítélését fedte le (Kang Sheng egykori titkára, Li Xin ekkor Wang Dongxing közeli munkatársaként dolgo-

52 Az így emlegetett csoportba Mao Zedong, Liu Shaoqi, Zhou Enlai, Zhu De (Csu Te) és Chen Yun tartozott.

zott, így ennek az ügynek is volt aktuálpolitikai súlya). Chen felszólalása az eddig a hallgatást választókat is felbátorította, az eredeti témák lekerültek a napirendről, és a résztvevők sorra álltak elő panaszaikkal és követeléseikkel, amelyeket az elmúlt két évben is kénytelenek voltak elfojtani.

A munkakonferencia jelezte hangulatváltozást a pekingi városi pártvezetés is érzékelte, amely vakmerő lépésre szánta el magát. A konferencia előtt, október elején a főváros párttitkári tisztségébe Lin Hujia (Lin Hu-csia) került Wu De (Vu Tö) helyére (ez utóbbi volt az, aki az 1976-os Tiananmen téri incidens idején a karhatalmi fellépést irányította, így az, hogy eddig tisztségében maradt, sokak szemét szúrta). Lin, aki az északi régió csoportjának vezetőjeként részt vett a munkakonferencián, Chen Yun felszólalásának másnapján, november 13-án összehívta a pekingi pártbizottságot, majd az ülés után rögtön közleményt adott ki a bizottság nevében. Ebben bejelentette: a Tiananmen téri incidens „teljes egészében forradalmi megmozdulás” volt, s minden elvtársat, akit részvétele miatt megbüntettek, rehabilitálni kell. A pekingi pártbizottság felügyelete alatt álló fővárosi *Beijing Ribao* másnap közzétette a döntést, a pekingi napilap vonatkozó cikkét pedig három sajtóban dolgozó hivatalnoknak, akik szintén részt vettek a konferencián, sikerült megjelentetnie a *Renmin Ribao*-ban, a *Guangming Ribao*-ban és az Új Kína Hírügynökség hírei között – mindezt anélkül, hogy a felsőbb hatóságok engedélyét kikérték volna.

Az eddig hivatalosan „ellenforradalminak” tartott Tiananmen téri incidens átértékelése több ok miatt is jelentős volt. Egyrészt ezen esemény ürügyén távolították el Deng Xiaopinget, akit sokan Mao természetes utódának tartottak, megnyitva ezzel az utat az „újonnan érkezett” Hua Guofeng előtt. Az esemény átértékelése azt is jelentette, hogy Hua tulajdonképpen jogtalanul lett 1976-ban a párt első elnöke, s ezzel Mao kijelölt utóda. Másrészt az „ellenforradalmi” minősítést Mao annak idején jóváhagyta, így a pekingi pártbizottság nyíltan kétségbe vonta a nagy kormányos döntésének helyességét – ezt is a „két bármit” hirdető Hua Guofeng elleni támadásként lehetett értékelni.

A kész helyzet elé állított – és az értekezlet résztvevőinek lelkes reakcióival szembesülő – Hua tehetetlen volt, s hogy mentse, ami menthető, alkalmazkodott az új helyzethez: néhány nap múlva, november 18-án saját kezűleg készített kalligráfiát – az 1976-os „forradalmárokat” dicsőítő – *Tiananmen téri versek*⁵³ című új emlékkönyv címlapjára, az erről készített fotó pedig széles körben megjelent a sajtóban. A hasonló jelekből olvasni tudó közvélemény számára egyértelmű volt, hogy Hua vereséget szenvedett, hiszen kénytelen volt elfogadni az 1976-os incidens átértékelését. November 25-én Hua beszédet mondott a konferencián, amelyben bejelentette: elfogadja a párton belüli uralkodó véleményt, és a továbbiakban hajlandó azt képviselni, akkor is, ha az ellentmond saját korábbi nézeteinek. Elismerte: hibázott, amikor Mao halála után elítélte az „ítéletek jobboldali megfordítását”, a Tiananmen téri eseményeket pedig „igazi hazafias forradalmi mozgalomnak” nevezte. Bejelentette: a korábban meghurcolt kádereket rehabilitálják, Kang Shenget pedig bírálni fogják. Elismerte, hogy a politikai problémákat a tények alapján kell

53 Tong, 1978.

megoldani, és hogy az igazság egyetlen kritériuma a gyakorlat. December 13-án újabb beszédet mondott, amelyben saját, múltban elkövetett hibáiról is említést tett. Mindezzel Huának sikerült elkerülnie, hogy a párton belüli hatalmi harc végletesen kiélesedjék, így a pártegység fennmaradt – s ezzel egy esetleges puccsnak is elejét vette, amely teljes bukásához vezethetett volna. Meghátrálásának is köszönhető, hogy pozícióit (egyelőre) megőrizhette.

Hua november 25-i beszéde után a bírálatok célpontjába – néhány másik vezető mellett – Wang Dongxing, a párt alelnöke, az Általános Osztály igazgatója került. Tisztségéből fakadóan az egykori testőr felelt a „különleges ügyek” kezeléséért – idetartozott az eltávolított káderek aktáinak felülvizsgálata –, valamint ő volt a propagandamunka irányítója is. Sokan úgy gondolták, hogy Wang méltatlanul, kizárólag Mao melletti bizalmi állása miatt került magas pozícióba, s csak a négyek bandája letartóztatásában szerzett érdemei miatt maradhatott a csúcson, helyzetét pedig arra használta fel, hogy nála sokkal tapasztaltabb káderek rehabilitálását megakadályozza, és az előrelépést gátló „két bármi” elvét hirdesse. A kritikák nyomására Wang a konferencia végén írásbeli önkritikát gyakorolt, beleegyezett, hogy a különleges ügyek máshová kerüljenek, emellett felkérte a Központi Bizottságot, hogy mentse fel tisztségeiből. Ez nem történt meg, s nemcsak Wangot, de másokat sem váltottak le a következő KB-ülésen, csupán egyes felelősségi köröket módosítottak, Wangtól például Hu Yaobanghoz került a rehabilitálások felügyelete.⁵⁴ Mindez annak volt köszönhető, hogy mind Deng, mind a többi nagy öreg el akarta kerülni, hogy a pozícióharc egzisztenciális küzdelemmé váljék, s hogy akár a kínai, akár a külföldi közvélemény érzékelje az éles hatalmi harcokat. A munkakonferencia egyáltalán nem is hozhatott személyi döntéseket, erre csak a KB plénuma volt jogosult; az esemény vége felé azonban a résztvevők – akiknek jelentős része KB-tag is volt – tettek személyi javaslatokat, az elért eredményeket rögzítendő. Mivel nem akartak senkit eltávolítani, úgy döntöttek, hogy a Politikai Bizottságot kibővítik. Az új tagok Chen Yun, Deng Yingchao (Teng Jing-csao, Deng mentorának, Zhou Enlainak az özvegye), Hu Yaobang és Wang Zhen lettek, s ezzel Deng hívei többségbe kerültek.⁵⁵ Chen Yunt a párt alelnökének is jelölték. Az új korszak alaphangját Deng Xiaoping záróbeszéde adta meg, amelyben a szellem felszabadítására, a megkövült gondolkodási minták elvetésére, a nyílt eszmecserékre szólított fel.⁵⁶

A XI. Központi Bizottság 3. plénuma, a párttörténetben történelminek nevezett ülés néhány nappal a konferencia után, 1978. december 18–22. között tanácskozott, ugyancsak a Jingxi Hotelben. A KB-tagok több mint fele a munkakonferencián is részt vett, s a rövid értekezlet gyakorlatilag az ott lezajlott változásokat szentesítette, különösebb vita nélkül. Mivel a formális döntések itt születtek, az utókor ezt az ülést tartja fordulópontnak. A munkakonferencia és a plénum nagy nyertese – Deng Xiaoping mellett – Chen Yun volt, aki korábban PB-tag sem volt, innentől fogva viszont jó egy évtizedig Kína második legnagyobb hatalmú vezetője

⁵⁴ Evans, 1993. 231.

⁵⁵ A 27 tagú új PB-ben 12 tag volt Deng híve, 7 Huáé, 8 pedig „semlegesnek” volt tekinthető. Jordán, 1999. 385.

⁵⁶ DXSN, 98–102.; DXW, 140–153. A plénum eredményeiről lásd még: Jordán–Tálas, 2005. 244–246.

lett, aki sok szempontból egyenrangú volt Denggel. Hua Guofeng megőrizte az összes pozícióját, ugyanakkor mindenki tisztában volt vele, hogy hatalma formális. A különleges történelmi helyzet miatt a fordulat úgy ment végbe, hogy a külvilág erről legfeljebb a sorok között olvasva értesülhetett. Deng Xiaoping nem kapott semmilyen új pozíciót, ellenfelei közül senkit nem váltottak le, és a 3. plénumot lezáró dokumentumok egyáltalán semmiféle forradalmi változásról nem számoltak be a politikai irányvonalban. Nem hirdették meg ünnepélyesen a „reform és nyitás” elindulását, s olyan elemekről, amelyek később meghatározók lettek – a piac szerepének növelése, a magántulajdon megjelenése, a vállalkozási szabadság stb. – említés sem történt. Ennek ellenére Kína megújulása az 1978. november–decemberi hatalmi átrendeződéssel vált lehetségessé.

Az új helyzetben Deng Xiaoping első lett az egyenlők között, s a következő években sikerült jó néhány fontos pozícióba saját embereit ültetni. Ahogy Hua Guofeng különböző megbízatásai lejártak, azokat nem hosszabbították meg, posztjait Deng híveivel töltötték be: Hu Yaobang pártelnök (majd a tisztség megszüntetésével pártfőtitkár) lett, miniszterelnöknek pedig a dengi reformok másik hívét, Zhao Ziyangot választották meg. Hua harmadik tisztségét, a KKP Központi Katonai Bizottságának elnökségét maga Deng Xiaoping örökölte meg 1981-ben – ez volt az egyetlen fontos pozíció, amellyel Deng azután gyarapodott, hogy a gyakorlatban az ország első számú vezetője lett. Az egyéb tisztségekbe is az új csapat tagjai kerültek, ugyanakkor a régi nagy öregek, a „nyolc halhatatlan” és más idős vezetők továbbra is felügyelték az eseményeket, és ha kellett, közbeavatkoztak, akár Deng ellenében is.

A „reform és nyitás” egyes elemei már 1977-ben megjelentek, s 1978 végéig megtörtént az a gondolkodási fordulat, amely a további változásokat lehetővé tette. Ezzel párhuzamosan vette át a hatalmat az a csoport, amely merészebb újításokat akart bevezetni. 1978 végére Deng Xiaoping az ország első számú, de korántsem teljhatalmú vezetője lett, és ekkor már a párt is készen állt az új korszakra – ezzel elhárultak a „reform és nyitás” kibontakozásának belpolitikai akadályai. A többi már történelem.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

DXSN

Deng Xiaoping sixiang nianpu 1975–1997. Szerk.: Zhonggong Zhongyang Wenxian Yanjiushi. Beijing, 1998.

DXW

Deng Xiaoping wenxuan, di er juan. (Második kiadás.) Szerk.: Zhonggong Zhongyang. Beijing, 1994.

Tong

1978 *Tiananmen shichao.* Szerk.: Tong Huaizhou. Beijing, 1978.

2. Szakirodalom

Baum

1994 Baum, Richard: *Burying Mao. Chinese Politics in the Age of Deng Xiaoping*. Princeton, 1994.

Evans

1993 Evans, Richard: *Deng Xiaoping and the Making of Modern China*. London, 1993.

Hidasi

1979 Hidasi Gábor [Tálas Barna]: Kína gazdasága az 1970-es évek végén és fejlődésének kilátásai az 1980-as évek közepéig. In: Hidasi Gábor: *Gazdaság és politika a Kínai Népköztársaságban*. Bp., 1979. 133–196.

Jordán

1999 Jordán Gyula: *Kína története (XX. század)*. Bp., 1999.

Jordán–Tálas

2005 Jordán Gyula–Tálas Barna: *Kína a modernizáció útján a XIX–XX. században*. Bp., 2005.

Leng–Wang

2004 *Deng Xiaoping nianpu*. Szerk.: Leng Rong–Wang Zuoling. Beijing, 2004.

Naughton

1993 Naughton, Barry: Deng Xiaoping: The Economist. In: *The China Quarterly*, 135. (1993) September, 491–514.

Tisdell

2009 Tisdell, Clem: Economic Reform and Openness in China. China's Development Policies in the Last 30 Years. In: *Economic Analysis & Policy*, 39. (2009) 2. sz. 271–294.

Vogel

2011 Vogel, Ezra F.: *Deng Xiaoping and the Transformation of China*. Cambridge–London, 2011.

GERGELY SALÁT

„PRACTICE” VS. „TWO WHATEVERS”.

THE POLITICAL CONTEXT OF CHINESE REFORMS

The two years period after the death of Mao Zedong (1976–1978) was crucial in the development of China. The appointed successor of Mao was Hua Guofeng, a newcomer in national politics; his main rival, Deng Xiaoping was, on the other hand, the most experienced and respected leader in the country. It was natural that the latter outmanoeuvred the former, but the process was long and full of contradictions. The huge respect for Mao and the need to maintain unity made all the parties avoid an open showdown. Meanwhile, the first steps of reform and opening were taken in this period. By the end of 1978, Deng Xiaoping and his allies took over the leadership of the party, and the way to the renewal of the country was opened. However, the results of the power struggle led to a strange situation in which formal positions and real power were separated, and party elders could always counterbalance Deng.

A modernizáció kérdése a Koreai-félszigeten

A Koreai-félsziget egységes államisága a kora középkor időszakában jött létre, amikor a mai Dél-Korea területén elhelyezkedő Silla Királyság uralma alá vonta a Pekcse Királyságot és az északi területeken lévő Kogurjót. A félsziget teljes egyesítése pedig a 10. század elején történt meg a Korjő Királyság létrejöttével. Nagyjából ebben az időszakban alakult ki az a fontos útvonal, amely az északnyugati határvidektől a délkeleti kikötőig tart, tehát összeköttetést teremt Kínától a Japán-szigetek felé. Ennek a „modernizációs tengelynek” a mentén alakultak ki a legfontosabb városok: északnyugaton Üidzsü határváros, Phenjan (a mai Koreai Népi Demokratikus Köztársaság fővárosa), Keszong, Hanszong (a mai Szöul), valamint délkeleten Puszan kikötőváros. A periferikusabb északkeleti és délnyugati területek ugyanakkor fokozatosan lemaradtak, és napjainkban is a félsziget kevésbé fejlett területeinek számítanak.¹

A 17. század közepén a koreaiak által mindenhatónak vélt Ming Birodalom összeomlott, és Kína a koreaiak által barbárnak tartott mandzsuk uralma alá került. A koreai Csoszon Királyság kénytelen volt ugyan elismerni a mandzsuk Csing Birodalom létrejöttét és a hűbéri alárendeltséget, de vezetői egyre inkább arra törekedtek, hogy elszigeteljék saját országukat a további külső hatásoktól.² Ez az elzárkózás aztán csaknem kétszázötven éven keresztül meghatározta a Koreai-félsziget és a külföld viszonyait, a korabeli nyugati lexikonokban a Koreai-félszigetet emiatt kezdték „Remetekirályságnak” nevezni.

A „Remetekirályság” megnyitása

A 19. század második felében a koreai uralkodó osztály a hazafias lelkesedésre támaszkodva sikeresen verte vissza az ország megnyitására érkező hadihajók első rohamát. 1866-ban az amerikai Sherman cirkálót semmisítették meg Phenjannál, majd sikeresen visszaverték a francia flottát is. A Csoszon Királyság elzárkózását végül is a

¹ A szövegben szereplő koreai tulajdonnevek és fogalmak átírása az MTA fonetikus irányelvei szerint történt. Az angolszász irodalommal való összehasonlíthatóság kedvéért a személynevek és a fogalmak esetében zárójelben közlöm a McCune–Reischauer-féle átírási módot is. A földrajzi nevek a meghonosodott formában szerepelnek. A szakirodalmat is a nemzetközi átírás szabályai szerint adom meg.

² A témáról bővebben: Csoma, 2011. 79–81.

Japán Császárságnak sikerült felszámolnia az 1876-ban megkötött Kanghva-szigeti egyezmény kikényszerítésével. Ezzel a koreaiak három kikötőt (Csemülpo, Puszan, Vonszan) nyitottak meg a japán kereskedők előtt, akik ráadásul területenkívüliséget is élveztek. A 19. század utolsó évtizedeiben több kísérlet történt az önmagát túlélő feudális berendezkedés modernizálására, ami persze egyet jelentett a nemzeti függetlenségre való törekvéssel is. Kodzsong (Kojong) koreai király felesége, Ming királyné egy modern, nyugati típusú hadsereg felállításában látta az ország helyzetének biztosítékát. A bjolgigun (byulgigun) nevet viselő modern haderő kiképzése meg is kezdődött, de eközben a régi királyi hadsereg katonáit elhanyagolták, akik egy teljes éven át nem kapták meg a zsoldjukat. 1882-ben mindez nagyszabású katonai lázadáshoz vezetett, ami Japán-ellenes atrocitásokkal járt együtt. A lázadó katonák a szöuli nincstelenekkel együtt ugyanis több japán állampolgárt megöltek, a japán képviselőt épületét pedig felgyújtották.

A katonai lázadás elfojtását követően fiatal nemesek egy csoportja Kim Ok Kjun (Kim Ok-kyun) vezetésével elhatározta, hogy a japán belső átalakulást követve, a szigetország támogatásával változásokat fog kezdeményezni a Czoszon Királyságban. Az önmagát Reformpártnak (Kaehwa'pha) nevező csoportosulás végül is 1884-ben államcsínnel ragadta magához a hatalmat, de tömegbázis hiányában kísérletük rövid idő alatt kudarcba fulladt. Kim Ok Kjun és követői Japánba menekültek. Paradox módon a Reformpárt egyértelmű Japán-barát kötődése ellenére a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság (KNDK) hivatalos történelemszemlélete Kim Ok Kjunt pozitív szereplőként tartja számon.

A 19. század utolsó évtizedét a frakcióharcok határozták meg. Kodzsong király és a hazafias nemesség egy része a cári Oroszországgal törekedett együttműködésre, de voltak Japán-barát és Amerika-barát csoportosulások is. A királyi udvar 1894-től nagyarányú reformokat hirdetett meg, amelyek az ország feletti nagyhatalmi összecsapások következtében nem vezethettek különösebb eredményre. Az első kínai-japán háború (1894–1895) végkimenetele erőteljesen átrendezte a térség hatalmi viszonyait, majd Miura Goro szöuli japán követ bérgyilkosokat fogadva merényletet szervezett Ming királyné ellen. Feleségének elvesztését követően Kodzsong király a cári Oroszország szöuli követségére menekült, ahonnan egy éven keresztül irányította az ország ügyeit.

A koreai történetírásban akvanphacson (akwan'phachon) néven szereplő orosz követségi tartózkodás hatására a japánok pozíciói átmenetileg meggyengültek, a koreaiak pedig naiv rokonszenvel tekintettek az oroszokra. Ebben fontos szerepe volt Karl Ivanovics Veber szöuli orosz követnek, aki már évek óta Kodzsong személyes barátja volt. A két ország közti szövetség erősítésének érdekében 1896 áprilisában Min Jong Hvan követ (Min Yong-hwan) Moszkvába utazott, ahol részt vett II. Miklós cár koronázási ünnepségein. A meggyilkolt koreai királyné családjához tartozó követ csak hónapokkal később tudott tárgyalni Alekszej Lobanov-Rosztovszkij orosz külügyminiszterrel, akinek tolmácsolta a koreai kormányzat kéréseit. Ezek a következők voltak: 1. Az új koreai hadsereg felállításáig Kodzsong király a szöuli orosz követség épületében maradjon; 2. Az új koreai hadsereg és rendőrség felállításához Oroszország küldjön katonai kiképzőket az országba;

3. Oroszország küldjön három tanácsadót: egyet a királyi udvartartáshoz, egyet a kormányzathoz, valamint még egyet a külföldi beruházások koordinálásához; 4. Oroszország folyósítson hárommillió jen kölcsönt, hogy Korea visszafizethesse Japánnal szembeni adósságát; 5. Sürgősen létesüljön távíró-összeköttetés Oroszország és Korea között.³

Egy hónappal később a cári kormányzat úgy döntött, hogy támogatni fogja a koreaiak kéréseit. Min Jong Hvan egy orosz vezérkari ezredes kíséretében indult vissza Koreába, ahová 1896 októberének végén érkeztek meg. A cári katonatiszt azt tervezte, hogy három év alatt 40 ezer fős új koreai hadsereget állít fel, amihez százötven katonai kiképzőt kért saját kormányától. A szentpétervári döntéshozók végül csak egy 3000 fős koreai hadsereg felállításához járultak hozzá, majd egy tucatnyi kiképzőt küldtek az országba. Eközben Kodzsong király elhagyta az orosz követség épületét, amelynek szomszédságában európai stílusú épületekből álló palotát alakítottak ki neki. 1897-ben Kodzsong az ország önállóságának demonstrálásképpen császári címet vett fel, így a kínai, a japán, valamint a koreai uralkodó formálisan egyenrangúvá vált. Ezzel az ország hivatalos neve is megváltozott: az addigi Csongon Királyság helyett az állam neve Koreai Császárság (Tehan Jeguk) lett.

Az új állam oroszbarát orientációja azonban hirtelen megváltozott. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy 1897 kora őszen változás történt a szöuli orosz követségen. A koreai uralkodóval baráti viszonyban lévő Veber helyét új követ, Alekszej Nyikolajevics Speyer vette át, aki a legalapvetőbb diplomáciai érzékkel sem rendelkezett. A koreai történelemszemlélet szerint az arrogáns férfi hatáskörén messze túllépve beleavatkozott az ország belügyeibe: saját maga intézkedett a koreai hadügyminiszter, a pénzügyminiszter, majd a külügyminiszter felmentéséről. 1898 márciusában a követ egy ultimátumot intézett a koreai kormányhoz, amelyben 24 órán belüli választ követelt az orosz katonai kiképzők jövőbeli alkalmazásával kapcsolatban. A koreai kormányzat így udvarias formában megköszönte Oroszország valamennyi segítségét, de visszautasította a kiképzők további alkalmazását. Pár héttel később hatvan orosz kiképzőtiszt és katonai tanácsadó hagyta el az országot. Speyer helyett pedig egy új követ érkezett a koreai fővárosba, aki hiába próbálta helyreállítani a bizalmat Oroszország iránt.⁴

Az orosz és a japán vetélkedéssel párhuzamosan a nyugati nagyhatalmak érdeklődése is fokozódott az ország iránt. 1896-ban amerikai üzleti körök koncessziót kaptak a Pjongan tartománybeli aranybányák kiaknázására, majd egy évvel később megszerezték a Szöul-Csemülpo – tehát a fővárost az első számú tengeri kikötővel összekötő – vasútvonal építési jogosultságát. Az amerikaiak ezt a jogosultságot pár évvel később aztán átadták a japánoknak. Az amerikai társaságok továbbá engedélyeket kaptak a főváros villamosítására, teljes csatornázására, a vízvezeték-hálózat kiépítésére, valamint a villamosvonalak megalkotására. Angol tőkés csoportok szintén aranybánya-koncessziókhöz jutottak, amivel megnövelték befolyásukat az ország pénzügyeire és külkereskedelmére. Egy francia szindikátus meg-

3 Nahm, 1988. 189.

4 Uo. 193–194.

szerezte a Szöul–Üidzsü – tehát a fővárosból a mandzsúriai határvidékhez vezető, az említett „modernizációs tengely” mentén haladó – vasútvonal kiépítésének jogát. Orosz befektetők a mai Koreai Népi Demokratikus Köztársaság területén fekvő vasbányák kiaknázásába kezdtek, illetve kiterjedt fakitermelésbe az Amnok (kínaiul: Jalu) folyó és a Tuman folyó menti erdőségekben. Továbbá ugyanott megkapták a jogot a távíróhálózat kiépítésére is. A legtöbb koncesszióval és jogosultsággal azonban mégiscsak a japánok rendelkeztek. Az ő kezükben volt a mai Dél-Korea területének távíróhálózata, a Szöul–Puszan, majd 1898-tól a Szöul–Csemülpó vasútvonal. És persze japán tulajdonban volt a bányaipar legnagyobb része, valamint az egész tengeri partszakasz halászati koncessziói is.

Ebben az időszakban nagyon kevés magyar látogató fordult meg a Koreai-félszigeten. Gróf Vay Péter magyar lelkipásztor 1902-ben tett látogatást Koreában, amelynek során saját szemével győződhetett meg a nyugati civilizáció vívmányainak betöréséről: *„Korea átmeneti korszakának első stádiumát éli. A régi rendszer mindjobban összedül és új intézmények emelkednek helyén. (...) A legtöbb esetben minden átmenet nélkül látják összekeverve a százados múlt és jelen intézményeit. Az ósdi város kapuján villamos kocsí halad keresztül, csillagjós tornya szomszédságában gyárképmény épült. Fokozatos haladás híján egyik napról a másikra honosodnak meg a nyugat intézményei, szokásai.”*⁵

A Koreai-félsziget modernizációja a 20. században

Mint ismeretes, az orosz–japán háború (1904–1905) végkimenetele évtizedekre átrendezte a távol-keleti térség erőviszonyait. A Japán Császárság 1905-ben protektorátusi rendszert, majd 1910-ben gyarmati uralmat vezetett be a Koreai-félszigeten. A koreai történelem legtragikusabb évtizedei kétségkívül együtt jártak a félsziget bizonyos modernizációjával, bár a fejlesztések alapvetően a Japán Császárság hadiipari érdekeit szolgálták. Meg kell említeni, hogy a gyarmati hatóságok szinte valamennyi kitermelőipari, kohászati, vegyipari, valamint áramtermelő létesítményt a félsziget északi részére telepítettek: ekkoriban jött létre a Hamhüing melletti vegyipari központ a német IG Farben (Interessen-Gemeinschaft Farbenindustrie AG) közreműködésével, valamint az Amnok folyón a híres szuphuni vízi erőmű. Az ipari termelés növekedésével azonban nem járt együtt a gazdasági élet korszerűsítése, a fejlesztések továbbra is félféudális viszonyok között zajlottak.

A japán uralom kezdeti szakaszában egy magyar néprajzkutató kétszer is megfordult a Koreai-félszigeten. Baráthosi Balogh Benedeknek feltűnt a japán berendezkedés felemás volta. Több olyan japán propagandafüzetet kapott, amelyben a régi és az új Koreát szembeállították egymással. Az egyikben például a Csooszon Királyság-beli koreai hivatalnok háza mellett a modern japán törvényszéki épület képe szerepelt, a régi falusi vízfordó mellé a modern szöuli vízvezeték képét helyezték el, a falusi kuruzsló ellentétéként pedig egy modern klinika fényképe látható.

⁵ Vay, 1906. 257.

A magyar néprajzkutató a következőképpen foglalta össze benyomásait: „Ha a japán hatás nem volna annyira koreai ellenes és annyira önzőn anyagias célú, talán áldásosnak volna mondható Koreára, de így, mikor csak a morzsákat juttatják nekik a belőlük dúskáló japánok, nem lehet csodálni, ha az ellenérzés nem csökken irántuk. (...) Az a futó pillantás, amit 1921-ben vethettem Koreára, meggyőzött arról, hogy a nemzetnek megvannak a maga vezetői, akik biztos kézzel vezetik népüket a teljes nemzeti egység és öntudat felé, s ha a nemzet hallgatni fog rájuk, eljön a megváltás órája, akárhogy nem akarja is Japán. Tizenötmillió ember akaratáról van szó, s tizenötmillió koreai élni akarásáról!”⁶

A koreai történelem mélypontjának tekinthető japán gyarmati uralom csak a világméretű antifasiszta küzdelem győzelmével érhetett véget. 1945 júliusában a szövetséges hatalmak potsdami csúcsértekezletén a Szovjetunió és az Egyesült Államok vezérkari főnökei megállapodtak, hogy a Koreai-félszigeten a 38. szélességi foktól északra a szovjet, attól délre pedig az amerikai csapatok fogadják a császári hadsereg kapitulációját. Ekkor még senki sem gondolta volna, hogy a két megszállási övezetben rivális hatalmi központok jönnek létre, amelyek egyaránt a koreai nép egyetlen legitim képviselőjének tartják magukat. 1948 augusztusában a félsziget déli részén kikiáltották a Koreai Köztársaság létrejöttét, szeptember elején pedig északon létrejött a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság.

A két szeparatív koreai állam fejlettsége igencsak eltérő volt a megosztottság kezdetén. Mint fentebb említettük, a gyarmati hatóságok szinte valamennyi ipari létesítményt a félsziget északi részére telepítettek, a rizsföldekben gazdag déli területek pedig hagyományosan az „éléskamra” szerepét töltötték be. A pusztító koreai háborút (1950–1953) követően tehát – a háborús veszteségek ellenére is – az északi országrész adottságai kedvezőbbek voltak az újjáépítés és a modernizáció beindításához. A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság ráadásul nagyarányú vissza nem fizetendő támogatásban részesült a Szovjetuniótól, a Kínai Népköztársaságtól, valamint a kelet-európai szocialista országoktól. Magyarország a sajtóban sokat emlegetett Rákosi Mátyás Kórház működtetésén túl a háború utáni években két gyárüzem térítésmentes felszerelését vállalta Észak-Koreában. Ezzel ellentétben a félsziget déli részén Li Szin Man (Syngman Rhee) elnök rendkívül népszerűtlen kormánya képtelen volt úrrá lenni a gazdaság általános válságán: a Japán Császárság korábbi „éléskamrája” nemhogy élelmiszer-behozatalra kényszerült, de a lakosság gyakorlatilag az amerikai élelmiszersegélyekből tengődött. Kétségkívül ez is szerepet játszott abban, hogy 1960 áprilisában Li Szin Man elnök kormányzatát hirtelen kirobbanó népfelkelés söpörte el.

A hivatalba lépő demokratikus kormányzat erélytelensége és tehetetlensége miatt a diáktüntetések azonban nem szűntek meg, sőt azokon egyre gyakrabban hangzottak el Észak-Korea-barát jelszavak.⁷ 1961 első hónapjaiban már az a lehetőség is felvetődött, hogy a folyamatos tüntetések és demonstrációk radikalizálódása újfent megdöntheti a szöuli kormányzatot, ami hozzájárulhat a félsziget északi

⁶ Baráthosi Balogh, 1929. 155–157.

⁷ Faludi, 1996. 22–23.

zászló alatti egyesítéséhez. A nemzetbiztonsági szempontból tarthatatlan állapotnak a katonaság beavatkozása vetett véget. 1961 májusában Pak Csong Hi (Park Chung-hee) tábornok csapatai megdöntötték a kormányt és átvették a hatalmat. A tábornok az államhatalom erősítése érdekében felszámolta a parlamenten belüli és kívüli ellenzéket, rendkívüli állapotot hirdetett, valamint szükségrendeletekkel kormányzott.

A tekintélyuralmi rendszer ugyanakkor számos pozitívummal járt: a belső stabilitás megfelelő hátteret biztosított az exportorientált gazdaságpolitika sikeréhez.⁸ A modernizáció pilléreit a családi tulajdonú nagyvállalatok, a csebolok alkották. A kormányzat által kijelölt stratégiai ágazatok fejlesztésében részt vevő vállalatok jelentős állami támogatásokat kaptak: így emelkedett fel a SsangYong és a Daewoo is. A dél-koreai gazdaság fejlesztése előtt egyértelmű példaként állt az újkori Japán hihetetlen sebességű modernizációja. Kissé közelebbi modellként pedig a Koreával tizennégy éven keresztül határos Mandzsukuó bábáram gigantikus építkezései és gazdaságfejlesztési beruházásai. Pak Csong Hi tábornok-elnök bőven rendelkezett személyes tapasztalatokkal mindezekről: a II. világháború éveiben ugyanis évfolyamelsőként végzett a mandzsukuói japán katonai akadémián.⁹ A császári hadsereg tisztjeként akkoriban még a japán Okamoto Minoru nevet viselte. Nem véletlen tehát, hogy Pak Csong Hi tábornok-elnök 1965-ben rendezte Dél-Korea és Japán diplomáciai kapcsolatait, majd a szigetország által fizetett jóvátétel-támogatásból megkezdte a gazdaság konszolidálását. A rövid időn belül meginduló gyors fejlődést sok nyugati elemző a Meidzsi-korszakbeli Japán modernizációjához hasonlította. Ekkoriban készült el a híres pohangi acélmű és a Szöul–Puszan autópálya is.

A dél-koreai export fejlesztésének szempontjából nagyon szerencsés körülmény volt az indokínai térségben kiszélesedő konfliktus is, ugyanis a háborús konjunktúra állandó megrendeléseket biztosított az izmosodó koreai gazdaságnak. A Hyundai első külföldi beruházásai is a dél-vietnami hátszázághoz kötődnek. Ezenkívül a szöuli kormányzat folyamatos befektetésekre sarkallta a vállalatcsoportokat a világ gazdaság válságáigazatainak számító kohászat, gépipar, hajóépítés, illetve a petrokémia területén. Azt feltételezték ugyanis, hogy a fejlett tőkés országok előbb-utóbb le fogják építeni ezeket a kapacitásaikat, ami egyre bővülő piacok megszerzését teszi majd lehetővé. A gigantikus növekedést prognosztizáló terveket főként amerikai, japán és nyugatnémet kölcsönökből finanszírozták. A számítások nagy része végül is bevált: az 1970-es évek végére a Koreai Köztársaság jelentősen növelte részarányát a világexportban. A katonai diktatúra időszaka így a legtöbb dél-koreai szemében egyet jelent az ország felemelkedésével. Pak Csong Hi tábornok technokrata vezetőként vonult be a koreai történelembe.

A katonai diktatúra támaszai főként a már többször említett „modernizációs tengely” mentén elhelyezkedő Kjongszang tartománybeli területek voltak. A „modernizációs tengelyen” kívül eső Csolla tartomány ugyanakkor a diktatúrával

8 Bővebben: Neszmélyi, 2004. 27.

9 Jong, 1992. 70–78.

szemben álló baloldali mozgalmak központjává vált. 1980-ban a Csolla tartománybeli Kvangdzsuban robbant ki Dél-Korea történetének legnagyobb diákfelkelése, amit a hatalom a katonaság bevetésével fojtott el. Ebből a régióból származik a később Nobel-békedíjjal kitüntetett Kim De Dzsung (Kim Dae-jung) államfő is.

Az újjáéledt „Remetekirályság” lemaradása

Mint említettük, a megosztottság kezdetén a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság kedvezőbb adottságokkal rendelkezett, mint Dél-Korea. Bár a koreai háború hatalmas pusztításokat okozott, a szocialista országok támogatásával gyorsan lezajlott az újjáépítés. A KNDK lemaradásához elhibázott gazdaságpolitikai döntések, valamint a félsziget megosztottságából származó adottságok egyaránt hozzájárultak.

Észak-Korea az 1960-as évek végén az exportnyersanyagok árának emelkedésére számítva 2,14 milliárd amerikai dollár értékben rövid lejáratú hiteleket vett fel a tőkés országoktól, az exportált anyagok világpiaci ára azonban csökkent, míg a legfontosabb importcikk, a kőolaj ára növekedett. A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság viszont egyáltalán nem rendelkezik szénhidrogénkészletekkel, a szükségletet teljes egészében külföldről kell beszerezni. A katasztrofális kőolajhiányt nem enyhíti, hogy Észak-Koreában ismeretlen fogalom a magántulajdonú gépkocsi, az áruszállító teherautók nagy részét pedig – a II. világháborús tokiói buszokhoz hasonlóan – átépítették faszéngáz meghajtására. Az észak-koreai nagyvárosok tömegközlekedése is az elektromos energiára épül. Az ország az 1970-es évek végére fizetéseképtelenné vált. Mindezek ellenére a vezetés továbbra is a teljes költségvetés 32–35 százalékát fordította katonai célokra, illetve folytatták a nem termelő jellegű presztízsberuházásokat.¹⁰ A szovjet–kínai konfrontáció időszakától ráadásul Kim Ir Szen (Kim Il-sung) elnök az úgynevezett csucshe eszmerendszer (koreaiul: juche sasang) jegyében fokozatosan bezárta az országot a világ előtt. A marxizmus–leninizmus alkotó továbbfejlesztéseként meghatározott elmélet szerint a politikában a függetlenségre, a gazdaságban az önellátásra, míg a honvédelemben az önvédelemre kell törekedni.

A kelet-európai rendszerváltozásokkal a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság politikailag és gazdaságilag egyaránt elszigetelődött. A KGST-országokkal fenntartott barterüzletek megszűnése kritikus helyzetbe hozta Észak-Korea gazdaságát. Az amúgy is kevés megművelhető földterülettel rendelkező országban az 1990-es évek közepén súlyos ellátási nehézségek alakultak ki. Az eddigi legmagasabb rangú észak-koreai disszidens, Hvang Dzsang Jop (Hwang Jang-yop) egykori központi bizottsági titkár Szöulban kiadott visszaemlékezései szerint 1995-ben 500 ezer, 1996-ban egymillió áldozatot követelt a krónikus élelmiszerhiány.¹¹ Az 1990-es évek közepétől ráadásul a phenjani vezetés vélt-valós fenyegetettségérzete fokozódott, így a hadiipari beruházások lassan kizárólagossá váltak. Meg nem erő-

¹⁰ Faludi, 1996. 47.

¹¹ Hwang, 1999. 287.

sített hírek szerint a katonai kiadások meghaladták a költségvetés 57 százalékát. A phenjani agitáció mindezt egy új korszak kezdetének minősítette. Az úgynevezett szongun-politika (koreaiul: songun chongchi) értelmében a gazdasági, a társadalmi és a kulturális létszférák mindegyikében a hadsereg érdekeit kell szolgálni.

1994-ben Kim Ir Szen legidősebb fia, Kim Dzsong Il (Kim Jong-il) a szocialista országok viszonylatában példa nélkül álló módon, apjától átvette át az ország irányítását. Az 1990-es évek végétől az új vezető egyértelművé tette, hogy szeretne kitörni az elszigeteltségből. Mindehhez kedvező háttérrel kínált az 1998-ban beiktatott Kim De Dzsong dél-koreai államfő döntése, aki az üzlet és a politika elválasztásának jelszavával arra ösztönözte a déli nagyvállalatokat, hogy lépjenek gazdasági kapcsolatba az északi testvérországgal. Ennek hatására a Hyundai vállalatcsoport korábban példa nélkül álló módon megkezdhette a déli turistacsoportok beutaztatását a legendás Gyémánt-hegységbe: kezdetben a fegyverszüneti vonalat kikerülő tengeri hajóúttal, majd később a demilitarizált övezetben megnyitott közúti átkelőn keresztül. 2000 júniusában lezajlott az első Korea-közi csúcstalálkozó, majd a dél-koreai diplomácia segítségével köszönhetően Madeleine Albright amerikai külügyminiszter is ellátogatott az észak-koreai fővárosba. A sajtó még meglepettet a leköszönő Bill Clinton esetleges phenjani útját is, ami végül nem valósult meg.

A Korea-közi enyhülés időszakát azonban több kedvezőtlen körülmény árnyékolta be. Egyrészt a frissen beiktatott George Bush amerikai elnök részéről megjelent a „gonosz tengelye” terminus, amelyre válaszul a phenjani vezetés újraindította korábban már felfüggesztett nukleáris programját. Másrészt a 2000-es évek közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a phenjani nómenklátúra nem vállalja a rendszer kereteit fenyegető kooperáció elmélyítését a déli testvérországgal. A nyitás fokozásával ugyanis a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság 24 milliós lakossága megtudná, hogy a helyi propaganda állításaival ellentétben Dél-Korea a világ élvonalába tartozik. Ez pedig abban a pillanatban aláásná a Kim-dinasztia legitimitását, és a jelenlegi vezetés bukásához vezetne.

Napjainkban úgy tűnik, hogy a Kim-dinasztia harmadik generációjának hatalomátvétele zökkenőmentesen lezajlott. Felvetődik a kérdés: vajon a nyugati világról személyes tapasztalatokkal rendelkező Kim Dzsong Ün (Kim Jong-un) megpróbálja-e kivezetni országát a „Remetekirályság” állapotából? Az elmúlt másfél év során egyértelmű jeleit láthattuk a változásoknak: a fentebb már említett szongun- („első a hadsereg”) politika helyét kimondatlanul is a szonkjong- („első a gazdaság”) politika vette át. A Kínára támaszkodó modernizáció kétségkívül együtt járhat a lakosság életkörülményeinek javulásával, tehát pozitív tendenciának tekinthető. A fejlemények egyetlen szomorú momentuma az, hogy a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság és Kína mind szorosabb együttműködésével folyamatosan halványul a Koreai-félsziget belátható időn belüli egyesítésének lehetősége.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Baráthosi Balogh

1929 Baráthosi Balogh Benedek: *Korea, a hajnalpír országa*. Bp., 1929.

Vay

1906 Vay Péter, Gróf: *Kelet császárai és császárságai*. Bp., 1906.

2. Szakirodalom

Csoma

2011 Csoma Mózes: *Koreai csaták és harcosok*. Bp., 2011.

Faludi

1996 Faludi Péter: *Korea története. II. köt. 1945–1995*. Bp., 1996.

Hwang

1999 Hwang, Jang-yop: *Na'nun yoksa'ui chinri'ul poassta*. Seoul, 1999.

Jong

1992 Jong, Je-kyong: *Wi'in Park Chung-hee*. Seoul, 1992.

Nahm

1988 Nahm, Andrew C.: *Korea – Tradition and Transformation. A History of the Korean People*. New Jersey–Seoul, 1988.

Neszmélyi

2004 Neszmélyi György: *A három egykori királyság földje. A Koreai Köztársaság társadalmi, gazdasági sajátosságai és élelmiszergazdasága*. Bp., 2004.

MÓZES CSOMA

THE ISSUE OF MODERNITY ON THE KOREAN PENINSULA

The article describes the issue of modernity on the Korean Peninsula from the late 19th century until the recent days. Korea became the so called 'Hermit Kingdom' in the middle of the 17th century, after the manchu Qing-dynasty came to power in China. In the late 19th century various attempts happened to pull out Korea from the status of the 'Hermit Kingdom'. The article analyzes the growing influence of Russia and Japan, and the period of the Japanese colonial rule from 1910. After the national liberation in 1945 the Korean Peninsula divided to South and North, and two rival states were established in 1948. The northern part had a better situation in the late 1940s: they had the majority of the Japanese built industrial and power plants. However, the DPRK (North Korea) lost its privileged status soon, despite the continuous support of the Soviet Union and the other socialist countries. In the final part the article explains the reasons which made it possible the rapid development of the ROK (South Korea) during the presidency of general Park Chung-hee.

Identitás-stratégiák és államközi kapcsolatok Kelet-Ázsiában

A Kína–Japán–Korea komplexumról¹

Kelet-Ázsiára a világrendszerben az 1990-es évek óta több vonatkozásban is egy-fajta pólusszerep hárul. Kelet-Ázsiából Kína, Japán és Korea kiemelése mellett több érv felhozható. A három ország bizonyos értelemben Kelet-Ázsia „összetett kemény magját” képezi, egy olyan, több évezred távlatában kirajzolódó civilizációs komplexumot,² amelynek összetevői mind globális és regionális folyamatokban, mind külön-külön, mind egymással való kölcsönhatásaikban megkülönböztetett szerepet játszanak. Nem véletlen, hogy egy „Ázsiai Valuta Alap” (AMF) súlypontját – az eredeti japán javaslat szerint – már két évtizeddel ezelőtt ez a három ország adta volna,³ vagy az, hogy a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége (ASEAN) viszonylag laza együttesén kívül az Európa–Ázsia (ASEM) folyamatban szintén ezek az országok vesznek részt. Miként az sem, hogy 1999 novemberében éppen ennek a háromnak a vezetői jelentették be egy „Kelet-ázsiai Gazdasági Együttműködési Rendszer” kezdeményezését.⁴

A három ország az ASEAN tíz tagállamát is magában foglaló kelet-ázsiai régió gazdasági tömegének mintegy 90%-át teszi ki, Kína és Japán az Egyesült Államok „iker-deficitjének” legnagyobb hitelezői. Bár nem vargabetűk nélkül, az utóbbi években jelentősen előrehaladt a három állam együttműködésének intézményesülése (2008 óta évente hármas csúcstalálkozókkal, 2010 óta Szöulban állandó titkársággal), és elindult egy Japán–Kína–Korea szabadkereskedelmi övezet létrehozásának folyamata. Ma már az Egyesült Államok részéről sem ellenzett folyamat az

1 A jelen íráshoz a szerző felhasználta egy korábbi munkatanulmányát, amelyet eredetileg a Teleki László Intézet által a Széchenyi Terv keretében 2000-ben indított „Nemzeti identitás és külpolitika” kutatási program Kelet-Ázsiára vonatkozó részéhez készített. A japán szavak fonetikus magyar átírásban szerepelnek, más nyelvek esetében az átírás általában a nemzetközi gyakorlatot követi. A japán személynevek a „családnév” – „adott név” sorrendjében szerepelnek, kivéve ha a szerző maga az angolban szokásos sorrendet alkalmazza (például Thomas Suzuki).

2 A „civilizációs komplexum” itt alkalmazott fogalma ösztönzést nyert Barry Buzannak a „biztonsági komplexumokra” vonatkozó elemzéséből. Utóbbi kifejtését lásd Barry Buzan munkáiban (Buzan, 1991., a definíció a 190. oldalon). Buzan következtetéseit elemzi Kostecki, 1994. Buzan fogalmának Közép- és Kelet-Európa „nemzetépítési komplexumára” való általánosítását lásd: Gergely, 1999.

3 Vö.: Rhee, 2000. 62–74.; Yoo, 2000. 24–25. Ugyanez a három ország sok szempontból központi szerepet játszik mind az ASEM-folyamatban, mind az Ázsiai Fejlesztési Bankban (ADB).

4 Egy északkelet-ázsiai – elsősorban Japánra, Kínára és Koreára kiterjedő – gazdasági együttműködés kéréseiről az 1990-es évek közepe óta viták folynak. Vö. például: Lee, 2000. 5–10.

ASEAN-országokra is kiterjedő rendszeres kelet-ázsiai csúcstalálkozóké, amelynek a súlypontja szintén a három említett ország.⁵ Kína és Japán gazdasági, politikai és kulturális jelentősége, valamint Korea stratégiai helyzete és kezdeményezőképesége egy több évezredes kulturális átjárhatóság talaján olyan összetevői a nagytérségi egyenletnek, amelyek szinte természetes módon kínálkoznak a kiemelésre.

Ha lehet, még inkább így van ez, amikor ezeknek az államoknak önmagukra, egymásra vagy az Ázsián kívüli világra vonatkoztatott önmeghatározásait vizsgáljuk. Túlzás nélkül állítható, hogy nincs még három ország Kelet-Ázsiában, amelyek e tekintetben szorosabban, a konfuciánus szóhasználat szerint úgyszólván „családi alapon”⁶ fonódnának össze.⁷ Identitásépítésükhöz a régióban kölcsönösen háromszögelési pontokat jelentenek egymás számára, bármelyikük önképének hátterében a másik kettő is ott van. A képek és önképek alakulásában a 19. század utolsó harmadától Japán tett szert nagyobb befolyásra, a 20. század végére a csendes-óceáni Ázsia összesített GDP-tömegének közel háromnegyedét adta. Jó kétezer éven át azonban Kína jelentette a többiek – köztük Japán – önmeghatározásához is a sarokpontot, s úgy tűnik, mintha ismét visszanyerné központi helyzetét. A kettő közé ékelődött Korea mindvégig szinte egyszerre vitte a híd és az ütközőzóna szerepét (a kínai források a „fogadott gyermek” státuszában említik).⁸ A 20. század első felében, Dél-Koreában mindmáig, Japán behatása vált erősebbé, történetileg azonban a japán kultúra kontinentális, nagyrészt kínai eredetű alapjait Korea hozzájárulásával kapta.

A címben kitűzött kérdések tárgyalásához itt még néhány további részletre is legalább utalni kell. Például arra, hogy ha kínai identitásról beszélünk, akkor ez alatt melyiket értjük. Az „egy Kína” elv a diplomáciában – esetenként – leegyszerűsítheti a feladatot, de az önazonosság tekintetében még kérdés maradhat, vajon ezen a tajvanit, a hongkongit, a szingapúrit, a tengerentúli kínait – az utóbbin belül például a malajziai, a thaiföldi, az amerikai kínait – vagy az ENSZ-ben is képviselt „népköztársasági kínait” értjük-e. Ha az utóbbit, akkor ezen belül a jóval fejlettebb keleti partvidékét, vagy a gazdaságilag elmaradott nyugati régiókéit; ezen túl is a han többségét, vagy a tibeti, az uigur kisebbségét; a „tőkés milliomosokét”, vagy (az utóbbiakkal összefonódó) „kommunista káderekét”? A választék hátterében több mint 1,3 milliárd főnyi népesség és a Kínai Népköztársaságénál jóval nagyobb gazdasági súly áll.

Egyelőre az azonosításnak viszonylag mechanikus szintjén, de a fentiekhez hasonló kérdések Korea esetében is felvethetők, s ezek a – nagy ingadozásokat mutató – közeledési folyamat ellenére valószínűleg még sokáig időszerűek marad-

5 Vö. New Alliance in Asia. President Kim proposes formation of East-Asian cooperative body. In: Korea Now, December 2. 2000. 5–7. A gazdasági súlyarányok nem kevésbé a három kiemelt ország szerepét nyomatékosítják: köztük a legkisebbnek számító Dél-Koreát 2000 körül közelítően akkora volt, mint a tíz ASEAN-országé együttvéve.

6 A mai napig a hivatalosság rangján szól a konfuciánus megfogalmazás „az ázsiai népek nagy családjáról”, ahol Kína a „családfő”.

7 Még akkor is, ha egyidejűleg jelentős kulturális különbségek is vannak, például nyelviileg egyfelől Kína, másfelől Japán és Korea külön nyelvcsaládokhoz tartoznak.

8 Howland, 1996. 15.

nak. Nevezetesen, ha „koreai identitás”, akkor ezen melyiket értjük: az „északi” vagy a „déli” változatot? A dilemma mögött mintegy 70–80 milliós népesség és két, fél évszázada egymással szemben több mint másfél millió katonát felsorakoztató szembenállás van.

Azoknak, akik úgy gondolják, hogy Japánból már csak egy van, bizonyos szempontból igazuk van. Japán például abban a tekintetben Kínához és Koreához képest egyetlennek tűnhet, hogy a hivatalos statisztikák szerint ma a világban élő mintegy 130 millió japán vagy japán származású személy talán 2%-a élhet a japán állam határain kívül (a japán állampolgárok 0,6%-a él külföldön), s akik az államhatárok között vannak, azoknak hivatalosan kevesebb mint 2%-a „nem japán”. Bizonyára ettől sem független, hogy az „egyetlenség”, „egyöntetűség”, „egyedülállóság”, sőt az „összehasonlíthatatlanság” tudata meglehetősen tartós eleme a japán önképnek. Miként Kína már elnevezésében – a 19. század közepéig ez egyszerre volt auto- és hetero-sztereotípiá – a(z ázsiai) világ „közepe”, a hagyományos japán önleírásnak egyik jellegzetes összetevője a „szigetország-tudat”, ami sokszor csak más kifejezése a világtörténelmi szingularitás tudatának. A japán elemi iskolai tankönyvek egyik első, axiómaszerű meghatározása általában ma is ez: „Japán szigetország.” Egy másik, a Japánnal csak valamelyest érintkezésbe került külföldi számára is jól ismert identitáselem a „harmónia” mozzanata. Eszerint „Japán az összhang országa”. (Az önképnek ez annak ellenére tartós mozzanata, hogy eredetileg a Japánról elsőként írásos híradást tartalmazó – Kr. után 1. századi – kínai krónikákból származik.) Mihelyt azonban tartalmibb részleteket is elkezdünk vizsgálni, Japán is megszűnik az egyértelmű azonosság országa lenni.

Megkerülhetetlen az a pont, ahonnan szembe kell néznünk a ténnyel, hogy a magunk világában megszokottként használt szavak és fogalmak egy másik civilizáció tipikus feltételei között esetleg mást jelentenek, vagy a várt módon nem is léteznek. Fogalmaink egy másik világban mást fognak jelenteni, netán már kérdésfeltevéseink is lefordíthatatlanok, vagy ha névértékükön lefordíthatók, körülírások nélkül félreértésekhez vezethetnek – ez számos ponton indokolja idézőjelek használatát.

A jelen munkálat (egy hosszabb távú kutatás részeként) az államszintű identitások és államközi kapcsolatok összefüggéseinek vizsgálatára irányul, fókuszában elsősorban Japán, a Kínai Népköztársaság és a Koreai Köztársaság eseteivel. Az állami identitásstratégiák és külpolitikák azonban egész kultúrákra, civilizációkra jellemző identitásgyakorlatok történelmi közegébe ágyazódnak, folytonosságot és változást egyszerre mutató kulturális talajuktól elszakítva érdemben nem értelmezhetők. Ebben az összefüggésben nem kerülhető meg néhány utalás a kitűzött kérdések szélesebb kulturális hátterére – a szerző kutatási tapasztalataitól nem függetlenül –, legalább a japán esetben.

Az identitásgyakorlatok kulturális feltételezettségéről, különös tekintettel a japán esetre

Kelet-ázsiai összefüggésben nemcsak az identitás állami keretei, de egyéb vonatkoztatási egységei is másként kérdésesek, mint például Európában, ahol a kollektív identitáskeretek között kitüntetett szerepe van a nemzeti egységeknek. A nemzet és nemzetállam itt tipikus fogalmait azonban nem alkalmazhatjuk minden további nélkül a kelet-ázsiai – mire is? – népekre, államokra, társadalmakra, közösségekre, országokra, etnikumokra, kultúrákra, civilizációkra, vagy éppen „nemzetekre”.

A kínaiban az említettek közül a legtöbbre, és még más jelentésekre is, ugyanaz az egyetlen szó szolgál – kontextusról kontextusra változik, hogyan lehet vagy szokás azt más nyelvekre fordítani. A japánban hasonló a helyzet: az „ország-ra”, „országlakosokra”, „népre” hagyományos szavak is vannak, de a modernizáció kezdeti szakaszában az „államra”, a „társadalomra” újonnan kellett szavakat alkotni (miként a magyarban is). Ha vannak is külön szavak, a jelentések a mindennapi japán tudatban, a kínaihoz sokban hasonlóan, összemosódnak. A II. világháború előttinél differenciáltabb a helyzet abban a tekintetben, hogy a vallási dimenzió az úgynevezett „állami sintó” vallásnak beállított ideológiájában abszolutizált császárszisztem lebontásával, legalábbis a jogrendszerben, függetlenül. De ettől például Európába ösztöndíjjal történelmet, társadalmat kutatni jövő japán kollégáknak alkalmasint többéves helyszíni tanulmányok után sem magától értetődő az említett fogalmak és identitáskeretek megkülönböztetése. Az egyik legnehezebben fogható megkülönböztetés nyelvileg is éppen a „nép” és a „nemzet” közötti, ugyanis a japánban „mindkettőre” ugyanaz a szó szolgál (miként a koreaiiban is).⁹

További megkülönböztetéseket igényel az azonosságfogalom értelmezése, legalábbis az itt használt összefüggésben. Nem utolsósorban azért, mert itt indult a modern azonosságképződés talán a legmesszebből (a kontinens intenzívebb kultúráközi érintkezése a kínai vagy a koreai esetekben részben más előfeltételeket jelentett), ugyanakkor az utóbbi száz, különösen az utóbbi ötven évben sajátos értelemben itt jutott a legtovább.

Célszerű a japán azonosságkérdésben is a nyelvvel kezdeni. Itt mindjárt a kezdet kezdetén azzal a ténnyel találjuk magunkat szembe, hogy közhasználatban levő eredeti japán kifejezés nem is egykönnyen található a fogalomra. Nem mintha nem lenne erre egy, főleg a japán értelmiségi diskurzusban használatos szó, de ez az angol „identity”-ből származik. Van természetesen egy japán nyelvi szó is ([dzsi-ko]dóicuszei), de ez a kínaiból átkerült jeleknek szintén a kínaiból származó olvasataiból lett szerkesztve, és a szerkesztmény annyira művi, hogy maguk a japánok szerint sem nagyon lehet arra számítani, hogy a közbeszéd átveszi; számos kapcsolatos szinonima pedig már nem egészen ugyanazt jelenti („öntudat”, „önészlelés”, „önismeret”, „leszármazási azonosság” stb.).

9 A japánban a 'minzoku', a koreaiiban a 'mindzsok' – egyébként nyelvtörténetileg minden bizonnyal egy tőről származó – szavak. A koreai szóra: Baker, 1998. 122.

Történetileg, a II. világháború előtt, voltak bevettnek számító japán kifejezések, amelyek, ha nem is az azonosság modern fogalmára, de egyfajta „japán azonosságra” vonatkoztak. Ezek azonban többé-kevésbé mind kompromittálódtak (köztük a „japán lényeket” kifejező busidó, „szamuráj-kódex”; a még távolabbi történelmi gyökerekre visszamenő „jamato-damasii” eszme, egyfajta, a kínai beállítódással kontrasztot alkotó „japán őslélek”; vagy az 1930-as években hírhedtté vált „kokutai”, szó szerinti fordításban „országtest”, körülírva: „az ország fennállásának jellegadó alapja”). Nemcsak a szavakra vetült a japán militarizmus árnyéka, de arra is, amit az 1945-ig uralkodó ideológiában japán egyedülállóságnak vagy ezen egyedülállóság alapjának tételeztek. Az ország háborús vereségével bizonyos értelemben a háború előtti azonosság-szótár is vereséget szenvedett.

Nyilvánvaló, hogy nem csak az önazonosság megnevezésére használatos szavak nyelvi választékáról van szó. Az a mód, ahogyan az azonosságkérdés a személyiség szintjén, a kulturálisan tipikus napi gyakorlatban megoldódik, vagy nem oldódik meg, nem választható el az azonosságképződés politikailag jellemző folyamataitól és ezek nemzetközi kölcsönhatásaitól. A nyelv nemcsak szókincsében, de mélyebb szerkezetében is csak a mindenkori gyakorlattal összefüggésben értelmezhető. Japán és nem japán nyelvészek – elsősorban a háború után – számtalanszor rámutattak a tipikus nyelvhasználatnak az alany személyes azonosságát és a cselekvés tett voltát elmosó (ezzel a felelősséget is homályban hagyó) sajátosságaira.

Számos elemző mutatott rá arra, hogy a kulturálisan domináns gyakorlatban az „én/ön” jelentése sem az, amire egyes más kultúrákból ismert tartalma szerint utalni látszik. Mint Thomas Suzuki írja: *„A japán nyelvben az önmagunkra való utalás vagy a mások megszólításának minden kifejezése az érintkezésre jellemző »alacsonyabb-magasabb« dichotómián alapuló konkrét szerepviszonylatok megerősítéséhez kötődik.”* *„Az indoeurópai nyelvekben az első és második személyű névmásnak semmi köze sincs a beszélő vagy a megszólított konkrét tulajdonságaihoz (pozíció, nem, kor stb.).”*¹⁰ A japánban csak az „én” személyes névmásra legalább 14 kifejezés használatos, s ezek mindegyike a fenti értelemben referenciafüggő. Amiből az is következik, amit Lee Hamilton és Joseph Sanders a következőképpen fogalmaz meg: *„Miután a japán azonosság mindig egy meghatározott én/másik kontextus keretei között határozódik meg, automatikusan újradefiniálják, amikor egy másik »másikkal« való új keretviszonyba kerül.”* Ez valóban látványosan kontrasztba hozható az amerikai rajzfilmekből ismert Popeye szavaival: *„Én az vagyok, ami vagyok, s ez minden, ami vagyok.”*¹¹

A napi kulturális beidegződésekben a háború és annak kimenetele sokkal kevésbé jelentett szakítást, mint a jogrendben vagy a meghirdetett politikai ideológiák szintjén. Minden látványos különбözőség ellenére, abban, ahogyan az egyes japán ember a maga világában a háború előtt és után napi önazonosságára szert tett, és ahogyan ez – a megfelelő áttételekkel – kihatott a politika, ezen belül a

10 Suzuki, 1978. 135., 131. Idézi: Hamilton–Sanders, 1992. 57. De nem kevésbé idevágna Kunihiro Masao következtetése is (Kunihiro, 1976. 51–73.). A nyelvi vetület egy, itt nem részletezhető kulcsmozzanatot, a „belső/külső” megkülönböztetést színvonalasan elemző munka: Bachnik–Quinn, 1994.

11 Hamilton–Sanders, 1992. 60., 57.

külpolitika alakulására, több szálon nem elhanyagolható folytonosság mutatható ki. Az egyik legnyilvánvalóbb ilyen szál az önazonosság sajátosan „relációs”,¹² a másokhoz mért „lent-fent” és „kint-bent” pozíciókkal¹³ meghatározódó jellege, ugyanakkor az ilyen alapokon működő azonosságközösséghez való tartozásnak úgyszólván automatikus volta. Ez a folytonosság – kezdetben a háború utáni újjáépítés szükségállapotában, majd később megtámogatva az olyan, külföldről is sokat hallott értékelésekkel, melyek szerint „Japán az első”¹⁴ vagy „az első teljesen modernizált nem nyugati társadalom”, „az egyetlen nem nyugati ország, amely az első vonalba emelkedett”, vagy legalábbis „Ázsiában az első”¹⁵ – sokak számára sokáig hozzájárult ahhoz, hogy túltegyék magukat az önmeghatározás bizonytalanságai, „elintézetlenségei”¹⁶ felett.

Ezek, a kollektív önvizsgálat II. világháborút közvetlenül követő éveit leszámítva, szélesebb körben először az 1970-es években, a gazdasági sikerek első évtizede után jelentkeztek. A „japánságról” szóló japáni és külföldi irodalom első áradata sokak szerint már akkor is a japán identitás válságának jele volt.¹⁷ Jellegzetes kifejeződése volt a korszak közhangulatának egy olyan film tömegsikere, amely „a Japán-szigetek elsüllyedéséről” szólt.¹⁸ A későbbi évtizedek azonosságvitáinak számos háttéreleme ekkor fogalmazódott meg. Az akkori vita reprezentatív megnyilatkozásaiból nem hiányoztak olykor meglehetősen sarkított – és az utóbbi évtizedek vitáiban visszhangot kapó – megállapítások sem. Néhány ezek közül: „Japánban senki nem igazán bizonyos abban, hogy ez az ország végül is merre tart”;¹⁹ „Japán az élvonalba jutott, most már nincs kit utánoznia, behoznia-lehagynia”;²⁰ „az anyagi jólétet elnyertük, de japán mivoltunkat elvesztettük”;²¹ „az »igazi Japán« rég oda-veszett”²² stb. A vita hevében legtöbbször mindezt elsősorban a II. világháború utáni „nyakló nélküli amerikanizációra” értették, s viszonylag kevesen utaltak a háború előtti tendenciákkal itt is kimutatható folytonosságra.

12 Vö. Hamaguchi Esun teóriájával. Hamaguchi, 1997. 41–63.

13 Ennek klasszikusszámba menő megfogalmazását adta Nakane Csie több nyugati kiadónál is megjelent művében. Nakane, 1973.

14 Vö. Ezra Vogelnek az 1980-as években Japánban is bestsellerré vált könyvével: Vogel, 1980.

15 Az 1990-es évekre Ezra Vogel is erre mérsékelte korábbi megfogalmazását. Lásd: Vogel, 1994.

16 Pap Károly az 1930-as években a magyar esetre vonatkozóan írt az „elintézetlenség belső pánikjáról”.

17 Vö. Kano Cutomunak a korabeli japán „identitás-irodalom” egy reprezentatív angol nyelvű antológiájához írott előszavával. Kano, 1976. 7.

18 A jelen összefüggésben a filmmel legalább azonos érdekességű Umeszao Tadao tanulmánya, amely a film azonosságvonatkozásaival foglalkozott. Következő sorai nemcsak az 1990-es évek japán azonosság-problematikájának, hanem nemzetközi viszonyainak és ezek értelmezésmódjainak is figyelemre méltó elővételezését tartalmazzák. Nem Samuel Huntingtont halljuk az 1990-es évekből, hanem Umeszao Tadaót 1974-ből (1976-os angol fordításban): „...international relations can never reach a level of mature developed sympathy without somewhere dealing with the clash of different civilizations. Different assumptions must be aired, different conditions met, and precisely for that reason international interchange is necessary to resolve the clash.” (Kiemelés: G. A.) Umeszao, 1976. 33–34.

19 Kano, 1976. 2. (Kiemelés: G. A.)

20 Uo.

21 Uo. 5.

22 Uo. 4.

A katonai, valamint a gazdasági expanzió központosító állama és politikája a háború előtt, illetve a háború után sokban különböztek ugyan egymástól, de abban nem minden alap nélkül hasonlíthatók, ahogyan tényleges működésükben gyors ütemben emésztették fel éppen azt a „hagyományos” kulturális identitást, illetve annak alapjait, amelyre legitimációjukhoz oly gyakran hivatkoztak. Robert Bellah általánosabb érvennyel is rámutatott erre a kulturális identitás és az ázsiai modernizáció kérdéseiről írt tanulmányában: *„Ebben az értelemben a modern nacionalizmus gyakran inkább ellensége, mint kifejeződése az igazi kulturális azonosságnak.”*²³

Az „igazi Japán” kifejezést Misima Jukió használta néhány évvel korábbi, az „elvesztés” feletti tiltakozásnak szánt öngyilkossága előtti felhívásában. Mintha az „Egy álarc vallomásai” című regényének utolsó mondatait – „voltam-e én egyáltalán?” – visszhangoznák egy akkor még viszonylag kevésbé ismert „közíró” (így jegyezte magát adott esszéjéhez, bár korábban volt már országgyűlési képviselő is) szavai: „Mijük volt valaha is a japánoknak, ami igazán az övék lett volna?”²⁴ Ishihara Sintaró²⁵ kijelentésének paradoxonát nem utolsósorban az emelte ki, hogy akkor „a szabad világ” második legnagyobb gazdaságában hangzott el. Az 1990-es évek bestsellerírója, aki igazán ismertté „A nemet is [ti. Amerikának] mondani tudó Japán” könyvével vált,²⁶ már az 1970-es években elővételezte az utóbbi időkből gyakrabban és nem csak tőle hallható véleményt: *„Ha valaki a japán azonosságot keresi, előbb az annak helyén tétovázó úrt kell azonosítania.”*²⁷

Ezek kétségtelenül kiélezett szavak. Az 1990-es évek fordulója táján, az évtized első éveiben bekövetkezett valami, ami az 1970-es évekhez, egyáltalán a hidegháborús korszakhoz képest is lényegesen tovább bonyolította a helyzetet: mélyrehatóan átalakultak a belső és a globális feltételek. A külső hatásokra, elmozdulásokra való fokozott érzékenység sok elemző szerint sajátos eleme a japán azonosságszerkezetnek.²⁸ Az évtized elején a japán röppálya egyik legtöbbször idézett külföldi megfigyelője, Karel van Wolferen még így fogalmazott: *„Nincs sem fék, sem iránytű.”*²⁹ Azután bizonyos fékek működésbe léptek, bár nem feltétlen azok, amelyeket Wolferen hiányolt: az 1990-es évek elején mind a japán gazdaság, mind a japán politika „buborékjai” elpattantak. Ezzel nemcsak a belső bizonytalanságok fölött ideig-óráig legitimációt biztosító gazdasági sikerek gyérültek meg, hanem a korábbi sikerek ára is megkerülhetetlenebbül jelentkezett,

23 Bellah, 1983. 16. Interneten: <http://www2.kokugakuin.ac.jp/ijcc/wp/cimac/bellah.html> (A letöltés ideje: 2013. március.)

24 Ishihara, 1976. 77. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

25 Később az 1990-es évektől több ciklusban Tokió kormányzója lett, napjainkban a Japán Restaurációs Párt egyik vezetője.

26 A Japánnal azonos évben megjelent angol nyelvű változat: Ishihara, 1991.

27 Uo. 75.

28 A II. világháború éveitől számítva, a sor elején említhető Ruth Benedict (Benedict, 1946). Kifejezetten a külpolitikára alkalmazva, jellegzetes megfogalmazását adta az 1970-es években Sato Seizaburo (Sato, 1977. 367–390.); egyik legutóbbi, a civilizációközi elemzésre alkalmazott példája: Arnason, 1998.

29 Wolferen, 1991. 26–35. Idézi: McCormack, 1996. 156., 181.

miközben a nemzetközi környezet, sajátos azonosságformáló hatásaival, korszakosan átrendeződött.³⁰

Ha valaki ma Japánban „önazonosságot” keres – a médiában, a szakkutatásban, a mindennapi élet emelkedő anómia- és devianciaszintjében, vagy a nem is olyan régen még japán sajátosságnak tekintett „középosztály-társadalom” összeomlásában³¹ –, lépten-nyomon a korábbiaknál is mélyebb azonosságválság jeleivel³² találkozhat. A valamikor egyértelműnek tételezett azonosság helyébe tömeges elbizonytalanodás, sokak számára a gazdasági visszaeséssel súlyosbított kilátástalanság lépett.³³ Az 1990-es évek első felének egyik nevezetes dokumentumaként Óe Kenzaburó 1992. évi Nobel-előadása idézhető, amely már címében is feltűnő ellentétben állt Kavabata Jaszunari 24 évvel korábbi Nobel-előadásával. Az utóbbi címe még így szólt: „Japán, a gyönyörűséges, és én.” Az Óe-előadás címe: „Japán, a bizonytalan identitású, és én.”³⁴ 1992-ben pedig még nem nevezték az azóta eltelt húsz évet „elveszett évtizedeknek”.

Az értelmezési kérdések körvonalazásához még egy, a világhálón megjelent dokumentumot idéznék Janagita Kunio unokájától. Janagita (1875–1962) a „japán néprajz” megalkotója volt, aki tudatosan arra törekedett, hogy a sajátos japán hagyományt magából ebből a hagyományból kifejtett kategóriákban dolgozza fel (ahelyett hogy a nemzetközi etnológia elméleti kereteit és terminológiáját venné át). Unokája így ír róla és hozzá fűződő viszonyáról: „Janagita Kunio a japán azonosságot kereste, az ő 73 évvel később született unokája, Janagita Josiaki a japán azonosság válságát kutatja.” Fejtegetéseit így fejezi be: „Még vagy három nemzedékbe beletelhet, hogy mi, japánok észrevegyük, mire is van igazán szükségünk. Nagy hibám volt, hogy egy posztmodern ethoszt kerestem ott, ahol még a modernitást sem értük el.”³⁵ Az utóbbiban sok kritikus japán elemző, akik a nemzetet is a modernitás jelenségének tartják, a Janagita unokával ért egyet. Három nemzedék múlva azonban – a japán Közegészségügyi Minisztérium Népeségtudományi Kutatóintézetének előrejelzése szerint – a ma közel 130 milliós japán népesség akár 80 millióra is csökkenhet; igaz, ez a pesszimistább forgatókönyv, de addig a japán népesség a „legoptimistább” prognózisok szerint is több tízmilliós – egyes számítások szerint 2010 és 2050 között évi átlagban 800 ezer

30 Hatásaikban összefonódnak ezzel a mozzanattal olyan sajátosságok, mint amelyet Umeszao Tadao „a kívülről jövő üzenetek iránti hiperérzékenységnek” nevezett. Umesao, 1976. 27.

31 Az utóbbiról szóló társadalmi és szakmai vitának jellegzetes dokumentumai a *Chuo Koron* vagy a *Bungei Shunju*, vezető értelmiségi folyóiratok, 2000. májusi tematikus számai.

32 Sok megfigyelő szerint ezek közé tartozik a „szökülő Japán” is, ahol a „magas orra”, „kevesbé vágott szemre” vágyók plasztikai műtétei után tömegessé vált a természetből fekete haj színre festése, többnyire szőkítése, a vágyakozás „valami más” után.

33 Nem indokolt persze az 1990-es évek óta elhúzódó „japán gazdasági válságot” éppen Európában túlrাজolni: Japán négy-öt évente egy „franciaországnival” növelte nemzeti össztermékét, ma is a világ egyik legnagyobb hitelezője, miközben munkanélküliségi mutatói az Európai Unió átlagának fele alatt vannak.

34 Angol kiadása: Óe, 1995. 9–38.

35 A „Janagita Kunio (Yanagita Kunio) Utódainak Társasága” honlapja, 2000.

főnyire tehető – fogyaszt elé néz, a népességi „világranglista” 8. helyéről a 18–20. helyre szorulhat vissza.³⁶

Egy japán világhálós vitacsoport egyik résztvevője ennél is tovább megy: „Ti itt japán »azonosságválságról« beszéltek. Szerintem azzal kellene kezdeni, hogy a japánoknak egyáltalán nincs is azonosságuk. Az azonosság valami olyasmi, amit akkor kezdhet el az ember meghatározni, miután felismeri, hogy létezik valami tőle különböző is. (...) itt, Japánban mindenki egyforma, hogyan állapíthatnánk meg hát az azonosságunkat? Az emberek fokozatosan tudatára ébrednek ennek és talán ez az, ami manapság zavarni kezdi őket. Azt kérdezik: »Van-e igazán azonosságunk?« Nem arról van szó, hogy kételkednének abban, amijük már megvan, hanem aziránt aggódnak, hogy semmijük sincs, amivel igazán kezdhethének valamit.”³⁷ Mondta ezt abban a Japánban, amely akkor még a világ második legnagyobb gazdaságát mondhatta magáénak (2010 óta Amerika és Kína után a „harmadik helyen” áll).³⁸

Lehetséges, hogy az „azonosságválság” éppen az „azonosság nélküli élet” meghaladásának kísérőjelensége, és ez már lényeges előrehaladás egy olyan állapothoz képest, ahol idevágó kérdések még szóba sem jönnek? Lehet, hogy igazolt Japán 21. századi céljairól a miniszterelnök számára készült jelentés optimizmusa, amelyet 2000 januárjára ezzel a címmel tettek közzé: „A belső határ: az egyén önállósága és jobb kormányzás az új évezredben”?

Mielőtt túl hamar értékelnénk az idézett véleményeket, ezen a ponton legalább egy további vonatkozásukra indokolt utalni. Az interneten működő vitakör fiatal tagja „azonosság” alatt valójában egy egészen más azonosságtípust hiányol, mint aminek az elvesztését a korábbi japán önvizsgálat szavá tette. Ebben az önvizsgálatban „a japán azonosság üressége” a felszíni negatívon túl egy mélyebb, többnyire hallhatólagos, de filozófiai kifejtést sem nélkülöző és valahol pozitívnak tételezett értékeléssel járt együtt, amelyben a „japán azonosságot” sokszor éppen egyfajta „üressége” „azonosította”.³⁹ Erre az értelmezésre rávilágíthatnak Nisitani Keidzsi, a 20. századi kiotói filozófia egyik képviselőjének szavai: „Ha jelenvaló létezésünk az üresség tartományában visszatér saját őseredeti alapjához, hogy olyanná legyen, amilyen valódi mibenlétében reálisan lehet, akkor létünk olyanná válik, ami eredetileg és lényegileg ilyen módon adós.”⁴⁰

Az „üresség japán azonosságának” szempontjából egy hiányolt, más típusú azonosság helyén „tátongó űr” ezek figyelembevételével nem feltétlen negatív; ellenkezőleg: a szóban forgó „ürességhez” képest valami más „azonosságot” kereső törekvések valóban egyfajta azonosságválság tünetei, de az adott törekvések által

36 Az adott konstellációban külön azonosságformáló tényező, hogy közben több térségbeli ország várhatóan gyors ütemben növekszik. Japánban készített, illetve elfogadott előrejelzések szerint 2050-re Indonézia 318, a Fülöp-szigetek 131, Vietnam 130 milliós népességet számlál majd, Kínáról nem is szólva, és egy egyesült Korea népessége is meghaladhatja a 80 milliót.

37 A japán emberek azonosságválsága, Kosikava Josiaki internetes vitaköre, 2000. <http://www.isc.meiji.ac.jp/~nomad/erickson/murakami/Part-5.htm> (A letöltés ideje: 2000. június 20.)

38 Az OECD 1997. évi statisztikája szerint a mutató az Egyesült Államok esetében 29 318, Japán esetében 33 715 dollárt ért el.

39 A hosszan idézhető sorból lásd: Kopf, 1999.

40 Nishitani, 1986. 389–390. Idézi Kunszt, 1994. 233.

képviseltől egészen eltérő értelemben. Az itt csak jelzett másik perspektívában napjaink japán azonosságválsága éppen abban áll, hogy az iméntiekből kirajzolódnó megkülönböztetéseknek az idézett fiatal nyilatkozók és nemzedékük a jelek szerint – már vagy még? – nem tulajdonítanak (eléggé) értéket, sőt a jelek szerint nincsenek is azok tudatában (vagy nem kérnek belőle). Az „üresség azonosságának” álláspontját képviselők szemében az azonosság helyén kifogásolt „űr” legfeljebb abban az értelemben az azonosságválság jele, hogy a kifogásolók nem tudnak vagy akarnak értéket látni az általuk hiányolt „azonosság” helyén talált „űrben”.

Változó identitások és külpolitikák Kelet-Ázsiában

Japán

A főbb japán külkapcsolati szereplők kollektív azonossága és politikái közötti összefüggések elemzésének egyik jellegzetes példája az, amelyet Besso Koro nyújt „Azonosságok és biztonság Kelet-Ázsiában” című monográfiájában.⁴¹ Besso írásának reprezentativitásához több szempontból sem férhet kétség. A japán külügyminisztérium diplomatája az OECD japán delegációjának minisztereként szolgált, tanulmányát 1997–1998-ban a londoni International Institute of Strategic Studies vendégkutatójaként írta, 2012 ősze óta Japán szülői nagykövete. Munkája reprezentatív nemcsak az „azonosság és külpolitika” kérdéskör nemzetközi újrafelfedezése, hanem a japán eset elemzése szempontjából is (a kettő egymástól sem teljesen független).⁴² Amennyiben külpolitika és önazonosság összefüggéseinek vizsgálata a cél, keresve is alig találhatnánk alkalmasabb forrást a Japánra vonatkozó modell főbb elemeinek áttekintéséhez.

Bár az, amit a korábbiak a japán azonosságproblematikából felidéztek, tudatosan került a japán külpolitikával való közvetlenebb kapcsolatok taglalását, vázolt egy olyan hátteret, amelynek ismeretében nem lehet meglepő, hogy Besso tárgyalásának középpontjában a mai japán önazonosság – mind az auto-, mind a tágabb térségre jellemző hetero-sztereotípiák – ambivalenciája áll. Erre utal már a Japánról szóló fejezet címe is: „Japán: a vonakodó vezető?” Japánnak a „vezető szereptől” való „vonakodása” úgyszólván szétbogarozhatatlanul összefügg a régió más államainak fenntartásaival, s mindez a Besso és mások által kiemelt, a külpolitikai szerepazonosságok feltárása szempontjából súlypontinak tekinthető dilemmákkal. Eltekintve attól a korántsem mellékes vonatkozástól, hogy az ambivalencia a japán identitás központi magvára – számos elemző szerint egyfajta „középpont-nélkülisé-

⁴¹ Bessho, 1999.

⁴² Elég lehet itt Peter J. Katzenstein munkásságára utalni, ami nagy szerepet játszott abban, hogy az „azonosság és külpolitika” kérdéskör a nemzetközi kapcsolatok mai kutatásában az ismert mértékben előtérbe került. Katzenstein éppen a japán eset kutatása nyomán jutott arra a meggyőződésre, hogy a nemzetközi kapcsolatok bevettnek számító más megközelítéseit ki kell egészíteni az identitáskérdések módszeresebb figyelembevételével (Katzenstein, 1996). Katzenstein paradigmaújító megközelítéséről: Okimoto, 1998.

gére”⁴³ – utal, a „Japán dilemmája” című alfejezet az önazonosság szempontjából a következő fő válaszvonalakat emeli ki:

1. Az ambivalencia egyik – s természetesen nemcsak Besso által – előtérbe állított megnyilvánulása Japánnak egyrészt Ázsiához, másrészt a Nyugathoz fűződő kapcsolataira vonatkozik: Japánnak, úgymond, „két, egymással ellentétes, egy ázsiai és egy nyugati azonossága van”.⁴⁴ A viszonyulás ázsiai oldalára nézve a szerző Vakamija Josibumit idézi: *„Japán Ázsia iránti politikai beállítódását egyidejűleg olyan érzések keveréke jellemzi, mint a felsőbbrendűség és lekötelezettség, a rokonság és az elidegenedés.”*⁴⁵ A szerző nem teszi hozzá, de többé-kevésbé ugyanez mondható el a Nyugat, különösen az Amerika iránti japán beállítódásokról is, csak más viszonyítási pontokkal. A militarizmussal összefonódott és háborúba torkolló japán „ázsianizmus” a múlté, de – a térségi népek és államok önazonosságába is beépült – örökségével Japán mindmáig küszködik, akkor is, amikor egyfajta hídszerepet próbál betölteni Ázsia és a Nyugat között. A háború után a feladat a nemzetközi közösségbe való visszatérés volt, Japán a nyugati ipari demokráciákkal azonosította magát, és egy olyan alkotmánnyal vált az Egyesült Államok vezette szövetségi rendszer tagjává, amely a pacifizmus világviszonylatban egyedülálló kifejeződésének tekinthető.

2. Egy másik ambivalencia Besso formulájában a pacifizmus és a nagyobb nemzetközi szerepvállalás dilemmájára vonatkozik. A II. világháború óta az alkotmányban is szentesített pacifizmus általában tömeges támogatást élvez,⁴⁶ de az, hogy – főleg a hidegháború utáni világban – mit jelentsen ez a gyakorlatban, és miként tartható fenn anélkül, hogy ne váljon az ország nem kevésbé széles körben elvárt nagyobb nemzetközi politikai és biztonsági szerepvállalásának sokak által anakronisztikusnak tartott korlátjává, viták tárgya. Ez a kérdés természetesen összekapcsolódik az elsőnek említettel is: meddig mehet el Japán az amerikai, tágabban a nyugati szövetség iránti elkötelezettségében anélkül, hogy – katonailag is egyre erősebb – szomszédjait (elsősorban Kínát) ne idegenítse el magától.

3. Sokban analóg problémákat vet fel a liberális demokrácia és az egyetemes emberi jogok értékeinek japán képviselője a régióban: *„...a demokráciát és az emberi jogokat senki nem vitatja a háború utáni Japánban, de külföldön való terjesztésükhöz általában hiányzik az amerikaiak vagy az európaiak miszsiós lelkesedése. Amíg Dél-Korea demokratizálódása meg nem kezdődött*

43 Az álláspont végigvonul a modern japán eszmétörténeten, egyik legnevesebb képviselője Marujama Maszao, aki sokban hasonló értelemben a japán politika „struktúranélküliségéről” beszélt. Maruyama, 1963.

44 Bessho, 1999. 3.

45 Uo.

46 Lásd például Kisala, 1999.

az 1980-as évek vége felé, Japánnak egyetlen közelebbi szomszédja sem volt, amelyik ugyanezeket a kulcsértékeket vallotta volna. Ilyen körülmények között az emberi jogok szorgalmazása a Kelet-Ázsiától való további elidegenedést is kockáztatta volna.”⁴⁷ Sőt, és itt újra a múlt hatásai jelentkeznek, „az egymást váltó [japán] kormányok óvakodtak is ettől [az emberi jogok szorgalmazásától], a képmutatásnak az ország [múltbeli] gyarmatosító viselkedéséből fakadó vádját kerülendő”.⁴⁸ Felidézhető az, ahogyan az 1989. évi Tienanmen téri események fölött Japán viszonylag gyorsan napirendre tért – a reformok támogatásának szükségességével érvelve hamar felújította a segélyek és kölcsönök folyósítását és általában a gazdasági együttműködést Kínával.⁴⁹

„Érettebbé váló azonosság?”, kérdezi nem minden kétkedés nélkül maga Besso, elemzésének Japánról szóló része végén. A hidegháború lezárultával a régi bizonytalanságokhoz újak járultak: a Szovjetunió szétesésével az amerikai-japán szövetség sokak szemében létalapját veszítette; Ázsia – és főleg Kelet-Ázsia – gazdaságilag gyors ütemben növekedett, miközben az erős jen nagy tömegű tőkének és termelőkapacitásnak a tágabb régióba való kihelyezésére készítette Japánt, s ez térségi beágyazottságát tovább erősítette; sokan kezdtek el így érvelni: ideje otthagyni Amerikát és belépni Ázsiába.⁵⁰ A térség megosztott országainak egységesülése előrehaladt, de számos korábbi feszültség és (például területi) vita nem oldódott meg, sőt esetenként tovább éleződött. Az események újabb színváltásra készítettek Japánt, a saját múltját illetően is, de az ország erőfeszítései „sem szomszédjait nem győzték meg igazán, sem a saját identitás-dilemmáit nem oldották meg”.⁵¹ (Erre mi sem volt jellemzőbb, mint az, ahogyan a II. világháború befejezésének 50. évfordulójáról a hivatalos Japán megemlékezett: az évforduló fő eseményének szánt rendezvényre egyetlen meghívott kelet-ázsiai ország nem ment el, több állam már a meghívást is kifejezetten sértőnek tartotta.)

Az 1990-es években a japán külpolitika tett ugyan lépéseket a fentiek szempontjából fontos kérdésekben vallott álláspontjának tisztázása érdekében, de nem minden vonakodás és paradoxon nélkül. Az 1990-es évek második felében például az új Japán–amerikai Védelmi Irányelvek lehetővé tették, sőt elvárták az Önvédel-

47 Bessho, 1999. 17.

48 Uo.

49 Emlékezetes a Tienanmen téri események után tett japán miniszterelnöki nyilatkozat: „Eszünk ágában sincs semmiféle büntető intézkedést hozni [Kínával szemben].” 1988-ban Tokió az 1990–1995 közötti időszakra, öt éven át évi egymilliárd dollár segély (ODA) folyósítására tett ígéretet Pekingnek, s a folyósítást, egy jelképesen rövid felfüggesztési idő után, még 1990-ben teljes egészében visszaállította.

50 Ez éppen az ellenkezője vezető japán értelmiségiek 120 évvel ezelőtt kiadott jelszavának: „Fordíts hátat Ázsiának, csatlakozz a Nyugathoz!” Minden ellenkező hivatalos állásfoglalás ellenére, a média és a közvélemény a tokiói külügyminisztérium 1993. évi átszervezését (a Külpolitikai Iroda létrehozását) is úgy értékelte, hogy az az Észak-amerikai Iroda viszonylagos jelentőségcsökkenésének jele. Bessho, 1999. 19–20.

51 Bessho, 1999. 19. Részletesebben: McCormack, 1996. 225–284. (Remembering and Forgetting: The War, 1945–95 című fejezet.)

mi Erők katonáinak humanitárius akciókban való részvételét, de a hasonló lépések sem oldották meg – a környező országok reagálását tekintve, sokban inkább bonyolították – a „civil nagyhatalom” kontra „normális nagyhatalom” dilemmáját. A kérdésnek a hidegháború után ilyen formában való politikai felvetése egy darabig főleg Ozawa Icsiró nevéhez kötődött,⁵² de 2000-ben már a japán parlament küldött ki bizottságot az alkotmány olyan felülvizsgálatának megfontolására, amelynek motívumai között a „civil” vagy „normális” nagyhatalom dilemmája alkotmányjogi feloldásának igénye is ott munkált.

A japán külpolitika azonosulásp problémáinak leltára természetesen hosszabb is, történelmileg jóval tagoltabb is, mint ahogyan Besso Koro írásának első olvasatában megjelenhet. Az egyik súlyponti kérdéskör az „Ázsia-Nyugat” ketősséggel jelezhető. A mélységi tagoltság illusztrálása céljával felidézhető például, hogyan vált ki Japán a 19. század 60-as, 70-es éveitől az évezredekben át Kína által uralt – a 19. század második felére az elmaradottság és a kiszolgáltatottság szinonimájává váló – „ázsiai világrendből”, és hogyan fordult szembe azzal; hogyan erősödött fel az országban nem sokkal ezután, egy ciklikus logika elemeit sem nélkülözve, a Nyugat és a nyugatiasítás heves tagadása, egészen addig a pontig, ahol, egy sor újabb fejleménnyel kölcsönhatásban, Japán mint „Ázsia [nyugati gyarmatosítás alóli] felszabadítója” kezdett megjelenni; hogyan végezte nem sokkal ezután a csendes-óceáni háborút mint Ázsia nyugati szövetség által legyőzött elnyomója, hogy az 1940-es évek végétől ellenségből a Nyugat szövetségesevé, majd az utóbbihoz való elkötelezettségével párhuzamosan annak versenytársává váljon,⁵³ miközben újabb és újabb kísérleteket tett arra, hogy magát Ázsiától is, a Nyugattól is megkülönböztesse.⁵⁴ Mindezzel messzemenően kihatott a térségbeli más államok, kultúrák azonoságképződési folyamataira, így sokban a „Kelet/Nyugat”, „Ázsia/Nyugat” megkülönböztetések erővonalai mentén alakuló vonzási-taszítási viszonyokra is.⁵⁵

Annyiban bizonyára igazat adhatunk Bessónak, hogy egyfelől Japán azonosságpólusainak alakulása, másfelől ezek térségi kontextusa, a régió más szereplőinek fejlődési pályái kölcsönösen és alaposan összefüggnek egymással, s ezek a kapcsolódások szükségszerűen közrejátszanak egy érett és korszerű japán nemzeti azonosság vajúadásában. Az utóbbi megszületéséről azonban aligha állítható, hogy kizárólag külső akadályai vagy garanciái lehetnek. A külső folyamatokkal kölcsönhatásban esedékes, döntően mégis belső munka fő feladatát Funabasi Jóicsi, a legbefolyásosabb japán napilap vezető diplomáciai tudósítója a Japán jövőjéről formálódó két vízió és a hozzájuk kötődő külpolitikai alternatívák közötti választásban

52 Ozawa, 1994. 93–100. Részletesen elemzi a „béke-állam” dilemmáit McCormack, 1996. 185–221. (The Peace State: Dilemmas of Power című fejezet.)

53 Ismét számos idevágó adalékkal szolgálhat McCormack hivatkozott kötetének The Regional State: Asia and the Dilemmas of National Identity című fejezete (McCormack, 1996. 153–184.). A japán „ázsianizmus” hosszú távú dinamikájának és történelmi tényezőinek elemzéshez szempontokat nyújt: Korhonen, 1996. 123–141.

54 Vö. Harrison, 1995. 219–221.

55 Vö. Preston, 1998. 235–248.

látja. „Az igazság pillanata Japán számára” címmel Amerikában megjelent tanulmányának üzenete szerint a japán jövő egyfelől egy nyitottabb, többnyelvű, többetnikumú, másfelől egy homogén, egynyelvű, egyetnikumú Japán közötti választáson fordul meg.⁵⁶ Egyben az azonosság ideologikus manipulálásának kockázataira is utal: *„A bevándorlásellenes érzéseket gyakran a nemzeti azonosság féltésével palástolják, annak ellenére, hogy a bevándorlási szint Japánban sokkal alacsonyabb, mint számos európai országban, az Egyesült Államokról nem is szólva.”*⁵⁷

A japán azonosságkérdések tárgyalása eddig is elkerülhetetlenül összefonódott a régió és az adott metszetben háromszögelési pontoknak tekinthető Kína és Korea azonosságdilemmaival (szélesebb horizonton az Egyesült Államokhoz és más globális tényezőkhöz fűződő kapcsolataival). A felszíni struktúrák látványos eltérései mögött nyilvánvaló mélyszerkezeti közös nevezőket tekintve az összefonódás nem kis részben szükségszerű. Így a japán azonosságról szólva már az eddigiek hátterében kivehető kontúrokkal tűnnek fel azok a kínai, koreai azonosságok is, amelyek szintén nem értelmezhetők egy tágabb, regionális azonosságkomplexum japán összetevőjének figyelembevétele nélkül. Ez lehetővé teheti a kínai és koreai esetek valamelyest rövidebb tárgyalását.

Kínai Népköztársaság

A kínai eset metaszerkezetében, regionális és globális feltételezettségében sokban párhuzamos, illetve összefonódik a japánnal, ugyanakkor tematizációjában és elemzési feltételeiben messzemenően különbözik is attól. A tematizáció szintjén úgyszólván nyoma sincs számos, Japán esetében jellemző mozzanatnak. Nemcsak a Kínai Népköztársaság (KNK), általában a kínai civilizáció perspektívájában sem kérdés például, hogy Kína a Nyugathoz vagy Ázsiához tartozik-e (hacsak nem abban az értelemben, hogy inkább Ázsia tartozik Kínához). Nem kérdés a „civil-pacifista, illetve normális (nagy)hatalommá” válás dilemmája sem. Az emberi jogokra, a demokráciára, általában a „nyugati/ázsiai értékekre” vonatkozó japán dilemmák pedig történetileg adott tematikájukban olyan mértékben elütnek az e kérdések iránti kínai népköztársasági beállítódásoktól, hogy erre itt nem szükséges külön kitérni.

Az „identitáskérdés” tanulmányozásának számos feltételében, már forrásválasztékában is messzemenő eltérések figyelhetők meg. Nemcsak arról van szó, hogy a kínai szakirodalomban az egyébként idesorolható kérdéseket általában nem az identitás címszava alatt dolgozzák fel, vagy hogy az ideológiai ortodoxia szempontjából minden ilyen kísérlet eleve mint „zavaros pszichologizálás”, „hamis szubjektívizmus” bélyegezhető meg, hanem arról is, amit általában a nemzetközi kapcsolatok bármilyen – a „marxista tudományossággal” szembeállított – elméleti feldolgozásáról egy kínai tanulmány így fogalmaz meg: *„Abban, ahogyan Kína*

56 A japán bevándorlási politika el nem döntött kérdéseiről például: Hanada–Quiminal, 2000. 37–63. A külföldiek kriminalizációjáról lásd: Seizelet, 2000. 65–95.

57 Funabashi, 2000–2001. 81.

a nemzetközi kapcsolatokban részt vesz, egyáltalán nincs semmi elmélet, kizárólag csak gyakorlat.”⁵⁸

Ez nem jelenti azt, hogy ne lenne a kínai (ön)azonosság és külpolitika elemzésének mára meglehetősen kiterjedt nemzetközi, sokszor kínai (származású) szerzők által írott szakirodalma, s ez a szakirodalom ne támaszkodna bőséggel kínai forrásokra.⁵⁹ Az identitásfogalom azonban általában megmarad az elsődleges forrásokat rendező, többnyire kívülről alkalmazott elemzési eszköznek, miközben a felhasznált forrásanyag eredeti megfogalmazásai jellemző módon más kategóriákban íródnak. Ha a kitűzött problematikához az „identitás” fogalmával közelítünk, az alábbiakban inkább egyfajta rekonstruktív eljáráshoz kell folyamodnunk.

Már az is a fogalom alkalmazásának eredményei közé tartozhat, ha ezáltal kimutatható, hogyan, milyen értelemben idegen az önonazonosság adott kínai típusától a mai nemzetközi (nagyrészt nyugati) társadalomtudomány identitás-diskurzus. A távolság a Kínai Népköztársaság esetében minden jel szerint nagyobb, mint például a japán, vagy akár a tajvani esetben. De nyilván másról is szó van. A rekonstruktív elemzés egyik kezdeti lépése az azonosság alanyára vonatkozó kérdés feltevése: a kulturálisan reprezentatív gyakorlatban egyáltalán kinek vagy kiknek az identitásáról lehet szó egyáltalán?

Ehhez érdemes megvizsgálni azokat az eredeti forrásokat, amelyek, ha más kifejezéseket alkalmaznak is, idevonatkoztathatók. E források egyik csoportja az, amely különféle jelenségek, folyamatok, intézmények „kínai jellegzetességeivel” foglalkozik. Gerald Chan jó párat felsorol ezekből, íme néhány: szocializmus kínai sajátosságokkal, szocialista politikai rendszer kínai sajátosságokkal, szocialista piacgazdaság kínai sajátosságokkal, szocialista kultúra kínai sajátosságokkal, modernizáció kínai sajátosságokkal, a nemzetközi viszonyok tanulmányozása kínai sajátosságokkal, békeutatás kínai sajátosságokkal,⁶⁰ „kiber-tér kínai sajátosságokkal”.⁶¹

Ha az azonosság fogalmát nem is használják, nem lehet vitás, hogy mindezek a kifejezések azonosságkérdésekkel is összefüggnek. De ki vagy mi lehet itt a „kínai sajátosságok” elsődlegesnek tartott alanya, hordozója? Egyes vélemények szerint a „kínai nemzet”. Emellett látszik tanúskodni számos hivatalos dokumentum is. Például Jiang Zeminnek (Csiang Cö-min) Hongkong, illetve Makaó visszatértekor mondott elnöki beszédei, legalábbis az angol fordításban, rendszeresen „kínai nemzetről” és „nemzeti újraegyesítésről” szólnak. James Townsend a kínai nacionalizmusról szóló írásában azt állítja, hogy a mai Kínában legalább „négy nemzet” létezik: 1. amely a Kínai Népköztársaság állampolgárára kiterjed; 2. a Kínai Népköztársaság han lakossága; 3. a Kínai Népköztársaság (Hongkonggal, Makaóval) és Tajvan; valamint 4. a tengerentúli kínaiak, egyfajta kettős identitással.⁶² A nemzet-

58 Idézi, sőt tanulmánya mottójává tette: Chan, 1998. 1.

59 Idézhető itt például Chan, 1998.; Bessho, 1999.; Radtke, 2003. 183–211.; Rozman, 1999. 383–402.; Dittmer–Kim, 1993.

60 Chan, 1998. 3–4.

61 Hartford, 2000. 255–262.

62 Townsend, 1996. 28. Idézi Munson, 1999.

kategória esélye azonban az adott rekonstruktív szerepre nem csak emiatt kérdéses. Kérdőjeleket rajzol ki az is, amire a Columbia Egyetemen a mai kínai külpolitikáról indított kurzus tanári kézikönyve így utal: „*Kínának mint egyetemes igényű civilizációnak és világ szintű kulturális központnak a hagyományos önképe nagyon megnehezítette önazonosságának kikovácsolását egy nemzetállamokból álló világban.*”⁶³ Kína nemzetközi rendbe való beilleszkedésének egyik problémája ebből a szempontból éppen az, hogy Kína hagyományos azonossága nem „nemzeti”.

Az adott összefüggésben szóba jöhet az „ország”, a „haza” és még egy sor más lehetőség, amelyek támogatásához számos angol nyelvű kínai dokumentum szövegezése felhozható. A pontosabb értelmezéshez azonban alighanem Chan gondolatmenete vihet közelebb, aki Liang Shoude-t, a nemzetközi tanulmányok pekingi professzorát idézi: a nemzetközi kapcsolatok „kínai sajátosságú” tanulmányozása „a nemzetközi politika változása és fejlődése objektív törvényszerűségeinek kínai szempontból való tanulmányozását” jelenti; a kínai szakértőknek „a világgal kínai alapról kell szembenézni”. Ez hat olyan alapelvet követő „független szembenézés”, amelyek között „a legfontosabb” „Kína állami szuverenitása érdekeinek” előmozdítására vonatkozik, mint itt Chan az eredeti kínai kifejezésekre hivatkozik.⁶⁴ A „nemzeti érdek” még pejoratív értelmű is lehet az ideológiailag képzett kínai fül számára, miután „a nyugati hatalmak nemzeti érdekeikre hivatkozva hatoltak be” Kínába (és ezzel egyidejűleg a „burzsoá nemzetre” és „imperialista nacionalizmusra” utaló konnotációk miatt).

Még valami, ami minden látszólagos közhelyszerűsége ellenére nem lényegtelen mozzanatokra hívhatja fel a figyelmet: „*Amikor a kínai hatóságok kínai sajátosságokra utalnak, ezek alatt kollektív kínai jellemzőket értenek, vagyis sokkal inkább Kína egészének, mintsem egyéneknek a jellemzőit. Az állam felsőbbbbségét egyértelműen előbbre helyezik.*”⁶⁵ Aligha tekinthető véletlennek, hogy a Pekingi Egyetem Nemzetközi Politika tanszékének disszertációi „szinte mind az államközi erőpolitika kérdéseivel foglalkoznak”.⁶⁶ Gilbert Rozman szerint „helytálló a nemzeti érdekek kínai koncepcióját államközpontúnak minősíteni, és a világot szinte kizárólag egy könyörtelen államközi verseny arénájának tekinteni”.⁶⁷ Miként „a kínaiak számára a szuverenitás alapvetően az államok joga”,⁶⁸ a „kínai sajátosságoknak” – egy rekonstruált értelemben a külpolitika-formáló (mai Kínai Népköztársaság) kínai identitásnak – az alanya is elsősorban a kínai állam (egyek szerint a kínai „civilizáció-állam”).⁶⁹ Fókuszában pedig ennek az államnak az „átfogó ereje” áll.

Az „átfogó erő/hatalom” fogalmának kidolgozása a kínai gondolkodásban az 1980-as években, a nyitási és modernizációs politika Teng Hsziao-ping által törént meghirdetése után indult meg (bár hagyományos forrásai között megemlíthető

63 *Background Reading.*

64 Chan, 1998. 7–8 (Kiemelés: G. A.; a kínai eredeti átírata: zhongguo guojia zhuquan.)

65 Uo. 11.

66 Uo. 24.

67 Rozman, 1999. 385–386.

68 Uo. 8.

69 Bi, 2000. 126.

például az „ég alattinak” uralmi kizárólagosságra is utaló fogalma). Hivatalos megfogalmazás szerint ez az átfogó hatalom „egy ország gazdasági, katonai és politikai hatalmának összessége [totalitása] egy adott időszakban. Jelzi az ország átfogó fejlettségi szintjét és a nemzetközi rendszerben elfoglalt pozícióját”.⁷⁰ Az „állami erő” (vagy „államhatalom”, bár ennek a magyarban közvetlenebb politikai zöngéje is van) először is „átfogó”, továbbá „nyitott, dinamikus és sokrétű”. Ahhoz, hogy növekedhessen, „különböző alkotóelemei fejlődésében egyensúlyt és koordinációt kell biztosítani” – idéz Chan egy 1989. évi meghatározást. Majd hozzáteszi: „azt azonban, hogy közelebből miben is áll ez az egyensúly, a mai kínai szakirodalom nem fejt ki.”⁷¹ Szerzőnkől, aki eredetiben ismeri a vonatkozó kínai szakirodalmat, elfogadhatjuk, hogy ez így van, egyben azonban sajnálhatjuk a kifejtés elmaradását. Nem minden alap nélkül feltételezhető, hogy az, amire az éppen hivatkozott meghatározás „egyensúlyként és koordinációként” utal, a kérdéskör egészének nem mellékes mozzanataira világíthatna rá.

Az elméletinek hangzó „egyensúly és koordináció” ugyanis egy lényeges értelmezésben azokra a nagyon is gyakorlati dilemmákra, választási/egyensúlyozási helyzetekre vonatkoztatható, amelyek feloldási kísérletein keresztül az „állami erő” mindenkori „átfogó maximalizálása” és „hosszú távú építése” a Kínai Népköztársaság utóbbi harminc évében előrehaladt. Melyek azok a főbb identitás-dilemmák, amelyekkel a Kínai Népköztársaság külpolitikájának az „átfogó állami erő” növelése érdekében mint „kiegyensúlyozandó” szempontokkal kell számolnia? Mint a többi esetben, ezek pólusai itt sem választhatók el egymástól; sokkal inkább tekinthetők egy szélesebb közös problematika különböző vetületeiként, mintsem egymástól független alternatívapároknak. Az alábbiakban ezek közül néhány olyant veszünk sorra, amelyek a Kínai Népköztársaság külpolitikai megnyilatkozásaiból közvetlenül dokumentálhatók:

1. *„Függetlenség – szuverenitás – önállóság” versus „kölcsonös függőség – integráció – részvétel”.* Az egyik alapvető ellentmondás – bizonyos értelemben nem is annyira „dilemma”, mint inkább szakadék – egyfelől Kína történelmének és a Kínai Népköztársaság (jelenlegi és elővételezett) világpolitikai pozíciójának, másfelől átlagos mai fejlettségi, pontosabban fejletlenségi szintjének egyes dimenziói között feszül. Kína – attól nem elvonatkoztatható módon, ahogyan azt évezredes hagyományában kizárólagossági igénnyel értelmezte, s ahogyan ez a 19. század második és a 20. század első felében számára megaláztatásokkal terhesen sérült – nagy hangsúlyt helyez függetlenségére, rendkívül érzékeny a „szuverenitásával” szembeni vagy annak tartott, bármilyen lépésre.⁷²

70 Az idézett meghatározás: „A Kínai Kommunista Párt Központi Bizottságának a 9. nemzeti gazdasági és társadalmi fejlesztési ötéves tervre és a 2010-ig szóló hosszú távú célkitűzésekre vonatkozó javaslati”-hoz kiadott „terminológiai magyarázatokból” származik. Hivatkozik rá Chan, 1998. 9.

71 Uo. 9.

72 Lásd például: Gill-Reilly, 2000. 41–59.

A függetlenség iránti igény jellegét több oldalról megvilágítja „a békés egymás mellett élés öt alapelve”, amelyeket az 1950-es évek óta közszerint hirdet a kínai külpolitika: a szuverenitás és területi integritás kölcsönös tiszteltetben tartásának, a kölcsönös agressziómentességnek, az egymás belügyeibe való be nem avatkozásnak, az egyenlőségnek és a kölcsönös előnyöknek, valamint a békés egymás mellett élésnek az elvei. Közvetlenebb adalék Guo Longlong újabb keletű meghatározása: *„A döntő elv az, hogy a nemzeti hatóságok, amelyek egy adott terület népe fölött uralkodnak, végső illetékességgel bírnak a nemzeti állam minden belső és külső ügyében. Csak és kizárólag ezek a hatóságok élvezik a vonatkozó jogokat és viselik a felelősséget, bármely más szereplő kizárásával. Az adott területen belül szabadon és függetlenül határozzák meg nemzeti rendszerüket, kormányformájukat, belső szervezetüket, külpolitikájukat, valamint a jogilag szankcionált erőszak-alkalmazás formáját.”*⁷³ (Kiemelés: G. A.)

A jelzett függetlenség-, illetve szuverenitáskövetelmények tartalmi jellegzetességeit például a washingtoni Kínai Nagykövetség honlapja „Kérdések és események” rovatának (szó szerint következő) címjegyzéke is illusztrálhatja: a tajvani kérdés, emberi jogi kérdések, a falun-gong kultusz törvényen kívül helyezése, Tibet, a vallásos hit Kínában, családtervezés Kínában, honvédelem és fegyverzet-ellenőrzés, bűnügyi reform Kínában, a szellemi tulajdonjogok Kínában, a környezetvédelem Kínában, a Diaoyu- [Japánnal vitatott, japánul: Szenkaku] szigetek kérdése, a kínai nők és gyermekek helyzete, Kína belépése a Világkereskedelmi Szervezetbe, a jugoszláviai kínai követség Egyesült Államok által vezetett bombázásának erőteljes elítélése, Makaó visszatérése a hazához, Hongkong visszatérése a hazához...⁷⁴

A függetlenség követelése gyakorlatilag az öntörvényűség iránti igényt fejezi ki és tartja fenn minden „belügynek” tartott kérdésben, az iménti idézet kiemelésének megfelelően elsődlegesen a kínai állami hatóságok számára. Ez összhangban van ugyan a hagyományos sino-centrikus világképpel, amely mindmáig több szálon folytonos az „egy Kína” elvvel, az „antihegemonizmus” – sokáig a Szovjetunióval, az Egyesült Államokkal vagy időnként Japánnal szemben hangoztatott – elvével, de önmagában kevés ahhoz, hogy az ország helyzetének „nagyhatalmi” és „elmaradott” oldalai közötti szakadékot a gyakorlatban áthidalja. A maoista politikának az elzárkózó függetlenség és önellátás jegyében tett erőltetett feloldási kísérletei tragikus veszteségekkel jártak, folytathatatlanságukat a Deng Xiaoping (Teng Hsziao-ping) által kezdeményezett felülvizsgálat világosan felismerte. Az ennek nyomán elindított reformpolitika egy átfogó hatalommaximalizálás sajátos logikájában a világ felé nyitva úgy adott/ad fel a belső fejlesztés

73 Guo, 1995. (Új elméletek az ENSZ-ről, kínaiul.) Idézi: Gill-Reilly, 2000. 42–43. Kiemelés: G. A.

74 <http://www.china-embassy.org/Press/Issues.htm> (A letöltés ideje: 2000. április 17., az idézett kérdések nagy része 2013 júniusában is szerepel a honlapon.)

érdekében elemeket a függetlenségigény korábbi egyoldalúságából, hogy ezáltal *kombinált* külső és belső hatalmi súlya egymást támogatva, összességében és hosszabb távon növekedhessen. „Mire való a béke független külpolitikája?” A válasz: „Kína reformja, nyitása és korszerűsítése kedvező nemzetközi feltételeinek” biztosítására.⁷⁵ Az „átfogó állami erő” tényezőit „egyensúlyba” hozó új politika elindította az országot a világ-, sőt sokak szerint a szuperhatalommá válás útján, de nem szüntetett meg, alkalmasint tovább élezhet nagyhatalmi relációkban jelentkező feszültségeket és ezekről el nem választható azonosságkonfliktusokat.

2. *„Antihegemonizmus”, illetve „a (más) nagyhatalmakkal, elsősorban az Egyesült Államokkal való együttműködés”.* Ez a dimenzió bizonyos mértékig az imént érintett függetlenség/kölcsönös függőség téma egyes nagyhatalmi viszonylatokban megjelenő, nem ritkán önálló tényezőként ható variációjának is tekinthető. A hegemonizmus-ellenességnek (és az ezzel sokszor összekapcsolt Nyugat-ellenességnek) az önállóságigénnyel való összefüggését jól illusztrálják a Kínai Tudományos Akadémia Nemzetközi Stratégiai Kutatócsoportja elnökének Jugoszlávia NATO-bombázása idején tett kijelentései: *„...a 90-es évek derekától fogva a Biztonsági Tanács [értsd: Kína és Oroszország] szembeszegült azzal, hogy az Egyesült Államok fegyveresen leckéztessen meg egyes államokat”.* Jugoszlávia bombázásának „precedense láttán a világ nem lehet nyugodt”. Továbbá: *„Baljós előjelei látszanak annak, hogy az Egyesült Államok az amerikai-európai és az amerikai-japán szövetség egyesített hegemoniáját akarja megvalósítani.”* Arra nézve, hogy miért annyira „baljós” mindez: *„...az Egyesült Államok veszélyes hivatkozási alapot teremtett ahhoz, hogy az »emberi jogok védelmének«, egy »humanitárius katasztrófa megelőzésének« ürügyén támogassa a nemzeti szeparatizmust, beavatkozzon egy szuverén ország belügyeibe és felbomlasszon egy önálló országot. (...) Egyes országok szeparatista erői ebből kétségkívül buzditást nyernek majd. (...) Ez felboríthatja számos ország egységét, nyugalmit és fejlődését...”*⁷⁶

Az „antihegemonizmus” logikáját megvilágítja Jiang Zemin (Csiang Cö-min) 1993. őszi nevezetes programbeszéde, amelyben arról szólt, hogy a Kínai Népköztársaság külpolitikájának két fő prioritása a béke és a fejlődés, ugyanis Kínának reformjához és modernizációjához kedvező nemzetközi környezetre van szüksége, és így a hegemonizmus és a hatalmi politika a béke és fejlődés fő akadályai.⁷⁷ Ezzel együtt a kínai önkép hangsúlyos eleme a múltbeli megaláztatás hangsúlyozása. A hivatalos megnyilatkozá-

75 Jiang, 1992. 13.

76 Az a hét legfőbb baljós előjel, amellyel a világ szemben találja magát. Vö.: http://www.eastinfo.hu/tavolk/m_99_06.htm.

77 Jiang, 1992. 18.

sok úgyszólván egyetlen alkalmat sem mulasztanak el a „megaláztatás száz évének” felidőzésére.⁷⁸

Az „antihegemonizmus” és ehhez kapcsolódóan a „többpólusú világrendszer” eszméje a Kínai Népköztársaság külpolitikájának sokszor hangoztatott alapelvévé vált, ami azonban nem változtat akár az Egyesült Államokkal, akár Japánnal való együttműködésre utaltságán. Mindkettőt tekintve egyszerre vannak jelen az egymást kiegészítő és az egymással ellentétes érdekeltségi mozzanatok, legalábbis abban a keretben, amelyben ezeket Kínában tipikusan észlelik és kezelik. Modernizációjához az ország egyértelműen igényt tartott például a Japánnal való együttműködésre (ennek a két állam között a kínai modernizációs program elindulásával egyidejűleg megkötött béke- és barátsági szerződés óta megvolt a folytonossága), ugyanakkor önmeghatározásának egyes történeti elemei nemcsak a Nyugattal, hanem a Japánnal való ellentétekre és kontrasztokra is épülnek, miközben újabb ilyenek is keletkezőben vannak.⁷⁹ A kép az utóbbi évtizedben valamelyest módosult (Kínai ráutaltsága csökkent, Japáné nőtt), de sokáig jellemző volt Samuel S. Kim megállapítása Kína Japán-képéről. Kim szerint ezt két, egymásnak ellentmondó nézet uralta: egyrészt a múlt árnyai, a történelmi ellenség jóvátehetetlen viselt dolgai, másrészt Japán mint modell és mint a kínai modernizációs erőfeszítések támogatója – gyakorta alkalomtól és helyzettől függően.⁸⁰

3. *„Nyitás – bevonás”, illetve „elzárkózás – kizárás – kiközösítés”. A maga általánosságában semmi kínai sajátosság nem lenne ebben. Az „átfogó erőmaximalizálásnak” alárendelt nyitás fentiekkel együtttható konkrét politikája és esetei azonban nem függetleníthetők az identitás egymásnak jellegzetes módon ellentmondó elemeitől. Az utóbbi évtizedek uralkodó iránya a nyitásé. Az idő, amikor Kína „alternatív nemzetközi intézmények” létrehozását mérlegelte vagy erre irányuló kísérletet tett, a legtöbb megfigyelő szemében végleg a múlté. A hivatalos megnyilatkozások szerint az ország számára a nemzetközi intézményekhez vagy átfogó világfolyamatokhoz, a globalizáció trendjeihez való csatlakozásának nincs alternatívája. „A globalizáció visszafordíthatatlan, egyetlen ország sem vonhatja ki magát hatásai alól”, de „Kínának arra kell törekedni, hogy a részvétel ne merüljön ki egyoldalú alkalmazkodásban – csatlakozásával formálnia, módosítania is kell ezeket a folyamatokat, intézményeket”.⁸¹*

78 Reprezentatív módon fordul elő ez a Kínai Népköztársaság alapítása 50. évfordulójára kiadott nyilatkozatban (Playing Increasingly Important Role in the World. <http://www.china-embassy.org/Cgi-Bin/Press.pl?Important_role>).

79 Például: Whiting, 1989.; Fogel, 1995.; Hoston, 1994.; Tsang, 1999.; Horner, 1996–1997.

80 Kim, 1996. 274–275.

81 Xu Dan, a Jelenkori Nemzetközi Kapcsolatok Kínai Intézetének alelnöke a Teleki László Intézetben, 2000. október 13-án.

Az átfogó hatalommaximalizálás kalkulálásában az „állami szuverenitás” vagy „állami érdek” abszolutizálása egyidejűleg nem tartható fenn minden további nélkül. A köztük keletkező ellentmondást az „átfogó maximalizálás” perspektívájában kell feloldani, a fent hivatkozott értelemben „egyensúlyba” hozni. Ez, legalábbis az identitás-megmaradás egy kritikus pontjáig, a „nyitás politikájának” kedvezhet. Ebben az értelemben írja Yan Xuetong: *„A szuverenitás többé nem a nemzeti érdek szinonimája, sokkal inkább valami olyasmi, amit az átfogó nemzeti érdekek kell alárendelni, és nem szabad minden áron [attól függetlenül, hogy az »állami erő átfogó maximalizálása« szempontjából mibe kerül] védelmezni.”*⁸² Ez a megközelítés Samuel S. Kimet „óvatos optimizmusra” indítja: talán hozzájárulhat az „abszolút és kizárólagos állami szuverenitás páncéljának megroppanásához”.⁸³ A „csatlakozásnak” természetesen megvan a „bevonási” összetevője is, annak tükörkockázataival együtt.

4. *„Fejlődő ország”, illetve „super- (vagy »hiper-«) hatalom”.* Sokak szerint azok közül az azonosságparadoxonok közül, amelyekkel napjaink Kínájának szembe kell néznie, ez a legnyilvánvalóbb. Valóban, a mai kínai népköztársaságbeli identitás-koordináták között talán egy sincs, amelyeknek meghatározási feladványa időnként annyira zavarba tudná hozni mind Kínát, mind a világot. Egyfelől a Kínai Népköztársaság a múlt távlatában büszkén vallja magát egy olyan világtörténelmi civilizáció örökösének, amelynek főként a 19. század második és a 20. század első felében bekövetkezett térszerzését saját időszámításában kivételnek, és nem szabálynak tekint. A Kínai Népköztársaság a 21. század elején is a Föld legnépesebb országa, az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagja, fajlagos fejlettségi mutatói azonban ugyanebben az időszakban a fejlődő országok, a harmadik világ soraiba utalják.

Jiang Zemin (Csiang Cö-min) pártfőtitkár 1993. őszi programbeszéde *„A reform és a nyitás gyorsításáról”* – számtalan más hivatalos megnyilatkozással egybehangzóan – egyértelműnek tűnő módon így fogalmazott: *„Kína fejlődő ország.”*⁸⁴ Az egy főre jutó gazdasági mutatók tekintetében ehhez ma sem férhet kétség, de az összesített mutatók és előrejelzések egy ideje más kilátásokat is felrajzolnak. A reformok politikája már az 1970-es évek végén elindult, de a világ először 1992 táján kezdte észrevenni, mi is történt Kínában jó tíz év alatt, s kezdett foglalkozni azzal, mi várható. A történet ma már közismert. Amikor Jiang Zemin (Csiang Cö-min) idézett beszédét tartotta, akkorra a Kínai Népköztársaság gazdasága – 15 éven át több mint 9%-os átlagos növekedési ütemmel – hivatalos árfolyamon számítva több mint négyszeresére növekedett. Még 1992-ben közzétették a

82 Yan, 1996. (Kína nemzeti érdekeinek elemzése, kínaiul.) Idézi: Gill-Reilly, 2000. 43.

83 Kim, 1993. 425–445. Idézi: Gill-Reilly, 2000. 56.

84 Jiang, 1992. 19.

Világbank vásárlóerő-paritáson alapuló számításait, amelyek szerint PPP-értéken a Kínai Népköztársaság a világ harmadik gazdasága. Az ezredfordulóra a Kínai Népköztársaság a második PPP-helyezetté, 2010-re hivatalos árfolyamon is a második legnagyobb GDP-tömegű gazdasággá vált. Előrejelzések szerint a kínai GDP tömege PPP alapon 2016-ra, hivatalos árfolyamon a 2020-as évek második felére válhat „első helyezetté”. Ilyen előzményekkel és kilátásokkal még nehezebb összhangba hozni a „harmadik világ elmaradott országának” címkéjét. Köztudott, hogy Kínának közvetett céljai is lehetnek a „fejlődő” státushoz való ragaszkodással.

Mindenesetre 1993 óta a Kínai Népköztársaság alkotmánya kiemelt célnak nyilvánítja azt, hogy az ország „gazdaggá és erőssé” váljon.⁸⁵ A növekedés ütemének fenntartása belső és külső legitimációs célokat is szolgál, nemegyszer további dilemmákat gerjesztve a gazdaság és politika „egyensúlyának” kérdéseiről és a növekedés ezzel is összefüggő „optimális üteméről”. A gazdasági erő a katonáival is összefügg. Legyen szó „a haza újraegyesítéséről” (Tajvan), vagy „száz év nemzeti [gyarmati, félgyarmati] szégyenének lemosásáról”,⁸⁶ a szuperhatalmi jövő propagandája egyben politikai szerepet is betölt. Mint Gilbert Rozman megjegyzi: „Az 1990-es években a nemzeti önazonosságra pályázó összes versengő megfogalmazás közül a »nagy hatalom« (daguo) egyértelmű győztesként került ki.”⁸⁷ Ezek szerint a „nagy hatalom – fejlődő ország” dilemmát a mai Kínai Népköztársaságban egyre többen valahogyan úgy oldanák fel, hogy „Kína ma fejlődő, sőt sokban akár elmaradott ország, de tegnap a világ közepe volt s holnap is az lesz”, „néhány évtized ide vagy oda a lényegen nem változtat”.

5. *„Nemzetközi, belföldi normák követése – szabályok betartása – felelős magatartás”, illetve „öntörvényűség/önkényesség – megbízhatatlanság – unilateralizmus”.* Gill és Reilly nincsenek egyedül véleményükkel, amikor megfogalmazták: „Fennáll a lehetősége annak, hogy Kína katonai és politikai ereje gyorsabban nő, mint a nemzetközi normák elfogadására való hajlandósága”⁸⁸ – legalábbis bizonyos területeken, mint például az emberi jogok, a szellemi tulajdonjogok vagy a fegyverkereskedelem stb. vonatkozásában. Bessóval hozzáfűzhetjük a növekvő gazdasági erő tényezőjét is: az egész nemzetközi közösség számára kihívás „hogyan integrálja Kína új keletű gazdasági hatalmát egy szabályokkal működő nemzetközi rendszerbe” (egyáltalán a globális ökoszisztémába).⁸⁹ Kínai vezetők a „felelős nemzetközi sze-

85 Bessho, 1999. 32. Nem érdektelen párhuzamba hozható ez azzal, ahogyan a 19. század második felében modernizálódó Japán egyik fő célkitűzése, egészen 1945-ig, szó szerint ez volt: „Gazdag ország, erős hadsereg!”

86 Jiang Zemin (Csiang Cö-min) ünnepi beszéde 1997 júniusában Hongkong kínai uralom alá történt visszatértekor. Idézi: Bessho, 1999. 31–32.

87 Rozman, 1999. 385. Vámos Péter hívta fel figyelmemet arra, hogy a mai kínai írások az Európai Uniót is hasonló értelemben „nagy országgént/hatalomként” emlegetik.

88 Gill–Reilly, 2000. 42.

89 Bessho, 1999. 37.

repvállalás” példaként gyakran hivatkoznak arra, hogy az ázsiai pénzügyi válság kezelhetősége érdekében a Kínai Népköztársaság tartózkodott valutája leértékelésétől, továbbá a 2008-at követő világgazdasági válsághelyzetben is „felelősen viselkedett”. Ezt külföldön is általában így értékelték.

A norma- és szabálykövetésnek ugyanakkor megvannak azok a külső-belső összetevői és tétjei, amelyek általában a jogállamiság mércéinek érvényesülésével vagy megsértésével függnek össze. A külföldi befektetők gyakran hiányolják a jogbiztonságot, panaszkodnak a hatóságok önkényére. Maga a kínai felső vezetés a legkritikusabban szól a korrupció problémáiról, hivatalos kampányokat indítanak és elrettentőnek szánt ítéleteket hoznak. Tipikus belső probléma az adórendszeré, amely hosszabb távon az állam működőképességét veszélyeztetheti. Mint William Gamble megjegyzi: *„A rendszer működése ugyanattól a korrupciótól függ, amely az adók beszedését oly nehézé teszi.”*⁹⁰ Az intézményrendszer működését fontos pontokon „sem jogi korlátozások, sem politikai gátlások, sem piaci fegyelem nem ellenőrzi”.⁹¹ A nemzetközi kötelezettségvállalások teljesítése iránti kilátások a belső állapotok szabályozatlansága miatt sokak szerint legalábbis kérdésesek: ha az állami jogérvényesítés is gyenge, *„annak a valószínűsége, hogy nemzetek feletti testületek szabályzatait az országban mindenütt betartják, alacsony, különösen ha az az állami vállalatokat – a Kommunista Párt fő hatalmi bázisát – veszélyeztetheti.”*⁹²

Az önazonosság hasonló dilemmái még hosszan sorolhatók lennének. Korántsem megoldottak a több évezredes kulturális hagyomány és a mai ideológiai ortodoxia identitásigényei közötti ellentmondások (az ideológiai terror korábbi időszakairól nem is szólva). Az uralkodó ideológia azonosságprofilja számos hivatalos kiadványból, így például a Kínai Népköztársaság alapításának 50. évfordulójára kiadott statisztikai összefoglaló fejezetcímei nyomán is körvonalazható: sokkal erősebb nemzet, emelkedő világkereskedelmi hatalom, jobban és hosszabb ideig élő nép, gyorsuló urbanizáció, több lehetőség az egyéni érvényesülésre, állandóan javuló oktatás- és egészségügy, nagy lépések a haza újraegyesítése felé, minden etnikai csoport harmóniában való együttélése, szélesebb nyitás a nagyvilág felé.⁹³

Ezek az alcímek közvetlenül nem tartalmazzák, de számos – különösen nyugati – megfigyelő a sajátos identitásbeli ellentmondások közé sorolja azokat, amelyek egyfelől a „szocialista” jelző ellenére nagymértékben ideológiamentessé tett gazdaság, másfelől a máig nagymértékben ideologizált politikai rendszer

90 Gamble, 2000. 16–20.

91 Uo. 17.

92 Uo. 20.

93 Lásd: http://www.china-embassy.org/Cgi-Bin/Press.pl?statistics_show_change.

között feszülnek.⁹⁴ Ez utóbbinak viszonylag ritkán elemzett, de lényeges kérdése, hogy a gazdaság fejlődése szempontjából egyre kritikusabb innovációs potenciál – az ehhez nélkülözhetetlen intézményi autonómiák, nemzetközi nyitottság, ideológiamentesség, a szakemberelszívást ellensúlyozni tudó belföldi feltételek stb. – hogyan növelhető az ideológiai és politikai egyeduralom fenntartása mellett.⁹⁵ A feloldást vagy kezelhetőséget illetően számos „optimista” és egyre több „realista” érv van forgalomban.

Koreai Köztársaság

A „négy nagy” – Japán, Kína, Oroszország, Egyesült Államok – közé ékelődő Korea, ezen belül Dél-Korea esetében mintha sokban másról lenne szó. Legalábbis Japánhoz és Kínához képest, itt mintha sokkal inkább meglenne és kevesebb ellentmondással lenne terhelt egy nemzeti típusú identitás létrejöttének számos feltétele.

Japánhoz képest itt a hagyományos azonosságmegfogalmazások nemcsak hogy nem kompromittálódtak, de – éppen a japán gyarmatosítással szemben és nagyrészt ugyanabban a folyamatban, amelyben a japán identitáshagyomány II. világháború előtti alakjában tarthatatlanná vált – további tekintélyre és befolyásra tettek szert, a megmentett örökség rangjára emelkedtek. A nagyhatalmak nyomása alatt a koreai identitás az áldozat, vagy a kiszolgáltatott és függetlenségéért küzdő fél azonosságaként történelmi hitelt és megerősítést nyert. Ez bizonyos értelemben Kínára is állna, de a kommunista ideológia bevezetése és egyeduralma szakítást, sőt sokban szembefordulást jelentett a történelmi hagyománnyal. A hagyományos identitás (Dél-)Korea esetében ma integrálhatóbbnak tűnhet egy nemzeti típusú azonosság kidolgozásához, ami nem jelenti azt, hogy adott történelmi körülmények között ez az integrálás a modernitás kritériumai szempontjából problémamentes lenne. Az 1970-es évekig, amikor – nem utolsósorban a gazdasági fejlődés felgyorsulása nyomán – a kulturális örökség pozitív beállítású újraértékelése megkezdődött, a premodern hagyományt – eltérő ideológiai platformokról, de mindkét – Koreában gyakran „a fejlődés akadályának”, a „modernizáció”, illetve a „szocialista fejlődés” olyan tehertételének tekintették, amelytől célszerű minél előbb megszabadulni.

„Egy importált demokrácia kulisszái között” a politikai identitás hagyományos kulturális alapzata azonban ma is jelentős mértékben – egyfajta sajátos „hibridet” alkotva – „sámánisztikus és konfuciánus”. Az 1990-es évek második felének statisztikái szerint a dél-koreai népesség mintegy 26%-a (mai becslések szerint jóval nagyobb aránya) kereszténynek vallja magát, ami Ázsiában magas arány, de a sámánizmus befolyása továbbra is széles körű. „A sámánizmus azt tartja, hogy az

94 Az „ideologikus politika” és az „ideológiamentes gazdaság” azonban nem feltétlen csak ellentmondhatnak egymásnak, feltételezhetik is egymást. Ez utóbbi gyakorlati közegére nézve ma sem időszerűtlen újraolvasni Lu Hszünnek, a 20. századi kínai irodalom klasszikusának már az 1930-as években megfogalmazott észrevételét egyes akkori szereplőkre nézve: „Azt hitték, ha Kínában kommunizmus lesz, még inkább megnövelhetik hatalmukat, még nagyobb vagyonuk és még több ágyasuk lesz, de legalábbis nem fordul rosszabbra a soruk.” Lu, 1981. 194.

95 Mészáros, 2000. 29–52.

ember rokoni kötelékek által jut halhatatlanságra, ezzel a vérségi leszármazás folytonosságát vallási jelentőségre emeli.”⁹⁶ Az ősök tisztelete, a konfucianizmus által is erősített családelvűség, a sámánizmusra jellemző animisztikus beállítódások akár a „legmodernebb” körülmények között is mély gyökerekkel rendelkeznek, amelyekkel napjainkban is számolni kell. Egyebek között ennek politikai identitásvetületére is rávilágít, amit amerikai misszionáriusok így fogalmaztak meg: gyülekezeteink „először koreaiak s csak azután keresztények”.⁹⁷

Abban, hogy a jelzett sorrend nem egykönnyen fordul meg, máig nagy súllyal hat a konfuciánus befolyás. Mikor az 1970-es években az azonosságkutatások újabb hulláma elindult, annak egyik meghatározó művében Hong Yi-sup egyenesen azt állította, hogy „minden koreai gondolat gerince a konfucianizmus”.⁹⁸ Amennyiben ez így van, jogosnak tűnhet a kérdés: ha (Észak-)Kelet-Ázsiában általában ez a helyzet, mi helye marad akkor az identitásban „sajátosan koreai” vonásoknak? Paradoxnak tűnhet, de a valóban sajátosan koreai színezetet nagyrészt az adja, hogy a konfucianizmus itt még rendszeresebben épült ki és hatotta át az emberi együttélés szinte minden elemét, mint bárhol máshol, Kínát is beleértve. A Sung-kori kínai filozófust, Zhu Xit (Chu-Hsi) követő koreai neokonfucianizmus 1392-től 1910-ig (a japán annexióig) a hivatalos állami ideológia szerepét töltötte be, a közvetlen politikai azonosságghatások jóval szélesebb körével, mint amelyeket a buddhizmus gyakorolt. Annak ellenére, hogy a buddhizmus hosszú századokon át a legelterjedtebb vallás volt, és a dél-koreai népesség vallásos részének mintegy fele ma is buddhista, közvetlen politikai jelentősége a legtöbb elemző szerint lényegesen elmarad a konfucianizmusé mögött, nem utolsósorban az utóbbi eleve közvetlenebb politikai orientációja miatt: „Amennyiben a konfucianizmus a politikában az utópiához vezető legfőbb utat látja, annyiban akár »politikai vallásnak« is tekinthető.”⁹⁹

A konfucianizmus általában „a megfelelő emberi kapcsolatok” révén a „harmonikus együttműködés” „békés rendjének” érvényesítésére irányul, a családot és a közvetlen kapcsolatokat „kiegyensúlyozó kötelezettségeket” helyezi középpontba, és ezekre építi államrendszerét is. A Koreára jellemző neokonfucianizmus Chu-Hsi-féle modelljének eredeti célja egy egységes, központosítást szolgáló ideológia kidolgozása volt az államhatalom megerősítése érdekében. Korea konfucianizmusa történelmileg három fő célra irányult: 1. egy tekintélyi központ, 2. egy egységes ország és 3. egy magas fokon integrált rend létrehozására.¹⁰⁰ A három feladat teljesítése egymást feltételezte, a megvalósítás fő eszköze a nevelésen keresztül való öntökeletesítés volt. A neokonfuciánus értékeknek megfelelő személyiség a családban és az oktatási intézményekben nevelődött ki, a politikai rendszer középpontjában egy művelt „morális elittel”. A „rend” – a külső, nagyhatalmi nyomás és az azzal gyakran összekapcsolódó belső rivalizálás körülményei között – az egyértelműen

96 Helgesen, 1998. 110.

97 Uo. 103.

98 Hong, 1973. Idézi: Helgesen, 1998. 100.

99 Tai-Hwan-Hein, 1997. 334.

100 A koreai konfucianizmus ismertetésében elsősorban Geir Helgesen munkájára támaszkodom. Helgesen, 1998. 104–120.

hierarchizált vérségi, életkori, nemi és státuskötelékeken, általában a „konfuciánus erények” gyakorlásán alapult.

Kwon Tai-Hwan és Cho Hein, az adott témában vezető koreai kutatók feltették a kérdést: *„Vajon a konfucianizmus még mindig működik Koreában?”* Igenlő válaszuk az olyan értékek folytonosságát emeli ki, mint az illendőség, általában a világi élet, különösen a politika, a személyes hűség, a családelvűség, az elitista paternalizmus hangsúlyozásáé, ezzel egyidejűleg a tanulás, a teljesítmény-aszkézis és az egyszerűség fontosságát.¹⁰¹ A modernizáció során máshonnan, főleg a Nyugattól átvett értékek tekintetében azt fejtetik, hogy a kölcsönzések „a konfuciánus magnak” csak olyan „külső burkát” érintették, mint például a királysághoz, a nagycsaládhoz való viszonyt, vagy az élet bizonyos „ceremoniális” oldalait. *„A modern Korea társadalmi mintáinak legtöbbször a konfuciánus mag és egy nyugatiasodott burok kombinációjának működésével magyarázható.”*¹⁰² Nemcsak a mára, de a holnapra is ezeket látszik megerősíteni „a 21. századi Koreáról” a köztársasági elnök számára készült bizottsági jelentés, amely külön fejezetet szentelt a konfuciánus értékrend egyik leggyakrabban hivatkozott elemének, kimondja: *„A legfőbb érték: a harmónia.”*¹⁰³ Jelentőségét mi sem jelzi kifejezőbben, mint az, hogy ehhez képest még a nemzeti újraegyesítés sem öncél: annak is a „harmónia” kiteljesedését kell szolgálnia.¹⁰⁴

Az adott történelmi előzmények, az uralkodó politikai kultúra és a félsziget világviszonylatban is ritka etnikai egyöntetűsége¹⁰⁵ talaján az „északi” és „déli” államra történt megosztás a „nemzeti önazonosság”, a „nemzeti egység” és az „újraegyesítés” szoros összekapcsolódását eredményezte, már-már addig a pontig, ahol a „nemzeti önazonosság” szinte kizárólagos tartalmává az „újraegyesítés ügye” vált. Az ország kül- és belpolitikáját ebben az értelemben sokszor „egyetlen ügyűnek” („single-issue policy”) jellemzik, amelyben minden további kérdést is az újraegyesítés szempontjai uralnak. Minél egyértelműbbnek tűnik azonban a „nemzeti azonosság = nemzeti egység helyreállítása” formula, annál több ellentmondást, identitás-dilemmát rejt a bel- és külpolitikai gyakorlatban, s a jelek szerint annál inkább, minél közelebbről és konkrétabban kerülnek napirendre egyes kérdései.

Könnyebb volt az újraegyesítésről beszélni az 1990-es években vagy korábban, és úgyszólván minden problémára egyetemes megoldásként állítani be azt, amikor konkrét lépései még nagyobb távolságban voltak. A köztársasági elnök számára „Korea a 21. században” címmel készült, fentebb már idézett jelentés szerint: *„Az újraegyesítést a legfőbb megfontolás a jövő század fejlődési irányának meghatározásában.”*¹⁰⁶ A jelentés, a műfajjal gyakran együtt járó patetikus-utópisztikus hangütéstől sem mentesen, „pán-koreai közösségről” beszél (számottevő koreai

101 Tai-Hwan-Hein, 1997. 325.

102 Uo. 326.

103 *Korea in the 21st Century*. 1994. 14–17.

104 Uo. 31.

105 Délkoreai hivatalos adatok szerint a lakosság etnikailag még a japáninál is homogénebb és az összehasonlító világtatistikákban a legegységesebb.

106 *Korea in the 21st Century*. 1994. 14.

kisebbségek vannak egyébként Kínában, Japánban, Oroszországban és az Egyesült Államokban), „harmóniában a külvilággal”.¹⁰⁷ A jelentés időhorizontja 2020: „2020-ra Korea 83 millió lakosával a világ országainak népességi rangsorában a 11., gazdaságai között a 8. lesz. Az újraegyesítés visszahozza a területi és etnikai identitást, amelyek a gazdasági expanzió ugródeszkájaként fognak szolgálni.”¹⁰⁸

Az 1990-es évek dél-koreai retorikájában a politikai, a gazdasági, a jóléti, a kulturális kiteljesedés – mind az újraegyesítéstől függött. A nemzeti megosztottság nyilvánvaló módon súlyosan hátráltató, torzító hatásokkal járt általában a társadalmi fejlődés, különösen a demokrácia kiépülése szempontjából. Mint Geir Helgesen megjegyzi: az importált demokrácia sokban a háború utáni tekintélyelvű dél-koreai rendszerek leplezésére szolgált, „álcaént egy olyan eltorzult politikai környezetben, ahol az ország megosztottságának és egy katonai gyökerű vezetésnek a kombinációja a szabadelvű demokrácia amerikai segédletű politikai rendszerének asszimilációját szinte lehetetlenné tette”.¹⁰⁹

A külső fenyegetettség, az ostromlott ország légköre folyamatosan öngazolást kínált az egymást váltó katonai diktatúráknak, ürügyet a demokratikus normák megsértéséhez, a politikai és gazdasági hatalom túlkonzentrációjához, a kiélezett ideológiai hangvételhez, amellyel a „demokráciát” „kommunizmusellenességgel” – elsősorban Észak-Korea-ellenességgel – azonosították, egy olyan szemléletben, mely szerint minden, ami egy kommunista diktatúrával szemben áll, eleve csak demokrácia lehet. Philippe Régnier összefoglaló jellemzése szerint: „A háború emlékéit és a szétszakított családok traumáját, a valós vagy képzelt észak-koreai fenyegetést Syngman Rhee és két utódja a tekintélyelvű uralom legitimációjára használta fel.”¹¹⁰ A már idézett elnöki jelentés megállapítja: „Az [Észak–Dél] konfrontáció nemcsak rendkívüli fájdalmakat okozott mindkét oldalon, de továbbra is korlátozza a fejlődést. A hatalmas haderők költséges fenntartása, a nagy erőket felemészítő diplomáciai versengés, az átfedő belföldi beruházások csak néhány példa a megosztott Korea veszteségeket okozó következményeire.”¹¹¹

Régtől fogva nyilvánvaló azonban, hogy az újraegyesítéshez való túlzott ragaszkodás sem feltétlen szolgálja a politikai és társadalmi fejlődés ügyét. Bizonyos feszültségek az önmagukban kívánatosnak tartott célok között az elmúlt évtizedekre jellemző megközelítések újabb változataiban is megjelennek. Jól nyomon követhető ez a már idézett elnöki bizottsági jelentésben is: „A Dél-Korea előtt álló kihívások egyfelől a jóléti állam kiépítéséhez, másfelől a félsziget újraegyesítéséhez kötődnek.”¹¹² Bár „az újraegyesítés célja egy olyan társadalom felépítése, ahol mindenki harmóniában élhet”,¹¹³ a két koreai állam vezetői között 2000. június 13-án létrejött történelmi találkozó óta egyes identitás-dilemmák még határozottabb kontúrokat nyertek.

107 Uo. 15.

108 Uo. 18.

109 Helgesen, 1998. 99.

110 Régnier, 1997. 341.

111 Korea in the 21st Century. 1994. 129.

112 Uo. 14.

113 Uo. 131.

Áttekintésükhöz itt részben Victor D. Cha elemzésére támaszkodom, itt idézendő tanulmányát a 2000. júniusi Észak–Dél csúcstalálkozó után írta.¹¹⁴

1. Az újraegyesítés mint „az egységes koreai identitás sarokköve”, illetve „megengedhetetlen kompromisszum”, avagy „az újraegyesítés megosztó ügye”. Cha megállapítja: „Kim Dae-jung (Kim De Dzsung) és Kim Jong-il (Kim Dzsong Il) ölelkezése Phenjanban katartikus esemény volt, amely űrt töltött be a koreai lélekben és nemzeti azonosságban.”¹¹⁵ A nagy belföldi és nemzetközi visszhang sem némította el azonban az óvatosság, vagy éppen az ellenkezés reakcióit. Kim Dae-jung „napfény-politikája” belföldi ellenzékének és külföldi ellenzőinek hangját a pillanat eufóriája és az ezután megkapott Nobel-békedíj elhalkította, de nem feledtethette a napfény-politika meghirdetése óta napirenden levő ellenérveket. Ezek nagyrészt azoktól származtak, akik Kim Dae-jung politikáját túlságosan engedékenynek minősítették, és attól tartottak, hogy Dél-Korea túl nagy áldozatok árán túlságosan meghosszabbítja az északi, ideológiailag kibékíthetetlennek vélt rezsim „megszámlált napjait”. Ebből a szempontból is nagy jelentősége van a kérdésnek, hogy milyen legyen a Dél és Észak közötti kapcsolat az egyesítés után. A „túlzott engedményeket” ellenzők ezt csak a Dél politikai túlsúlyával tudják elképzelni (több mint ötvenszeres gazdasági túlsúly mellett), míg Észak számára csak a politikai egyenrangúság elfogadható. Belpolitikai üzenete is van annak a hivatalos bejelentésnek, mely szerint – mindössze néhány hónappal a történelmi találkozó után – a déli kormány olyan kis hatótávolságú rakéták fejlesztéséről döntött, „amelyek képesek katonai csapást mérni Észak-Korea bármely részére”.¹¹⁶

2. „Egyesülés mint legfőbb érték”, illetve „egyesülés, de nem mindegy, milyen áron”. Az újraegyesülés iránti beállítódások egyik alaptétele az a szemlélet, mely szerint az „elkerülhetetlen, mert a megosztottság természetellenes”.¹¹⁷ Ugyanakkor minél beláthatóbb közelségbe kerülnek az újraegyesülés árának részletei, annál inkább hangot kapnak a kétségek is az egyesülés módozatait és kívánatosnak tartott menetrendjét illetően. Dél-Koreában, nem utolsósorban a Nemzet-újraegyesítési Minisztérium és kutatóintézetének elemzései nyomán, folyamatosan figyelemmel kísérik a „megosztott nemzetek” újraegyesítési törekvéseit, folyamatait, elsősorban a vietnami, a Kína–Hongkong, a Kína–Tajvan és a német esetekben.¹¹⁸

„Az összeomlása következtében hamarosan a Délre rászakadó Északnak” az 1990-es évek első felére jellemzőbb rémálmát az utóbbi év-

114 Cha, 2000. 585–598.

115 Uo. 586.

116 MTI, 2001. január 18.

117 Cha, 2000. 588.

118 Ugyanakkor más hasonló helyzetű nemzetek is rendszeresen tanulmányozzák a koreai esetet. Lásd például: Wu, 1995.

tizedben egyre inkább a fokozatos, gyakran a távoli jövőbe tolt újraegyesítés képe váltja fel. Az adónövekedés kilátásai, az így is elégtelennek tartott jóléti rendszer problémái a közvéleményt Cha szerint egyre pragmatikusabb megközelítésekre ösztönzik: „Az újraegyesítés továbbra is a koreai azonosság része, azonban egy óvatos, »de ne az én időmben« konszenzus van kialakulóban.”¹¹⁹ Sőt Cha olvasatában a Dél új „napfény-politikája” „az első Dél-Korea történetében, amely nem jelenti be kifejezetten az egyesítés célját. Valójában leveszi azt a napirendről.”¹²⁰ A csúcstalálkozó a nemzeti kiengesztelődésről és egyesülésről szólt, de Cha szerint nem annyira az integráció, mint inkább az öfenntartás céljaiból indult ki, az „egy nemzet, két rendszer” közös nevezőjén.¹²¹

3. „Újraegyesítés mint nemzeti belügy”, illetve „újraegyesítés mint a világpolitika, mindenekelőtt a nagyhatalmak kölcsönhatásának függvénye”. Abban, hogy az egyesítésnek a koreaiak független erőfeszítésének eredményeképpen kell végbemennie, északon és délen mindenki egyetérteni látszik.¹²² Már az 1972. évi északi-déli közös nyilatkozat leszögezte – s azóta is minden közös dokumentum megerősíti – az „újraegyesítés függetlenség révén” elvét. Az elv elméletileg kikezddhetetlen, de a gyakorlatban annál nehezebben megvalósítható. Elég a térképre és az elmúlt száz év történelmére tekinteni. A félsziget legalább négy nagyhatalom számára kritikus geostratégiai pozíciót foglal el, a 20. században mindegyikük legalább egy nagyobb háborút vívott azzal kapcsolatosnak ítélt érdekei érvényesítésére. Hivatalos megnyilatkozások elismerik ugyan, hogy „a nemzeti érdek és a más nemzetekkel való együttműködés ugyanannak az éremnek a két oldala”,¹²³ a közvélemény azonban többnyire úgy tartja, hogy „a nagyhatalmak alapvetően az újraegyesülés ellenségei, és csak azt keresik, hogyan tarthatnák Koreát víz alatt”.¹²⁴

A közérzület általában hevesen nagyhatalom-ellenes és „függetlenségpárti”, Koreát a modern kor világpolitikai, nagyhatalmi viszonyai áldozatának tartja. Az a vélekedés jellemzi, hogy az egyesítéssel minden külső hatalmi tényező szemben áll, ha másért nem, azért, mert meg akarják akadályozni, hogy a status quo megváltozzék. Az egyik legkritikusabb kérdés Dél-Korea és az Egyesült Államok katonai szövetségének, ezen belül is elsősorban a dél-koreai amerikai katonai támaszpontok jövőjére vonatkozik. A hivatalos megnyilatkozások és a közvélemény merőben eltérnek egymástól. Míg a kormányzati nyilatkozatok egyértelműen az amerikai katonai jelenlét fenntartása mellett szólnak, a közérzület, különösen 2000 óta, nagy

119 Uo. 589.

120 Uo. 589.

121 Uo. 589.

122 Hivatalos északi megfogalmazására nézve lásd: Kim, 1998.

123 Korea in the 21st Century. 1994. 17.

124 Cha, 2000. 587.

többségében az amerikai hadsereg távozása mellett van. A kérdés súlyát növeli, hogy az amerikai kivonulás alkalmasint az amerikai identitást is érintheti. Számos amerikai és ázsiai elemző rámutat arra, hogy akkor a japáni amerikai bázisok is nehezebben fenntarthatókká válhatnak; ha pedig azokat felszámolják, akkor nem maradnak Ázsiában állomásozó számottevő amerikai katonai erők. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az Egyesült Államok nélkül az egyesülésnek nemcsak biztonságpolitikai, de nemzetközi politikai és gazdasági feltételei sem biztosíthatók, s ez többé vagy kevésbé Kínára, Oroszországra és Japánra is áll. Az Egyesült Államokkal együtt Japán különösen nagy súllyal rendelkezik, például azokban a nemzetközi gazdasági, pénzügyi szervezetekben, amelyek támogatása az egyesítés pénzügyi fedezetének előteremtéséhez nélkülözhetetlen, számos egyéb vonatkozásról most nem is szólva.

4. „Koreaiság”, illetve „idegen rendszerek”. Az önállóság igénye a koreai hagyományoktól idegennek tartott politikai és ideológiai befolyásoktól való függetlenségre is irányul. Általános alakjában az ezzel jelzett ellentmondás többé-kevésbé minden modernizációs folyamatra jellemző: „hogyan fejleszthető a gazdaság, modernizálható a politika anélkül, hogy lerombolnánk egy nemzet hagyományos társadalmi értékeit és magatartási szabályait, anélkül tehát, hogy egyszersmind megfosztanánk sajátos identitásától?”¹²⁵ Így alkalmazható ez a „szovjet kommunizmus” észak-koreai és az „amerikai liberális demokrácia” dél-koreai változataira, illetve hivatkozásaira is, ez esetben azonban még azzal tetézzve, hogy a másikkal szemben mindegyik a maga rendszerét tartotta-tartja a „koreaiság” hiteles letéteményesének. Nem utolsósorban bizonyos hagyományos eszményeknek a külső, nagyhatalmi agresszióval együtt járó modern világban való „versenyképtelensége” következtében, a kívülről és felülről bevezetett „haladó eszmék” és „rendszerek” a hagyományos kultúrájukban megmaradt – azt a japán gyarmatosítással, a szovjet, amerikai vagy kínai függőség különböző formáival szemben sokszor kulturális azonosságuk zálogaként őrző – tömegek szemében „idegenek” maradtak. Annál inkább, mert adott történelmi feltételek között hivatalosan tételezett értékeiktől merőben eltérő hatalmi gyakorlatok ideológiai legitimációja céljából használták vagy bitorolták, és ennek következtében semmitmondóvá vagy már pusztán nyelvi kifejeződésükben széles körben ellenszenvessé tették azokat. Helgesen 1990-es és 1995-ös dél-koreai kutatásai egyik alapvetőnek szánt következtetése: általános az egyetértés abban, hogy „a koreai demokráciának a koreai kultúrára kell épülnie”.¹²⁶ Ha ez általában egyetértéssel találkozik is – sőt: sajátos

125 A megfogalmazás Helgesentől származik, de hasonló tartalmú kérdésfeltevést számtalant idézhetnénk. Helgesen, 1998. 258.

126 Helgesen, 1998. 251.

változataiban mind a déli, mind az északi rendszer zászlaján olvasható¹²⁷ –, abban jóval feltételesebb az egyetértés, hogy ez miként lehetséges, avagy lehetséges-e egyáltalán.

5. „Az újraegyesítés mint a homogenitás helyreállítása”, illetve „az újraegyesítés mint a plurális demokrácia koreai kibontakozásának esélye”. Roy R. Grinker megjegyzi: az „újraegyesítés” tipikusan egy sor más kifejezéssel jár együtt. Ezek között az egyik leggyakoribb: „a homogenitás visszanyerése”.¹²⁸ Ha mégis előfordul a „heterogenitás” (elsősorban az Észak–Dél viszonylatban), a legtöbbször a „leküzdeni” ige előzi meg.¹²⁹ Nem indokolatlan a kérdés: *„Lehetséges egyáltalán egy olyan egyesített Korea építése, amelyet nem a homogenitás fő narratívája határoz meg, s amely helyet ad a sokféleségnek?”*¹³⁰

„A pluralizmus nem olyan valami, ami közönségesen megtalálható Koreában”, mondják vezető koreai értelmiségiek.¹³¹ Az elnök számára a 21. századi Koreáról készült, fentebb már idézett jelentés élesebben fogalmaz: *„Koreában a múltban a növekedés és fejlesztés értékeit egy hatalmi elit diktálta. A szabad véleménycsere nem volt megengedett, nehogy megzavarja az uralkodó csoport által a közvéleményre erőszakolt egyetértést. A politikai és társadalmi ellenvéleményt vagy erőszakos eszközökkel fojtották el, vagy megvesztegetéssel hatástalanították. A munkavállalók és munkaadók, valamint a társadalmi rétegek közötti összhang ilyen körülmények között érdemben szóba sem jöhetett. Az emberi jogokat lábbal tiporták a nemzeti célok elérése érdekében.”*¹³² Majd ugyanott: *„A demokratikus folyamat pluralizmushoz vezet, ami azonban igen messze esik attól az úgynevezett »nemzeti egységtől«, amit a tekintélyelvű uralom a fejlesztés időszakában a koreai népre erőszakolt.”*¹³³

Maga a hangütés és az, hogy a vélemény az elnök által kiküldött bizottság dokumentumában megjelent (angolul is), alátámasztja annak egy másik, közvetve nem kevésbé kritikus, megállapítását: *„Délien van valamilyen véleménynyilvánítási szabadság, és megfigyelhető a művészeti értékek, valamint a sokféleség növekvő méltánylása, olyan dolgok, amelyek azonban*

127 Északi változatában a jól ismert, világnyelveken hozzáférhető „dzsucse”-ideológia, amely egyszerre tartalmazza a „saját erőből való fejlődés”, az autark gazdaságpolitika és a „kizárólagos emberközpontság” összetevőit. (Az utóbira lásd: „Az ember a gazdája mindennek, aki uralja a világot.” Idézi: Helgesen, 1998. 261.) Újabb megfogalmazását lásd: Kim, 1998. A „dzsucse”-ideológia alkalmazásából nem hiányoznak a Dél elleni ideológiai hadviselés elemei sem. Miközben a „függetlenség” sarkalatos követelmény, „az idegen hatalmaktól [értsd: mindenekelőtt az Egyesült Államoktól] való függés útja” nem más, mint „a nemzet elárulása”. Kim, 1998. 10.

128 Grinker, 1998. 19.

129 Uo. 4.

130 Uo. 4.

131 Tai-Hwan-Hein, 1997. 328.

132 Korea in the 21st Century. 1994. 16.

133 Uo. 16–17.

*Északon egyáltalán nem léteznek.*¹³⁴ A szókimondó bíráló közvetve a Dél nagyobb pluralizmusát, egyben az Északkal való antagonizmus egyik fő érvét dokumentálja, ami újabb kérdéseket vet fel.

6. Például azt, hogy *mennyire fenntartható a dél-koreai (és észak-koreai) identitás az Észak (illetve a Dél) nélkül.* Ismét Grinkert idézve: *„Dél-Korea olyan nemzetté vált, amelyben a gazdasági, politikai és kulturális azonosság minden mozzanatát az Észak-Koreával való szembenállás határozza meg, így annak ellenére, hogy szent cél, az egyesítés paradox módon fenyegetés is a dél-koreai identitás számára. A koreai identitást nagyrészt a megosztottság határozza meg.”*¹³⁵ Kettős értelemben is: egyrészt mint amiből az egyesítés feladata következik, másrészt úgy is, mint egyfajta nélkülözhetetlenné vált polarizáció, ami nélkül az ellentett, eleve ilyenként meghatározott pólusok egyike sem állhat fenn. A homogenitás uralkodó felfogását – mind Északon, mind Délen – eleve veszélyezteti annak vonakodó, de megkerülhetetlen elismerése, hogy Korea jövője heterogenitást és különbözőségeket *kell* magába foglaljon, annak elfogadása, hogy „egy egyesült Korea óhatatlanul valamelyest többszínű Korea kell legyen”.¹³⁶

Ha a koreaiság általános kritériuma az egyöntetűség abszolutizálása lenne, akkor az bizonyára nem az a közös nevező, amelyen az újraegyesítés alkalmasan véghezvihető. A kérdés bizonyos szempontból az, hogyan épülhet ki egy olyan működőképes közös nevező, amelyen ideológiai (politikai stb.) ellenzékek, egy szabadabb ideológiai (politikai stb.) verseny legitimitása biztosítható. Ez nem ígérkezik könnyen kivihető feladatnak.¹³⁷ Az idézett elnöki bizottság egyik megállapítása: *„A koreaiak hajlamosak dichotómiákat felállítani. (...) Eltérő eszméket gyakran úgy tekintenek, mint amelyek kölcsönösen kizárják egymást, és kevés erőfeszítést tesznek összebékítésük vagy szintézisük kidolgozása érdekében.”*¹³⁸ Ezzel összefüggő módon a kérdés „a demokrácia jövője” szempontjából is megfogalmazható.

Egy korlátozott célú összefoglalás is jelezheti a mai (dél-)koreai önazonosság ambivalenciáit, melyeket szemlélve külső megfigyelőnek nem ritkán támadhat olyan benyomása, mintha a „nemzeti álom” beteljesülését csak egy hajszál választaná el a „nemzeti katasztrófától”, „az újraegyesülés látomását” annak „rémálmától”.¹³⁹ Egy rövidre fogott rekonstrukció természeténél fogva kevésbé alkalmas az áttekintett ellentmondások drámaiságának megjelenítésére. Anélkül hogy a szépirodalmat is bevonnánk, két további módja lehet a szemléltetésének. Az egyik a társadalmi, po-

134 Uo. 137.

135 Grinker, 1998. 8–9.

136 Uo. 9.

137 A homogenitáskérdés az 1990-es években a társadalomelméleti vitának is napirendjére került. Lásd a Habermasszal folytatott vitát: Sang-jin, 1998.

138 *Korea in the 21st Century.* 1994. 88.

139 Cha, 2000. 585–598.

litikai mozgalmak felidézése, a másik a nyelvi közeg, a koreai nyelvben paradigmaticussá vált kifejezések, fogalmak alaposabb – nemcsak filológiai, de nyelvlélektani, nyelvantropológiai szempontokat is bevonó – vizsgálata. Az utóbbira főként két koreai fogalom, a „mindzsung” (≈ „nép”, de a már idézett „mindzsok”-tól eltérő értelemben) és a „han” (≈ „neheztelés”, nagyrészt a „ressentiment” értelmében) lehet alkalmas, ezek taglásától azonban itt el kell tekintenünk.¹⁴⁰

Azonosságok, tipológiák, államközi és regionális kölcsönhatások

A körvonalazott identitásképletek és egymáshoz való viszonyaik több síkon is értelmezhetők. Érdemes lehet megvizsgálni mind eltéréseiket, mind hasonlóságukat, mindkettőt figyelembe véve elvégezni tipológiai elemzésüket, továbbá nyomon követni páronkénti, alkalmasint „háromszögenkénti”¹⁴¹ régiószintű és globális horderejű kölcsönhatásaikat.

A kultúránként kirajzolódó modális azonosságszerkezetek számos jól értelmezhető különbsége az eddigiekből is kivehető, s ezek tovább árnyalhatók. Így, annak ellenére, hogy a „harmóniát” olyannyira hangsúlyozó konfucianizmus mély gyökerekkel rendelkezik Ázsiában, igaz marad, amit Francis Fukuyama a koreai értékek kelet-ázsiai viszonylatban megkülönböztető vonásairól írt: a [dél-]koreaiak „hajlandóbbak társadalmi és politikai küzdelmekbe bocsátkozni, mint más ázsiaiak”.¹⁴² Vagy például egész Ázsiát tekintve Dél-Koreában legerősebbek a szakszervezeti és a diákmozgalmak. Ez kedvező tényezője lehet mind a fontos társadalmi érdekek közötti többpárti versengés,¹⁴³ mind egy korszerűbb nemzeti azonosságtudat kialakulásának.

A különbségeket árnyaló-pontosító megfogalmazásoknak megvan a maguk értéke. Ugyanakkor ezek általában ugyanazon (kelet-)ázsiai viszonyítási kereteken belül mozognak, amelyekre vonatkozóan nem kevésbé indokolt feltenni a kérdést: mi az, ami ezeket egy szélesebb tipológia perspektívájában együttesen jellemzi? Közös vonásaik ugyanis legalább annyira közrehatnak egymással és a tágabb világgal való viszonyaik alakulásában, mint a köztük megállapítható különbségek.

Amit Shmuel N. Eisenstadt Japánra nézve megfogalmazott, az egy idevágó szempontból többé vagy kevésbé, de a vizsgált három esetre általánosító módon is megállapítható: *„Ennek a meghatározásnak a fő jellegzetességei: a kontextuális keretek erős hangsúlyozása és egyidejűleg a cselekvés különböző arénáit világosan lehatároló teljesen formalizált, elvont szabályok viszonylagos gyengesége. (...) Az intéz-*

140 Mindkettő elemzésének nagy koreai és külföldi irodalma van. Az újabbak közül lásd: Lie, 1998. vagy Grinker, 1998. A han-fogalom elemzése minden bizonnyal sokat nyerhetne Max Scheler klasszikus munkájának újraolvasásából (A ressentiment az erkölcsök felépítésében). Scheler, 1979. 11.

141 Lásd Rozman elemzéseit a kínai-amerikai-japán vagy a kínai-amerikai-orosz háromszögekről (Rozman, 1999. 391–399.; Rozman, 2000. 541–556.), illetve Cha 1999–2000. évi Ohira-díjas („A Kelet-Ázsiáról szóló legjobb könyv”) monográfiáját az Amerika–Korea–Japán biztonsági háromszögről (Cha, 1999.).

142 Fukuyama, 1999. 320.

143 Uo. 334.

ményes küzdőtereket – a politikait, a gazdaságát, a családit, a kulturális kreativitását, vagy az egyéni, a csoport- és szervezeti vonatkozásokat – ahhoz a szociális nexushoz való viszonyukban határozzák meg, amelybe azok beleágyazódnak. Az ilyen nexusokat az ősi, a szakrális, a természeti és a hozzárendelő megjelöléseknek valamilyen – állandóan változó – kombinációjában határozzák meg. Ezeknek a megjelöléseknek megkülönböztető vonása, hogy nem valamilyen azokat transzcendáló elvekhez való viszonyukban lettek meghatározva.¹⁴⁴ Ami ezeket a sorokat követi, az még közvetlenebbül kapcsolódik az identitás kérdésköréhez: „A szociális aktorokat, egyéneket vagy az intézményes küzdőtereket más ilyen aktorokhoz való viszonyaikban nem mint autonóm ontológiai létezőket határozzák meg, hanem közös keretekben vagy kontextusokban való kölcsönös összeszőrdöttségük fogalmaiban.”¹⁴⁵

Azt, hogy az elvontabb összefoglaló megállapítással jellemezhető egyes mozzanatok hogyan érvényesülnek az identitásképződés napi gyakorlatában, azt Todd Munson (Eisenstadt fenti megfogalmazásait valószínűleg nem ismerve) egy internetes honlap elemzésével a Kínai Népköztársaság helyzetére nézve mutatta be, de nem csak a kínai esetre alkalmazhatóan. A mai hivatalos kínai népköztársaságbeli identitás ugyanis a felidézett közös nevezőn tematizációjának minden eltérése ellenére számos metaszintű hasonlóságot hordoz a japán és általában a kelet-ázsiai kultúrákban hagyományos azonosságszerkezetekkel.¹⁴⁶ Ennek, az azonosság kollektív kereteinek dominanciáján, szinte kizárólagosnak tételezett szerepén túl, egyik legnyilvánvalóbb jegye a japán, a kínai és a koreai esetekben egyaránt jellegzetes súllyal kimutatható „relációs” és „államközpontú” jelleg.

Munson ennek, első pillanatra talán váratlannak tűnő módon, a Kínai Országos [Állami] Turista Társaság kormányzati honlapjának vizsgálata alapján adta jellemzését.¹⁴⁷ „Azonosságok különböző [relációjú] használatokra” megfigyelhetők természetesen más, alkalmasint nyugati országok esetében is. Mint a fentiek már jelezték, a Kínai Népköztársaság szerepelhet mint „a legnagyobb fejlődő ország”, mint „felemelkedőben levő nagyhatalom”, mint „szocialista ország a szocializmusra való átmenet első szakaszában”, mint „az egyetlen ország, ahol »egy ország, két rendszer« berendezkedés van” stb.¹⁴⁸ A – külföld számára készült, angol nyelvű – honlapon azonban egy szövegen belül is számos identitásváltozat bukkan fel, míg mások szelektíven kimaradnak: a „tradicionális” („ősi keleti”), a „modern” („dinamikusan modernizálódó”) és az „egzotikus” (főleg a „harmonikusan együtt élő nemzetiségek”) jól megférnek egymás mellett, míg a „Kínai Népköztársaság” megjelölés Munson szerint egyetlenegyszer sem fordul elő, de nem szerepel sehol a „kommunizmus” sem.

144 Eisenstadt, 1998. 2.

145 Uo. 3.

146 Ezek önmagukban persze korántsem kizárólag „ázsiaiak”, inkább a súlyuk az, ami a hagyományos és mai feltételek között általában ázsiai mértékűnek tekinthető.

147 Munson, 1999.

148 Ye, 1997. Idézi: Chan, 1998. 7.

Ez az „államnacionalista”¹⁴⁹ „relációs identitás”¹⁵⁰ – mondja Munson – „mindig egy éppen aktuális »másik«-hoz képest kap meghatározást, és ez a »másik« határozza meg, hogy melyik »én«-ről is legyen szó”.¹⁵¹ Amit itt „identitásnak” nevezünk, „az valójában az állandóan változó »önmagunk« és a »mások« közötti viszonylat... akár ugyanabban a szövegben”.¹⁵² Így található meg a puskapor és a könyvnyomtatás emlegetése a „Nyugat” mint „másik” felé, egyben az „egyszerű kultúrájú, egzotikus nemzetiségek” „másikká tétele” ugyanazon honlapon. „Nemcsak arról van szó, hogy a »mások« és a »magunk« állandóan változnak az »azonosság«-képződés folyamatában, hanem az állandóan változó címzettekkel is számolni kell.” Elemzési szempontból hasznos lehet az itt szereplő „azonosságot” „változó viszonylatok olyan mátrixának kezelni, amelyből magának az adott nemzetnek a meghatározására nézve a »nemzet-olvasatok« jelentéshordozó reprezentációi származtathatók”.¹⁵³

Ismert, hogy a vázolt identitásképződési mechanizmusok, bár nem lelhetők fel azonos mértékben a három (és a többi kelet-ázsiai) esetben, az általuk képviselt kulturális-civilizációs típuson belül, mintegy annak saját közegében, émius kifejezőmódjaiban évezredes távon külön megjelölésekkel is bírnak. Ilyen például a mindhárom tárgyalt esetben ismert és használt, általában kínai eredetűnek tartott „arc(ulat)”-fogalom.¹⁵⁴ Arra nincs mód, hogy ennek itt részletesebb taglalásába bocsátkozzunk. Annak azonban, ahogyan az általa jelzett identitásképzési gyakorlat egyes változatai egymással kölcsönhatnak, a regionális rend alakulására nézve nem elhanyagolható következményei vannak.

A következmények közül gyakran az egységesítő hatásokat emelik ki. Ezeket hozzák előtérbe a „konfuciánus Ázsiáról”, az „ázsiai értékekről”, a „sino-centrikus világrendről”, a „kelet-ázsiai modellről”, egy „kelet-ázsiai regionális azonosság” létrejöttéről folyó viták is.¹⁵⁵ Az „arc”-képzés és -fenntartás kulturális forgatókönyveinek metaszövegei azonban minden hasonlóságuk ellenére, illetve minél hasonlóbbak, annál inkább, egymással nem egykönnyen összeegyeztethető szuverenitás- és hegemoniaigényekről is szólnak.

Az adott kulturális közegben az identitásgyakorlatok *kölcsönhatásainak* fgyelembevétele nélkül az egyes esetekre jellemzőnek mutakozó azonosságprofilok sem értelmezhetők. Könyvtárakat írtak már arról, hogy a nemzetközi szintéren

149 Munson itt Benedict Andersonra mint a fogalom meghatározójára utal: Anderson, 1991.

150 Munsonnál Prasenjit Duara szerepel a fogalom forrásaként: Duara, 1996.

151 Munson, 1999. 6.

152 Uo.

153 Uo. Dialektikájának általánosságában a megfogalmazott összefüggés természetesen máshol, így európai esetekben, nem kevésbé fellelhető. Vö.: „A nemzeti identitás imaginárius, képzelt jellege abban nyilvánul meg, hogy amire épül, az a másoknak egy általunk megrajzolt képe, valamint egy saját magunkról alkotott kép, amelyet azután rávetítünk a másokra.” Lipowatz, 1999. 44.

154 Viszonylag ritkábban tárgyalt pszichológiai vonatkozásairól: Matsumoto, 1996. 21–23.

155 Vö. Preston már idézett fejtegetésével (Preston, 1998. 235–248.), vagy Berger nálunk is kiadott könyvének vonatkozó fejezetével (Berger, 1992. 203–247.), vagy az „ázsiai értékekről” szóló kiterjedt irodalommal.

miért „reaktív”, „csak válaszokra képes” a japán állam és külpolitikája,¹⁵⁶ külföldről számtalan felszólítás érkezett arra, hogy ennek meg kell változnia, japán részről számtalan fogadalom hangzott el egy „proaktív külpolitika” kialakítására, de a legtöbb értelmezési kísérlet úgyszólván belefeledkezett a „japán psziché”,¹⁵⁷ a „japán kultúra” vagy a „japán csoportelvűség” részleteibe, míg ehhez képest alig kapott figyelmet az identitás-szerkezeteknek az a regionális összjátéka, amelynek hatása aligha elhanyagolható a sokak által leírt helyzet tartós fennmaradásában. Itt most elsősorban Kínáról és Japánról, valamint egy sajátos, nagyrészt regionális szinten játszódó japán–kínai „arc-dramaturgiáról”, s az ebben nyomon követhető identitás-kölcsönhatásokról van szó.

Ugyanennek az azonosságkomplexumnak egy másik oldalára világít rá az, ahogyan a „világelső” Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatoknak identitásaiuk szempontjából mind Japán, mind Kína megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít. Az Amerika–Japán–Kína háromszög¹⁵⁸ alakulása sincs híján sajátos relációs típusú identitásvonatoknak.¹⁵⁹ A már idézett Bessho Koro így foglalja össze idevágó következtetéseit: *„Az a mód, ahogyan Japán is, Kína is stabilizáló hatalomnak tekinti magát, az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolataikon alapul. Japán Kelet-Ázsia és a Nyugat közötti kapocsnak tartja magát. (...) Kína... legszívesebben az Egyesült Államok stratégiai partnerének. Mindkét országnak gondot jelent a másik Washingtonnal való kapcsolata. Japán számára az USA–Kína-viszony erősödése azt a félelmet kelti, hogy saját kapcsolatai Amerikával háttérbe szorulnak, és az USA, illetve Kelet-Ázsia közötti közvetítő szerepe nyomás alá kerülhet. Másfelől, Kínát múltja gyanakvóvá teszi a Japán–USA-kapcsolatok iránt.”*¹⁶⁰

Az identításelemzés lehetőségeit a regionális és globális dinamika egyes mozzanatainak értelmezésére való alkalmazása nem meríti ki. Ezek a lehetőségek ugyanakkor a kelet-ázsiai identitások és külpolitikák összefüggéseiről más, szélesebb körben alkalmazható elemeket is hordozhatnak. Minél nagyobbak az áthidalni való különbségek, annál teherbíróbb közös nevező szükségeltetik – egyebek között a szóban forgó identitások „kollektív” és „egyéni” pólusai, „külső” és „belső” közegei, „lenti” és „fenti” hierarchikus megkülönböztetései között.

156 Az ilyen bírálatokra Nukazawa Kazuo, Japán budapesti nagykövete azonban egy alkalommal – 1999 táján – így válaszolt: „Még mindig jobb »csak reagálni«, mint még csak nem is reagálni.”

157 Lásd a „japán (inter)dependenciáról” szóló kiterjedt irodalmat, például Doi, 1973.

158 Az első háromoldalú biztonsági találkozóra 1998 júliusában került sor.

159 Elég lehet itt arra utalni: Washington, amennyire csak lehetséges, azon van, hogy a Peking–Tokió, Tokió–Szöul stb. utak is mind Washingtonon keresztül vezessenek. Vö. az amerikai Ázsia-politika hagyományos és csak lassan módosuló „kerékagy és küllők” modelljével, továbbá például azzal a politikával, ahogyan egy „kelet-ázsiai tömörülés” (East-Asian Caucus), vagy egy „ázsiai valutaalap” (Asian Monetary Fund) létrejöttét, egyáltalán minden olyan ázsiai multilaterális fórum alakítását akadályozta, amelyben nem játszana központi szerepet. A Japán–Kína–Korea-csúcstalálkozók intézményesítésének célzata nem utolsósorban egy olyan ázsiai fórum létrehozása volt, amelyben az Egyesült Államok nem vesz részt.

160 Bessho, 1999. 76–77. Érdemes itt utalni a Japánt az 1970-es évek elején ért „Nixon-sokkokra”, amikor Richard Nixon amerikai elnök a Japánnal mint „térsgébeli első számú szövetségeseivel” való előzetes konzultáció nélkül utazott el Pekingbe és kezdte meg az Egyesült Államok és a Kínai Népköztársaság közötti kapcsolatok normalizálását.

Adott ponton a „Ki beszélhet (Kelet-)Ázsia nevében?”¹⁶¹ kérdés mellé felsorakoznak az ember egyetemes azonosságának kérdései. Egyben ez az a pont, ahol nem kerülhető meg az „identitások” és az önazonosság közötti különbségtétel sem. „Identitás” sokféle lehet, de a szó szoros értelmében csak ami egyesnek és összességnek, „kint” és „bent”, tegnap és ma ugyanaz, az lehet azonosság.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források

Jiang

1992 Jiang, Zemin: Accelerating Reform and Opening-up. In: *Beijing Review*, 35. (1992) 43. sz. (26 October–1 November) 10–33.

Kim

1998 Kim, Jong Il: *Let us reunify the country independently and peacefully through the great unity of the entire nation*. Pyongyang, 1998.

Korea in the 21st Century

1994 *Korea in the 21st Century. Presidential Commission on the 21st Century*. Seoul, 1994.

2. Szakirodalom

Anderson

1991 Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London–New York, 1991.

Arnason

1998 Arnason, Johann P.: Multiple Modernities: Reflections on the Japanese Experience. In: *Japan in a Comparative Perspective*. Eds.: Sonoda, Hidehiro–Eisenstadt, Shmuel Noah. Kyoto, 1998. 152–172.

Bachnik–Quinn

1994 *Situated Meaning: Inside and Outside in Japanese Self, Society and Language*. Eds.: Bachnik, Jane M.–Quinn, Charles J., Jr. Princeton, 1994.

Background Reading

Background Reading for Teachers: China's Foreign Policy. In: *China Teaching Workbook: Foreign Policy*. http://www-4.cc.columbia.edu/itc/eacp/topics/modern_china/back.htm (A letöltés ideje: 2000. augusztus 14.)

Baker

1998 Baker, Donald L.: Christianity 'Koreanized'. Constructing Korean Identity. In: *Nationalism and the Construction of Korean Identity*. Eds.: Pai, Hyung Il–Tangherlini, Timothy R. Berkeley, 1998. (Korea Research Monograph 26.) 108–125.

161 Bannerman, 2001. 6.

Bannerman

2001 Bannerman, Edward: Turning East: Europe Courts Asia. In: *Bulletin of the Centre for European Reform*, 16. (2001) February–March. <http://www.cer.org.uk/publications/archive/bulletin-article/2001/turning-east-europe-courts-asia>, letöltés ideje: 2001. február.10.

Bellah

1983 Bellah, Robert M.: Cultural Identity and Asian Modernization. In: *Cultural Identity and Modernization in Asian Countries. Proceedings of Kokugakuin University Centennial Symposium*. Tokyo, 1983. 16–28.

Benedict

1946 Benedict, Ruth: *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture*. Boston, 1946.

Berger

1992 Berger, Peter L.: A kelet-ázsiai kapitalizmus: másik változat. In: Berger, Peter L.: *A kapitalista forradalom*. Bp., 1992. 203–247.

Bessho

1999 Bessho, Koro: *Identities and Security in East Asia*. Oxford, 1999. (International Institute of Strategic Studies, Adelphi Papers 325.)

Bi

2000 Bi, J.: The Confucian Culture Threat: Perceptions and Misperceptions. In: *Issues and Studies. A Social Science Quarterly on China, Taiwan, and East Asian Affairs*, 36. (2000) January–February, 120–142.

Buzan

1991 Buzan, Barry: *People, States, and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. Boulder, Co., 1991.²

Cha

1999 Cha, Victor D.: *Alignment Despite Antagonism: The United States–Korea–Japan Security Triangle*. Stanford, 1999.

2000 Cha, Victor D.: The Continuity behind the Change in Korea. In: *Orbis*, 44. (2000) Fall, 585–598.

Chan

1998 Chan, Gerald: Toward an International Relations Theory with Chinese Characteristics? In: *Issues and Studies. A Social Science Quarterly on China, Taiwan, and East Asian Affairs*, 34. (1998) 5. sz. 1–28.

Dittmer–Kim

1993 *China's Quest for National Identity*. Eds.: Dittmer, Lowell–Kim, Samuel S. Ithaca, 1993.

Doi

1973 Doi, Takeo: *The Anatomy of Dependence*. Tokyo, 1973.

Duara

1996 Duara, Prasenjit: De-constructing the Chinese Nation. In: *Chinese Nationalism*. Ed.: Unger, Johnathan. New York, 1996. 31–55.

Eisenstadt

1998 Eisenstadt, Shmuel Noah: Axial and Non-Axial Civilizations – The Japanese Experience in a Comparative Perspective – The Construction of Generalized Particularistic Trust. In: *Japan in a Comparative Perspective*. Eds.: Sonoda, Hidehiro–Eisenstadt, Shmuel Noah. Kyoto, 1998. 1–18.

Fogel

1995 Fogel, Joshua A.: *The Cultural Dimension of Sino-Japanese Relations: Essays on the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Armonk, 1995.

Fukuyama

1999 Fukuyama, Francis: Asian Values, Korean Values, and Democratic Consolidation. In: *Institutional Reform and Democratic Consolidation in Korea*. Eds.: Diamond, Larry-Shin, Doh Chull. Stanford, 1999. 305–334.

Funabashi

2000–2001 Funabashi, Yoichi: Japan's Moment of Truth. In: *Survival*, 42. (2000–2001) 4. sz. 73–84.

Gamble

2000 Gamble, William: The Middle Kingdom Runs Dry. Tax Evasion in China. In: *Foreign Affairs*, 79. (2000) 6. sz. 16–20.

Gergely

1999 Gergely Attila: „Globalizáció és nemzetépítés” – esetek és kölcsönhatások. In: *Globalizáció és nemzetépítés*. Szerk.: Bárdi Nándor. Bp., 1999. 17–38.

Gill–Reilly

2000 Gill, Bates–Reilly, James: Sovereignty, Intervention and Peacekeeping: The View from Beijing. In: *Survival*, 42. (2000) 3. sz. 41–60.

Grinker

1998 Grinker, Roy Richard: *Korea and Its Futures. Unification and the Unfinished War*. New York, 1998.

Guo

1995 Guo, Longlong, et al.: *Lianhe guo xinlun*. Shanghai, 1995.

Hamaguchi

1997 Hamaguchi, Eshun: A Methodological Basis for Japanese Studies – With Regard to “Relatum” as its Foundation. In: *Nichibunken Japan Review*, 9. (1997) 41–63.

Hamilton–Sanders

1992 Hamilton, Lee V.–Sanders, Joseph: *Everyday Justice: Responsibility and the Individual in Japan and the United States*. New Haven, 1992.

Hanada

2000 Hanada, Massanori–Quiminal, Catherina: La politique migratoire au Japon, un dilemme non tranché. In: *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 16. (2000) 1. sz. 37–63.

Harrison

1995 Harrison, Paul: The Japanese Postmodern Political Condition. In: *Japanese Encounters with Postmodernity*. Eds.: Sugimoto, Yoshio–Arnason, Johann P. New York, 1995. 213–236.

Hartford

2000 Hartford, Kathleen: Cyberspace with Chinese Characteristics. In: *Current History*, 99. (2000) September, 255–262.

Helgesen

1998 Helgesen, Geir: *Democracy and Authority in Korea. The Cultural Dimension in Korean Politics*. London, 1998.

Hong

1973 Hong, Yi-sup: *Korea's Self Identity*. Seoul, 1973.

Horner

1996–1997 Horner, Charles: The Third Side of the Triangle: The China–Japan Dimension. In: *The National Interest*, 46. (1996–1997) Winter, 23–31.

Hoston

1994 Hoston, Germaine A.: *The State, Identity, and the National Question in China and Japan*. Princeton, 1994.

Howland

1996 Howland, Douglas R.: *Borders of Chinese Civilization. Geography and History at Empire's End*. Durham, N.C., 1996.

Ishihara

1976 Ishihara, Shintaro: A Nation Without Morality. In: *The Silent Power. Japan's Identity and World Role*. Comp.: Kano, Tsutomu. Tokyo, 1976. 75–95.

1991 Ishihara, Shintaro: *The Japan That Can Say No*. New York, 1991.

Kano

1976 Kano, Tsutomu: Why the Search for Identity? In: *The Silent Power. Japan's Identity and World Role*. Comp.: Kano, Tsutomu. Tokyo, 1976. 1–10.

Katzenstein

1996 Katzenstein, Peter J.: *Cultural Norms and National Security. Police and Military in Post-war Japan*. Ithaca, N. Y., 1996.

Kim

1993 Kim, Samuel S.: Sovereignty in the Chinese Image of World Order. In: *Essays in Honour of Wang Tieya*. Ed.: Macdonald, Ronald St. John. Dordrecht, 1993. 425–445.

1996 Kim, Samuel S.: Mainland China in a Changing Asia-Pacific Regional Order. In: *Contemporary China in the Post-Cold War World*. Eds.: Lin, Bih-jaw–Myers, James T. Columbia, South Carolina. 1996. 263–305.

Kisala

1999 Kisala, Robert: *Prophets of Peace: Pacifism and Cultural Identity in Japan's New Religions*. Honolulu, 1999.

Kopf

1999 Kopf, Gereon: *Beyond Personal Identity: Dogen, Nishida, and a Phenomenology of No-Self*. Routledge, 1999.

Korhonen

1996 Korhonen, Pekka: The Dimensions of Dreams: Discussion of the Pacific Age in Japan 1890–1994. In: *Japan's Socio-Economic Evolution: Continuity and Change*. Eds.: Pascha, Werner–Metzger–Court, Sarah. Sandgate–Folkestone–Kent, 1996. 123–141.

Kostecki

1994 Kostecki, Wojciech: *The Security Complex Approach*. Copenhagen, 1994. (Centre for Peace and Conflict Research. Working Papers 19.)

Kunihiro

1976 Kunihiro, Masao: The Japanese Language and Intercultural Communication. In: *The Silent Power. Japan's Identity and World Role*. Comp.: Kano, Tsutomu. Tokyo, 1976. 51–73.

Kunszt

1994 Kunszt György: A kiotói iskola az európai nihilizmusról és a misztikáról. In: *Athenaeum*, 2 (1994) 3. sz. 210–234.

Lee

2000 Lee, Chang-Jae: Northeast Asian Economic Cooperation: The Need for a New Approach. In: *NIRA Review*, 8. (2000) Autumn, 5–10.

Lie

1998 Lie, John: *Han Unbound: The Political Economy of South Korea*. Stanford, 1998.

Lipowatz

1999 Lipowatz, Thanos: Kollektív identitások és nacionalizmusok Európában. In: *Európai Szemmel*, 4. (1999) 1. sz. 44–49.

Lu

1981 Lu Hszün: Kísértetek és démonok a kínai irodalmi életben. In: Lu Hszün: *Irodalom, forradalom, társadalom. Válogatott irodalompublicisztikai írások*. Szerk.: Galla Endre. Bp., 1981. 194–202.

Maruyama

1963 Maruyama, Masao: *Thought and Behaviour in Modern Japanese Politics*. London–New York, 1963.

Matsumoto

1996 Matsumoto, David Ricky: *Unmasking Japan: Myths and Emotions of the Japanese*. Stanford, 1996.

McCormack

1996 McCormack, Gavan: *The Emptiness of Japanese Affluence*. Armonk, N.Y., 1996.

Mészáros

2000 Mészáros Klára: A modernizáció útja és dilemmái Kínában. In: *Külgazdaság*, 44. (2000) 10. sz. 29–52.

Munson

1994 Munson, Todd: Selling China: www.cnta.com and Cultural Nationalism. In: *Journal for Multimedia History*, 2. (1999). <http://www.albany.edu/jmmh/vol2no1/chinaweb.html> (A letöltés ideje: 2013. augusztus 14.)

Nakane

1973 Nakane, Chie: *Japanese Society*. Harmondsworth, 1973.

Nishitani

1986 Nishitani, Keiji: *Was ist Religion?* Frankfurt am Main, 1986.

Oe

1995 Oe, Kenzaburo: Japan, the Ambiguous, and Myself. In: Oe, Kenzaburo: *Japan, the Ambiguous, and Myself. The Nobel Prize Speech and Other Lectures*. Tokyo–New York, 1995. 9–38.

Okimoto

1998 Okimoto, Daniel I.: *The Japan-America Security Alliance: Prospects for the Twenty-First Century*. Stanford, 1998.

Ozawa

1994 Ozawa, Ichiro: *Blueprint for a New Japan: The Rethinking of a Nation*. Tokyo–New York, 1994.

Preston

1998 Preston, Peter Wallace: The Pacific Asian Model II. Political Culture, Identity and Change. In: Preston, Peter Wallace: *Pacific Asia in the Global System. An Introduction*. Cambridge, 1998. 235–248.

Radtke

2003 Radtke, Kurt W.: National Identity in China and Japan: Intended and Unintended Consequences of Japan's Expansion. In: *Sino-Asiatica. Papers Dedicated to Professor Liu Ts'un-yan on the Occasion of His Eighty-Fifth Birthday*. Ed.: Wang, Gungwu. Hong Kong, 2003. 183–211.

Régnier

1997 Régnier, Philippe Thierry: International Security, Political Enlargement and Democratization: The Case of South Korea and Taiwan. In: *Democracy in Asia*. Ed.: Schmiegelow, Michèle. Frankfurt, 1997. 339–364.

Rhee

2000 Rhee, Chong-yun: Northeast Asian Economic Cooperation and Korea-Japan Free Trade Area. In: *Korea Focus*, 8. (2000) 4. sz. (July–August) 62–74.

Rozman

1999 Rozman, Gilbert: China's Quest for Great Power Identity. In: *Orbis*, 43. (1999) 3. sz. 383–402.

2000 Rozman, Gilbert: A New Sino–Russian–American Triangle? In: *Orbis*, 44. (2000) 4. sz. 541–556.

Sang-Jin

1998 *Habermas and the Korean Debate*. Ed.: Sang-Jin, Han. Seoul, 1998.

Sato

1977 Sato, Seizaburo: The Foundations of Modern Japanese Foreign Policy. In: *The Foreign Policy of Modern Japan*. Ed.: Scalapino, Robert A. Berkely–Los Angeles–London, 1977. 367–390.

Scheler

1979 Scheler, Max: *A formalizmus az etikában és a materiális értéketika*. Bp., 1979.

Seizelet

2000 Seizelet, Éric: La criminalisation de l'étranger au Japon. Le nouveau visage de la discrimination à l'ère de l'internationalisation. In: *Revue Européenne des Migrations Internationales*, 16. (2000) 1. sz. 65–95.

Suzuki

1978 Suzuki, Takao: *Japanese and the Japanese: Words in Culture*. Tokyo–New York, 1978.

Tai-Hwan-Hein

1997 Tai-Hwan, Kwon-Hein, Cho: Confucianism and Korean Society. A Historical Basis of Korean Democratization. In: *Democracy in Asia*. Ed.: Schmiegelow, Michèle. Frankfurt, 1997. 321–338.

Townsend

1996 Townsend, James: Chinese Nationalism. In: *Chinese Nationalism*. Ed.: Unger, Jonathan. Armonk, 1996. 1–30.

Tsang

1999 Tsang, Steve: Japan's Role in the Asia Pacific, The Views from Greater China. In: *Security Dialogue*, 30. (1999) 413–424.

Umesao

1976 Umesao, Tadao: Escape from Cultural Isolation. In: *The Silent Power. Japan's Identity and World Role*. Comp.: Kano, Tsutomu. Tokyo, 1976. 13–34.

Vogel

1980 Vogel, Ezra F.: *Japan as Number One. Lessons for America*. Tokyo, 1980.

1994 Vogel, Ezra F.: Japan as Number One in Asia. In: *The United States, Japan, and Asia. Challenges for U.S. Policy*. Ed.: Curtis, Gerald L. New York, 1994. 159–183.

Whiting

1989 Whiting, Allen S.: *China Eyes Japan*. Berkeley, 1989.

Wolferen

1991 Wolferen, Karel van: No Brakes, No Compass. In: *The National Interest*, 25. (1991) Fall, 26–35.

Wu

1995 *Divided Nations: The Experience of Germany, Korea, and China*. Ed.: Wu, Jaushieh Joseph. Taipei, 1995.

Yan

1996 Yan, Xuetong: *Zhongguo guojia liyi fenxi*. Tianjin, 1996.

Ye

1997 Ye, Zicheng: In Search of China's International Strategy in the Twenty-first Century. In: *Guoji zhengzhi yanjiu*, 4. (1997) 2. sz.

Yoo

2000 Yoo, Jang-hee: From BESETO to a Free Trade Area? [BEijing, SEoul, TOKyo]. In: *Korea Now*, 2000. October 21. 24–25.

GERGELY ATTILA

IDENTITIES AND INTERSTATE RELATIONS IN EAST ASIA –
THE CHINA–JAPAN–KOREA COMPLEX

Interstate relations between China, Japan and Korea are among the oldest in Asian history. While momentous in themselves, they are taking a new significance in our days on a global scale. To complement “realist” and “liberal” approaches, the present paper explores how bilateral and trilateral Japanese, Chinese and Korean interactions in their wider contexts are shaped by cultural traditions and contemporary policies of state identities. For the given purpose, the latter are operationalized in terms of the typical “identity dilemmas” foreign policy actors are facing in the People's Republic of China, in Japan, and in the Republic of Korea, continually constructing and reconstructing themselves. Framed by the concept of an “identity complex”, both contrastive and shared features of the respective identity fields are analyzed, with special regard to their conflict potential due to simultaneously common and incompatible identity claims. In order to locate the reviewed identity interactions in a more inclusive perspective and to indicate generalized implications, a broader typology of culturally conditioned identity regimes for further research is outlined.

A modern mongol állam kezdetei

Mongólia önállósodási törekvései a 20. század
második évtizedében

Manapság ha a mongóliai modernizáció kerül szóba, az esetek döntő többségében az 1990-ben megkezdődött változásra, de még inkább az utóbbi évek egyre gyorsuló társadalmi és gazdasági átalakulására szoktak gondolni. Az elmúlt két évtizedben tapasztalt mongóliai változások természetesen közvetlenül kapcsolódnak az 1990–1992-ben bekövetkezett politikai fordulathoz, gyökereik azonban sok tekintetben jóval korábbra nyúlnak vissza.

A mongol modernizáció alapjait a modern mongol államiság kialakulása teremtette meg, ami nem a 20. század végén következett be, hanem sokkal inkább annak második évtizedéhez köthető. A mongol területeket uraló mandzsú császári dinasztia 1911-ben bekövetkezett bukása olyan politikai környezetet hozott létre a térségben, amelyben a mongolok lépéseket tehettek régen vágyott függetlenségük kivívására. Bár – mint később látni fogjuk – ezeket a törekvéseket nem koronázta maradandó siker, az 1911-ben kikiáltott teokratikus mongol állam mégis meghatározó lépés volt az önálló modern mongol államiság megteremtése felé.

A modern államiság előzményeit a mongol közvélemény, de a történettudomány, sőt egyre inkább a hivatalos megnyilvánulások is a 20. század második évtizedének teokratikus államához, az utolsó független mongol uralkodó időszakához kötik. Napjainkban a változó mongol nemzeti identitás egyik alappillére a buddhizmus, így a mongol főláma uralkodásának korszaka kiemelten fontos viszonyítási ponttá vált. Emellett a 9. megtestesülés 2012. március 1-jén bekövetkezett halála után aktuális kérdés lett a következő újraszületés megtalálása is, ami az új politikai környezetben mindenképpen sajátos felhangot kaphat.¹ Mivel a mongol egyházfő a mongol államiság egyik szimbóluma, indokolt, hogy áttekintsük az egy évszázaddal ezelőtt létrejött teokratikus állam időszakát.

A visszatekintésre még egy sajátos körülmény is okot adhat. Meglepő, hogy a mai Mongólia mennyire hasonló – elsősorban gazdasági és geopolitikai – nehézségekkel küzd, mint az egy évszázaddal korábbi elődje. Az 1921-es mongol forradalmat követő csaknem hetvenéves szovjet befolyás időszaka számos

1 Mivel a mongol buddhista egyház főlámai közül csak az első kettő volt született mongol – tehát a 8. megtestesülés, a teokrata uralkodó sem –, egyre többen emlegetik, hogy napjainkban, mikor Mongólia politikailag ténylegesen független, „hazatérhet” a főláma. Sokan remélik, hogy az új megtestesülést mongol területen fogják megtalálni.

kérdésben csak időszakos megoldást hozott, s a problémák jelentős része az 1990-es évek politikai átrendeződése után ismét felszínre került. A mai mongol állam számára – éppúgy, mint elődjének – az egyik legfontosabb feladat, hogy gazdasági tekintetben is függetlenítsen magát szomszédjaitól. Érdekes, hogy a napjainkban ismét megjelenő kérdésekre hasonló lépésekkel válaszol, mint tette azt a „Szentkáni” Mongólia; kérdés, vajon ezek a mai politikai, gazdasági környezetben milyen eredményt hoznak.

A Kínától való elszakadás előkészítése

A 20. század első évtizedében a mongolok többször tettek lépéseket az egyre gyengülő mandzsu Qing²-dinasztiától (1644–1911) való elszakadás érdekében. 1911-re egyértelműen megérett a helyzet – mind bel-, mind külpolitikai tekintetben – arra, hogy Mongólia és a Mandzsu Birodalom viszonya megváltozzék. Annak ellenére, hogy a megelőző évben újult erővel mandzsuellenes felkelések törtek ki, 1911 első felében nem folytatódott a fegyveres harc, a szervezkedés és a kiütkeresés azonban tovább foglalkoztatta a mongolokat. Az elszakadási törekvések jellegében viszont fontos fordulat állt be.

Míg a korábbi években a mandzsuellenes felkelések vezetői leginkább a szegény pásztorok közül kerültek ki, és a függetlenedési harcok során a fennálló társadalmi rendszert is támadták, 1911-ben az elszakadási mozgalom irányítását átvették a mongol előkelők, a főlámák, tehát az a réteg, amelynek jóval kevesebb hátránya származott a mandzsu fennhatóságból, mint az alávetetteknek.³ A változás leginkább annak a következménye, hogy a korábbi évek folyamán a mongol előkelők egyre inkább bekapcsolódtak a fejlődő kereskedelembe, és kapcsolókat alakítottak ki most már nemcsak a kínaiakkal, de más nemzetek, elsősorban az oroszok képviselőivel is. Felismerve az anyagi gyarapodás lehetőségét, le akarták rázni magukról a kínai kereskedők gyámkodását. A függetlenségi szándékok is közrejátszottak abban, hogy kihasználva a kedvező külpolitikai helyzetet, a mongol lámaista egyház vezetője, a *bogdo gegen* és a hozzá közel álló urak, illetve főlámák

2 A főszövegben előforduló fontosabb idegen kifejezéseket népszerű magyar átírással adom meg. Ahol fontos az eredeti változat is, ott a zárójelben vagy a lábjegyzetek tartalmazzák a tudományos átírásokat. A jegyzetekben a mongol szavakat a modern halha-mongol nyelv tudományos átírásában közlöm, illetve ahol szükséges, a klasszikus mongol alakokat szintén megadom. A leggyakrabban használt betűk a következők: j-dzs, j-dz, č-cs, š-s, x-veláris h, a hosszúságokat két magánhangzó jelzi. A klasszikus mongol átírásokban a mély hangrendű szavakban a q k, a y g betűt jelöl, i előtt pedig minden esetben „s” hangot használunk. A mára a magyar nyelvben is meghonosodott kifejezések (például: Dzsingisz kán, Urga, Sakjamuni Buddha) említésekor a magyar népszerű átírás használatánál maradtam. A kínai kifejezések említésekor a pinyin formát használom. Ahol szükségesnek láttam, a szöveg a szanszkrit és Wylie-féle átírásban a tibeti alakokat is tartalmazza. Az orosz neveket, kifejezéseket a főszövegben magyaros, a hivatkozásokban pedig a Studia Slavica átírását követve vagy cirill betűkkel adom meg.

3 Gondoljunk csak a mandzsuk által az uralkodó elitnek juttatott címekre, kiváltságokra, esetleges adókedvezményekre. Többeket bevontak a mandzsu adminisztrációba, akik így hasznot húzhattak az állami adókból is.

felvették a diplomáciai kapcsolatot a cári Oroszországgal, amellyel mint lehetséges szövetségessel számoltak a kínaiakkal szemben.

A cári kormány 1907-ig tartózkodott az aktív mongóliai szerepvállalástól, mivel a japánoktól elszenvedett vereség (1905) meggátolta abban, hogy a térségben kezdeményező politikát folytathasson. A fokozatos orosz–japán közeledés eredményeképp 1907-ben aláírt szerződés⁴ az ázsiai érdekszférák rendezésével lehetővé tette, hogy 1911-ben határozottabb formában nyújtsanak segítséget a mongoloknak.⁵

A mongol–orosz kapcsolatkeresést elősegítette, hogy a 19. század utolsó felében fokozatosan, egyre nagyobb számban telepedtek le oroszok a kereskedelmi központokban. Ez részben annak a következménye volt, hogy a cári kormány egyre jelentősebb figyelmet fordított a belső- és kelet-ázsiai területekre. A századfordulón Oroszország fokozta diplomáciai aktivitását, és több expedíciót is indított a terület – és az itt rejlő lehetőségek – felderítésére.⁶ A Mongóliában élő oroszok⁷ döntő többsége elsősorban kereskedelemmel foglalkozott. Olyan politikát követeltek, amely lehetővé tenné számukra, hogy megszerezzék a kínai monopóliumokat a mongóliai piacon.⁸ Az addigi árucseré fokozása⁹ és az orosz kereskedők pozícióinak javítása érdekében a cári kormány 1861-ben konzulátust nyitott Urgában.¹⁰ Az 1881-ben aláírt mongol–orosz kereskedelmi egyezmény nem nyújtott megfelelő védelmet az orosz áruknak, ezért 1909-ben a kereskedelmi és ipari minisztériumban egy „különleges hivatalközi tanácsot” hoztak létre az orosz kereskedelem fejlesztése érdekében. A következő évben az intézkedések folytatásaként egy a gazdasági kapcsolatok fejlesztésének lehetőségeit feltáró „expedíciót” indítottak Mongóliába.¹¹ Az intézkedések hatására a kereskedők helyzete némiképp javult.¹² Ezt volt hivatva elősegíteni az

4 A titkos szerződés megállapodást tartalmazott a két ország ázsiai területeire, illetve a hozzájuk tartozó érdekszférákra vonatkozóan. Jamsran, 1992. 97.; Masato, 1972. 33–48.

5 Az 1907-es orosz–japán szerződést 1910-ben és 1912-ben két újabb titkos megállapodás követte. Ezek eredményeképp a két ország között Ázsiával kapcsolatban fennállt vitás kérdéseket maradéktalanul sikerült tisztázni.

6 Kozlov 1899–1901-ben járt Mongóliában és Tibetben, majd útját egy évtizeddel később megismételte. Első útjáról szóló beszámolója magyar nyelven is olvasható: Kozlov, 1950. Hasonló expedíciót vezetett Alekszej Matvejevics Pozdnyejev 1892–1893-ban Mongóliában. Naplóját az Orosz Földrajzi Társaság 1896-ban adta ki Szentpéterváron. Angol fordítása 1971-ben jelent meg Bloomingtonban. Pozdnyejev 1971. I. M. Majszkij 1919-ben járta be Mongólia nyugati megyéit – Uws- és Xowd aimag-okat –, és itt szerzett tapasztalatairól írta *Sovremennaja Mongolija* című könyvét 1921-ben Irkutszkban. Майский, 1959.

7 Majszkij az itt élő kínaiak számát 100 ezerre, az oroszokét 5000-re tette. Майский, 1959. 30.

8 A Mongóliába irányuló orosz kereskedelemben a textilipari termékek voltak a legfontosabbak. A vas- és acél-, valamint faipari termékek csak ezek után következtek. 1899–1909 között a kivitel azonban drámaian, több mint 50%-kal csökkent. Mongóliából elsősorban élő állatok és a Kínából származó termékek – például tea – érkeztek Oroszországba. Endicott, 1999. 61.

9 1860-ban nyílt az első kereskedelmi kirendeltség, és egy évvel később a konzulátus. Pürewjaw, 1968. 93.

10 Očir, 2004. 190–191.

11 Endicott, 1999. 59–68.

12 Az orosz kereskedelem és ipar mongóliai előretörése a 19. században, a konzulátusok megnyitása után jelentős volt. 1891–1908 között az oroszok Mongóliába irányuló kivitele 22%-kal, míg a mongol kivitel 56,6%-kal nőtt. Nacagdorj-Širendeb, 1968. 245., illetve Златкин, 1950. 76.

1912-ben Moszkvában létrejött „Orosz Export Szövetség”¹³ is, amelynek vezetője P. P. Rjabusinszkij¹⁴ volt. Ez az exportszövetség aztán a konzulátusokhoz hasonlóan Urga¹⁵ után Uljastai-ban is képviselést nyitott.¹⁶

1911-ben Mongóliában már az év elején felerősödtek a mandzsu hatalommal szembeni elégedetlenség hangjai, hiszen a mandzsu udvar nem hagyott fel a „*sine dzaszgín bodlog*”¹⁷ szellemében meghozott intézkedések bevezetésével. Tavasszal a Qing-kormányzat egy 16 pontból álló iratban közölte szándékait a mongolokkal, majd még a nyáron egy újabb, a hagyományos nomád életmódot jelentősen korlátozó lépést tett. Minden mongol járásban mandzsu és mongol hivatalnokokat alkalmazó irodákat állítottak fel, amelyek felügyelték és irányították a szántóterületek kialakítását. Ezek a hivatalok a mongol igények legcsekélyebb mértékű figyelembevétele nélkül adtak ki engedélyeket. Az intézkedések hatására jelentősen megnőtt a Mongóliába települő kínaiak létszáma. Ezt biztosan kijelenthetjük annak ellenére is, hogy ekkor az országban élő kínaiak számára vonatkozóan meglehetősen ellentmondásos adatok állnak rendelkezésünkre.¹⁸ A kínaiak tömeges letelepedése egyébként már néhány évvel korábban megkezdődött. Erről Kozlov 1907–1909-es mongóliai expedíciójának leírásában már tudósítást ad.¹⁹

A Qing-udvar új elképzelései a buddhista egyházzal szembeni szankciók lehetőségét is felvetették. Érezhetően változott a mandzsuk hozzáállása, s a mongol buddhista egyházat, a kolostorokat, a főlamákat közel sem tekintették olyan sérthetetlennek, mint a korábbi évszázadokban. A mandzsu kormányzat úgy vélte, hogy a 18–19. században az egyház elvégezte azt a feladatot, amit neki szántak. Megerősödése ugyanis ezekben az évszázadokban kizárta annak lehetőségét, hogy a világi

13 Halha: *Orosoos gadaadad ed baraa gargax nöxörlöl*. Vö. Nacagdorj–Širendeb, 1968. 245.; Oroszul: Русское экспортное товарищество. Златкин, 1950. 77.

14 P. P. Rjabušinskij (1871–1924). Egy a 20. század elejei orosz gazdasági életben jelentős befolyással bíró gyáriparos és bankárcsalád tagja. Irányításával létrehozták a „Moszkvai Mongóliai Kereskedelmi Expedíciót” (Московская Торговая Экспедиция в Монголию), melynek feladata a mongóliai orosz kereskedelem lehetőségeinek felmérése volt. A tapasztalatokat egy hasonló című gyűjteményben publikálták. Endicott, 1999. 59.

15 Halha: *küriye*, mongol: *xüree*, jelentése kerítés, kerület, elkerített terület, kolostor. A mongol főlamák székhelyét, a fővárost *lx xüree*-nek, nagy kolostornak nevezték 1921-ig, ekkor a *Niislel xüree*, „Főváros kolostor” nevet kapta. A halha *örgöö*, a mongol *örgüge* „fejedelmi, főpapi szállás” szó az oroszban Urga alakban honosodott meg. A főváros nevét 1924-ben változtatták Ulaanbaatarra, mely „vörös hős”-t jelent.

16 Златкин, 1950. 77.; Endicott, 1999. 60.

17 Halha: *šine jasgiin bodlogo*, „új kormányzati politika”. A mandzsu kormány 1906-ban kiadott tervei az új mongóliai szerepvállalásról. A megjelenés előzményeiről és hatásáról lásd: Urangua, 2009. 175–193.; Meihua, 1999. 27–38.

18 Jamsran értekezésében egy orosz forrásra (D. Isaev: *Az orosz Távol-Kelet jelenlegi helyzete* című munkája) hivatkozva az ekkor elkobzott mongol területeket 4,905 ezer gyeszjatinában (1 gyeszjatin = 2400 négyzetméter) határozza meg, ugyanakkor az ezen a területen letelepedett kínaiak létszámát 350 ezerben adja meg, ami meglehetősen magas szám Mongólia akkori lakosságához viszonyítva. Ezzel szemben Majszkij 1959-ben megjelent munkájában 100 ezres kínai létszámról beszél. Véleménye szerint 70 ezer kereskedelemmel foglalkozott. Майский, 1959. 84–85. A gyeszjatinra átváltásáról, szerepéről lásd: Kljucsevszkij, 2009. 111–113.

19 Козлов, 1923. 22.

életben létrejöhessen olyan társadalmi szervező erő, ami esetlegesen veszélyeztethette volna a mandzsu hatalmat. A 20. század elejére azonban az udvar álláspontja megváltozott, eszerint erre a szerepére már nem volt szükség, és a *bogdo gegen* erősödő befolyása miatt egyre terhesebbé vált a mongol társadalomban betöltött szerepe. A változtatásra azonban már nem maradt idő, mivel 1911-ben gyökeres fordulat következett be.

Júliusban a mongol előkelők és magas rangú lámák tanácskozára érkeztek Urgába, hogy megvitassák Peking Mongóliával kapcsolatos reformterveit. A tanácskozás egyik irányítója Handdordzs volt, aki korábbi külföldi útjainak és tárgyalásainak köszönhetően jól érzékelte, hogy Kínában akár drasztikus változások is bekövetkezhetnek.

A *bogd*²⁰ hallgatólagos beleegyezése lehetőséget teremtett a további szervezkedésre, így még a nyár elején a főváros közelében található Bogd-úl hegy egyik völgyében da lam Cerencsime és Handdordzs²¹ vezetésével a négy halha aimag²² kánjai, mintha csak pihenni, vigadozni gyűltek volna össze,²³ arról tanácskoztak, vajon milyen módon lehetne elszakadni a Qing-birodalomtól, hogyan lehetne biztosítani Mongólia függetlenségét. Azért, hogy terveik megvalósításával kapcsolatban a cári Oroszország véleményét megtudhassák,²⁴ elhatározták, hogy egy kisebb delegációt küldenek az orosz kormányhoz.²⁵ A *bogdo gegen* beleegyezett a tervbe, és egy levélben vázolta terveiket II. Miklós orosz cárnak. Megegyezést ajánlott, kérte, hogy a cári kormány ismerje el Mongólia függetlenségét. Egy új, átfogó kereskedelmi szerződés megkötését javasolta, és az orosz transzszibériai vasút és postaszolgálat közös fejlesztését is. A levélben felsorolta az elszakadás indokait is, melyek között a csaknem kétszáz éves idegen uralom által okozott nehézségek felsorolása mellett az igen elterjedt korrupció hátrányait igen sajátosan értelmezi: „Gyakorta árulják a címeket és esetenként akár 1000–10 000 lant is bezsebelnek, míg a mongol uraknak esetleg nincs pénzük a címek vásárlására. Az új hatalom szervezeteinek hatására Mongóliába sok kínai érkezett, akik Halha északi részén a hosúnokat

20 Mongol: *bogda gegen*, *gegeen*, halha: *bogd gegeen* „szent fényesség, bölcsesség”. A mongol főlámák egyházi címe. Gyakran *bogdo gegen* formában is szerepel.

21 A teokratikus mongol állam diplomáciai és politikai életének két vezetője, az első kormány miniszterelnöke és belügyminisztere (Cerencsime), illetve külügyminisztere (Xanddorj). Egyes kutatók álláspontja szerint maga Xanddorj volt a mongol politikai élet tényleges irányítója. Már a dalai láma Mongóliába érkezésekor részt vett a tárgyalásokban, és az orosz orientáció egyik legfontosabb támogatója volt. Vö.: Jamsran, 2000. 50–66.

22 A központi mongol területek. Nagyjából a mai Mongólia.

23 A források nem egyeznek meg a pontos időpontot illetően. Az mindenesetre biztos, hogy a tanácskozás nagy titokban folyt, így valószínű, hogy hagyományosan a július elején megrendezésre kerülő nagy nemzeti ünnepet, a *Naadamot* használták ki erre.

24 A *bogdo gegen* már július közepén tárgyalt az Urgában akkreditált orosz konzullal. Batsaiban, 2008. 27.

25 A küldöttséget Xanddorj vezette, tagja volt még Cerencsime és gün Xaisan is. Širende, 1999. 26.; A listát Batsaiban újabb hat emberrel egészíti ki: Gombosüren, Lam Jamba, Lamjaw, Luwsan, Yerööl mint összekötő és Abiduev tolmácsként. Batsaiban, 2008. 29.; Nakami „titkos” delegációt említ, amely július 11-én hagyta el a mongol fővárost, amiről V. N. Lavdovszkij július 28-án táviratban tájékoztatta az orosz kormányzatot. Nakami, 1999. 70–71.

földművelő területekké tették, és le is telepedtek. A kínaiak igyekeznek megszüntetni létforrásainkat (elveszik a legelőterületet), megerősítik határaikat.²⁶

A cárnak küldött levél mellett a mongolok összeállítottak egy kiegészítést is, amelyet az orosz külügyminisztériumnak címeztek. Ebben részletesen kifejtették azokat az okokat, amelyek alapján az elszakadást célzó döntésüket meghozták. „A kínai hivatalnokok mostanában a hatalmat kézben tartva az ország ügyeit mindenféle lépésükkel hátráltatják, ezen belül különösen az új törvény adta lehetőségeket kihasználva a mongol földet használják, a gabonaföldeket egyre jobban elfoglalják, elkésérítők, hogy a régi mongol rendet erővel meggyengítik. Az élőlények összességét megóvó buddhista vallást meggyengítve kegyetlenkednek, így türelmünk végső határáig jutottunk.”²⁷ Erről a dokumentumról a korszakkal foglalkozó történeti munkák jelentős része nem tesz említést, pedig a későbbi események tekintetében fontos forrásról van szó. Az elszakadási törekvések okai között itt már határozottan megjelenik, hogy a mandzsu udvar nemcsak elfogadhatatlan lépéseket tesz, és ezért érkezett el az idő az elszakadásra, hanem a mongol buddhista egyház pozícióit is gyengíteni igyekszik. Ez az a pillanat, amikor egyértelművé válik, hogy a *bogdo gegen* miért áll az elszakadást szorgalmazók mellé. Nem pusztán arról van szó, hogy a mongol lakosság feltétlen tiszteletétől övezett személye fontos a függetlenségpártiak számára, de önmaga is félti a buddhista egyház és ezen keresztül a saját hatalmát.

A *bogdo gegen* tisztsége – sokkal inkább, mint az akkor regnáló személye – a hozzá kapcsolódó történeti hagyomány alapján a mongolok hagyományos függetlenségét jelképezte, és a tisztség spirituális jellege a világi politika fölé emelte. Ez és az ennek következtében kialakult társadalmi konszenzus tette lehetővé, hogy a 20. században a 8. *bogdo gegen* a független mongol állam jelképévé válhasson. 1911 nyarán az orosz cári udvarhoz delegált küldöttség már az ő nevében tárgyalta az esetleges orosz–mongol együttműködésről. A cári udvar végső célja Mongólia gyarmatosítása volt, de mivel ehhez nem látták elérkezettnek az időt, elutasították a mongolok kérését.²⁸

A teokratikus mongol állam létrejötte, 1911

Az 1911 októberében Kínában kirobbanó mandzsuelles nacionalista forradalom és a Mandzsu Birodalom összeomlása merőben új helyzetet teremtett a térségben. A mongolok lehetőséget kaptak a függetlenség kivívására, az oroszok pedig arra, hogy kihasználva a korábbi mongol követjárások során elhangzott kéréseket, a lehető legkisebb erőfeszítés nélkül vessék meg lábukat az országban. A cári kormány azonban a kedvező lehetőség ellenére sem lépett, inkább kivárt.

26 Златкин, 1950. 80.

27 Dendew, 1934. 12–14.

28 Batsaïxan, 2008. 34–35.

Október közepén Handdordzs visszatért Urgába. A mongolok felismerve az októberben kibontakozó kínai forradalom nyújtotta lehetőséget,²⁹ kinyilvánították Mongólia függetlenségét, és létrehoztak egy „Ideiglenes Igazgatási Bizottságot”.³⁰ Két nap múlva a *bogdo gegen* nevében a mandzsu helytartónak átadták kiáltványukat, melyben követelték, hogy a kínaiak hagyják el az országot. „Miniszeri rangú San Downennek³¹ küldetik: Tájékoztatásul közöljük: mivel mi, mongolok a *Dzsavdzandamba*³² lámát a kánná emeltük és függetlenné tettük, ezután az Ön mandzsu és kínai (alattvalói) minket a továbbiakban sehogyan se irányítsanak. Ezért San Downen veled kezdve a mandzsu és kínai hivatalnokok és katonák ezen túl egy napot és egy órát sem tölthetnek itt nyugalomban. Azért küldjük ezt az írást és hozzuk ezt tudomásodra, miniszternek nevezett San Downen, hogy ha ezt megérted legjobb, ha gyorsan távozol...”³³ Másnap pedig a mongol néphez fordulva kihirdették Mongólia függetlenné válását: „A mi Mongóliánk eredeti formájában független állam volt, ezért az ősi jogra alapozva Mongólia független országnak nyilvánítja magát, új kormánnyal, mely független más államoktól a saját ügyeire vonatkozóan. Kijelentjük, hogy mi, mongolok nem függünk a mandzsu és kínai hivatalnokoktól, akiknek hatalma megszűnt. El kell hagyniuk az országot.”³⁴

Az urgai és uljasztaji mandzsu helytartó távozása után a mongolok elékeztek látták az időt az államformát érintő tényleges lépések megtételére. 1911. december 29-én³⁵ – még a mandzsu korban meghonosodott szertartásrend szerint – Mongólia kánjává szentelték a mongol buddhista egyház vezetőjét, a 8. *bogdo gegent*.³⁶ A főláma hivatalos megnevezése ezután „a vallást és a világi törvényt egyesítő napfényes szent kán”³⁷ lett. A főláma átvette uralkodói jelvényeit,³⁸ a fel-

29 Jordán–Tálas, 2005. 55–62.; Gernet, 2001. 471–476.

30 1911. november 18. *Xalxiin xüreeni бүх хөргийг зорьнон түр шийгэх гажар*. Širedeb, 1999. 27. A levél pontos datálását illetően eltérnek a vélemények, mert az eredeti szöveg a „fehér disznó év 10. hónap 18. napját” adja meg, de Jamsran jegyzetében 1911. december 7-ét említi. Jamsran, 1992. 9.

31 Az utolsó urgai mandzsu ambanról („helytartóról”) részletesen lásd: Batsaivan, 2008. 44–59.

32 A halha *Jawjandamba* a tibeti *rje-btsun gdam-pa* mongol torzítása.

33 Jamsran, 1992. 10. Jamsran nem közli a teljes dokumentumot. A fenti idézet csak a levél utolsó sorait tartalmazza. Egy bővebb, de nem teljes szöveget közöl Sandag, 1982. 111. A teljes eredeti dokumentumot a Mongol Állami Központi Levéltárban sikerült megtalálnom. MÁKL, FA-29. HN-4. H2-3.

34 Знаткин, 1934. 13.; Grekov–Širedeb, 1955. 250.

35 A pontos datálással kapcsolatban itt is meglepően megoszlanak a vélemények. A feldolgozások jelentős része 1911. december 16-át fogadja el, bár az eredeti szöveg *cagaagčin gaxai jiliin dund sariin šiniin yes* „fehér disznó év tél középső havának új 9”-ét említi, amit Jamsran 1911. december 28-ként értelmez. Jamsran, 1992. 13. Urangua szintén december 29-ét jelöli meg pontos dátumként. Urangua, 1997. 40. A forrásokban természetesen a mongol időszámítás szerinti meghatározás szerepel. MAKL, FA-6. HN-511. b.4.

36 A szertartás végrehajtásának praktikus akadálya is volt, mivel az évszázados mandzsu uralom alatt Mongóliában nem volt kormányzati palota, így a szertartásra a Dečingalaw kolostor keleti területén található Dorjwawaran templomban felépített épületben (*töriin ordon-ger*) került sor.

37 Halha: *šašin töriг xoslon barigč naran gerelt bogd xaan*.

38 A mongol kánok legfontosabb uralkodói jelvénye a káni pecsét volt, ennek megfelelően kánná szentelésekor a bogdo is rendelkezett ilyenrel. A pecséten az első bogdo gegen, Janabajar által alkotott *soyombo* írással nyolc jel látható, mely a nyolc megtestesülést szimbolizálja, a középpontban pedig *ujgur-mongol* írással „a vallás és állam irányítója napfényes bogd kán pecsétje” szöveg olvasható.

szenteléssel új időszámítás vette kezdetét,³⁹ és Mongólia fővárosának nevét *Nijszel hürére* változtatták. Kánná szentelése után személyében egyesítette a mongol történeti hagyományban két törvényként emlegetett hatalmi ágakat, az egyházi és a világi irányítást.⁴⁰ Felszentelése után saját hivatalán kívül létrehozta öttagú kabinetjét, melyet az öt minisztériumot irányító vezető alkotott.

A függetlenség kikiáltásával az államforma megváltoztatására is lehetősége nyílt az ország új vezetésének. A *bogdo gegen* felszentelésével és káni trónra ültetésével az ország feudális jellegű teokratikus állammá alakult. Azzal, hogy a 8. főláma elfoglalta az ország első számú vezetőjének trónját, Mongólia történetének egy olyan fejezete kezdődött, amilyenre korábban nem volt példa. Az ország történetének egyetlen korszakában sem vezette olyan uralkodó az államot, aki egyházfőként lépett volna a káni trónra. A mongol lámaista egyház feje világi jogokat kapott, és korlátlan hatalommal rendelkező uralkodóvá vált. Ennek megfelelően uralkodási korszakában a buddhista egyház soha nem látott mértékben növelte politikai hatalmát Mongóliában. Az uralkodó teljhatalommal rendelkezett a miniszterek kinevezésével és leváltásával kapcsolatban, csak neki tartoztak felelősséggel, ennek következtében személyén keresztül az állam politikai életében is egyre nagyobb befolyásra tett szert az egyház.

Az ország közigazgatási rendszerében nem történt jelentős átalakítás, a *bogdo gegen* kormánya nem változtatott a mandzsu uralom alatt bevezetett igazgatási rendszeren. Ugyanakkor a mandzsu uralom bukásával az adminisztrációs hierarchia fontos helyei üresedtek meg, hiszen az *ambanok*⁴¹ kénytelenek voltak elhagyni hivatalukat, így az ország legfelső vezetése és a kisebb közigazgatási egységek közötti láncszem kiesett. A kán a közigazgatás zökkenőmentes működése érdekében rövid időn belül saját embereit nevezte ki a megüresedett pozíciókba.

A *bogdo gegen* uralkodása alatt megőrizte a mandzsu bíraskodás rendszerét is, mely jelentős különbségeket rögzített a kiváltságosok, illetve az alávetettek (*aratok*), a lámák és a kolostorok szolgálatára rendelt pásztorok (*sabik*) jogállásában. Az *aratok* számára teljes jogkörrel rendelkező bíró maradt a *dzaszag* (halha: *jasag*), aki továbbra is egy személyben volt a bíró, az adott terület katonai parancsnoka és az adminisztráció helyi vezetője is.

Az állam kormányzati rendszerében az erősen teokratikus jelleg vált meghatározóvá. A mongol lámaizmus fejének trónra kerülésével a buddhista egyház hatalma és társadalmi súlya soha nem látott mértékben növekedett. A világi előkelők mellett egyre több főláma vállalt szerepet a politikai életben, illetve különböző világi tisztségek adományozása mellett az egyháznak juttatott anyagi javak is egyre fokozódó mértékben növekedtek. A főlámák kezdtek kiszorítani a politikai életből a világiakat. A miniszteri vagy azzal megegyező rangú pozíciók megszerzésével a *bogd* legbelső, legbefolyásosabb körét alkották, így a politika meghatáro-

39 *Olnoo örgögsön 1-geer on*, „a sokak által trónra emelt első éve”. 1911.

40 A Yüan-kortól eredeztethető a két törvény (mongolul *qoyar yosun*) hagyománya, amely az egyházi és a világi vezetést két különálló, de egyenrangú erőként kezeli. Ezt a két hatalmi ágat egyesíti hatalomra kerülésekor a 8. bogdo gegen.

41 A mandzsu helytartók.

zóiává váltak. A kolostorok, illetve a főlámák rendkívüli anyagi juttatásokat kaptak az államtól, ezzel is tovább erősítve pozíciójukat.⁴²

Az 1912-ben létrehozott általános igazgatási minisztérium felállításakor a főlámák félve attól, hogy ez a kormányzati intézmény esetleg csorbíthatja újonnan megszerzett kiváltságait, rákényszerítették a *bogdo gegen*-t, hogy hozzon létre egy olyan intézményt, amely kormányzati kérdésekben biztosítja az egyház fennhatóságát. Ennek a nyomásnak engedve alapította a vallásügyi minisztériumot, élén a *da lam Dasdzeveggel* (halha: Dašjeweg).⁴³ A minisztérium megalapítását követően szinte azonnal a legfőbb kormányzati szervvé vált, amely az évek során kialakult mongol kormányzati struktúrában közvetlenül a főláma-kán után következett. A később megalakuló parlament, illetve az első kormányzati döntéssel létrehozott minisztériumok is alacsonyabb szintet képviseltek. Mivel a *bogdo gegen* teljes vétőjoggal rendelkezett, és a vallásügyi minisztérium is felülbírálhatta az egyes döntéseket, gyakorlatilag két szinten is megvalósult a buddhista egyház politikai befolyása. A következő években egyre több és egyre fontosabb kormányzati tisztségeket is magas rangú egyházi méltóságok töltöttek be.

Mivel a miniszterek kinevezésében és visszahívásában az uralkodónak szabad keze volt, semmi sem akadályozta abban, hogy csak feltétlen híveit juttassa magas hivatalokhoz, ami nem volt nehéz, hiszen az egyház fejeként hagyományosan megtámadhatatlan tekintéllyel rendelkezett. Az 1921-es forradalomig nem is dokumentáltak olyan ellenvéleményt, mely a mongol állam és egyházfő kinevezési politikáját kritizálta volna.

A bogdo gegen kormányának belpolitikai intézkedései

1914-ben a teokratikus kormány a mongol államélet és politikatörténet szempontjából egyik legfontosabb intézkedéseként létrehozta a kétkamarás országgyűlést. A *bogdo gegen* a parlament felállítására kiadott parancsában a „világ gazdag és erős országainak példáját követi”,⁴⁴ amikor megerősíti és elfogadja a parlament (halha: *Ulsiin Xural*) nyolcpontos szabályzatát.⁴⁵ A felsőház⁴⁶ üléseit vasárnaponként tartotta, tagjai a főlámák, a miniszterek, a miniszterhelyettesek és egyes mongol világi előkelők voltak, akiket az uralkodó nevezett ki. Ellenőrizték és pontosították az alsóház⁴⁷ által eléjük tárt döntéseket. A felsőház csak a kormány által elé terjesztett eldöntendő kérdések tárgyalásában vett rész, a törvényerejű rendelkezésekben véleményezési jogköre volt. Az alsóház utolsó ülése 1919. október 25-én volt, s

42 Lamiin geegen főláma az autonómia időszakában nagyjából 20 négyzetkilométernyi területtel és az ezen élő 2000 arat családdal rendelkezett. Emellett az államtól évente rendszeresen 15–18 ezer aranyrubelnek megfelelő juttatást kapott.

43 Halha: *Šašin törd tuslagč saidiin yaam*. Urangua, 1997. 41.

44 A parancs töredékes szövege olvasható: *Ĵamsranjaw*, 1998. 115.

45 *Ĵamsran*, 1992. 50.

46 Halha: *Deed xural*.

47 Halha: *Dood xural*.

a felsőház ekkor egyezett bele a kínai csapatok bevonulásába és az autonómia feladásába. Az alsóház tagjai a minisztériumi hivatalnokok, a főláma gazdasági hivatalának⁴⁸ beosztottjai, a négy halha megye (*aimag*) katonai parancsnokai voltak. Minden, az országot érintő írásos ügyben nyilatkoztak. Az ügyeket, miután megtárgyalták, a felsőháznak továbbították és kihírdették annak határozatait, illetve továbbították azokat a minisztériumoknak. Az alsóház évente általában 47-48 alkalommal ülésezett.

A mandzsu korban született törvények átalakítása lassan haladt. Bár az igazságügyi minisztérium egyike volt az öt kormányzati hivatalnak, amelyet a függetlenség kikiáltása és a *bogdo gegen* kánná szentelése után azonnal felállítottak, az érdemi munka csak 1915-ben indult meg. Ekkor kezdte meg tevékenységét az a 16 főből álló bizottság, amelynek feladata az új törvénykönyv kidolgozása volt. A 65 kötetbe foglalt gyűjteményt 1918-ban terjesztették az országgyűlés két háza elé. A törvényeket elfogadásuk után az államfő szentesítette, csak ezután emelkedhetek jogerőre.

Az új mongol kormány egyik legfontosabb feladata az ország gazdasági talpra állítása volt, mivel a mandzsu uralom alatt a kincstár teljesen kimerült. Eddig az állami adókat Kínába utalták, a mongol területek gazdasági forrásait a mandzsu udvar aknázhatta ki, és az országban csak olyan pénzeszközök álltak rendelkezésre, melyeket a központi kormány meghatározott feladatok ellátására utalt vissza. Jelentősebb vagyonnal csak a főláma és a közigazgatásban magasabb beosztásokat betöltő világi előkelők rendelkeztek, de ezek tulajdona magánvagyonnak számított, így 1911 végén a mongol állami kincstárát gyakorlatilag üresnek tekinthetjük. Az új kormánynak óriási erőfeszítésekbe került stabilizálni Mongólia pénzügyi helyzetét, és ehhez külföldi segítséget is kénytelen volt igénybe venni. Mivel értelemszerűen ebben sem a kínaiakra, sem – az ország teljes függetlenségét egyedülként elismerő – Tibetre nem számíthattak, az egyetlen szóba jöhető lehetőség valamilyen orosz segítség megszerzése volt. Az 1913–1914-ben felvett összesen 5,1 millió rubel kölcsön csak részben fedezte az állam kiadásait, ugyanakkor a támogatás megszerzése érdekében a mongol tárgyaló delegáció – és így közvetve az állam – olyan engedményeket volt kénytelen tenni, különösen az orosz kereskedőknek, amelyek a be nem szedhető vámok formájában jelentős érvágást jelentettek a kincstárnak.

Ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a kormányzat a mandzsu időkben jellemző adózási rendszer egyes elemeinek megtartásával, azért, hogy az egyháznak és a világi előkelők egyik – természetesen a legvagyonosabb és így gazdaságilag legerősebb – rétegének kedvezzen, önmaga korlátozta saját bevételeit. A különböző kiváltságok és kedvezmények figyelembevételének köszönhetően az alábbiak mentesültek az állami adók megfizetése alól: 1. a közigazgatásban részt vevő előkelők gazdasága, 2. minden újjászületett láma, a kincstár vezetőjének (halha: *šangjodba*), illetve a da láma gazdasága, 3. más adminisztratív tisztséget betöltők, ha állataik (lovaik, szarvasmarháik) létszáma nem érte el a százat, illetve minden más világi előkelő gazdasága.

48 Mongol: *erdeni šangjodba-yin yamun*, *yeke šabi-yin yamun*, halha: *Erdene šanjubiin yaam*.

A *bogdo gegen* és más főlámák alárendelt pásztorainak⁴⁹ kétharmada csak a kolostorok, templomok ellátásáról gondoskodott. A fennmaradó egyharmad csak a megyék adóit teljesítette, a katonai és más adóktól mentesült. Ezzel szemben a korábbi időszakhoz hasonlóan az adók jelentős részét a nomád pásztoroknak kellett beszedeltetniük. Ezek a következők voltak: 1. állami adók (hadiadó, postaszolgálat), 2. a mongol előkelőknek járó adók, 3. a kínai kereskedőknek és uzsorásoknak járó kölcsönök és kamatok törlesztése, 4. egyházi adók.

Az adók befizetése komoly terhet jelentett a mongol pásztorok számára, a legnagyobb elégedetlenség és ellenállás azonban nem ezek mértékével, hanem egy szolgáltatásfajtaival, nevezetesen a kötelező katonai szolgálattal szemben alakult ki. Ez jelentős nemtetszést váltott ki, a legkülönbözőbb formában próbálták kijátszani az erre vonatkozó rendelkezéseket. Általánosan bevett gyakorlattá vált, hogy a fiatal férfiak inkább valamely kolostorhoz csatlakozva lámának álltak, hogy elkerüljék a bevonulást. Ez is hozzájárult a teokrácia idején a buddhista lámák létszámának drasztikus emelkedéséhez, olyannyira, hogy a hadügyminisztérium többször kérte az államfőt, hogy hivatalosan állapítsák meg a lámák létszámának felső határát, így korlátozva a belépés lehetőségét. Természetesen a teokratikus kormány soha ilyen intézkedést nem tett. A *bogdo gegen* egyetlen ezzel kapcsolatba hozható megnyilvánulása az a kijelentése volt, melyben a nem megfelelő módon élő lámákat a kényszerbesorozás rémével fenyegette.

A bevételek növelése érdekében 1912-ben létrehozták a vámügyi minisztériumot, melynek feladata az adóztatás mellett a később kialakított új vámrendszer koordinálása, a vámok beszedése volt. A minisztérium a Kjahtában és a két régi mandzsu helytartói székhelyen, Uljasztajban és Kobdóban regionális központokat alakított ki. A kormány 1913. június 11-én orosz tanácsadók javaslatait követve döntött az új vámszabályzatról. Ennek alapján a vámokból származó bevételek növelése érdekében egy új, belső vámrendszert hoztak létre, melyre korábban Mongólia történetében nem volt példa, és ami csak látszólag segítette a mongol államot. Az intézkedés legfőbb haszonélvezői az orosz kereskedők voltak, akik a korábbi megállapodásnak megfelelően még ebben az évben megkapták a jogot, hogy mentesülhessenek a vámfizetés kötelezettsége alól. Bár a belső vámrendszer a költségvetés egyetlen számottevő bevételét képezte, az ország gazdasági fejlődése szempontjából jóval nagyobb károkat okozott. Akadályozta az árufeldolgozást és a belső kereskedelmet, valamint gátolta az ország egységes pénzrendszerének kialakulását. Ezenkívül a magas vámok akadályozták a külföldi kereskedőket – elsősorban a kínai konkurenciát – abban, hogy áruikat Mongóliában próbálják értékesíteni. Végül soron tehát ez az intézkedés is az orosz kereskedők monopolhelyzetének biztosítását szolgálta.

1913-ban a bevételek további növelése érdekében intézkedtek a bányafeltárásokról, és a kormány kiadta az „arany-, ezüst- vagy más bánya nyitásának szabályozása Mongóliában” kezdetű rendelkezését.⁵⁰ A rendelet értelmében Mon-

49 Mongol: *šabj*, halha: *šaw*.

50 Urangua, 1997. 63.

góliában bárki nyithatott bányát, csak a külügyminisztérium engedélyére volt szüksége. Az aranybányák jövedelmei után 20–30%, az ezüstbányák jövedelmei után 15–25%, a kőszén- és a vasbányák jövedelmei után 5–15%-ot volt köteles fizetni a tulajdonos. Az arany- és ezüstbányászat igen jelentős bevételeket biztosított a költségvetés számára.⁵¹

A külföldi érdekeltségek folyamatos növekedése a mongol állami vagyon megóvására is sarkallta a *bogdo gegen* kormányát. Miközben minél jelentősebb összegeket próbáltak a kincstár számára beszedni a külföldi befektetések, a koncessziós bányák, a kül- és belkereskedelem fejlesztése révén, az irányítást nem szerették volna kiengedni a kezükből. Így a mongol állami vagyon védelmére, a külföldi befektetők korlátozására három jelentős gazdasági értékkel bíró területen, az Onon és az Orhon folyók térségében, illetve a fővárosban létrehozták az „állami vagyongazdálkodási hivatalokat”. Ezek feladata volt az adott kérdésekben született rendeletek betartatása. A hivatalok felállításakor meglehetősen általánosan, így gyakorlatilag minden területen alkalmazhatóan határozták meg az állami vagyon fogalmát: *„Bármely jelentős, a kormánytól bérbe vett, illetve meghatározott árért megvásárolt terület, és az állami kincstártól saját erővel felhasznált fa, víz, különféle bánya, a különféle hasznosításra alkalmas üres földterületek mind a Mongol Állam vagyonát alkotják.”*⁵²

A kormányzat az ország fejlesztése érdekében egy úgynevezett „reform-alapot” különített el a költségvetésből. 1916-ban ez az alap 527 726 aranyrubel volt, és az erdődíjból, a távíró- és telefondíjból, illetve az orosz segítséggel épült téglagyár és a nalajhi szénbánya⁵³ jövedelméből tevődött össze. Az összeget az alábbiak szerint osztották szét: a legnagyobb részt, mintegy 221 565 rubelt sajnálatos módon az orosz tanácsadó jövedelmének kifizetésére, illetve a reformbizottság fenntartására fordították. Ez a tény meglehetősen kérdésessé tette, hogy a reformalap be tudja tölteni a célját. Távíró- és telefonfejlesztésre 86 888, az urgai erőmű építésére 71 472, a téglagyár, bánya üzemeltetésére 22 575, protokollköltségekre 31 495 rubelt fordítottak. A fennmaradó összegből támogatták a kutatókat (48 100), egy állatorvosi központ létrehozását (15 105) és a népművelést (27 452).⁵⁴ A kutatásokra, fejlesztésekre az alap mintegy húsz százalékát fordították, ami nem túl sok, de ezzel együtt nem szabad lebecsülnünk a jelentőségét.

Nem maradtak el az infrastrukturális fejlesztések sem, amelyek elsősorban a külfölddel való könnyebb és naprakész kapcsolattartást szolgálták. A mandzsu korszakban erre irányuló fejlesztések nem voltak jellemzőek, inkább a korábbi évszázadokban meghonosodott hagyományos postarendszer fejlesztésében gondolkodtak. A függetlenség kivívása után az új mongol kormány már 1913-ban megteremtette a távírókapcsolatot a külföldi országokkal, és ennek megfelelően a

51 Urangua, 1997. 55.

52 Az idézet csupán az első pontja annak a határozatnak, amelyben a hivatalok jogkörét meghatározták a 6. év. (1916) 4. hónapjának 29. napján. Jamsran, 1992. 54.

53 1915–1916-ban kezdődött a szénmező kiaknázása. Emellett orosz segítséggel nyomdát, elektromos erőművet is építettek ezekben az években.

54 Златкин, 1950. 97–98.

külügyminisztériumban helyezték üzembe az első távíróközpontot. Az első telefon-állomást három évvel később állították fel a fővárosban, és 1917-ben megszületett az első „telefonszabályzat”. Talán a sors fintora, hogy a Pekinggel történő kapcsolattartás megkönnyítése érdekében 1919-ben létrehozott és Najmá városban felállított távíróállomás már kevésbé a mongolok, mint inkább a kínaiak érdekeit szolgálta. Xu Shuzeng tábornok abban az évben, mikor haderejével rákényszerítette a mongol kormányt és parlamentet a függetlenség „önkéntes” feladására, ezen bonyolította titkos tárgyalásait kormányával.

Az 1990-es mongol rendszerváltást megelőző korszak történetírói előszeretettel vetették a teokratikus mongol vezetés szemére, hogy hatalomra kerülésével konzerválta a feudális jellegű állapotokat Mongóliában. Ez részben igaz is, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az autonómia időszakában sok szociális reformot is bevezettek. Ezek nagy része nem jutott el a legszegényebbekhez, de elindult a változás. A függetlenség kikiáltása után az – inkább csak egyoldalúan deklarált és feltételezett – önállóság pezsgést hozott a társadalomban is. A kormány rendelkezései, az orosz kereskedőkkel és sok esetben más befektetőkkel kialakuló kapcsolatok, a kínai monopóliumok visszaszorulása a mongolok számára is üdítően hatott. Többen voltak, akik mai szóval élve vállalkozásokba fogtak és lassan megindultak a gazdagodás útján. Meglepő, hogy milyen sok párhuzamot lehet vonni az 1911-ben függetlenségét egyoldalúan kikiáltott teokratikus mongol állam és a majdnem nyolcvan évvel később, a „rendszerváltáskor” új lendületet kapó Mongol Köztársaság társadalmi változásai között. Az 1910-es években is létrejött egy viszonylag szűk társadalmi csoport, amelyik sikeresen tudott alkalmazkodni az új körülményekhez, és olyan kapcsolatokkal, anyagi javakkal rendelkezett, amelyek lehetővé tették számára, hogy az egyre inkább kapitalista jelleget mutató kormányzás és törvények nyújtotta lehetőségeket kihasználva jelentősebb jövedelmekre tegyen szert. Értelemszerűen e szűk réteg képviselői elsősorban a mongol előkelők közül kerültek ki, de a jelentős változás abban figyelhető meg, hogy míg korábban jövedelmük a feudális jellegű adókból származott, 1911 után bevételeik csak kisebb részét tették ki ezek.⁵⁵

A független mongol kormány létrejötte után hamarosan megkezdődött az oktatás fejlesztése. A belügyminisztérium már 1912. február 17-én levélben fordult az államfőhöz, melyben újabb iskolák alapításának szükségességét hangoztatta. Megállapodás született arról, hogy a 11–20 év közötti fiatalokat az 1911-es évtől kezdődően mongol, kínai, orosz vagy mandzsu nyelvre kell oktatni. Ezzel párhuzamosan hamarosan az angol, francia nyelv oktatásának szükségessége is felmerült, s 1912. március 24-én a külügyminisztérium épületében megnyitotta kapuit az első jogi tudományokat oktató iskola is. A világi oktatás fejlesztésének egyik legaktívabb szószólója a külügyminiszter Handdordzs volt. Részben az ő közbenjárására jött létre az említett intézmény, de még abban az évben elképzeléseinek megfelelően

55 Az új uralkodói réteg tagjait a mongol források „šine taij nar”-nak („új előkelőknek”) nevezték, ami kísértetiesen hasonlít a manapság a magyar nyelvben meghonosodott „újjgazdag” kifejezéshez.

fordítóiskolát is nyitott a minisztérium, ahol a kormány új külföldi orientációjának megfelelően már orosz nyelvet oktattak.

„A sokak által trónra emelt” 3. évében (1913) 9. hónap 11-én a Handdordzs által vezetett külügyminisztérium a *bogdo gegen*hez fordult, támogatását kérve a fővárosban létrehozott középiskola tanulóinak kiválasztása, illetve az iskola működéséhez szükséges feltételek biztosítása érdekében. Az elképzelés szerint a középiskola tanulóit a négy halha *aimag*, az állam- és egyházfő saját fennhatósága alá tartozó területről⁵⁶ kell kiválasztani. A gyermekek nem lehetnek tízévesnél fiatalabbak és tizenöt évesnél idősebbek. Az iskola alapításával és fenntartásával kapcsolatos költségeket a pénzügyminisztériumnak kellene állnia, s a tanulók ellátása szintén az állam feladata kell hogy legyen. Kérelmükben a következő juttatásokat igényelték: *„Minden tanulónak havonta 100 oldal papír, élelemre havi tíz lan, ezenfelül íróecset, kréta, illetve az iskola épületében tűzifa, szén és gyertya.”*⁵⁷

A *bogdo gegen* támogatta az elképzeléseket, s a kívánt juttatások kiutalásáról hamarosan rendelkezett is. Ezek az oktatás modernizálására tett első lépések voltak. Handdordzs jelentősége éppen abban állt, hogy felismerte, Mongólia csak abban az esetben képes talpon maradni, ha megszünteti régi elszigeteltségét és jóval szorosabb kapcsolatokat alakít ki a külfölddel, és nem csak közvetlen szomszédjaira hagyatkozik.⁵⁸ Törekvéseit nemcsak az új mongol kormány külpolitikai próbálkozásai példázzák, hanem az oktatási rendszer átalakítására tett javaslatai is. 1914-ben a külügyminisztérium hivatalos dokumentumban vázolta elképzeléseit az államfőnek. Érvelése szerint a hadvezetéstől a gazdálkodásig az élet minden területén elengedhetetlen a korszerű tudás megszerzése, melyhez óriási segítséget nyújt a kapcsolatok erősítése a Mongóliánál „fejlettebb” országokkal. Ahhoz, hogy ez a kapcsolat hosszú távon igazán eredményes lehessen, az oktatás fejlesztésén és a külső országokban sikeres minta szerinti átalakításán keresztül vezethet az út. Ezért a korábban oktatott nyelvek mellett az angol és a francia tanítását is szorgalmazta. Manapság is megdöbbentő gondolatok.

A kormány meglepően gyorsan reagált az új igényekre, 1915-ben világi általános iskolát alapított, melyben a 4 halha *aimag*, az *Ih sabi* és Barga területéről származó gyerekek tanulhattak. Az 1910-ben, a mandzsuk által létrehozott tízfős iskolát leszámítva a *bogdo gegen* kormány volt az első, amelyik világi iskolákat alapított Mongóliában. 1916–1917-ben ezt a tevékenységet tovább folytatva, 1917-re összesen 49 általános iskolát hoztak létre.⁵⁹

A mongol parlament alsó- és felsőháza 1915-ben tárgyalta meg és fogadta el az oktatási törvényt. Ez alapján a teokratikus kormányzat háromszintű világi oktatási rendszert valósított meg, amely általános, közép- és főiskolákat foglalt magában. Az általános iskolákban írást és olvasást, történelmet, egyszerű számtant,

56 A fővárostól északnyugatra eső *Ix šaw'-nak* (mongol: *yekes šabi*) nevezett terület Mongólia egyik legszebb és legtermékenyebb vidéke.

57 Baljirgarmaa, 1966. 81.

58 Meglepő, milyen szoros összefüggés van a 20. század első évtizedeiben működő diplomata és napjaink mongol külpolitikájának úgynevezett „harmadik szomszéd” elképzelése között.

59 Az általános iskolák szabályzatát lásd a Jamsran, 1992. 56–57.

földrajzot oktattak, valamint Mongólia történelmét és testnevelést. A középiskolákban uigur–mongol írást, jogot, történelmet, orosz, kínai, angol, francia nyelvet és írást, számtant, fizikát, kémiát, gazdaságtant és testnevelést tanítottak. Az általános és a középiskola egyaránt öt évig tartott, ezek elvégzése után következhetett a főiskolai képzés, néhányan külföldön is folytathatták tanulmányaikat. A *bogd* uralkodásának harmadik évében a külügyminisztériumban működő iskolából 14 tanuló lehetőséget kapott, hogy tanulmányait orosz iskolákban folytathassa. Közöttük volt a Mongol Népi Forradalmi Párt későbbi két vezető politikusa, H. Csojbalszan és C. Dambadordzs is.

A jogszabály lehetővé tette úgynevezett magániskolák alapítását is, így valaki, ha megfelelő vagyonnal rendelkezett, akár egy személyben, akár több társával együtt létrehozhatott általános iskolákat. E rendelkezésnek köszönhetően háromféle általános iskola működött az országban: 1. Államilag alapított iskola. Ilyenek voltak a fővárosban és Maimaa-ban működő intézmények. Ezek fenntartási költségeit teljes egészében az állam állta. 2. Kisebb közigazgatási egységek, *aimagok* által alapított iskolák, amelyek az adott terület vezetőinek irányítása alá voltak rendelve. 3. Magánvagyonból alapított iskolák. Ezek fenntartását az alapító állta, de az oktatás állami ellenőrzés mellett folyt, s az intézményalapítást is engedélyhez kötötték.

Az ország életében fontos újdonság volt a sajtó megjelenése. 1913-ban alapították az „*Új Tükör*” című újságot.⁶⁰ A kiadványnak 1913. március 6. és 1914. augusztus 21. között összesen 20 száma jelent meg. Az első négy szám havilapként került az olvasók elé, a következő 16 már heti, kétheti rendszerességgel jelent meg. Nyomdai munkáit az 1912-ben az orosz konzulátus mellett létrehozott Orosz–Mongol Kiadó végezte. Nem ez volt az egyetlen sajtótermék, amelyik a teokratikus állam idején napvilágot látott. A kjahtai háromoldalú tárgyalások lezárulta után a mongol fővárosban megalapították a „Fővárosi Újságot”,⁶¹ amely 1915. szeptember 1. és 1920. január 20. között jelent meg. Az újságok megpróbálták az egész országra vonatkozó híreket közreadni, a vidéken történő eseményekről tájékoztatni, s Mongólia több jelentősnek számító településén, így Kjahtában, Uljasztajban, Hovdban, Bangin hűrében is foglalkoztattak munkatársakat, akik az ország infrastrukturális fejlesztéseit kihasználva távirón keresztül küldték naprakész tudósításaikat a szerkesztőségekbe.

A gazdaság fejlesztése érdekében vidéken felméréseket végeztek, hogy részletes képet alkothassanak a helyzetről. E felmérések alapján határozta el a kormány a földművelés fejlesztését. A mezőgazdaság Mongóliában kevésbé művelt ágazatának elterjesztése érdekében a kormány szerszámokkal, vetőmaggal támogatta a földműveseket. Az adózási szabályokat a földművesek számára nagyon kedvezően határozták meg. A termés 97%-a illette a termelőt, és csak jelképes 3%-nyit kellett beszo­l­gáltatnia.⁶² Ilyen kedvező adózás alá korábban Mongóliában egyetlen tevékenység sem esett. A kormány a távközlés fejlesztése érdekében is több lépést

60 Halha: *Šine tol'*. Jamsran, 1992. 57.

61 Halha: *Niislel xüreenii sonin bičig*.

62 Az adó 1%-a illette az államot, 1%-ot adtak be a *xošuu*-nak, illetve 1%-ot különítettek el vetőmag céljaira.

tett. 1913-ban négy irányba tovább fejlesztették a hagyományos postaszolgálatot. Részben orosz segítséggel a fővárosban felépítettek egy telefonközpontot is.⁶³ 1919-ben Naima városban hoztak létre távíróközpontot, és közvetlen kapcsolatot építettek ki Pekinggel.

Kísérletek az ország nemzetközi elismertetésére

A bogdo gegen kormány külpolitikája és az 1912-es orosz–mongol szerződés

A Qing-dinasztia hatalmának összeomlása után, a függetlenség kikiáltásával egy időben a teokratikus mongol kormányzat kétségbeesett lépéseket tett annak érdekében, hogy létét a külföld vezető hatalmaival elismertetve kiszabaduljon szomszédjai harapófogójából. Mint az alábbiakban látni fogjuk, ezt a törekvést nem sikerült megvalósítani. A formálódó új államnak Japánon kívül egyetlen jelentősebb hatalom sem szentelt elég figyelmet, így a *bogdo gegen* és kormánya politikai mozgástere jelentősen beszűkült. Mongólia területi integritását pusztán szomszédjai politikai alkui biztosították. A mongol diplomácia valódi vezetője és irányítója a mongol buddhista egyházfő kánná emelése után is csín van Handdordzs maradt. Ő tette a legnagyobb erőfeszítéseket az állam nemzetközi elismertetésének érdekében,⁶⁴ s bár a tárgyalásokat közvetlenül ő irányította, névleg a főlény utasítására ült tárgyalóasztalhoz.

Az új autonóm Halha-Mongólia⁶⁵ külpolitikája elsősorban az Oroszországtól és Kínától való elszakadást célozta. Ezt a törekvést azonban nem koronázta siker. Alig egy évvel a függetlenség kikiáltása és a *bogdo gegen* trónra ültetése után már felsejlett a kudarc lehetősége. Mongólia 1911-ben nagyon rossz gazdasági helyzetben volt, és kiszolgáltatottságát Oroszország azonnal kihasználta.⁶⁶

Az 1911. őszi mongóliai változások hatására a környező országokban élő mongol nyelvű népesség soraiban újult erővel lobbant fel az anyaországhoz való csatlakozás vágya. Mivel Oroszországnak Dél-Szibéria burjátok lakta vidékeitől eltekintve nagyobb mongollakta területei nem voltak, ezért értelemszerűen a Kínában élő mongol nyelvű lakosság soraiban kialakult függetlenségi, illetve csatlakozási mozgalomnak volt nagyobb jelentősége a térségben bekövetkező változások szempontjából. 1912. január elején a kínai Barga területen robbant ki felkelés a gyarmatosítók ellen. A terület mongol nyelvű *aratjai* lázadtak fel, csatlakozni kívánva az anyaországhoz. A függetlenségi mozgalom jellegét tekintve jóval közelebb áll az 1911-es Külső-Mongóliában bekövetkezett eseményekhez, mint a korábbi évtizedek *dogojlang* (halha: *duguilang*) mozgalmaihoz, mivel a Bargaiban kirobbant

63 1916-ban Niislel Xüree-ben már 60 önálló telefonállomás üzemelt.

64 Már jóval 1911-et megelőzően folytatott tárgyalásokat az oroszokkal az esetleges mongol függetlenséggel kapcsolatos álláspontjukról. Batsaixan, 2008. 4–9.

65 A történeti dokumentumokban a 16–17. század fordulóján megjelent „halha” kifejezés a központi mongol területekre utal.

66 Яскина, 2007. 34–36.

megmozdulást is a helyi mongol előkelők vezették. A felkelők elfoglalták Hailart. Győzelmeiket látva több járás lakói is csatlakoztak hozzájuk. Elűldözték a mandzsui adminisztrációt, elismerték maguk felett a *bogdo gegen* hatalmát, és kimondták csatlakozási szándékukat Külső-Mongóliához.⁶⁷ A felkelést vezető mongol előkelőknek itt is – külső-mongóliai társaikhoz hasonlóan – az volt a célja, hogy kizárják a kínaiakat a mongol terület adóztatásából, hogy az így létrejött monopolhelyzetüket jobban kihasználhassák. Le akarták rázni magukról Kína „gyámkodó” kezét.

A *bogdo gegen* és kormánya számára nagyon csábító volt az a lehetőség, hogy a teokratikus államot Barga és Belső-Mongólia csatlakozásával erősíthessék. Terveik megvalósítása érdekében már az 1911 nyarán Szentpétervárra utazott küldöttség is folytatott ilyen irányú tárgyalásokat.⁶⁸ Az orosz cár, II. Miklós azonban Mongólia teljes függetlenségét sem volt hajlandó elismerni, arról pedig hallani sem akart, hogy Mongólia Kína kárára gyarapítsa területét. V. M. Kokovcev pekingi követ 1911 augusztusában írt jelentésének egy mondata jellemzi legjobban az oroszok elképzeléseit: „Távol-keleti politikánk a Japánnal kötött szerződések sora.”⁶⁹ Oroszország ezeket a szerződéseket nem akarta kockáztatni.

1912 elején mind az oroszok, mind a mongolok megkezdték a tárgyalásokat a Jüan Si-kaj (Yuan Shikai 袁世凱 1859–1916) vezette új kínai kormánnyal.⁷⁰ Az orosz–kínai tárgyalások nem vezettek jelentős eredményre annak ellenére, hogy a cár a *bogdo gegen* a Kínához való önkéntes visszatérésre biztatva többször is megpróbálta „jobb belátásra bírni” a mongolokat. A mongol kormány ettől mereven elzárkózott, de Kína is elutasító volt az esetleges mongol autonómiával kapcsolatban.⁷¹ A kínai kormány tartózkodott attól, hogy országa vitás kérdéseinek megoldásához az oroszokkal konzultáljon.⁷² Ennek következtében könnyen patthelyzet alakulhatott volna ki a három állam között, ha Kínát viszonylagos gyengesége nem akadályozta volna meg akarata érvényesítésében.

1912-ben az oroszok jóval határozottabb, kezdeményezőbb politikával léptek fel. A külügyminisztérium hivatalosan is tájékoztatta a kínai kormányt az 1881-ben kötött orosz–mongol kereskedelmi szerződéssel kapcsolatos további terveiről. A kínaiak azonban nem válaszoltak, így az orosz és mongol diplomácia további 10 évre, 1921-ig meghosszabbította a szerződést.⁷³ Ebben az időben már teljesen egyértelmű volt, hogy Oroszország elsősorban saját érdekei szerint kívánja alakítani a Mongólia jövőjével foglalkozó tárgyalásokat, s látszott, hogy semmiképpen nem akarja magát jelentősebb mértékben elkötelezni.

67 Urangua, 2006. 42.

68 Az 1911 augusztusában Handdordzs vezetésével Szentpétervárra érkezett delegáció. A tárgyalásokon nemcsak az esetleges függetlenség lehetőségéről, de a gazdasági kapcsolatok fejlesztéséről is tárgyaltak. Az orosz tárgyaló delegációt P. A. Sztolipin vezette. Urangua, 2006. 31.

69 Златкин, 1950. 85.

70 Яскина, 2007. 38.

71 Urangua, 2006. 53.

72 Kína helyzete két év alatt reménytelenné vált, és kénytelen volt beleegyezni az oroszok által kikényszerített rendezési tervbe.

73 Ez a megállapodás gyakorlatilag a novemberi szerződéskötés főpróbája volt, és úgy tűnt, hogy az oroszoknak sikerült egyik legfontosabb céljukat – a mongóliai piac megszerzését – elérniük.

A mongol függetlenség megőrzése csak két esetben volt lehetséges. Egyrészt, ha a kínai kormány hajlandó elfogadni az ország függetlenségét, amire gyakorlatilag nem volt esély, illetve ha más jelentős politikai és gazdasági hatalommal rendelkező ország felveszi a diplomáciai kapcsolatot az új mongol kormánnyal, ezzel elismerve annak önállóságát. A *bogdo gegen* e lehetőséget is szem előtt tartva tájékoztatta a jelentősebb európai nagyhatalmak és az Egyesült Államok Harbinban tartózkodó konzuljait a független mongol állam létrejöttéről.⁷⁴ „Tájékoztatásukra közöljük: A mi Mongóliánk régtől fogva független volt, saját területét, a vallás tanítását és saját hagyományait nem veszítette el és megőrizte, ezért a Qing-hatalomtól elválva, az elszakadást saját maga irányítva államot alapított. A halha mongol buddhista egyház vezetőjét, a dzsebcundamba (halha: *Ĵawjandamba*) lámát Mongólia kánjává emelte, a vallást és a világi törvényt egyesítette, s ezzel bevezette a »Sokak által Trónra emelt« első esztendejét. Erről tájékoztatást adva kérdezzük, hogy – az országaink között – szerződés kötésének, a kereskedelem bevezetésének, s a barátság javításának lehetősége fennáll-e? Ezért küldjük ezt a tájékoztatást. A Sokak által Trónra emelt második évének őszutó havának 20. napján (1912. október 29.).”⁷⁵ A megkeresés azonban válasz nélkül maradt.

A hivatalos orosz–mongol tárgyalások eredményeképp 1912. november 3-án írták⁷⁶ alá a fővárosban azt a megállapodást, amely az 1921-es mongol forradalomig meghatározta a két ország viszonyát.⁷⁷ A szerződés gyakorlatilag nem tekinthető két egyenjogú ország szövetségének.⁷⁸ Oroszország minden kérdés tekintetében rákényszerítette akarátát Mongóliára. Ezzel a szerződéssel kézzelfoghatóvá tette az 1907-es japán–orosz szerződésben foglalt megállapodást, amely a belső- és kelet-ázsiai területek befolyási övezetekre való felosztásáról szólt.⁷⁹

Az oroszoknak gyakorlatilag az összes tervüket sikerült megvalósítaniuk. Rögzítették a két ország határait. Az oroszok vállalták, hogy segítik a mongol kormány autonómiára való törekvéseinek beteljesülését, segítséget nyújtanak a fegyveres erők felállításához, biztosítják, hogy kínaiak ne léphessenek gyarmatosító szándékkal Mongóliába. Az ígéretek fejében cserébe Oroszország szinte teljes gazdasági befolyásra tett szert az országban. Elérte, hogy Mongóliával, illetve a térséggel kapcsolatban semmilyen kérdésben ne döntsenek az orosz diplomácia megkerülésével.

74 A dokumentumot elküldték Franciaország, Németország, Anglia, az Amerikai Egyesült Államok és Japán külügyminisztériumainak, valamint az iratban felsorolt államok mellett még Dánia, Hollandia, Belgium és az Osztrák–Magyar Monarchia is kapott hasonló tájékoztatást, illetve velük is kezdeményezték a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételét. Batsaiban, 2008. 235.; Urangua, 2006. 65.

75 MÁKL, FA-4. HN-39.

76 A szakirodalom megegyezik a szerződés datálásában, de Bor említ egy 1912. október 21-én Xüreeben aláírt jegyzőkönyvet is, amely többek között az ország nevének megváltoztatását is rögzíti: *Gadaad Mongol* („Külső-Mongólia”) helyett *Mongol Uls* („Mongólia”).

77 Яскина, 2007. 38.

78 Batsaiban, 2008. 312–317. A szerződés angol nyelvű szövegét közli: Bell, 1992. 304–305.

79 Kotkin–Elleman, 1999. 29.

Az 1913-as orosz–kínai és az 1915-ös kjahtai egyezmény

A mongol külpolitikával kapcsolatos munkák egyöntetűen az 1915-ben aláírt háromoldalu egyezményre helyezik a hangsúlyt, amikor a teokratikus mongol állam külpolitikai helyzetét tárgyalják. Kétségtelen, hogy jogi szempontból az ország nemzetközi státusát rögzítő szerződések között ez a legfontosabb, hiszen mindhárom, a kérdésben közvetlenül érintett fél aláírta, ezzel ismerve el az 1914-re kialakult helyzetet. Véleményem szerint a tényleges fordulat azonban már hamarabb bekövetkezett, s a mongol kormány a függetlenség kivívását és annak elismertetését célzó erőfeszítései már korábban kudarcot vallottak. A mongol állam nem volt képes a két évvel korábban kialakult helyzetet megváltoztatni, így az 1913-ban aláírt orosz–kínai egyezmény véglegesen megpecsételte a mongol függetlenség sorsát.⁸⁰

Bár álláspontom első olvasatra talán a mongol diplomácia súlytalanságát és tehetetlenségét sugallja, de be kell látnunk, hogy Handdordzs szakadatlan próbálkozásai ellenére a kérdés nem azoknál a tárgyalóasztaloknál dőlt el, ahol Mongólia képviselői is helyet foglaltak. Az 1905-ben aláírt orosz–japán békeszerződés és annak háromszori titkos megerősítése után (1907, 1910, 1912)⁸¹ a Külső-Mongólia nemzetközi státusának meghatározását célzó egyezkedés egyértelműen a cári diplomácia irányítása alá került, ami a mongolok számára nem volt egyértelműen kedvező. Annak ellenére, hogy 1911-ben a mongolok fordultak a cári udvarhoz, 1913 végére–1914 elejére már maguk is szembesültek azzal, hogy az oroszok bevonása a tárgyalásokba talán „túl jól sikerült”. 1915 után a „cseberből vederbe kerülés” tipikus esetével találták szembe magukat, hiszen a mandzsu gyámságot bizonyos értelemben az orosz váltotta fel, miközben a mongolok törekvéseit csak kismértékben tudták megvalósítani.

1912 végére, a kétoldalú szerződés aláírása után a mongol külpolitika szinte teljes egészében orosz befolyás alá került.⁸² A mongol előkelők képtelenek voltak Kínával megegyezésre jutni, bár Yuan Shikai kormánya 1913-ra megbékélt a kialakult helyzettel. Belátta, hogy az orosz gyámság alatt álló Külső-Mongólia már olyan falat, amellyel a gyenge és az instabil belpolitikai helyzet miatt bizonytalan Kína már nem tud megbirkózni.

1913 elején a *bogdo gegen* és kormánya tovább haladva a megkezdett úton, a novemberi szerződést mintegy továbbfejlesztve egyéves katonai egyezményt írt alá Oroszországgal.⁸³ A mongolok engedélyt kaptak egy orosz fegyverekkel felszerelt alakulat felállítására, ami gyakorlatilag egy 1900 fős katonai egységet jelentett.⁸⁴ Létrehoztak két lovas ezredet, és az egyezmény értelmében orosz katonai kiképzők tevékenykedtek a mongolok mellett. Ezzel az orosz diplomácia nagy

80 Яскина, 2007. 40–41.

81 Batsaïxan, 2002. 77.

82 Batsaïxan, 2008. 235–258.

83 1913. február 16. A szerződés gyakorlatilag konkretizálta az őszi megállapodás katonai vonatkozásait. Očir, 2004. 79.

84 Puskákat és golyószórókat biztosítottak az oroszok a sereg felszereléséhez.

sikert ért el, de ahhoz, hogy a kialakult helyzetet maradéktalanul kihasználhassa, a Kínából hallatszó tiltakozást is el kellett hallgattatnia.

Az 1912-es orosz–mongol szerződés nemzetközi elismertetése érdekében tárgyalóasztalhoz kényszerítették a kínaiakat.⁸⁵ A tárgyalásokat az orosz szempontból egyértelműen sikeresnek mondható orosz–kínai egyezmény zárta (1913. október 23.).⁸⁶ A megállapodásban szentesítették az orosz diplomácia által az utóbbi két évben kivívott mongóliai jogokat, de minden fontos kérdésben a mongolok feje felett döntöttek. Az egyezmény szövegének ismertetésétől itt eltekintünk, tanulságos lehet azonban, ha felidézzük, hogy a szerződés ratifikálásakor a két fél milyen pontokat említ. *„A Kínai Köztársaság kormánya által elfogadott és a két ország közös megegyezése alapján született megállapodás: 1. Oroszország Kína bizonyos mértékű külső-mongóliai befolyását elfogadja. 2. Kína Külső-Mongólia bizonyos mértékű önrendelkezéséhez hozzájárul. 3. Kína Külső-Mongólia polgárait, kormányzatát, önrendelkezési jogát, kereskedelmi ügyekben jogait elismeri. Kína ezenfelül más ügyekben sem avatkozik be. Hadosztályokat nem helyez el, katonai parancsnokokat nem állomásoztat Mongóliában, s az állampolgárok öltözési jogába nem avatkozik be. A katonai erők csak a Hürébe [a mongol főváros – a szerző] küldött hivatalnokok védelmére lehetnek rendelve. Ezenkívül a fentieket figyelembe véve a kínai kormányzat egy önálló tisztségviselőt küld Mongóliába, aki a kínai polgárok érdekeit védheti az országban. Ehhez a második paragrafusban foglaltakat kell figyelembe venni. Oroszország a másik félhez hasonlóan a Mongóliában tartózkodó tisztségviselőinek védelmére kirendelt katonai alakulatokon kívül más haderőt nem állomásoztat az országban. Az állam határain belüli ügyekben nem avatkozik, és polgárokat nem telepít az országba. 4. Ezenkívül Oroszország az 1912. október 23-án aláírt orosz–mongol kereskedelmi egyezmény kereskedelemmel kapcsolatos és egyéb fejezeteit, Kína és Külső-Mongólia kapcsolatát tisztázva terjeszti elő. 5. Mindent, ami Oroszországnak, illetve Kínának Külső-Mongóliával kapcsolatos ügye, a fenti jelentést alapul véve együtt kell megtárgyalni. A két fél országaik kormányának meghatalmazása alapján aláírja és lepecsételi. Érvényességét megerősítve két példányban készítik, és Pekingben írják alá. A Kínai Köztársaság második év 11. hónap 5. napján. Az orosz időszámítás szerint 1913. október 23.”*⁸⁷

Az egyezmény kiegészítésének tekinthető az az irat, amelyet Krupenszkij, a cári kormány Pekingbe delegált nagykövete és megbízottja a tárgyalásokon, illetve Sun, a kínai külpolitika irányítója, a kínai delegáció vezetője egymás tájékoztatására küldött. *„1. Oroszország Külső-Mongóliát Kína tartományaként ismeri el. 2. Minden Külső-Mongóliával kapcsolatos ügyben, legyen az a földterületet érintő vagy egyéb belügyi kérdés, a kínai fél tájékoztatja Oroszországot, és elismerik, hogy ezekben az ügyekben Külső-Mongólia kormányát is tanácskozási jog illeti. 3. Az eredeti dokumentum ötödik pontjának megfelelően mindhárom fél kinevezi képviselőit, akik a*

85 1913. Az orosz külügyminiszter arra utasította a pekingi orosz követet, hogy mindent tegyen meg annak érdekében, hogy a mongolkérdés tisztázására vonatkozó tárgyalásokba a kínai felet is bevonják. Batsaïan, 2002. 87.

86 Sanjmyataw, 1991. 38–39.

87 Magsarjau, 1994. 51–52. A szerződés angol nyelvű szövegét közli: Bell, 1992. 305–306.

tárgyalásokon részt vesznek. 4. Külső-Mongólia határa a Hürébe delegált helytartó, az uljasztaji katonai parancsnok és a hovdi (Kobdo) terület határával egyező, de jelenleg Külső-Mongólia határai nem egyértelműen meghatározottak, nincs megfelelő térkép és nincs elosztva a területe. Ezt a kérdést, illetve a Hovd és Altaj területének pontos meghatározását az eredeti dokumentum ötödik pontjának megfelelően kell megtárgyalni.⁸⁸

Az egyezményben tehát mindkét ország elismerte Külső-Mongólia autonómiáját, azonban Mongóliát Kína részeként kezelte és a *bogdo gegen* kormányát külpolitikai kérdésekben a kínai kormány fennhatósága alá rendelte. Külső-Mongólia kizárólagos joga saját ügyeinek intézése, illetve az országot érintő minden kereskedelmi, ipari, gazdasági döntés. Kína vállalta, hogy nem avatkozik be az ország belügyeibe, és nem küld haderőt Mongóliába. Nem támogat polgári, katonai hatalmat, és nem próbálja újra gyarmatosítani az országot. Ezzel az aláírással Kína is elismerte, hogy a cárizmus tudta és beleegyezése nélkül semmilyen Mongóliával kapcsolatos vitás kérdésben nem születhet döntés. Az elkövetkezendő években azonban kiderült, hogy a kínai fennhatóság csak fikció. A szerződések erre vonatkozó pontjai csak arra voltak hivatottak, hogy leplezzék az egyre erősödő orosz térnyerést.

A mongol kormány nem hagyta szó nélkül, hogy a két szomszédos ország gyakorlatilag a feje felett döntött a sorsáról.⁸⁹ 1913 decemberében mongol követiség érkezett az orosz fővárosba.⁹⁰ A küldöttséget vezető szajin nojon kán Namnanszüren december 16-án az orosz külügyminisztériumnak egy jegyzéket adott át, és kijelentette: a mongol kormány nem ismeri el a szerződést, amelyet a mongolok megkérdezése nélkül kötöttek.⁹¹ Jelezte, hogy a mongol kormány fenn kívánja tartani a jogot arra, hogy viszonyát Kínával saját maga határozza meg. A cári diplomácia azonban hamarosan sarokba szorította a küldötteket.⁹² Kijelentették, amennyiben a *bogdo gegen* kormánya nem ismeri el az orosz–kínai egyezményt, nincs miről tovább tárgyalniuk. Oroszország megtagadja a pénzügyi segély folyósítását és eláll a további segítségnyújtástól is. (Értsd, elveszi védőszárnyait Mongólia fölül, szabad kínai prédának hagyva az országot.) Emellett a cár követelte, hogy Barga szakadjon el az autonóm Mongóliától, és hívják vissza onnan a mongol seregeket. Az ultimátum hatására a mongol kormány visszakozott, hiszen óriási szüksége volt az oroszok pénzügyi támogatására.⁹³ A hárommillió rubeles kölcsön fejében vállalt

88 Magsarjav, 1994. 52–53.

89 A *Mongol tüüxin deerj bičig* közöl egy kiáltványt, amelyben a mongol kormány tiltakozik az egyezmény ellen. A levelet 1913. november 4-én keltezték és a Niislel xüree-ben székelő orosz konzul, Miller 1913 decemberében válaszolt rá. Lásd Jamsran, 1992. 41.

90 A küldöttség megpróbálta kipuhatolni az oroszok véleményét „Nagy Mongólia” esetleges létrehozásáról. A terv szerint az ország magában foglalta volna Belső-Mongóliát, Bargát és a Xöx-nuur területén élő más mongol népeket. Az elképzelésekhez igazodva a küldöttség tagja volt a belső-mongóliai jasagt wan Udai is. A tervet a cári kormány határozottan elutasította.

91 Jamsran, 1992. 41.

92 Batsaixan, 2008. 212–214.

93 A cári kormány az 1912-es szerződés aláírása után kétféle kölcsönt folyósított Mongóliának.

ta a csapatok visszahívását, lemondott Nagy-Mongóliáról szóló terveiről.⁹⁴ Hozzájárult, hogy részt vesz egy háromoldalú konferencián, amelyet a Mongóliával kapcsolatos vitás kérdések rendezésére szerveznek.

1913 végén Japán újra bekapcsolódott a Belső-Ázsia feletti politikai fennhatóságért folytatott harcba. Kodama Toshima, egy japán tiszt tárgyalásokat kezdeményezett Handdordzs mongol külügyminiszterrel. A japán fellépést a következőkkel indokolta: *„A japánok és a mongolok azonos származásúak. Ezért az a helyes, ha testvéreként járnánk el. Szerénységem ezt érvényre juttatva kívánja e tisztelt ország és Japán barátságát.”*⁹⁵

Japán felajánlotta segítségét a mongol területek (Mongólia, Barga, Belső-Mongólia) egyesítésére, illetve Mongólia teljes függetlenségének kialakításához. Cserébe a mongóliai vasúti koncessziókat szerette volna megszerezni. Kereskedelmi kiváltságokat, területi jogokat kért, tehát olyan „lehetőséget”, amivel némiképp csökkenthetné a térségben kialakult orosz hegemoniát. A mongolok csakúgy, mint egy évvel korábban, kapva kaptak a Japán által felajánlott „üzletlen”, de a próbálkozást most sem koronázta siker. A Hürében székelő orosz konzul természetesen tudomást szerzett Kodama és a mongolok tárgyalásairól. Jelentése után az orosz külügyminisztérium az orosz–japán titkos szerződésekre hivatkozva azonnal számon kérte a japán kormányon mongóliai tevékenységét. A japánok nem voltak elég elszántak, és a határozott orosz fellépés hatására most is visszaléptek. Még mindig nem vállalták a nyílt konfrontációt. Makino japán külügyminiszter az orosz diplomaták kérdésére kitérő választ adott, és gyakorlatilag letagadta Kodama tárgyalásait, azt állítva, hogy Kodama nem a japán kormány megbízásából cselekedett. Így végleg elszállt a mongolok reménye a Japánnal történő szövetségekötésre. Le kellett mondaniuk arról, hogy japán segítséggel törnek ki az egyre terheőbb orosz gyámság alól.

1914. január 13-án a *bogdo gegen* levelet küldött a japán császárnak, amelyben közölte, sajnálja, hogy nem jöhetett létre megállapodás, és nem sikerült előrelépni a két ország viszonyában. Reményét fejezte ki, hogy a Japán Császárság továbbra is figyelemmel kíséri Mongólia sorsát és támogatja a mongolok lakta területek egyesítését. E felkérés ellenére a császár nem tett határozottabb lépéseket, és legközelebb csak 1915. január 18-án hallatta hangját a japán diplomácia, akkor is csak közvetlenül érintve a mongol területet.⁹⁶

A helyzet részleges stabilizálását végül az 1914 októberében Kjahtában megindult tárgyalások eredményezték. Nyolc hónapos maratoni ülések vezettek a megállapodáshoz.⁹⁷ A tárgyalások Oroszország teljes diplomáciai győzelmét hozták. Oroszországnak sikerült korábbi terveit megvalósítani: a háromoldalú szerző-

94 A mongol politikai vezetés mindeddig dédelgette tervét, hogy sikerül Barga és Belső-Mongólia mongol nyelvű népek lakta területeit Mongóliához csatolni.

95 Nacagdorj-Širendeb, 1968. 504.

96 A kínai kormánynak átnyújtott 21 pontos követelés tartalmazza, hogy Japán igényt tart Belső-Mongólia egyes területeire. A tervezet elfogadása esetén Kína Japán protektorátusává vált volna. Szamuely, 1962. 382–384.

97 Batsaiban a tárgyalások kezdetét szeptemberre teszi. Batsaiban, 2008. 275.

dés gyakorlatilag az 1912-es orosz–mongol és az 1913-as orosz–kínai megállapodások véglegesítését jelentette. Mongólia és Kína egyaránt elismerte és elfogadta Oroszországnak a másik állammal kötött szerződését. „Külső-Mongólia a Köztársasági Kína⁹⁸ által második évének 11. hónap 5-én, illetve Oroszország által 1913. október 23-án megkötött orosz–kínai egyezményt elismeri” – olvashatjuk a dokumentum első fejezetében.⁹⁹ Az 1915. május 25-én aláírt megállapodás véglegesen rögzítette Mongólia nemzetközi státusát.¹⁰⁰ A konferencia végeredményeként Mongólia továbbra is Kína része maradt, de létrejött a mindkét szomszédos ország által elismert autonóm Mongólia.

A kjahtai szerződéssel bebizonyosodott, hogy a mongol diplomácia kudarcot vallott. Nem sikerült akarát rákényszerítenie szomszédjaira, és a Mandzsu Birodalom összeomlása után nem tudta magához ragadni a vezető szerepet Belső-Ázsiában. Ez a cári Oroszországnak sikerült. Az oroszok teljes diplomáciai győzelmet arattak, szinte valamennyi Mongóliával kapcsolatos céljukat elérték – legalábbis látszólag –, és megteremtették a rég áhított lehetőséget az orosz tőke számára, hogy nagyobb mértékben behatoljon a térségbe és hídfőállást építsen ki Belső-Ázsiában.

Az autonómia elvesztése

1917-ben az orosz forradalom győzelme következtében a *bogdo gegen* vezette kormány elveszítette protektorát. Az októberi eseményeket követően intézkedéseket tett annak érdekében, hogy Mongólia elhatárolja magát az oroszországi változásoktól. A Moszkvában és más orosz városokban tanuló diákokat visszahívták, attól tartva, hogy az új eszmék büvkörébe kerülve veszélyeztethetik a teokratikus mongol kormányt. A cárhú oroszok menekülthulláma a mongóliai orosz kolóniákat is elérte, így hamarosan le is zárták a határokat, hogy megpróbálják megakadályozni a tömeges betelepülést. A helyzet azonban másként nyert átmeneti megoldást. 1918 márciusában az államfő egyetértésével kínai csapatok vonultak be Mongóliába. Saját hatalma védelmében a *bogd* újra külső erő támogatását vette igénybe, s ezzel a lépésével szinte ugyanolyan kiszolgáltatottá tette az országot,

98 Halha: *Dundad Irgen Uls*.

99 Sanjmyataw, 1991. 42. A találkozó teljes jegyzőkönyvét és a szerződés orosz, francia, mongol szövegét közli: Batsaixan, 1999.

100 A záródokumentum bevezető formulájában rögzítették a tárgyaló delegációk vezetőinek és az aláírásra jogosultak személyét: „Kína, az Orosz Imperátor és Külső-Mongólia tiszta Bogd Jebjundamba xutagt kánja Külső-Mongólia új állapotából következő nyitott kérdések együttes megbeszélését és az erről való megállapodást kívánva teljes joggal bíró rendkívüli és meghatalmazott követeiket kinevezték: kínai részről ši Gui Fan generális és Chen Lu mexikói nagykövet. Orosz részről Miller mongóliai követ. Mongol részről Širrendamdin igazságügyminiszter-helyettes, Čagdarjaw pénzügyminiszter az alábbiakat írják alá.” A szerződés szövegét lásd részletesen: Sanjmyataw, 1991. 42–48.; Яскина, 2007. 41–43.

mint a kínaiakkal szembeni orosz támogatás elnyerésének esetében.¹⁰¹ Emellett Peking a japánok pánmongol eszmék mögé bújtatott területszerzési próbálkozásait a mongol fővárosban állomásozó csapatai megerősítésére használta fel. A kínaiak meggyőzték a mongol kormányt, hogy egyedül képtelen ellenállni ekkora nyomásnak, és Mongólia védelmére hivatkozva növelték csapataik létszámát.

1919 elején a kínai kormány követe, Chen Yi (陈仪 1876–1939)¹⁰² útján kezdett alkudozni a mongolokkal az autonómia megszüntetéséről. Az immár egy éve ismét az országban tartózkodó kínai csapatok ehhez megfelelő háttérrel biztosítottak. A kínaiak több, elsősorban a mongol udvarhoz közel álló személyek számára kedvezményeket is felajánlottak, így a *bogd* megtarthatta volna káni címét, a mongol előkelők számos juttatást élvezhettek volna. A mongol felsőház meg is szavazta az autonómiáról való lemondást, az alsóház azonban visszautasította a javaslatot. Ekkor lépett a színre Xu Shuzheng (徐樹錚 1880–1925) tábornok, aki jelentős katonai erővel felvonulva megoldotta a vitás kérdéseket. Néha a terror eszközétől sem visszariadva meggyőzte a mongol függetlenség képviselőit, hogy helyesebb, ha feladják álláspontjukat. A kínaiak még 1919 nyarán átadták a mongoloknak azt a 64 pontból álló megállapodástervezetet, amely rögzítette, hogy a mongol kormány önként lemond az autonómiáról. Mongólia ismét Kína részének tekinti magát, az ország külső, illetve belső határait nem változtatják meg, de a kínai közigazgatási rendszer fennhatósága alá helyezik. A mongol előkelők megtarthatják szerzett jogait és a *bogdo gegen* továbbra is a mongol buddhista egyház vezetője maradhat, s hivatalát elismerik csakúgy, mint felesége szerzett jogait is.

A parlament alsóháza visszautasította a kínai követelések teljesítését, azonban tehetetlen volt, a magas rangú hivatalnokok ellenkezése miatt az ellenállást nem sikerült megszervezni, így a próbálkozás kudarcra volt ítélve. 1919 októberében a parlament munkáját sandzodba¹⁰³ Badamdordzs utasításainak következtében felfüggesztették.¹⁰⁴ A megállapodást végül 16 mongol állami vezető írta alá,¹⁰⁵ a kán azonban az utolsó pillanatban meggondolta magát, és nem látta el kézjeggyel a dokumentumot. Ennek ellenére a szerződés életbe lépésével megszűnt az autonóm mongol állam.

Kitekintés: régi dilemmák, új politikai irányvonal

Az 1921-es mongol forradalom győzelmét követő csaknem hetvenéves szovjet befolyás időszakával itt nem foglalkozunk, hiszen ebben az időszakban Mongólia csak névleg volt független. Bel- és külpolitikai téren is egyértelműen északi szom-

101 Egyes elképzelések szerint maga az államfő hívta be a kínaiakat. Más vélemények szerint a kínai kormány csak vissza akarta szerezni régen elvesztett mongóliai hatalmát. Az Oroszországban uralkodó kaotikus állapotok megkönnyítették a terv kivitelezését, és a mongol előkelők inkább választották a kínaiakat, mint a kétes és hatalmuk szempontjából mindenképp veszélyes bolsevikokat.

102 1918 szeptemberében lépett először a mongol fővárosba, ekkor kezdte meg nagyköveti tevékenységét.

103 Mongol: *šangjodba*, halha: *šanjodwa*.

104 Očir, 2004. 86.

105 Közülük az egyik, Cerendorf az 1924-ben létrejövő Mongol Népköztársaság első miniszterelnöke volt.

szédja befolyása alatt állt. Ennek is köszönhető, hogy napjaink modernizációs törekvései, az állam és a gazdaság újjászervezésének irányai gyakran éppen e hetven év útjaival szemben próbálnak új irányokat mutatni. Ugyanakkor sajátos, hogy a 20. század végének rendszerváltása után az immár politikai értelemben is független mongol állam ugyanazokkal a problémákkal találta magát szembe, mint a közel kilencven évvel korábbi – és sok tekintetben ideológiai alapot nyújtó – elődje. Manapság hasonló politikai és gazdasági nehézséget kell leküzdeni – elsősorban a két szomszédos nagyhatalom túlsúlyát ellensúlyozni –, mint a 20. század elején annak érdekében, hogy az újonnan megszerzett önállóság hosszú távon is valós lehetőséget nyújtson.

A mongol politikai és gazdasági átalakulás – a Kelet-Európában bekövetkezett rendszerváltásokhoz hasonlóan – szorosan összefüggött a Szovjetunióban az 1980-as évek közepén megindult demokratizálódási folyamattal. Alapvető különbség volt azonban, hogy Mongólia minden más szovjet érdekszférába tartozó országnál jobban ki volt szolgáltatva a KGST-nek, illetve a Szovjetuniónak. Hozzájárult ehhez az is, hogy Kína és a Szovjetunió 1960-as években bekövetkezett fokozatos eltávolodása és a szovjet–kínai határvillongások után Mongólia ütközőállam-szerepe felértékelődött. A Szovjetunióban bekövetkezett események hatására a kelet-európai eseményekkel párhuzamosan mentek végbe a mongóliai változások. Ezekben a folyamatokban gyakran olyan fiatal mongol értelmiségiek játszották a vezető szerepet, akik Magyarországon, Lengyelországban, Csehszlovákiában tanultak, tehát adott esetben itt megismert mintákat követtek. Ki kell emelnünk az 1989. decemberi romániai eseményeket is, amelyek katalizátorként hatottak és újabb inspirációt jelentettek a mongóliai ellenzék számára.

Az 1980-as évek második felében a peresztrojka nyomán meghirdetett mongóliai átalakulás az *örcsölön bajgólalt*,¹⁰⁶ *il tod*¹⁰⁷ fogalmakkal került be a mongol köztudatba. Ezek célja elsősorban a Szovjetunióban elindult változások adaptálása, a gazdaság modernizálása volt. A társadalmi, illetve politikai rendszer átalakítása távlati célként sem fogalmazódott meg. Az új politikai irányvonal meghirdetésével azonban egyre szaporodtak azok a – jórészt közéleti – fórumok, ahol a társadalmi feszültségek is napvilágra kerültek. Ezek egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak Mongóliában is, ami a külpolitikai változások hatásaival együtt egyre inkább a politikai változások felé sodorták az országot.

A spontán társadalmi megmozdulások mellett 1989 végétől egyre szervezettebb ellenzéki csoportok is létrejöttek. Ezek közül az első a Mongol Demokrata Szövetség (MDSZ) volt, amelyet 1989 decemberében, a Fiatal Alkotóművészek Második Országos Tanácskozásán alapítottak.¹⁰⁸ Az MDSZ mellett új csoportok is létrejöttek, mint a szintén 1989 decemberében alakult Szociáldemokrata Mozgalom, vagy a következő év februárjában életre keltett Új Haladás Mozgalom. Ezek azonban az MDSZ jelentőségét nem csökkentették. A Demokrata Szövetség élen

106 Halha: *öörölön baiguulalt*, „átalakítás”.

107 Halha: *il tod*, „nyitás”. A fogalmak első említése az MNFP 19. kongresszusán (1986. május 29.) történt. Kovács, 2001a. 49.

108 Kovács, 2001b. 99.

járt a párttá szerveződés folyamatában is. 1990 februárjában alakult meg belőle a Mongol Demokrata Párt, a többi csoport csak hónapokkal később követte az MDSZ-t ezen az úton.

1990. március 7-én az MDSZ tíz tagja éhségstrájkba kezdett, mellyel sikerült a Mongol Népi Forradalmi Párt (MNFP) KB képviselőit tárgyalásra kényszeríteniük. Az eredmény a párt meghátrálása, a párton belüli ellenzék térnyerése volt. A Központi Bizottság tagjai testületileg lemondtak, és a párt olyan határozatokat fogadott el, melyek megteremtették a rendszer átalakításának politikai feltételeit. A határozatok értelmében: 1. Meg kell változtatni az alkotmány azon cikkelyét, amely kimondta az MNFP vezető szerepét. 2. Cedenbált, aki 1940-től az MNFP főtitkára és Csojbalszan 1952-es halála után a teljes politikai hatalom birtokosa volt, ki kell zárni a pártból. 3. Rehabilitálni kell a politikai okból elítélteket. 4. 1990. április 9-én rendkívüli kongresszust kell tartani.¹⁰⁹ Az MNFP kongresszusa végül kénytelen volt meghátrálni az egyre fokozódó elégedetlenséggel szemben, és az év június 22-re kiírták a többpárti választásokat.

Az 1990-ben megválasztott parlament két évig működött. 1992 januárjában a Hurál elfogadta az új alkotmányt, mely a Mongol Népköztársaság nevét Mongóliára változtatta, egykamarás 76 fős parlamentet hozott létre, kétfordulós többségi szavazást és közvetlen államfőválasztást vezetett be. Az új választásokat 1992 júniusában tartották, melyeken a választópolgárok 95,6%-a vett részt. Az MNFP 71 képviselői helyet szerzett. Ezzel gyakorlatilag lezárult a mongol demokratikus átalakulás első szakasza.

Az 1992-ben elfogadott alkotmánnyal új alapokra helyezett Mongóliában a kelet-európai posztszovjet államokéhoz sok tekintetben hasonló identitásválság is megfigyelhető volt. Az elmúlt két évtizedben végbement a mongol nemzeti identitás újriformálódása, az új nemzettudatban az államalapító Dzsingisz kán és a nagy mongol birodalom éppoly hangsúlyos szerepet kapott, mint a 17–18. században megerősödő mongol buddhista egyház. Ennek köszönhető, hogy napjainkban sokat hivatkoznak a teokratikus mongol állam korszakára mint az önálló mongol államiség egyik időszakára.¹¹⁰

Az 1990-es évek elején Mongóliában bekövetkezett politikai fordulat nem csupán belpolitikai téren, a gazdaságban és a társadalom átalakulásában érezteti hatását, de komoly változásokat hozott az ország külkapcsolataiban is. A változások egy része rapid módon következett be, mások inkább hosszabb folyamat eredményei, ugyanakkor nem függetleníthetők az elmúlt évtizedektől, sőt évszázadoktól.¹¹¹

Az 1990 óta eltelt több mint két évtized mongol kormányai – bármely politikai oldal irányítása alatt szerveződtek is – legfőbb célja a tényleges politikai függetlenség megteremtése volt. Mongólia lélekszámát és gazdasági erejét tekintve is eltöprel mind északi, mind déli szomszédja mellett. Az ázsiai politikai térképen be-

109 Uo. 104.

110 Lásd Szilágyi, 2011.

111 Lásd Szilágyi, 2010.

töltött szerepét alapvetően meghatározza a velük kialakult viszonya. Azt, hogy napjainkban Mongólia és Kína között milyen kapcsolatok vannak, ezek milyen irányban fejlődhetnek, nemcsak a politikai és gazdasági helyzet határozza meg, hanem az is befolyásolja, vajon képesek-e ezek az államok a korábbi időszakok negatív hatásait félretéve, azokon átlépve olyan kapcsolatot kialakítani, mely a későbbi együttműködés alapja lehet.

Az orosz kapcsolatokat új alapra helyezte az 1993 januárjában Ocsirbat mongol államelnök moszkvai látogatása során aláírt új barátsági és együttműködési szerződés. Ezzel az orosz–mongol kapcsolatok új korszaka kezdődött. Az északi szomszéd elismerte Mongólia politikai függetlenségét. Egy éven belül hasonló szerződést írtak alá Kínával is. 1989 és a Tienanmen téri események után a Nyugattal hűvösebbé váló viszony miatt Kína számára felértékelődtek a lehetséges ázsiai szövetségesek. Mongólia ismét fontosabbá vált. Ugyanakkor a kínai külpolitika irányát három fontos alapelv és tényező határozta meg az ezredforduló körüli években. Ezek a következők: 1. A 21. század Ázsiáé és a csendes-óceáni térségé. 2. Az ázsiai gazdaság fellendülése (ázsiai modell). 3. Regionális blokk kiépítése a kétpólusú világ felbomlása után.

Kína az új politikai környezetben vezető pozícióra tört, ezért egy stabil és olyan, kínai vezetés alatt álló ázsiai szövetségi rendszer kiépítésére törekedett, amely a kínai nagyhatalmi státusz megalapozója lehet. Érdekeit gazdasági eszközökkel is megpróbálja védeni, ugyanakkor igyekszik a többi nagyhatalom szerepét és befolyását gyengíteni a térségben.¹¹² Ilyen értelemben az 1994-ben aláírt kínai–mongol barátsági és együttműködési szerződés nem csupán a korábbi orosz dominancia megszüntetését jelentette, de legalább annyira célja volt az Egyesült Államok befolyásának megelőzése. A szerződés aláírásával egyúttal megnyílt a lehetőség a fokozódó kínai gazdasági szerepvállalás előtt is, ami meghatározza Mongólia gazdasági helyzetét. (Újabb bizonyítéka annak, hogy napjainkban a mongol állam hasonló problémákkal küzd, mint 100 éve.)

A mai mongol kormány is jelentős lépéseket tesz az egyre növekvő kínai gazdasági befolyás, valamint az energiahordozók tekintetében Oroszországtól való függés ellensúlyozása érdekében, a kiszolgáltatottság megszüntetéséért. Ennek jó eszköze lehet a mongol külpolitikában újabban egyre hangsúlyosabb – de gyakorlatilag a rendszerváltás óta megfigyelhető –, „*harmadik szomszéd politikaként*” emlegetett új irány. A korábbi évtizedekben jellemző függőségi helyzet újbóli kialakulásának elkerülése érdekében Mongólia szoros kapcsolatokat próbál kialakítani közvetlen szomszédain kívül harmadik országokkal is. Ebben a tekintetben – csakúgy, mint a 20. század első felében – elsőként Japán jött szóba, amely mellett az elmúlt két évtizedben már Dél-Korea és az Egyesült Államok is számottevő szerepet játszik. Az említett két kelet-ázsiai ország jelentős erőfeszítéseket is tett, hogy ellensúlyozza az egyre jelentősebb kínai befolyást, az USA számára pedig elsősorban politikai értelemben fontos a belső-ázsiai ország. Mongólia ugyanakkor „harmadik szomszédnak” tekinti az Európai Uniót is, de

112 Szilágyi, 2009. 242–256.

az utóbbi években – elsősorban a 2009-ben az államfői pozíciót elfoglaló C. Elbegdordzsnak köszönhetően – olyan térségekben is letette a névjegyét, mint a Közel-Kelet, ugyanakkor egyre jelentősebb figyelem fordul India, Thaiföld, Szingapúr, de Törökország felé is.

Az új stratégia megalapozásakor történelmi távlatokba tekintenek vissza. Ahogyan a mai állam sok vonatkozásban az 1911-es független – részben független – teokratikus mongol államot tekinti elődjének, úgy külkapcsolataiban a Dzsingisz és utódai által alapított nagy mongol birodalmat hozza példának, amikor is a *Pax Mongolica* időszakában a mongol fennhatóság alá tartozó *Selyemút* összekötő kapocs volt a kultúrák, országok között. A mongolok a mai Irak területétől Kína keleti partvidékéig uralták Ázsiát, s – az állami megfogalmazás szerint – felelősek is voltak a fennhatóságuk alá tartozó területekért. Ebből kiindulva a mai mongol külpolitika hasonló közvetítő, integráló szerepet kíván betölteni, nemcsak az ázsiai térség gazdasági, politikai kapcsolatait irányító szervezetekben, de az egyes országok közötti politikai kapcsolatokban. Kérdés, vajon sikerül-e célkitűzéseit teljesíteni, és ez a közvetítő szerep hozzájárul-e ahhoz, hogy Mongólia végre kiléphessen szomszédjai árnyékából. Ezzel egy nagyjából százéves, a teokratikus mongol állam megalakulása óta létező álom válhatna valóra.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

MÁKL Mongol Állami Központi Levéltár.
FA-4. HN-39.
FA-29. HN-4. H2-3.

2. Szakirodalom

Baljirgarmaa

1966 *Mongoliin awtonomit üyeiin surguuli (1911–1920)*. Szerk.: Baljirgarmaa, B. Ulaanbaatar, 1966.

Batsaixan

1999 *Xyatad, Oros, Mongol gurwan ulsiin 1915 onii xiagtiin geree*. Szerk.: Batsaixan, O. Ulaanbaatar, 1999.

2002 Batsaixan, O.: *Mongoliin tosgaar totgnol ba Xyatad, Oros, Mongol gurwan ulsiin 1915 onii xiagtiin geree*. Ulaanbaatar, 2002.

2008 Batsaixan, O.: *Mongoliin süülčiin ejen xaan VIII. Bogd Jawjandamba*. Ulaanbaatar, 2008.

Bell

1992 Bell, Charles Alfred: *Tibet Past and Present*. Delhi, 1992.

Dendew

1934 Dendew, L.: *Mongyol-un tobči teüke*. Ulaanbaatur, 1934.

Endicott

1999 Endicott, Elisabeth: Russian Merchants in Mongolia: The 1910 Moscow Trade Expedition. In: *Mongolia in the Twentieth Century. Landlocked Cosmopolitan*. Eds.: Kotkin, Stephen–Elleman, Bruce A. New York–London, 1999. 59–68.

Gernet

2001 Gernet, Jacques: *A kínai civilizáció története*. Bp., 2001.

Grekov–Širendeb

1955. *Bügd Nairamdax Mongol Ard Ulsiin tüүх*. Szerk.: Grekov, B. D.–Širendev, B. Ulaanbatar, 1955.

Ĵamsran

1992 Ĵamsran, L.: *Mongol tüүxiin deej bičig*. III. Ulaanbaatar, 1992.

2000 Ĵamsran, L.: 1911 onii үндесний ерх цөлөөний хөдөлгөөний удирдагч. In: *Mongol tüүх судлалын өгүллүүд I*. Ulaanbaatar, 2000. 50–66.

Яскина

2007 *История Монголии. XX век*. Ред.: Яскина, Галина Сергеевна. Москва, 2007.

Jordán–Tálas

2005 Jordán Gyula–Tálas Barna: *Kína a modernizáció útján a XIX–XX. században*. Bp., 2005.

Kljucsevszkij

2009 Kljucsevszkij, V. O.: *Az orosz történelem terminológiája*. Bp., 2009. (Russzisztikai Könyvek, XXI. Russica Pannonicana.)

Kotkin–Elemenn

1999 *Mongolia in the Twentieth Century. Landlocked Cosmopolitan*. Eds.: Kotkin, Stephen–Elleman, Bruce A. New York–London, 1999.

Kovács

2001a Kovács Attila Endre: A mongol demokratizálódás rövid története. In: *Új Keleti Szemle*, 3. (2001) 1–2. sz. 48–68.

2001b Kovács Attila Endre: A mongol rendszerváltás és társadalmi háttere. In: *Orientalista Nap 2000*. Szerk.: Birtalan Ágnes–Yamai Masanori. Bp., 2001. 96–106.

Kozlov

1923 Козлов, Пётр Кузмич: *Монголия и Амдо и мёртвый город Хара-Хото. Экспедиция Русского географического общества в Назгорной Азии 1907–1909 г.* Ленинград, 1923.

1950 Kozlov, P. K.: *Mongólia és Kám. Három év Mongóliában és Tibetben 1899–1901*. Bp., 1950.

Magsarĵaw

1927 Magsarĵaw, N.: *Mongol Ulsiin šine tüүх*. Ulaanbaatar, 1927 (reprint 1994).

Майский

1921 Майский, Иван Михайлович: *Современная Монголия*. Иркутск, 1921.

1959 Майский, Иван Михайлович: *Монголия накануне революции*. Москва, 1959.

Masato

1972 Masato, Matsui: The Russo-Japanese Agreement of 1907. Its Causes and the Progress of Negotiations. In: *Modern Asian Studies*, 6. (1972) 1. sz. 33–48.

Meihua

1999 Meihua, Lan: China's „New Administration”. In: *Mongolia in the Twentieth Century. Landlocked Cosmopolitan*. Eds.: Kotkin, Stephen–Elleman, Bruce A. New York–London, 1999. 27–38.

Nacagdorj-Širedeb

1968 *Bügd Nairamdax Mongol Ard Ulsiin tüüx*. Szerk.: Nacagdorj, Š.-Širedeb B. Ulaanbaatar, 1968.

Nakami

1999 Nakami, Tatsumo: Russian Diplomats and Mongol Independence. In: *Mongolia in the Twentieth Century. Landlocked Cosmopolitan*. Eds.: Kotkin, Stephen-Elleman, Bruce A. New York-London, 1999. 69–78.

Očir

2004 *Mongol ulsiin tüüx. IV*. Szerk.: Očir, A. Ulaanbaatar, 2004.

Pozdneyev

1971 Pozdneyev, A. M.: *Mongolia and the Mongols*. Bloomington, 1971. (Ural and Altaic Series, 61.)

Pürewjaw

1968 Pürewjaw, S.: *Mongol dax' šarin šašnii xuraangui tüüx*. Ulaanbaatar, 1968.

Sanjmyataw

1991 Sanjmyataw, B.: *Gurwan ulsiin Xiagtiin gereenii tuxai tüüxen ünen*. Ulaanbaatar, 1991.

Sandag

1982 *Mongoliin ard түмний 1911 онii үндесний ерх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөө темцел*. Szerk.: Sandag, Š. Ulaanbaatar, 1982.

Širedeb

1999 Širedeb, B.: *Mongol ardiin xuw'sgaliin tüüx*. Ulaanbaatar, 1999.

Szamuely

1962 Szamuely Tibor: *Az újkori egyetemes történelem dokumentumokban (1870–1918)*. Bp., 1962.

Szilágyi

2009 Szilágyi Zsolt: Kínai-mongol kapcsolatok a 20–21. század fordulóján. In: *Kínai történelem és kultúra. Tanulmányok Écsedy Ildikó emlékére*. Szerk.: Hamar Imre-Salát Gergely. Bp., 242–256.

2010 Szilágyi, Zsolt: Is the Post-Communist Transition Over? Economic and Social Factors Influencing the Mongolian Democratisation Process. In: *After Twenty Years. Reasons and Consequences of the Transformation in Central and Eastern Europe*. Eds.: Csaplár-Degovics, Krisztián-Mitrovits, Miklós-Zahorán, Csaba. Berlin, 2010. 116–141.

2011 Szilágyi, Zsolt: The Political Role of Mongolian Buddhism After the Tranzition. In: *Science of Religion in Hungary*. Eds.: Hoppál, Mihály-Szabó, Péter S. Bp., 2011. 184–202.

Urangua

1997 Urangua, J.: *XX. juunii exen üyeiin ar mongol dax' šinetgel*. Ulaanbaatar, 1997.

2006 Urangua, J.: *XX. juunii exen üyeiin Mongol uls. 1911-1919*. Ulaanbaatar, 2006.

2009 Urangua, J.: Manj čin ulsiin šine jasgiin bodlogo ba Mongol oron. In: *Mongoliin түүхиin судлалiin šina xandлага, тугасан асуудал*. Szerk.: Č. Dašdawaa-Oka Hiroki. Sendai, 2009. 175–193.

Златкин

1934 Златкин, Илья Яковлевич: *Современная Монголия*. Москва, 1934.

1950 Златкин, Илья Яковлевич: *Монгольская Народная Республика – страна новой демократии*. Москва-Ленинград, 1950.

ZSOLT SZILÁGYI

THE BEGINNINGS OF THE MODERN MONGOLIAN STATE: THE QUEST FOR
INDEPENDENCE IN THE EARLY 20TH CENTURY

Mongolian independence and the present-day Mongolian state owe their existence, to some extent, to their Northern neighbour. At the beginning of the 20th century Mongolia was a part of the Manchu Empire. In 1911 when the dynasty collapsed, the Mongolians made an attempt at independence. In that year the Mongolian State proclaimed its independence and the 8th Bogd gegen occupied the throne, but their declaration was not accepted by either Russia or China, nor by any other country. They were able to attain a partial autonomy only with the help of the Tsarist administration what their Southern neighbour was also willing to endorse in 1915. This is partly due to the fact that an unstable internal political situation and the lack of a unified government had so enfeebled the power of China by the aftermath of the Manchu dynasty, that both the Tsarist regime and later the Bolsheviks were able to enforce their interests in the Mongolian areas.

Between 1911 and 1919 by the transformation of state organization the Church obtained a total influence in the leadership of Mongol State. In 1914 Ministry of Religion was founded which became the most important governmental organization and also the leader and controlling unit of the internal politics.

In 1917, after the fall of the Tsar, the theocratic Mongolian government lost its chief supporter and the country was compelled to give up its autonomy. Chinese rule returned, but this only proved, in the event, a brief intermezzo. In 1921 the Mongolians expelled the Chinese in an armed conflict with Bolshevik assistance and the regime which now came into power created its new structures of leadership step by step relying on the effective help and following the practical guidance of the Northern neighbour.

BALOGH RÓBERT

Háborús tájkép, jegyrendszer és hatékonyság

A II. világháború hatása
egy ipari város társadalmára Indiában

TANULMÁNYOK

A II. világháború évei kulcsfontosságúak az indiai történelemben, így a történetírás fő irányvonala nagy figyelmet szentel ennek a korszaknak.¹ A tartományi szinten 1937-ben demokratikus szavazás útján megválasztott kormányok többségében a Kongresszus Párt dominált. A párt a háború kitörésekor úgy döntött, hogy visszahívja minisztereit a tartományi kormányokból, mivel a brit tisztviselők nem konzultáltak India részvételéről, mint ahogy az 1935-ös alkotmány felfüggesztéséről sem. Az angliai csata Gandhit és a Kongresszus Párt vezetőinek döntő többségét mégis a háborús erőfeszítés mellé állította. A másik jelentős politikai párt, a Muszlim Liga kezdetől támogatta a háborús részvételt, emellett 1940-től programjában szerepelt az önálló muszlim állam, Pakisztán létrehozása. A hindu–muszlim ellentét a háború évei alatt egyre inkább kiéleződött, és gyakran erőszakba torkollott országos és helyi szinten egyaránt.

A háború legnehezebb nyara (1942) Indiában is fordulópontot jelentett. Augusztus elején – a vardhai párthatározat elfogadását követően – a brit kormányzat a háborús erőfeszítés szempontjából veszélyesnek ítélte és letartóztatta Mohandász K. Gandhit, Dzsaváharlál Nehrut és a Kongresszus Párt más vezetőit. Ez súlyos csapás volt a párt szervezetre, ugyanakkor megindította a Gandhi által meghirdetett országos tömegmozgalmat. A *Quit India* (Távozzatok Indiából!) mozgalom napi koreográfiája követte ugyan a korábbi engedetlenségi megmozdulások idején kialakult formákat (reggeli felvonulások, jelszavak), mégis alapvetően különbözött mind az 1920-as, mind az 1930–1931-es ellenállás időszakától. Az ellenálló csoportok a tömegmozgalom 1942. őszi szétesése után számos régióban még évekig tevékenykedtek földalatti gerilla alakulatokként. A központi koordináció nélküli, helyi mozgalmak ereje megkérdőjelezte a Kongresszus Párt dominanciájának szükségességét, másrészt az erőszak pillanataiban elmosódtak az indiai nacionalizmus által propagált patriarchális társadalmi rend keretei.²

Habár a *Quit India* az 1980-as évek végén néhány évre a figyelem középpontjába került, a háborús évek fegyveres ellenállói közül egyedül Szubhasz Csand-

¹ A cikk alapját képező kutatást az Indian Council for Cultural Relations ösztöndíja tette lehetővé.

² Pandey, 1988. 1–14.; Chakrabarty, 1992. A patriarchális keretekre gyakorolt hatásról: Tharu–Lalita, 1993. 63–64.

ra Bosznak van helye a jelenlegi nemzeti panteonban. Bosz a gazdasági világválság legnehezebb éveit a kelet-indiai munkásmozgalom szervezésével töltötte. Rendkívül sikeres volt válsághelyzetek kezelésében, s 1928-ban, a TISCO (Tata Iron and Steel Company Limited) történetének legnagyobb sztrájkja idején kulcsszerepet játszott abban, hogy 1928 szeptemberében kompromisszummal ért véget a konfliktus. 1938–1939-re a Kongresszus Párt legnépszerűbb és legradikálisabb vezetőjévé vált. Vitájuk során azonban nem kötött kompromisszumot Gandhival, s ezt követően egzotikus politikai vállalkozásba kezdett a tengelyhatalmak oldalán. A több tízezer fős, 1942-ben már Bosz által szervezett Indiai Nemzeti Hadsereg (INA) Burmában és Északkelet-Indiában is harcolt a szövetséges erők, elsősorban a Brit Indiai Hadsereg ellen.³

Annak ellenére, hogy a történészek nagy figyelmet fordítottak a Kongresszus Párt kormányzati tevékenységére és lemondására, a Quit India mozgalomra, az Indiai Nemzeti Hadseregre és a bengáli éhínségre, az indiai társadalmi átalakulás a II. világháború idején szinte teljes egészében fehér folt maradt a kutatás számára. A neves indiai folyóirat, a Social Scientist egyik 1999-es különszáma felhívta ugyanerre a hiányra a figyelmet, de azóta is csak Indivar Kamtekar cikkei jelentik az előrelépést.⁴ A következőkben a korszak legjelentősebb indiai nehézipari központja, Dzsamsedpur üzemi levéltára anyagain keresztül hívom fel a figyelmet néhány fontos folyamatra és változásra.

Először a dzsamsedpuri viszonyokra – az angolszász történeti irodalomban újabban megjelent terminus szerint mint tájképre (landscape) – koncentrálok. A város körüli régió Brit Indián belül a 19. században fokozatosan belső határzónává alakult, amelyet a II. világháború tényleges frontvonallá változtatott. Ezt követően az élelmiszerár emelkedése, az infláció, valamint az élelmiszerhiány nyomán az állam–állampolgár viszonyban, illetve az ipari munka megítélésében bekövetkezett változásokra mutatok rá. A cikk következő része a munkaerő háború alatti képzésére fókuszálva reflektál az indiai ipari munkaerő hatékonyságára vonatkozó vitára.

Dzsamsedpur fejlődése és szerepváltozása

Dzsamsedpur Kelet-Indiában, a gyarmati időkben Csota Nágpurként, ma Dzsárkhandként ismert terület déli részén fekszik. Dzsárkhand a 20. század fordulóján gyors változáson ment keresztül. A területet azok a tényezők jellemezték, amelyeket a történeti földrajz „határvidéki (frontier) társadalomnak és határvidék típusú politikának” hív.⁵ A határvidék-problémával kapcsolatban Luke Godwin a gyarmati Ausztráliát vizsgálva arra figyelmeztetett, hogy a településszerkezetnek nagyobb figyelmet kell szentelni, és a frontier zónát nem „folyamatos, terjeszkedő határvonalként”, hanem inkább dinamikus helyszínként kell szemlélnünk, amely-

³ Bayly–Harper, 2005.

⁴ Lásd: Bhattacharya–Basu–Keys, 1999; Kamtekar, 2002.

⁵ Lattimore, 1940. 409.

nek „nincs jól körülírható feszültséggóc”.⁶ Ezt továbbgondolva Nathan Wolski elutasítja Friederick Jackson Turner klasszikussá vált értelmezését, amelyben a határvidék elsősorban az erőszakos szembenállás helye. A határvidéki helyzetben az ellenállás összetett formát ölt, nincs abszolút időbeli és térbeli helye, s mértéke is változó. Wolski következtetése különösen fontos Dzsárkhand szempontjából: *„A határvidék által jellemezhető időszakot nem tudjuk szépen becsomagolni és lezárni, mintha ma már egy nem határvidéki helyzetben lennénk.”*⁷ Az a körülmény, hogy a szakirodalom kiemelt szerepet szán a településszerkezet és az emberi tevékenység változásának a frontier helyzet értelmezésekor, azt jelenti, hogy össze kell kapcsolnunk a tájkép és a határvidék elemzését.

Dzsamsedpur mint a termelés, a településszerkezet és az irányítás központja kulcsfontosságú szerepet játszott az áruipar kialakításában és a vidék arculatának átalakításában. 1907-ben a Tata család, Brit India kormánya és a gyarmati kutatóintézetek vezetői közötti több évtizedes tárgyalási folyamat, valamint az évekig tartó kutatás után egy óriási acélgyártó üzem és munkástelepülés kezdett nőni Szakcsi falu helyén, a Bengál–Nágpur vasútvonal szomszédságában. Egy évtizeden belül a hely emberek tízezreinek adott otthont, és 1919-től Dzsamsedpurbként vált ismertté. A Dzsárkhand régióval foglalkozó történészek közül Vinita Damodaran hangsúlyozza a terület jelentőségét a régió történetében. Újraértelmezve az antropológiai kutatások adatait, a fesztiválokkal, rítusokkal és belső terekkel kapcsolatban rámutatott, hogy *„a tájkép emlékezete gyúanyag volt az [a gyarmati, majd indiai állami struktúrákkal szembeni] erőszakos ellenállás évszázada során”*.⁸

Dzsárkhand középső és keleti területe a 20. század elején a gyarmati India legjelentősebb szénmezőjévé vált, míg a terület déli része az acélgyártás megindulását követően a vasércbányászat központja lett. Dzsamsedpur a két terület erőforrásait gyűjtötte egybe. A stratégiaileg létfontosságú acélgyártás dél-ázsiai központját a brit vezetés mindenáron meg kívánta óvni a pusztító támadásoktól. A II. világháború éveit alatt nem bombák, hanem két árvíz okozta a legjelentősebb változásokat Dzsamsedpurban. A Khorkai folyó 1940 és 1943 júliusában is komoly károkat okozott egyes, a város északi részén fekvő „bustikban”, vagyis telepeken.

A TISCO vezetése a károkat részletesen dokumentálta, ám a napi kommunikációban a vasútvonalak épségének, vagyis a nyersanyag-ellátás folyamatosságának hangsúlyozása sokkal fontosabb szerepet kapott, mint az épületek kérdése.⁹ A heves árvizek nem érték váratlanul a vállalatot. A levelezésből kitűnik, hogy 1938 folyamán már látható volt, hogy a Dalma hegy környéki erdő gyors pusztulása veszélyt rejt magában. A cégvezetés igyekezett elérni, hogy a terület védett státuszba kerüljön, s így meg lehessen szabadulni a számos földtulajdonostól, akik az újabb híd elkészültével a gyors haszon reményében vélhetően kivágják az erdőt, hogy a fát eladhassák Dzsamsedpur háztartásai és építkezései számára.¹⁰ A TISCO levéltár

6 Godwin, 2001. 116.

7 Wolski, 2001. 233.

8 Damodaran, 2012. 92.

9 TAS GMC Box no. 314. File no. 178. Part II. Nos. 56–51.

10 TAS GMC Box no. 315. File no. 179. Part II. Nos. 36–24.

1940–1945 közötti időszakból származó térképei a folyókat elektromos energia forrásaként is láttatják. Ez utóbbi dokumentumok jelzik, hogy a határvidék – mint tájkép – az energia, a nemzet és a beruházás fogalmi keretében értelmeződött át. Egy 1940 februárjára dátumozott hosszú levélben a szénügyi minisztérium tájékoztatta a TISCO vezetését arról, hogy miért ellenzi a tartományi szintet alapul vevő villamosítás tervét. Azzal érvelt, hogy a földrajzi elvek figyelembe vétele azt jelenti, hogy „a szénmezők és Kalkutta, valamint a Kalkutta és Dzsamsedpur között fekvő legsűrűbb ipari területeket kell összekapcsolni”.¹¹ A térképek, amelyek a „Javaslat Bihár és Bengál villamosítási terveinek összekapcsolásáról” címet viselik, igen ambiciózus terveket tükröznek. Bemutatják, hogyan lehet az iparvidéket India más csomópontjaihoz kapcsolni. A térképen látunk közigazgatási és gazdasági központokat, Nepált és Tibetet, de a topográfiai jellemzők teljesen elmaradtak.¹² A vállalatvezetés figyelme a természeti tényezők közül a szénre mint az energia forrására korlátozódott, ugyanakkor a hatékonyság kérdése, valamint „tartományi” és „országos” szempontok is felmerültek. A szénügyi minisztérium ugyanis javasolta, hogy a Tata-csoportnak meg kellene fontolnia egy Kelet-Indiára vonatkozó általános villamosítási tervet, amely a folyók energiáján alapul. A szereplők szemében a táj elemei egyszerre voltak veszély- és erőforrások. A TISCO-vezetés háborús évek alatt született tervei mutatják, hogy a később, a független India életében szerepet játszó személyek már számoltak a víz árucikké alakításával.¹³

A háború hatásai: erőszak és fegyelem

Dzsamsedpur 1939 ősze és 1942 eleje között katonai háterszággá, majd frontvonallá vált. Az 1939-es esős évszak és 1941 tele közötti időszakban az infláción, a gyártósorra kerülő új termékeken, valamint a háborús kötvényeken és felajánlásokon kívül még nem sok jele volt a háborúnak. A Németországgal folytatott kereskedelem hirtelen megszakadása miatt a vállalatvezetésnek le kellett állítani néhány fejlesztést, de ebből a város aligha érzékelt valamit.¹⁴ A háború kitörése nem jelentette a termelés azonnali felfutását sem.

1942 azonban már Dzsamsedpurban is a félelem és a mobilizáció éve volt. A japán sikerek nyomán a város, pontosabban annak üzemei stratégiaileg fontos, veszélyeztetett területté váltak. A TISCO folyamatosan fejlesztette a bombák előállításához, a hajóépítéshez, a páncélozott eszközök gyártásához szükséges, valamint a kommunikációs hálózat kiépítése során, illetve a sebészeti beavatkozásokhoz használt acéltípusokat.¹⁵ Ezen túlmenően a cég által gyártott légoltalmi acélfedezéket használták az angliai légi csata során. A hadvezetés igyekezett bekapcsolni a

11 TAS GMC Box no.176. Part II. Nos. 132–122. A. Targuhar to J. J. Ghandy. 1940. febr. 27.

12 TAS GMC Box no.176. Part II. Nos.140–139. A. Targuhar to J. J. Ghandy. 1940. febr. 27.

13 D'Souza, 2006. 219.

14 TAS GMC Box no. 312. File no.173. No. 251.

15 TAS AB no. 314. The Steel Company's War Effort in 1939.

TISCO-t rendkívül ambiciózus nemzetközi projektekbe. Számításba vették, hogy a Kínában állomásozó alakulatokat is Dzszamsedpurból látják el ágyúkkal.¹⁶

Dzszamsedpurban nem volt újdonság a II. világháború legfontosabb stratégiai újítása, a repülés. A Bombay–Dzszamsedpur útvonalat az igazgatók igen gyakran megtették, s ehhez a szonari reptér már az 1930-as években rendelkezésre állt.¹⁷ A cég vezetése Pearl Harbour előtt is tisztában volt azzal, hogy a háború kimenetele a légierőn is múlik majd. 1940 márciusában A. M. Haynman – aki nemcsak a TISCO főkönyvelője, de egyben Bihár tartomány törvényhozásába választott képviselő volt – az alkirályhoz küldött delegáció tagjaként egy repülőgépgyár felállítását javasolta. Az elképzelésből végül nem lett semmi. A vállalatvezetés tisztában volt azzal is, hogy a repülőgépek látványa pszichológiailag is komoly tényező. 1940 novemberében Szinghbum megye adminisztratív központja, Csaibassza fölött egy Tata-repülőgép propaganda-szórólapokat dobott le. A megye egyik magas rangú tisztviselőjének értékelése szerint „A repülőgépek megjelenése és a röplapok ledobása érdeklődést váltott ki és hatalmas sikert aratott”.¹⁸

1942 elején Dzszamsedpurban megjelentek a katonai alakulatok. Ezzel egy időben a TISCO alkalmazottjai számos katonai, műszaki feladatot végeztek el. A dolgozók állásokat építettek ki, szögesdrót kerítést emeltek egyes létesítmények körül, fedezéket építettek a lövészárkok fölé, elektromos hálózatot állítottak fel a védelmi állásoknál. A légierőnek elsősorban telefonhálózatra volt szüksége.¹⁹ 1942 során komoly esély volt arra, hogy az amerikai légierő Dzszamsedpurba telepíti egyik kórházát, s ehhez új kifutóra, valamint hangárra lesz szükség.²⁰ A városi táj nemcsak a nehéz katonai gépjárművek és repülő zaja, a szögesdrótok és lőállások nyomán alakult frontvonallá, de a félelem következtében is. A városban a légvédelmi riadóval kapcsolatos tudnivalókat és eszközöket bemutató iroda nyílt, s a TISCO-dolgozók rendszeresen részt vettek légvédelmi gyakorlatokon. Az üzem jelentős kölcsönt nyújtott dolgozói számára, hogy vidékre evakuálhassák családjaikat.²¹ Az adminisztratív tevékenységet végző irodákat szintén a környező apró településekre költöztették, hogy a szinte biztosan bekövetkező japán támadás ne semmisítse meg a műszaki és gazdasági nyilvántartást.²² Christopher Bayly és Timothy Harper hangsúlyozzák, hogy a bombák nagy része a II. világháború ázsiai hadszínterein a felderítési hiányosságok miatt ugyan nem találta el célpontját,²³ a bombázástól való félelem azonban komoly pszichológiai hatást fejtett ki. Michal Shapira összegzése szerint az I. világháborúhoz képest a legnagyobb változás éppen az volt, hogy a rettegésérzéséhez nem kötődött

16 TAS GMC Box no. 314. File no. 178. Part I. No. 513.

17 TAS GMC Box no. 313. File no. 174. Part I. No. 341.

18 TAS GMC Box no. 313. File no. 175. No. 292.

19 TAS GMC Box no. 313. File no. 173. Nos. 287–283.

20 TAS GMC Box no. 315. File no. 179. Part II. No. 224.

21 TAS GMC Box no. 314. File no. 176. Part II. Nos. 97–27

22 TAS GMC Box no. 314. File no. 177. Part I. No. 108. Verma to General Manager. 1944. márc. 11.

23 Bayly–Harper, 2005. 273.

többé stigma. A legfontosabb kérdés immár az volt, hogy miként lehet a félelmet pszichológiai módszerekkel kezelni.²⁴

Bihár tartomány 1942–1944 közötti társadalmi viszonyairól Vinita Damodaran olyan képet fest, amelyben mind a „megélhetési”, vagyis az élelmiszerhiányból adódó, mind a „politikai”, tehát britellenes erőszak a mindennapok részét képezte. Az erőszak nem szorult a társadalom periferiájára. Ez a körülmény, valamint a háborús termelés prioritássá emelték a fegyelem kérdését. Dzszamsedpur rendjére több legális erőszakszervezet is figyelt. A Brit Indiai Hadsereg Keleti Parancsnokságának egyes egységei és a Royal Air Force 171. százada 1942 elejétől állomásozott a városban. A katonai jelenlét 1942 nyarára a civil lakosság és a hadsereg között éles konfliktust váltott ki. Egy a TISCO vezérigazgatójának címzett panaszlevél alapján úgy tűnik, egyre gyakoribbá vált a csoportos nemi erőszak kísérlete, vagy legalábbis olyan jelenetek zajlottak, amilyenek felháborították a levél íróit. *„Uram, Ön nagyvonalúan biztosított bennünket afelől, hogy a katonákat a családjaink védelme érdekében küldték ide. Sajnálattal kell azonban megállapítanunk, hogy ezek a katonák semmibe veszik a dzszamsedpuri nők erkölcsét.”*²⁵

A megfogalmazás – figyelembe véve az indiai nacionalizmus és a női szerepek szabályozása közötti szoros kapcsolatot – sokat elárul a háború megítéléséről. Számos kutató hangsúlyozza, hogy az 1920-as évektől a Kongresszus Párt az indiai nemzet születésének igényét, ókori hindu szövegekre és brahmin szokásokra hivatkozva, összekapcsolta egy olyan női ideál és társadalmi szerep megalkotásával, amelyben a gazdasági és szexuális passzivitás, valamint az anyaság játsza a főszerepet.²⁶ A levél egyrészt mutatja a patriarchális nyelvezet sikerét, másrészt azt, hogy a katonák jelenléte a lakosok szemében semmilyen kapcsolatban nem állt a nemzet fogalmával. A hadsereg jelenlétét a vállalatvezetés a családok érdekeit hangsúlyozva igyekezett legitimálni, legalábbis ez az érv alkotott narratívát a levél íróinak fejében. Maga a háború és az ezzel kapcsolatos nemzeti érdekek nem játszanak szerepet a helyzet leírásában és értékelésében.²⁷

A fegyelem és a biztonság növekvő szerepét jelzi, hogy a háború éveiben a mintegy 400 fős üzemi őrség munkakörülményeire is több alkalommal visszatért a menedzsment.²⁸ A háború kitörése előtti hónapokban, majd 1942 tavaszán a Keleti Parancsnokság és a TISCO közötti kommunikációban felmerült egy helyi nemzetőrség (Indian Territorial Force) felállításának lehetősége. J. J. Ghandy igazgató szerint ennek a katonai kiképzés fegyelmező hatása miatt lett volna jelentősége

²⁴ Shapira, 2013.

²⁵ TAS GMC Box no. 314. File no. 177. Part I. No. 21.

²⁶ Lásd Chatterjee, 1989.; Sinha, 2006.; Sreenivas, 2009.

²⁷ A nők erkölcsének védelme 1944-ben a szakszi piac igazgatása kapcsán is felmerült. Ekkor a piac felügyelőjét többek között azzal is vádolták, hogy egy özvegy házát látogatja, aminek igen rossz hatással van a nők erkölcsére. Egy szinte ezzel egy időben keletkezett, a hindu kereskedők helyzetét sérelmező petíció a rejtett prostitúciónak is bekezdést szentelt. TAS GMC Box no. 314. File no. 177. Part I. No. 297.

²⁸ TAS GMC Box no. 312. File no. 174. Nos. 250–248. General Manager's circular to Divisional Heads. 1940. jan. 31.; TAS GMC Box no. 312. File no. 174. Part I. Nos 271–252. Sikh Work Guards' uniform. 1940. máj. 21.

és haszna. Annak azonban nincs a későbbiekben nyoma, hogy a kezdeményezést követően felállt volna valamilyen védelmi egység.²⁹

A fegyelem szempontjából az időnek kulcsszerep jutott. 1939 végén a cégvezetés azt a döntést hozta, hogy az engedély nélküli távolmaradást a jövőben sokkal komolyabban kell szankcionálni. A körlevél háttérében bizonyára a dokumentumokban csak Lakhan néven szereplő munkás esete állt, akit 1939 októberében rendszertelen munkavégzés miatt bocsátottak el. Lakhan ügye egyszerűnek tűnt, azonban a szakszervezet vizsgálatot kért. Lakhan azzal vádolta az őt a kapuhoz kísérő őrköt, hogy lökdösték, megalázták a többi munkás előtt, és még ételhordó dobozát sem vihette magával. Az eset nemcsak arra világít rá, hogy 1939 előtt a munkások egy része viszonylag rendszertelenül járt dolgozni az év egyes szakaszaiban, hanem arra is, hogy a fizikai erőszak nem volt elfogadott gyakorlat az üzemben belül.

A szakszervezet és a vállalatvezetés közötti viszony nem csak a háborús erőfeszítés szempontjából volt kulcsfontosságú. Egy esetleges sztrájk és az állami-üzemi erőszak kiterjedt alkalmazása újabb frontvonalakat hozott volna létre a bombáktól megvédendő zónán belül. Az 1939 szeptemberében elfogadott védelmi törvény (Defence of India Act) gyakorlatilag betiltotta a sztrájkot és kötelezővé tette a mediációt. A háború végéig folyamatosan módosított és a termelő egységek és szakmák egyre nagyobb részét érintő rendelkezések az ipari termelésben jelentősen korlátozták a munkaerő szabad áramlását, így a tömeges elbocsátások lehetőségét is. A folyamatos infláció komoly terhet jelentett a munkások számára. Radha Kumar szemlélteti, hogy a munkások életszínvonala a háború során India-szerte csökkent.³⁰ A TISCO menedzsmentje új juttatások bevezetésével és újszerű propagandamechanizmus alkalmazásával igyekezett meggátolni, hogy a szakszervezet és az üzem közötti viszony kieleződjön.³¹

Ardeshir Dalal vezérigazgató 1942. áprilisi rádióbeszéde volt az első rádióadás, amelyet Dzsamsedpur hallhatott. Az eseményről tucatnyi lap számolt be, s közölt hosszabb-rövidebb részleteket. A nyilatkozat válasz volt a szakszervezet 30%-os béremelési igényére. Dalal hindiül elmondott beszédét az üzem háborúban játszott szerepe köré építette. Nagy bizonyossággal állította, hogy a bombázás be fog következni, s ez áldozatokkal jár majd. A munkások körében tapasztalható nyugtalanságot a háború pszichológiai hatásának tudta be, s azzal intett nyugalomra, hogy az áldozatok minimalizálásának egyetlen módja az, ha nem esnek pánikba. Hangsúlyozta, hogy a tengelyhatalmak győzelme azt jelentené, hogy a világot olyan kormányzati rendszerek uralnák, amelyekben valódi érdekvédelem nem létezik, s a munkások egyetlen funkciója az állam szolgálata.³² A szakszer-

29 TAS GMC Box no. 314. File no. 177. Part II. Nos. 310., 304–305.

30 Lásd: Kumar, 1987.

31 A juttatások rendszerének bevezetésére 1940 végén, a vasúti dolgozók bérének hivatalos vizsgálatát követően kötelezte is a kormány az ipari üzemeket. A Bengál-Nágpur vasút és a TISCO vezetése 1941–1943 során folyamatosan egyeztetett egymással a juttatások emeléséről, hogy elkerüljék a bérfeszültséget.

32 TAS GMC Box no. 314. File no. 177. Part II. Nos. 377–374.

vezet és a vezetés közötti ellentét kiéleződését ekkor sikerült elkerülni, augusztus végén mégis sor került egy mintegy két hétig tartó sztrájkra. A II. világháború alatti állami erőszakot elemezve Taylor Sherman kiemeli: azzal, hogy a rendkívüli állapotra hivatkozva a rendőrség önkényesen alkalmazott túlzott erőt a kormányellenes megmozdulások különböző formáival szemben, a kormányzás nem stabilizálódott, hanem a háború végeztével, vagyis a hadiállapot elmúltával még lehetetlenebbé vált.³³ Dzsamsedpur az erőszakszervezetek jelenléte ellenére nem került fel az erőszak térképére, s kormányozható maradt.

Az élelmiszer-ellátás gondjai és jelentősége

A háború teljes időszaka alatt a feszültséget az emberekben leginkább az élelmiszerek árának növekedése okozta. A világháborús évek élelmezési politikáját értékelő korabeli tanulmányok egyetértenek abban, hogy a II. világháború kitörésének első közvetlen hatása az árszint megemelkedése volt. A központi kormány meg lehetőségen gyorsan reagált, és 1939. szeptember 8-án felhatalmazta a tartományi kormányokat a rögzített árak bevezetésére.³⁴ Az általános elv az volt, hogy az 1939. szeptember 1-jei árakat alapul véve 10–20%-os árnövekedést engedélyeztek a hatóságok. A hatósági árak rendszerét 1940 májusában felfüggesztette a kormány, és a viszonylagos árstabilitás Japán Egyesült Államok elleni támadásáig ki is tartott. 1941 decemberében India helyzete drasztikusan megváltozott. A japán támadás veszélye közvetett módon súlyos élelmiszerválságot idézett elő 1942 és 1943 során. A kormány élelmiszerügyi minisztériumot hozott létre, azonban 1942-ben a szakpolitikai válaszok kísérleti jellegűek maradtak. A kabinet meg volt győződve arról: az élelmiszerhiányt valójában az okozza, hogy a meglevő készleteket nem viszik a piacra. Ugyanakkor Nagy-Britanniában, egy szinte mindenben importra szoruló országban ekkor már évek óta sikerrel működött a jegyrendszer.³⁵ Mind Henry Knight, mind V. S. Patvardhan úgy ünnepelte a jegyrendszer indiai bevezetését, mint azt az optimális szakpolitikai megoldást, amely 1944-re kihúzta Indiát az éhínségből.³⁶

A kérdés az, vajon miért nem vezették be a tartományi kormányok a jegyrendszert az élelmiszerhiány akuttá válásával egy időben. A válasz a gyarmati kormányzat felfogásában rejlik, a kormány pusztán éhező tömegeket, nem pedig ellátandó állampolgárokat látott a válsághelyzetben. Emellett egyértelmű, hogy senki sem bízott az indiai piaci szereplők őszinteségében. Ezzel együtt komolyan kell

33 Sherman, 2009. 132.

34 Patvardhan, 1958. 1.

35 Zweiniger-Bargielowska, 1993. 57–59.

36 Indiában 1943 májusában Bombay városa volt az első, amely bevezette a jegyrendszert. Kalkutta csak 1944 januárjában követte a példát. A jegyrendszer lassanként kiterjedt számos városra, és összesen 80 millió embert érintett. Bevezetése alapvetően városi intézkedés volt, és összhangban állt a háborús erőfeszítés szellemével, amely az ipari munkát preferálta. A nehézipari munkások 50%-kal több élelmiszerjegyet kaptak.

vennünk a bengáli éhínség okait vizsgáló bizottság (Bengal Famine Inquiry Commission) véleményét, mivel az fontos tendenciára mutat rá. A kormányrendelet alapján 1944-ben Wallace Aykroyd részvételével felállt négytagú vizsgálóbizottság jelentése azt állapította meg, hogy a hasonló éhínséget csak akkor lehet elkerülni a jövőben, ha a bengáli földművelők jobb minőségű étrendhez jutnak. A jelentés struktúrája és megállapításai jelzik, hogy a háború éveiben egy a fejlődést őszintebben és határozottabban követelő hang váltotta fel a gyarmati közigazgatás korábbi logikáját.³⁷

Az éhínség áldozataival a társadalom csak tragikusan kis mértékben szembesült, ugyanakkor a korabeli ipari felmérések és a gazdasági tervezés dokumentumai azt mutatják, hogy a táplálkozás minőségének kérdése politikai jelentőségűvé vált a világháború záró szakaszában, még ha csak átmenetileg is.³⁸ A tervezés gondolata nem volt újdonság 1944–1945-ben. A Nehru kezdeményezésére felálló Országos Tervezési Bizottság már 1938 óta létezett, míg a központi kormány 1944-ben hozta létre a Tervezési és Fejlesztési Osztályt (Department of Planning and Development). Az úgynevezett Bombay Terv több ok miatt is kiemelkedik a tervezéssel kapcsolatos korabeli irodalomból. Egyrészt a szerzők és a szöveget aláírók között a kor legismertebb iparmágnásai szerepeltek, köztük J. R. D. Tata és G. D. Birla. Másfelől a szöveg második fejezete megkísérli a minimális szükségletek definiálását. A tervben jóléti elvek is megjelentek, leginkább a táplálkozási igények és szükségletek meghatározásában. Számszerűsítve: a cél az volt, hogy az átlagos éves jövedelem 15 év alatt 65 rúpiáról 74 rúpiára nőjön.³⁹ A számítás szerint ez elegendő lett volna a minimális szükségletek kielégítéséhez. A korabeli indiai politikai paletta baloldala elutasította a Bombay Tervet. Mahabendra Nath Roy azért titulálta fasiszta programnak, mert az nagyrészt államilag finanszírozott iparosítást és egy éppen csak az éhezés szintje fölött tengődő növekvő számú lakosságot vizionál.⁴⁰

Lényegében minden tervezéssel foglalkozó kiadvány az iparosítást jelölte meg első számú prioritásként. Az iparnak kellett a földet felszabadítani a túlnépesedés nyomása alól, bevételt termelni, Indiát a nemzetközi munkamegosztás magasabb szintjére emelni és alapvető változást hozni az ország infrastruktúrájában. A Szovjetunió öt éves terveit alapos elemzésnek vetette alá az irodalom, és a következtetéseket összehasonlította az indiai Tervezési Bizottság dokumentumaival. Ebben az összevetésben a Bombay Terv mérsékeltnek, éppen ezért teljesíthetőnek tűnt. Azonban a célokkal kapcsolatos széles körű egyetértés elfed fontos különbségeket. Míg 1944-ben a Bombay Terv nyitó oldalain felvázolt élelmészeti probléma adja a gondolatmenet kiindulópontját, hat évvel később az első öt éves terv változata az élelmiszerhiányt olyan szerencsétlenségként fogta fel, amely hátráltat más gazdasági tevékenységeket. Ahelyett, hogy az átlagos jövedelmet tette volna meg a nemzetgazdaság egyik fő jelzőszámának, a tervezet úgy értékelte, hogy az infláció

37 Clarke, 2007.

38 Kamtekar, 2002.

39 Thakurdas, 1944. 12.

40 Lásd: Roy–Parikh, 1944.

nem hagy teret további fizetésemelésnek.⁴¹ A gyarmati függést maga mögött hagyó állam gyorsan elvetette az állampolgári jogosultságon alapuló megközelítést.

A dél-indiai Kannúrbán, a Népszövetségben, majd az ENSZ-ben is komoly szerepet játszó táplálkozástudományi szakember, Wallace Aykroyd vezetésével működő Táplálkozástudományi Kutató Laboratórium 1938-as dzsamsedpuri felmérése szerint a dolgozóknak fizetett átlagos bérek a háború kitörése előtti pillanatban nem voltak elégségesek a kiegyensúlyozott étrendhez.⁴² Ez a megállapítás azért érdemel különös figyelmet, mert az 1910–1920-as években kibontakozó tudományos vállalatirányítási elmélet szerint az emberi test géphez hasonlított, s az étel az üzemanyag szerepét töltötte be. Amint az 1920-as évek árindexei és a kerületi biztos 1930-as nyilatkozata mutatja, Dzamsedpur élelmiszer szempontjából drága város volt.⁴³ A háború előtti szintet alapul véve a létminimum 1940-ben 118 rúpia volt, majd 118-ról 145-re emelkedett 1941 során, s 1942 júniusában elérte a 192-t. A TISCO vezetése 1940 augusztusában kiegészítő juttatást vezetett be, amely kezdetben minimum 2,8 rúpia, 1941 októberétől 4 rúpia, majd 1942 októberétől minimum 9 rúpia volt azon dolgozók számára, akik havi 125 rúpiánál kevesebbet kerestek. Ezenfelül a veszélyességi pótlék további 5 rúpiát jelentett az alsó jövedelmi kategóriákban, s legfeljebb 50 rúpiát a magasabb jövedelműeknek.⁴⁴

Dzsamsedpurban az élelmiszer elosztása a szövetkezeti boltokon keresztül történt.⁴⁵ Egy 1943 júniusában tartott munkásgyűlés nyilvánvalóvá teszi, hogy valóban élelmiszerválság volt a városban. A gyűlésen „az ipari munkások élelmiszerellátásának szélsőségesen súlyos” nehézségeiről esett szó. A válságot a „megélhetés költségeinek folyamatos, meredek emelkedése” és a „hiányos ellátás, amely a jegyrendszer által garantált mennyiség elmaradásához vezetett”, okozta. A feljegyzés tükrözi, hogy az 1940-es évekre a munkások megismerkedtek a tudományos vállalatirányítás alapelveivel, vagy legalábbis képesek voltak az emberi test által használt energián és hatékonyságon alapuló elméleteket saját igényeik megformálásában érvként felhasználni. A gyűlésen részt vevők kijelentették: „*lehetetlennek tartják, hogy a hiányos élelmiszeradagok és a gyors energiavesztés miatt akár rövid ideig is teljes erővel tudjanak munkát végezni.*”⁴⁶ 1943 nyarán a TISCO és a bombayi központi Tata-iroda közötti kommunikációban feltűnt az élelmiszer-ellátás jelentősége, s végül Orisza tartományból érkezett elegendő mennyiségű rizs.⁴⁷

Az étkezés fontos tényezője volt az ipari békének, ugyanakkor rámutat a társadalmi viszonyokra is. A TISCO vezetése a háborús években végrehajtott egészségügyi és fejlesztési felmérés során azt a választ adta, hogy 1943-ban két üzemi étkező működött, amelyek külön menüt biztosítottak az európaiak és angloindiaiak,

41 *The First Five-Year Plan*. 1951. 67–74., 186.

42 Mitra, 1951. 4.

43 Lásd: Index, 1928, 1933.; Whitley, 1931. 402–403.

44 TAS GMC Box no. 152. File no. 187. Nos. 207–209.

45 TAS GMC Box no. 315. File no. 179. Part II. No. 230.

46 TAS GMC Box no. 152. File no. 187. No. 215.

47 TAS GMC Box no. 152. File no. 187. No. 217.

a vegetáriánus hinduk, valamint a muszlimok számára.⁴⁸ Az ebéd és vacsora helyszíne, tere tehát megerősítette a vallási elválasztás kultúráját. Egy a városi közigazgatás által előállított dokumentum 1940 májusában 24 városi étkezdéről tudott, s ezeket „bengáli”, „pandzsábi” és „muszlim” kategóriákba sorolta.⁴⁹

A munka megítélése és a szakképzés kiterjesztése

A II. világháború az indiai munkás és a munka egyedi és kollektív megítélését is nagyban befolyásolta. Ez nem csak amiatt volt így, mert a termelés kulcsfontosságúvá vált. A háború alatt a műszaki képzés korábban nem látott mértékben került a kormányok látóterébe. A védelmi törvény (Defence of India Act) 1940-ben rendelkezett a műszaki képzettségű munkaerő elosztásáról. A törvényt a következő öt évben hatszor módosították, a munkaügyi hatóságok (National Service Labour Tribunals) széles körű hatáskört kaptak.⁵⁰ A munkaügyi minisztérium 1940 júniusában 3000 fő képzését tervezte, azonban a háborús termelésbe bevont ipari létesítmények igényei messze fölülmúlták az előzetes számításokat. (1945 januárjában az oktatásban részt vevők létszáma már meghaladta a 107 ezret.) A minisztérium emellett egy magasabb szintű képzést nyújtó rendszert is működtetett, amelynek 6000 főt kellett kibocsátania 1942 szeptemberéig.⁵¹ Ezekhez képest kisebb jelentőségű, de alighanem a legismertebb az ötletgazda brit miniszterről elnevezett úgynevezett Bevin-program volt, amely az indiai szakemberek angliai gyakorlati továbbképzését célozta, amelyben 1945 februárjáig több mint 700-an vettek részt. A tengerentúli képzésből a háború utolsó szakaszában visszatérők közül számosan a TISCO-ban akartak elhelyezkedni, ezt kérelmező és támogató levelek sora jelzi.⁵²

Szinte magától értetődő, hogy a Dzsamsedpurban 1921 óta működő műszaki iskola is a szakképző központok egyike volt. A cégvezetés 1942-ben mérlegelte, hogy külön szállót nyit a Dzsamsedpurban tanuló technikusok számára.⁵³ A kimutatásokból kiderül, hogy a TISCO dolgozói közül műszaki képzésben részt vevők száma 1941 januárja és 1942 szeptembere között 50-ről 126-ra emelkedett.⁵⁴ A komoly tömegeket mozgató országos képzési programok, illetve egy egyéni kérelem hatására a TISCO vezetése is átgondolta a belső továbbképzés lehetőségeit. 1943–1944-ben a cég igazgatóságán belül felállított albizottság jelentésében nem javasolta a kiemelkedő, de műszaki képzettséggel nem rendelkező dolgozók külföldi

48 TAS GMC Box no. 315. File no. 179. Part II. No. 230. Nem tudtam megállapítani, hogy pontosan mióta létezett üzemi étkezde. Egy 1921-es jelentés még a hiányát rója fel, a következő jelentés 1929-ben említést sem tesz róla, viszont az ugyanebben az évben Dzsamsedpurba is kiszálló, munkaügyeket vizsgáló bizottság számára a cégvezetés által készített emlékeztetőben már szerepel az étkezde, valamint a külön menük rendszere.

49 TAS GMC Box no. 312. File no. 174. Part I. Nos. 15–16.

50 TAS GMC Box no. 313. File no. 176. Part II. Nos. 387–381.

51 Rao, 1946. 32–34.

52 TAS GMC Box no. 313. File no. 175. Nos. 283–249.

53 TAS GMC Box no. 314. File no. 177. Part II. No. 402.

54 TAS GMC Box no. 313. File no. 175. No. 286.

egyetemi továbbképzését, s fenntartásai voltak az indiai felsőfokú továbbképzés hasznát illetően is. Ezzel szemben a konkrét technológiai folyamatok elsajátítását célzó tanulmányutakat javasolta.

A külföldi tanulmányokkal kapcsolatos vitában a Tata-csoporton belül a külföldi tanulmányutakat azért elleneztek a jelentéstevők, mert egyrészt attól tartottak, hogy a Nyugat ragyogása elcsábítja és eltéríti eredeti céljuktól a tanulókat, másrészt nem tartották valószínűnek, hogy a TISCO-ban eltöltött több év után egy munkás még nőtlen legyen és hátrahagyná családját a tanulás érdekében. Ezek a megfontolások jelzik, a cégvezetés meg volt győződve arról, hogy az indiai munkásról nem feltételezhető, hogy ugyanolyan ambiciózus, mint például a TISCO-nál dolgozó amerikai, brit vagy a korábban alkalmazott német szakemberek. A képzési programokról szóló javaslatok rendre kiemelik, hogy a tanulmányok után nem járhat automatikus fizetésemelés, ami arra mutat, az indiai munkásról alkotott kép alapján úgy vélték, hogy a képzésben való részvétel valós motivációja a béremelés reménye. Érdemes megjegyezni, hogy a jelentést tevő bizottság tagjai kivétel nélkül indiaiak voltak.

A kormányzati munkaerő-szabályozás jelzi, hogy a háborús mobilizáció igénye a szakpolitika szintjén felülírta az India fejleszthetőségével kapcsolatos korábbi bizonytalanságot. Eddig ugyanis úgy vélték, a politikai, társadalmi és gazdasági modernizáció Indiában csak a távoli jövőben képzelhető el. Az egyes fajokat megkülönböztető szemlélet a jó indiai bányászokat vagy kitartó öntőket olyan kivételes csoportoknak tekintette, amelyek tagjai fajilag közelebb állnak az európaiakhoz. Az indiai munkássággal kapcsolatban az 1920-as évek óta létező szakirodalom kevés kivétellel az indiai munkás alacsonyabb termelékenységét hangsúlyozta. A háború azonban a Brit Birodalom szolgálatába állítható fegyverek és hadi eszközök előállítására képes munkaerőt igényelt, a kormányzat immár nem halogathatta a gyarmatok fejlesztését. A Bevin-program jelzi, hogy a kormányzat gyors technológiai transfert és szakképzési programot tartott szükségesnek. Az ipari termeléshez nem szokott tömegeket angliai oktatók bevonásával szakmunkára kellett tanítani a lakóhelyükhöz viszonylag közel eső képzési központokban, az indiai szakmunkásnak pedig el kellett sajátítania az anyaországban alkalmazott, korszerű módszereket, amelyeket indiai körülmények között nem lehetett megtanulni.

*

Összegzésképpen megállapítható: a II. világháború sok tekintetben átalakította az életviszonyokat és a gondolkodásmódot Dzsamsedpurban. A folyók pusztító ereje helyett energiatermelő képességük került előtérbe. A TISCO alkalmasnak érezte önmagát és a kormányzatot arra, hogy a születő új nemzeti keretben saját érdekeinek megfelelően szabályozza a természetet, és felhasználja forrásait. A terület belső határvidékből stratégiai szempontból elsődleges fontosságú frontvonallá alakult, amelyet – miként a helyi vezetés vélte – minden bizonnyal ellenséges támadás fog érni, s amelyet meg kell védeni. Az épületek, az utak, a gyár és a légtér mind a védekezés célját szolgálták.

A városi lakosság körében megjelent a hadseregtől és a bombáktól való félelem. A tartományt jellemző káosz ellen, a háborús erőfeszítés érdekében a cég

vezetése új fegyelmi normákat vezetett be, s igyekezett a munkásokat militarizálni. 1942–1943-ban, a háború legkritikusabb szakaszában a legnagyobb feszültségforrást az élelmiszer-ellátás jelentette. Miközben a kormányzat tragikusan lassan jutott el a jegyrendszer bevezetéséig, a cégvezetés által rendszeresített juttatások, valamint a rádiópropaganda bevezetése jelezték, hogy a TISCO vezetése tartott a nyílt konfliktustól, és igyekezett elkerülni azt. Válaszul a szakszervezet – a tudományos iparirányítás eredményeit és szóhasználatát felhasználva – az egyén termelőképessége megőrzésének szükségességét tette érvelése alapelemévé.

A háborús termelés igényei nyomán tömegessé váló szakképzés tükrözte a gyarmatok fejlesztésével kapcsolatos új politikát és lendületet, amelynek keretében a faji és más különbségek kiszorultak az adminisztratív diskurzusból. A TISCO 1943–1944 során újragondolt belső szakképzési politikája azonban az indiai és „nyugati” munkások közötti különbségeket implicit módon ugyan, de magától értetődőnek és alapvető fontosságúnak tekintette. A II. világháború hatásainak jelentősége tehát túlmutat a függetlenné válás politikai és társadalomtörténetén. A késő gyarmati években olyan új struktúrák rajzolódtak ki, amelyek előre jelezték a 20. század második felének legfontosabb dél-ázsiai dilemmáit: az állampolgárság és a létbiztonsághoz való jog közötti kapcsolat bizonytalanságát, a merev vertikális társadalmi határvonalak továbbélését, valamint az ipari nagyvállalatok domináns helyzetét a tájkép alakításában.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

TAS = Tata Steel Archive (Jamshedpur)

AB = Archive Box

GMC = General Manager's Correspondence

2. Kiadott források

Index

1928 Index numbers showing the rise and fall in the cost of living in Bihar and Orissa 1927–28. In: *Bihar and Orissa Industries Department Bulletin*, 21 (1928).

1933 Index numbers showing the rise and fall in the cost of living in Bihar and Orissa 1932–33. In: *Bihar and Orissa Industries Department Bulletin. Labour Series*, 11. (1933).

Mitra

1951 Mitra, Kalidas: *Results of Diet Surveys in India 1935–1948*. New Delhi, 1951. (Indian Council of Medical Research. Special Report Series, 20.)

Rao

1946 Rao, Raghunath: *Wartime Labour Conditions and Reconstruction Planning in India*. Montreal, 1946.

Roy–Parikh

1944 Roy, M. N.–Parikh, G. P.: *Alphabet of Fascist Economics. The Bombay Plan Analysed*. Calcutta, 1944.

Thakurdas

1944 *A Brief Memorandum Outlining a Plan of Economic Development for India*. Ed.: Thakurdas, Purushotthomas. Bombay, 1944.

The First Five-Year Plan

1951 National Planning Commission: *The First Five-Year Plan. A Draft Outline. July 1951*. Delhi, 1951.

Visvesvaraya

1934 Visvesvaraya, Mokshagundam: *Planned Economy for India*. Bangalore, 1934.

Whitley

Whitley, John Henry: *Report of the Royal Commission on Labour in India. IV. Bihar and Orissa with Coalfields. Pt. 1. Written Evidence. Pt. 2. Oral Evidence*. London, 1931.

3. Szakirodalom

Bayly–Harper

2005 Bayly, Christopher–Harper, Timothy: *Forgotten Armies. The Fall of British Asia 1941–1945*. Cambridge, Mass., 2005.

2008 Bayly, Christopher–Harper, Timothy: *Forgotten Wars. The End of Britain's Asian Empire*. Cambridge, Mass., 2008.

Bhattacharya–Basu–Keys

1999 Bhattacharya, Sanjoy–Basu, Subho–Keys, Robert: The Second World War and South Asia: An Introduction. In: *Social Scientist*, 27. (1999) 7–8. sz. 1–10.

Chakrabarty

1992 Chakrabarty, Bidyut: Political Mobilization in the Localities: The 1942 Quit India Movement in Midnapur. In: *Modern Asian Studies*, 26. (1992) 4. sz. 791–814.

Chatterjee

1989 Chatterjee, Partha: Colonialism, Nationalism, and Colonized Women: The Contest in India. In: *American Ethnologist*, 16. (1989) 4. sz. 622–633.

Clarke

2007 Clarke, Sabine: A Technocratic Imperial State? The Colonial Office and Scientific Research 1940–1960. In: *Twentieth Century British History*, 18. (2007) 4. sz. 453–480.

D'Souza

2006 D'Souza, Rohan: *Drawned and Dammed. Colonial Capitalism and Flood Control in Eastern India*. Oxford, 2006.

Damodaran

1992 Damodaran, Vinita: Azad Dastas and Dacoit Gangs: The Congress and Underground Activity in Bihar, 1942–44. In: *Modern Asian Studies*, 26. (1992) 3. sz. 417–450.

2012 Damodaran, Vinita: History, Landscape, and Indigeneity in Chotanagpur, 1850–1980. In: *South Asia: Journal of South Asian Studies*, 25. (2012) 2. sz. 77–110.

Godwin

2001 Godwin, Luke: The Fluid Frontier: Central Queensland 1845–63. In: *Colonial Frontiers. Indigenous-European Encounters in Settler Societies*. Ed.: Russell, Lynette. Manchester, 2001. 110–116.

Havinden–Meredith

1993 Havinden, Michael–Meredith, David: *Colonialism and Development. Britain and its Tropical Colonies, 1850–1960*. New York–London–Routledge, 1993.

Ingham–Simmons

1987 *Development Studies and Colonial Policy*. Eds.: Ingham, Barbara–Simmons, Colin. London, 1987.

Kamtekar

2002 Kamtekar, Indivar: A Different War Dance. State and Class in India. In: *Past and Present*, 176. (2002) 1. sz. 187–221.

Knight

1954 Knight, Henry: *Food Administration in India 1939–1947*. Stanford, 1954.

Kumar

1987 Kumar, Radha: City Lives: Workers' Housing and Rent in Bombay, 1911–1947. In: *Economic and Political Weekly*, 22. (1987) 30. sz. 47–56.

Lattimore

1940 Lattimore, Owen: *Inner Asian Frontiers of China*. New York, 1940.

Pandey

1988 *The Indian Nation in 1942*. Ed.: Pandey, Gyanendra. Calcutta, 1988.

Patvardhan

1958 Patvardhan, V. S: *Food Control in Bombay Province 1939–1949*. Pune, 1958.

Shapira

2013 Shapira, Michal: The Psychological Study of Anxiety in the Era of the Second World War. In: *Twentieth Century British History*, 24. (2013) 1. sz. 31–57.

Sherman

2009 Sherman, Taylor C.: *State Violence and Punishment in India*. London, 2009.

Sinha

2006 Sinha, Mrinalini: *Specters of Mother India: The Global Restructuring of an Empire*. Durham–London, 2006 (Radical Perspectives).

Sreenivas

2009 Sreenivas, Mytheli: *Wives, Widows and Concubines. The Conjugal Family Ideal in Colonial India*. Bloomington–Indianapolis, 2009 (Contemporary Indian Studies).

Sriraman

2011 Sriraman, Tarangini: Revisiting Welfare: Ration Card Narratives in India. In: *Economic and Political Weekly*, 46 (2011). 38. sz. 52–59.

Tharu–Lalita

1993 *Women Writing in India. The Twentieth Century*. Eds.: Tharu, Susie–Lalita, Ke. New York, 1993.

Wolski

2001 Wolski, Nathan: All's not quiet on the Western front – rethinking resistance and frontiers in Aboriginal historiography. In: *Colonial Frontiers. Indigenous-European Encounters in Settler Societies*. Ed.: Russell, Lynette. Manchester, 2001. 216–236.

Zachariah

2001 Zachariah, Benjamin: Uses of Scientific Argument: The Case of 'Development' in India, c 1930–1950. In: *Economic and Political Weekly*, 36. (2001) 39. sz. 3689–3702.

Zweiniger-Bargielowska

1993 Zweiniger-Bargielowska, Ina: Bread Rationing in Britain July 1946 – July 1948. In: *Twentieth Century British History*, 4. (1993) 1. sz. 57–85.

RÓBERT BALOGH
LANDSCAPE OF WAR .
RATIONING AND EFFICIENCY: THE WORLD WAR II
IN AN INDIAN INDUSTRIAL TOWN

Jamshedpur, the industrial city that has hardly existed for a century, is a unique space in South Asia. TATA Iron and Steel Co. (TISCO) dominates the city and owns much of its territory. TISCO is the major industrial giant of a region that has been an inner frontier for two hundred years. The region, Jharkhand, has also witnessed violent conflict between indigenous tribes, villages and mining ventures over land and forest rich in mineral resources for several decades. This article studies the problem of governing Jamshedpur in the context of the World War II. The need to mobilize resources sheds light on the importance of the changing perception of landscape and human work. Regarding the discourse on floods I point out that TISCO management felt it could control natural environment more extensively within the new framework of development. During the war the region became a military frontier that had to be defended from enemy attack. Regarding human work I highlight two issues. On the one hand, the food crisis of 1942 shows that the lack of the concept of citizenship and the metaphor that saw human body as a motor had an important role in local and national level food policies. On the other hand, differences between training schemes that government and TISCO ran tells that British Government was able to overcome racial prejudices about the inefficiency of Indian labour and believed in the capacity of Indian labourers to increase their productivity. Indian elites were less willing to make this move. The years of the World War II drew up structures that forecasted the most salient contradictions of South Asia: the uncertainty of the relationship between citizenship rights and the right to personal security, rigid vertical boundaries within society and the dominant position of large companies in determining the use of landscape.

Munkaerőpiac, nagyvállalat és Kanton Kitty a Brit Birodalomban¹

Gopalan Balachandran legújabb könyve elmozdulást jelez a szerző globalizációelemzésében, és egyben tükrözi a megújult indiai munkástörténet-írás új paradigmáját. Eddig az új irányzat eredményei főként az amszterdami Társadalomtörténeti Intézet támogatásával megjelent tanulmánykötetek formájában kerültek a nyilvánosság elé. A most ismertetendő kötet egy újszerű monográfia, amelynek megírásakor a szerzőt világos célok vezették.

Az első oldalakon Balachandran, ahogyan a tehetséges emberekről ír, egyértelművé teszi, hogy nagyon is a 21. századnak beszél. A bevezető során kiviláglik, hogy a modern kori tengerészek életét elemezve a szerző a posztmodern munkás helyzetéről fogalmaz meg kritikát, s ezzel a tanulmány gyorsan elnyeri az olvasó szimpátiáját. A szerző nagyszerű nézőpontot talált a posztkoloniális viszonyok bemutatásához, mivel számos síkon meghaladja a gyarmati világról szóló elemzésekre jellemző kétpólusú logikát. Csakúgy, mint a közelmúltban Leela Gandhi, Balachandran is „nagyobb teret igényel az innováció számára, és nemcsak valaminek a megszüntetését kívánja, hanem mindeddig elképzelhetetlen és az eddiginél jobb közösségek, valamint emberi viszonyok megteremtését is”.²

A hat fejezet három fő kérdést vizsgál. Az első témakör bemutatása oly módon köti össze az üzleti érdeket, a birodalmi logikát és a munkaerő-politikát, hogy a migráció – másol csak vonzás-taszításra leegyszerűsített mechanisztikus jellemzésénél – mélyebb megértését teszi lehetővé. Balachandran bemutatja, hogy az ázsiai hajózásban az óriás Félsgizeti és Keleti Gőzhajózási Társaság (Peninsular and Oriental Steam Navigation Company, P&O) által élvezett monopólium egyaránt ellehetetlenítette a kormányzati reformtörekvéseket és az irracionális szabályok visszavonását.

A második fejezetben a matrózok toborzási gyakorlatának részletes elemzésén keresztül látjuk, hogy egy bizonyos üzleti magatartás, vagyis a költségek folyamatos csökkentése iránti vágy destabilizálja a munkaerőpiacot és megnyitja a teret a gyarmati faji különbségtétel előtt. A 19. század második felében Kalkutta, Brit India első számú kikötője, ahogy az üzleti vállalkozások áthárították a munkaerőpiac fenntartásának költségét a környező mezőgazdasági területekre, vesztett multikulturális jellegéből. A *lascar* kategóriája merevebbé vált, a matrózokat valójában kényszerrel toborozták Kelet-Bengáliából, Asszám és Pandzsáb tartományból vagy az északnyugati határvidék öfenntartásra is alig képes területeiről. Az

1 Balachandran, Gopalan: *Globalizing Labour? Indian Seafarers and World Shipping, c.1870–1945.* (Globalizálódó munka? Indiai tengerészek és világhajózás, 1870–1945.) New Delhi, Oxford University Press, 2012. XII, 318 p.

2 Gandhi, Leela: *Affective Communities: Anticolonial Thought, Fin-de-Siècle Radicalism, and the Politics of Friendship* (Politics, History, and Culture). Durham, 2006. 8.

intézkedésekkel igyekeztek ezeket a rétegeket távol tartani a brit városoktól, amelyeket a kormány faji szempontból tisztának kívánt megőrizni. A birodalmi kormánypolitika a migráció támogatása helyett a bevándorlás csatornáit olyan szűkre szabta, amennyire csak lehetett, hogy ezzel kielégítse a fehér szakszervezet követeléseit és fenntartsa a gyarmati viszonyok belső logikáját, miközben segítette a hajózási társaságokat a munkaerő költségének alacsonyan tartásában. A dél-ázsiai munkaerő szigetországi jelenléte jelentős részben ugyanúgy higiéniai kérdés volt, mint Indiában. Amint azt Abdul Hamid színes karrierje világossá teszi, a keményen dolgozó dél-ázsiai vándorkereskedő figurája a két világháború közötti időszak, s nem a háború utáni bevándorlási hullám terméke.

A második téma, a matrózok érdekérvényesítésének vizsgálata során a szerző a Subaltern Studies körtől veszi az inspirációt. Megállapította: az adott szabályok keretein belül az indiai tengerészek megtalálták az utat, hogy saját akaratukat érvényesítsék. Megértették a legalitás követelményeit, annak ellenére, hogy a szokások komoly szerepet játszottak az életkörülmények kialakításában. Ez vonatkozott mind a munkakörülményekre, mind a migrációra. Fontos kiemelni, hogy Balachandran nem áll meg a tengerészek és a vállalatvezetők, illetve a tisztok és a legénység közötti ellentét egyszerű hangsúlyozásánál. Érzékenyen elemzi a gyarmati hajózással kapcsolatos kép kialakításában nagy szerepet játszó „bennszülött” *serang* (fedélzetmester) alakját. A vizsgálat eredménye: a *serang* igen távol állt a keleti despotától, sokkal inkább felelős csapatjátékos volt, aki gyakran kockáztatta vagyonát, hogy sikeresen teljesítsék a megbízást.

Balachandran a szereplőket komplex lojalitás–kilépés–ellenállás modellbe helyezi, rámutat, hogy a konfliktusok során csak a lojalitás és a kilépés voltak racionális opciók a fedélzeten. Ellenállásra csak a parton volt mód, és még ekkor is csak bújtatott formákban. A két világháború között lehetővé vált a szakszervezeti szerveződés, és az indiai szakszervezetek meg is erősödtek ekkor, azonban sztrájkra aligha kerülhetett sor, mivel az állam ereje kettős súllyal nehezedett egy olyan stratégiai területre, mint a kereskedelmi hajózás, nem is beszélve a háborúk ideje alatt a haditengerészeti megbízatásokról. Az ellenállás inkább egyéni jellegű választások formájában volt jelen, egyik példája a visszatérés a mezőgazdaságba. Más szóval, a szakpolitikai intézkedések által létrehozott instabil munkaerőpiac visszaüthetett válságok idején.

Balachandran azokra a birodalmi kormányzás szempontjából zavaros pillanatokra is rámutat, amikor a munkások lehetőségeit korlátozták. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a sztrájkok eredményeként a birodalmi kormányzat legalább néhány tengerészszakszervezet létezését kívánatosnak tartotta, mivel a stabilitás fenntartása szempontjából szükség volt megbízható tárgyalópartnerre. Az 1939-es sztrájkhullám bemutatása során emlékezteti az olvasót, hogy a két világháború közötti évtizedeket a legkevésbé sem tekinthetjük homogénnek. A tanulmányból az is kitűnik, hogy a világháborúk társadalmi változásokat idéztek elő Indiában is, így hiba volna azokat csak a gyarmatosítás elleni küzdelem előzményeként vagy háttereként szemlélni.

Annak ellenére, hogy a szerző a bevezetőben kijelenti, hogy a szexualitás problémáját legfeljebb érintőlegesen tárgyalja majd, a második és negyedik fejezetben összeköti a munkaerő-piaci politikát a családdal, s így a szexualitás kérdésével. Az elemzés egyik fő színtere a kikötői szállás, amely az aggodalmak központjában állt. Amikortól a jogszabályok már nem tették kötelezővé, hogy a tengerészek fizetésük egy részét hazaküldjék, s ezáltal a tengerészek feleségeinek moralitása, vagyis szexuális viselkedése kontroll alatt álljon, a tengerészek kapcsolatait a prostitúció kategóriájával írták le a városi hatóságok. Ezzel egy időben a kikötői szállások fenntartói – Balachandran narratívájában –, a főbűnösök igyekez-

tek a prostitúciót olyan üzletté tenni, amely az adósságok rendszerén keresztül hozzájuk köti a tengerészeket. Másrészt, a szerző összetett képet rajzol azokról a kényszerekről, amelyekkel a brit kikötőkben a nőknek és a nem fehér bőrű munkásoknak a szexualitás kapcsán szembe kellett nézniük az I. világháborút követő években. Körültekintően elemzi azt a nyíltan rasszista médiakampányt, amely a Cardiffban és más kikötőkben történt összecsúszásokat kísérte 1919-ben, s meglátja a megvert vegyes párokat, amelyeket kirekeszt a társadalom; s azokat, akik végül boldogtalan szürkeségbe rejtőztek. *„A legtöbb ilyen kapcsolat a társadalmi megkülönböztetés által okozott feszültség miatt volt boldogtalan”* (197. p.). Míg a szerző felvillant számunkra néhány képet a férfiakról, a tulajdonképpeni megbélyegzett nő, Kanton Kitty a háttérben, homályban marad. Talán ha Balachandran nem akarta volna a gender tematikát a könyvétől távol tartani, termékeny vázlatában megszólalhattak volna női hangok a birodalmi kikötőkkel és azok szexualitásával kapcsolatban.

Balachandran munkája gazdag diskurzuselemzésben, még akkor is, ha nem vesz be irodalmi műveket a feldolgozott források közé. Kutatásai során a szerző számos levéltár anyagát hasznosította, a szövegek és statisztikai adatok elemzésével élettörténeteket tár fel, a struktúrák elemzése poszt-strukturális, folyékony tájképet eredményez, amely összeköti a múltat és a jövőt, valamint áttöri a kényelmes egyszerűsítés korlátait. A könyv újszerű munkástörténet, egy olyan vállalkozás, amely tematikájában meghaladja az egyszerű posztkolonialis kritikát, integrálja a társadalomtörténet fontos mérföldköveit (mint például a nyelvi fordulatot és a Subaltern Studies eredményeit). Ugyanakkor az olvasó a kötet lapjain érzi a történész jelenre fordított tekintetét is.

Balogh Róbert

Vietnam a háborúban¹

Mark Philip Bradley a Chicagói Egyetem történelem tanszékének egyetemes történetet tanító oktatója. Doktori disszertációját 1995-ben védte meg a Harvard Egyetemen. Szak- és kutatási területe az Egyesült Államok 20. századi külpolitikája, a gyarmati korszakot követő délkelet-ázsiai térség történelme és az emberi jogok politikájának egyetemes története. A vietnami háborúkról szóló könyve nem előzmények nélküli. Korábbi kutatásainak összefoglalásaként jelent meg az *Elképzelni Vietnámot és Amerikát: A posztkoloniális Vietnám születése* (*Imagining Vietnam and America: The Making of Postcolonial Vietnam, 1919–1950*), amely kötetért megkapta az Ázsiai Tanulmányokért Alapítvány Harry J. Benda Díját. A 2000-ben megjelent könyv Vietnám történetének 1919 és 1950 közötti történetét ölelte fel. Több szerkesztett kötetet követően 2009-ben az Oxford University Press gondozásában jelenthetett meg a délkelet-ázsiai ország 20. századi történelmét feltáró monográfiája, a *Vietnam háborúban: A jelentés keresése*.

A *Vietnam háborúban* című könyv megfordítja a kérdést, amit az európai és amerikai írók évtizedeken keresztül feltettek. A tengerentúli Egyesült Államokban, akárcsak az óvilág Franciaországában a történelmi emlékezet számára csak egy vietnami háború létezett. Természetesen mindenkinek más. Először is volt egy francia–vietnami háború, vagy még szemléletesebben: indokínai konfliktus, amely csúfos véget ért Dien Bien Phunál. Ez a pillanat mély nyomot hagyott a franciák emlékezetében, majd hamarosan egy közelebbi régióra, Algériára irányult Franciaország figyelme. A szakirodalom másik és egyben legjelentősebb témája már „A” vietnami háború, amit a történelemtudományoktól a musicalen át az akciófilmig minden létező módon feldolgoztak a tengerentúlon. Ez a szűkebb értelemben vett konfliktus zajlott 1965–1973 között, amikor az amerikai politika beavatkozott a délkelet-ázsiai események menetébe. A valóságban az egész háborússorozat nem szétdarabolt, egymástól független események láncolata volt. Kezdetre a gyarmati időszakig nyúlt vissza, és a vége nem esett egybe az amerikai haderő kivonulásával. 1973 után befejező szakaszához ért egyfajta polgárháború, aminek eredményeként az észak-vietnami erők kínai és szovjet segítséggel térdre kényszerítették a földrajzi szélesség 18°-ától délre kialakított „másik Vietnámot”. Ez az a maximum, amit az átlagember vagy a történészek túlnyomó többsége ismer az indokínai ország történetéből.

A valóságban egy Vietnám volt és egy vietnami háború. Nem sokat tudunk arról, hogy egészében milyen belső motívumok határozták meg az ország fejlődését és modern kori történelmét. Bradley húsz évig tartó kutatásainak eredményeként egy olyan művet tett

1 Bradley, Mark Philip: *Vietnam at War: The Search for Meaning*. (Vietnam háborúban: A jelentés keresése.) New York, Oxford University Press, 2009. 250 p.

le az olvasóközönség elé, amely új perspektívát kínál. Meglepő módon nem az amerikai nézőpontot érvényesítette. A könyv oldalain a megszokotthoz képest csekélyebb szerepet játszanak az amerikai, a szovjet vagy a francia, brit, kínai szereplők. A középpontban Vietnam, pontosabban Észak-Vietnam, valamint az ott élő emberek: parasztok, katonák, művészek, politikusok állnak. Ők voltak a szereplői és az irányítói az indokínai eseményeknek, amelyek az elmúlt évtizedekben mély nyomokat hagytak a történelemben. Milyenek látták a vietnami ember a háborúban a hazáját? Mit érzékelt belőle és hogyan értelmezte azt Ho Si Minh, Vo Nguyen Giap, egy gerillaharcos, egy énekesnő vagy az egyszerű földműves? Bradley az amerikai levéltárak dokumentumai mellett vietnami forrásokat is feldolgozott, a szakirodalom és visszaemlékezések mellett a kultúra egyes termékeit is felhasználta a feltárómunka során.

Amíg az amerikai légierő pilótái a levegőből bombázták az országot és ezt öröközték meg a visszaemlékezéseikben, addig a legtöbb vietnami számára ugyanez a történet a földön játszódott. Az Egyesült Államok katonái egy idegen országba, a tengerentúlra, megváltozott körülmények közé kerültek, míg a helyiek otthonukban éltek át a háború borzalmait. Mindaz, amit eddig tudtunk a vietnami háborúról, Bradley könyvében mintegy kifordítva, belülről kifelé haladva ismerhető meg. Ha a történet sarokpontjai változatlanok is, a könyv által bemutatott vietnami háború különbözik attól, amit az angolszász szakirodalomból megismerhettünk.

A könyv három alapvető kérdésre keresi a választ. Az első és egyben legfontosabb, hogy tulajdonképpen ki a vietnami háború nyertese és miért? Ennek megválaszolása azért lényeges, mert az amerikai kivonulást követő békekötés erre nem ad számunkra feleletet. Nem tárja fel azokat az éveket, amelyek meghatározták az ország későbbi évtizedeinek történetét és alapjaiban determinálják napjaink vietnami társadalmának önképét, problémáit és folyamatos útkeresését. Mindezekhez kapcsolódik a második kérdés: vietnami szemszögből hogyan zajlott le a több évtizedes háborúskodás, amely sajátos egyvelege volt a belső polgárháborúnak, a szuperhatalmi játéknak, valamint a francia és amerikai fegyveres erők közvetlen beavatkozásának. A harmadik kérdés, hogy a világban zajló eseményeket miként élte meg a két Vietnam politikai vezetése, illetve társadalma.

Ho Si Minh 1945. szeptember 2-án kiállt Hanoi központi Ba Dinh terére és több mint 400 ezer ember előtt kikiáltotta az ország függetlenségét. A lépés meghatározó állomása volt az úgynevezett augusztusi forradalomnak. Beszédében szántszándékkal idézett az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatból, valamint a francia Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatából. A vietnami emberek, egy eldugott indokínai ország lakosai nem értették, hogy miért alakult úgy a sorsuk, ahogyan az a függetlenség deklarálását követően történt. Mindaz, ami velük történt, abba a lavinaszerű dekolonizációs folyamatba illeszkedett, ami Afrikát és Ázsiát egyaránt jellemezte a II. világháborút követő évtizedben. Vietnam Függetlenségi Nyilatkozata súlyosabb következményeket vont maga után: egy háborút Franciaországgal, egy hidegháborús hadszíntér kialakulását, az ország felosztását egy északi és egy déli részre, az amerikai háborút és az azt követő egyesítést. Harminc év kellett ahhoz, hogy amit a Ba Dinh téren deklaráltak, valósággá váljék.

A franciáktól való függetlenséget könnyebb volt kimondani, mint megvalósítani. A II. világháborút követő megalázó vereséget követően Franciaország még nagy lendülettel kezdett hozzá, hogy nagyhatalmi gyarmattartó pozícióit helyreállítsa. A két ország közötti kapcsolatok drasztikus megszakítása sok vietnaminak politikai és megélhetési problémát jelentett volna a posztkolonialista időszak végén. Ha reménykedtek is a franciák távozásában, nem volt egy általánosan elfogadott elképzelés az átmenet módjáról. A vietnamiak: a re-

formerek, radikálisok, konfuciánus tradicionalisták, katolikusok, buddhisták, városi és falusi lakosok más és más lehetőséget és jövőt láttak az ország előtt. Egy dolog volt csak bizonyos: a harmadik világ gyarmati berendezkedése, az európai hatalmak gyarmattartó birodalmi időszaka a végéhez közeledett. Ho Si Minh beszéde ennek a globális összeomlásnak volt egy epizódja.

A francia háború viszonylag jól behatárolható és egyszerűen felosztható egy kezdeti, egy középső és egy végső szakaszra. A gyarmati háború 1946 decemberében robbant ki a Vietnami Demokratikus Köztársaság és Franciaország között az indokínai állam függetlenségéért. A harcok középső szakaszában a háború már túlmutatott a résztvevők érdekein. Megjelentek az amerikai, kínai és szovjet tanácsadók. Az 1950-es évek hidegháborús szembenállása, a koreai háború és a kínai polgárháború Vietnambot a szuperhatalmi politika középpontjába helyezte. Az újonnan kikiáltott vietnami állam meglepő erőt mutatott fel európai ellenfelével szemben, amit az amerikaiak a szovjet–kínai támogatásoknak tulajdonítottak. Az Egyesült Államok hasonló, volumenében lényegesen komolyabb lépésre szánta rá magát: a korábbi vietnami uralkodó, Bao Dai mögé állt. A harcok végét az azóta is szimbolikusnak számító Dien Bien Phu-i francia vereség jelentette.

A világháború végén még kínai–brit megszállás alatt állt az indokínai állam területe, amit a japán kapitulációt követően vehettek át a franciák. A szövetségesek azzal akarták támogatni a francia nagyhatalmi és gazdasági újrakezdést, hogy a kiszabadított délkelet-ázsiai francia hadifoglyoknak visszaadták korábbi vagyonukat. A vietnami gazdaság talpra állítása, a déli rizstermesztés és kaucsuküzemek beindítása nemzetgazdasági érdeke volt Franciaországnak. A stratégiai fontosságú délkelet-ázsiai területek megtartására a franciák erőszakos módszerekhez nyúltak. A Vietnami Demokratikus Köztársaság is stabilizálni akarta pozícióját. A széles tömegek megnyerése nemzeti érzelmek segítségével történt, aminek eredményeként jelentősen nőtt az északiak támogatottsága Közép- és Dél-Vietnamban. A kaotikus helyzetben és az eredménytelen tárgyalások után a franciák rövidesen 15 ezer főre növelték a délen állomásozó katonáik létszámát. A megegyezés nem Ho Si Minh-en múltot. Az 1947 elejére tervezett tárgyalás csak ígéret maradt, a franciák elfoglalták Haiphongot, ami Ho Si Minh-t is váratlanul érte, ezért úgy reagált, hogy „Huhh! Akkor harcolunk.”

Az északiak az úgynevezett népi háborúban túlélési modelleket kerestek. Így jutottak el a kommunista Kínába, ahol Mao elveit alkalmazva sikeresnek bizonyultak a Japánnal szemben vívott harcokban és az azt követő polgárháborúban. A Viet Minh az erejét az 1945-ös augusztusi forradalomból merítette, a harc megvívásában pedig a kínai tapasztalatokra támaszkodott: gerilla-hadviselést és forradalmi ideológiát alkalmaztak. A győzelem érdekében Mao három alapelvét kívánták követni, a harc a védelmi-erőgyűjtési, egyensúlyi, ellentámadó-győzelmi szakaszokból állt. A délen szervezett ellenállást a tapasztalatlanság és az alkalmatlanság jellemezte, amit az a tény is súlyosbított, hogy az északi független államnak nem voltak rádió adó-vevő készülékei. A központi vezetést és információszerzést Saigon futárok segítségével próbálta megoldani, ami az ország földrajzi adottságai között 2-3 hónapos átfutási időszakot jelentett.

A nyugati szakirodalom az 1945–1954 közötti időszakban túlbecsüli az északiak számára nyújtott szovjet, kínai segítség nagyságát és a francia kommunisták támogatásait. Ezek meg sem közelítették az amerikai áldozatvállalást. 1950 volt a nagy felismerés éve, amikor Truman elnök 15 millió dolláros katonai és gazdasági segítséget nyújtott Bao Dai uralkodónak és a Vietnami Államnak. Az amerikaiakhoz a britek is csatlakoztak, és az amerikai támogatás nagysága hamarosan elérte a 100 millió dollárt. A francia–vietnami háború

hátterét más megvilágításba helyezi, hogy amikor a háború 1954-ben véget ért, és a francia figyelem Észak-Afrikára helyeződött át, a vietnami költségek 80%-át, közel egymilliárd dollár értékben az Egyesült Államok fedezte.

A gyarmati háború katonai és politikai vonalon is a Vietnami Demokratikus Köztársaságnak kedvezett, mert maga mögé állította a tömegeket és a helyi értelmiségiek táborát. A politikai átalakulás és a harc társadalmi megítélése a Vietnami Kommunista Párthoz csatlakozottak számának növekedésén keresztül is mérhető. Az 1945-ös 5000 főről 1947-ben 110 ezer főre, majd 1951-re 776 ezer főre ugrott a párttagok száma. A pártot támogató művészek között volt Nguyen Dinh Thi költő és To Ngoc Van festő, akik munkás-paraszt és harcos forradalmár témákat dolgoztak fel. A párt Vietnami Munkáspárttá alakult át, és radikálisabb lett a vidéki szociális reformok és a népi demokratikus harc propagálásában. Ho Si Minh szimbólummá vált, akivel a munkások és parasztok előtt minden ügyet vagy politikai irányzatot elfogadhatóvá lehetett tenni. Még annak ellenére is, hogy az 1954-es győzelem után terrorhadjáratba kezdett az ellenzékkel szemben. A politikai tisztogatás áldozatainak száma – eltérő becslések alapján – 3–15 ezer fő között lehetett.

A harcok végét jelentő Dien Bien Phu csak egy vereség volt a sok közül, még ha megalázó is a franciák számára. A kivonulás nem a katonai kudarc miatt történt. A vereséget követően is 470 ezer fős haderő állomásozott Indokínában, amely ellenőrzése alatt tartotta a nagyobb városokat, mint Saigont, Hanoit vagy Huét. A döntés a politika asztalán született. Ho Si Minh és legfőbb tanácsadója, Vo Nguyen Giap mindenképp a megegyezés hívének mutatkozott a genovai tárgyalásokon. Giap úgy becsülte, hogy a teljes katonai győzelemhez 2–5 évre volna szükségük, ezért diplomáciai úton próbálták elérni a franciák kivonulását és az amerikaiak távoltartását. A jövőben választásokat kívántak tartani a két rész egyesítéséről, de az 1956-ra tervezett népszavazás sohasem valósult meg. Folytatódott a konfliktus Ho Si Minh és az amerikai támogatást élvező Ngo Dinh Diem vezetete között, ami az 1960-as évek elejére egyenesen vezetett egy újabb háborúhoz.

Diem, hogy stabilizálja hatalmát, saját országán belül hadjáratot vezetett a vidéki területek ellen, amelyeket ő a kommunizmus bűvőhelyeinek tartott. A buddhisták határozottan felhívták a figyelmet a déli Vietnami Köztársaság politikai és szociális állapotára. 1963. június 11-én a 76 éves Thich Quang Duc szerzetest 300 társa kísérte Saigon utcáin. A csoport a főváros legforgalmasabb pontjáig, a Phan Dinh Phung és Le Van Duyet út kereszteződéséig haladt, ahol az idős szerzetes a kormány elleni tiltakozásul benzinnel locsolta le, majd lőtuszuálásban ülve felgyújtotta magát. A tiltakozásnak ez a módja érezhető hatást váltott ki a lakosságon belül, és rámutatott az amerikai támogatást élvező Diem-rezsim keménykezü politikájának árnyoldalaira.

Az észak-vietnamiak mellett nem kizárólag a kommunista érzelmű emberek harcoltak. Sokan egyszerűen csak nagyra becsülték Ho Si Minh-t és szembefordultak a korrupt dél-vietnami vezetéssel. Ho Si Minh kommunista támogatói szervezték meg a fegyveres ellenállást a déli területeken. Válaszul Saigon egyre komolyabb erőket összpontosított, hogy felszámolja a kommunistákat, akik mind eszmei-politikai, mind katonai értelemben az északiak mellett álltak. A gyakorlatban meg kellett tisztítani a vidéket, ami az ellenállók menedékeül szolgált. A Vietkong mozgalom, amely nevét a Viet Nam Cong Sang (Vietnami Kommunisták) elnevezésből rövidítette le és kölcsönözte, 1960-ban átalakult. A mozgalom a nevét Nemzeti Felszabadítási Frontra változtatta. Ez már nem sugallt semmiféle politikai beállítottságot, de megjelent benne a nemzeti jelleg, és zászlajára tűzte a megszálló hatalmakkal szembeni harcot. Ho Si Minh és társai ettől a lépéstől várták, hogy a fegyveres felkelés mellé állíthatják a nem kommunista érzelmű dél-vietnamiakat is. A mozgalom fel-

készült és kiképzett magját azok adták, akik korábban délen éltek, de az 1954-es genovai egyezmény értelmében északon telepítették le őket. Kiképezték az áttelepített lakosokat, majd a Ho Si Minh-ösvényen visszaküldték őket oda, ahol megfelelő helyismerettel és kapcsolatokkal rendelkeztek.

Az, hogy a Nemzeti Felszabadítási Front meg tudta nyerni a déli vidéki lakosság egy jelentős részét, több tényező együttes eredménye volt. Egyrészt az északról átdobott kommunista fegyveres ellenállók létszámából fakad, másrészt a kommunizmus térnyerését terrorisztikus eszközökkel korlátozni próbáló saigoni kormány erőszakossága ellenállást váltott ki. A déli kormányzat falvakat alakított át, koncentrációs táborokat állított fel. A felszabadítási front katonái be tudtak szivárogni a falvakba, és maguk mellé állították a vidéki földműves lakosságot, amely inkább szimpatizált velük, mint a déli vezetőkkel.

Az északiak a lakosság megnyerésére a Mao Ce-tung által lefektetett szabályokat próbálták követni, de a szervezett fegyveres ellenállásuk is a terror eszközéhez nyúlt. Hogy gyengítsék a kormányt és megnyerjék a lakosság szimpátiáját, vadásztak a képzett, illetve korrupst katonai és polgári vezetőkre. Az 1960-as évek elején megközelítőleg 6000 hivatalnok esett áldozatul a szisztematikus merényleteknek. Bár próbálták kímélni a polgári lakosságot, a gerillaharcoknak körülbelül 25 ezer főnyi áldozata volt. A civil veszteségek akkor csökkentek, amikor a Nemzeti Felszabadítási Front már ellenőrzése alá tudott vonni egy területet, és érdekeltté vált az életfeltételek javításában. A felszabadítási front déli térnyerésével a merényletek száma 80%-kal csökkent 1961 és 1965 között, amit főleg a vidéki lakosság érezhetett meg.

A déli városközpontokat az amerikai jelenlét miatt az északiak továbbra sem tudták elfoglalni. A vidék domborzata és növényzete a dél-vietnami és amerikai csapatok erőfeszítéseit megnehezítette. A Diem-kormányzat érzékelte, hogy az állam politikai határai már korántsem azonosak az általa ellenőrzött területekkel. Vidéken volt a legreménytelenebb a helyzet, de a kormány a probléma orvoslására a legrosszabb megoldást választotta: az elnyomás eszközéhez nyúlt. A 10/59. büntető jogszabály módosításával az állam még erőteljesebben léphetett fel a kommunistákkal és ellenállókkal szemben. A polgári lakosság elleni terror és az indokolatlan túlkapások ellentétes hatást váltottak ki. A dél-vietnami lakosok egy része azért választotta az északiakat, mert náluk nem volt fizikai erőszaknak kitéve, és a nyugodt termelés feltételei biztosítva voltak. Az amerikai és déli csapatok razziáival szemben a kommunisták egy békésebb Vietnam képével kecsegtették a lakosságot.

Ngo Dinh Diem 1963 novemberében merénylet áldozata lett, de ez Saigon helyzetén nem változtatott. Halálával lezárult az 1955 óta tartó Diem-korszak. Ezzel egy időben bontakozott ki a kubai válság, majd J. F. Kennedy elnök is merénylet áldozata lett. Az elnökváltás mindkét országban változást hozott. A katonai szállítások növelése mellett a figyelem Indokínára összpontosult, és 1965-től megkezdtek az amerikai alakulatok tengerentúlra szállítását. Lyndon B. Johnson és Richard Nixon támogatta a déliek „erős kéz” politikáját. A vietnamiak Diem halálát követően megpróbálták demokratikus választásokat tartani, de a valóságban katonai vezetők uralták a politikát. A döntéshozók nem reprezentálták az ország lakosságát, az amerikai pénzügyi és katonai támogatástól függtek. A politikai elitnek voltak követői, de ez nem jelentett egyet a széles tömegek támogatásával, ami elengedhetetlen lett volna a gerillataktikát alkalmazó kommunistákkal szemben.

A háború a vietnami lakosság szemében már nem a kommunizmusról és a régi rendről szólt. A népesség támogatása nélkül – a kínai és szovjet segítségre támaszkodva – nem lehetett volna megnyerni a háborút. Az előtérben már a nemzeti felszabadítási mozgalom állt, amelyet északról támogattak. A déli gerillaakciók a vidéki társadalom szemében

a megszállók és az őket kiszolgálók ellen irányultak. Az egyik oldalon a kommunisták végeztek ki több dél-vietnamit azért, mert együttműködtek a kormánnyal, a másik oldalon a déli nemzeti hadsereg tisztogató műveletei és az amerikai bombázások pusztították a vietnami népességet. Ho Si Minh 1968 januárjában már elég erősnek érezte a mozgalmat és az észak-vietnami néphadsereget, hogy megindítsa a Tet offenzívát. A támadássorozat nemcsak katonailag volt kudarc, de az északiak meglepetésére a harcoktól gyötört polgári lakosság általános felkelése is elmaradt. Az offenzíva egyetlen eredménye, hogy önmagát zúzta szét. A veszteségek hatására a néphadsereg reguláris erői visszavonultak, míg a Nemzeti Felszabadítási Front katonái meggyengültek és demoralizálódtak. Az év mégis fordulópont volt az észak-vietnami vezetés szempontjából. Mobilizálták az irreguláris déli erőket és áttértek az aszimmetrikus hadviselésről a konvencionálisan megívott felszabadító háborúra.

Az észak-vietnami haderő már a Nixon-kormányzat alatt megindította támadását a déli állam ellen. A kínaiak és a szovjetek által nyújtott utánpótlást a Ho Si Minh-ösvényen szállították. Ezt az Egyesült Államok tömeges méretű bombázásokkal és az északi tengerpart aknásításával próbálta megakadályozni. A tengeri blokádnak eredménytelen volt, de diplomáciai bonyodalmat okozott, mert szovjet és kínai hajókban is kárt tettek. A pathhelyzetben és az otthoni tüntetések hatására az Egyesült Államok megegyezett Hanoi-val. Magára hagyta Dél-Vietnamot, hogy az egyedül harcoljon tovább, és fokozatosan kivonta a csapatait. 1974-ben az amerikai Kongresszus csökkentette a Saigonnak nyújtott pénzügyi támogatást. A katonai segítségnyújtás nagysága 1971-ben elérte a 2,3 milliárd dollárt, majd 1974-ben egymilliárd dollárra esett vissza. Végül évente 400 millió dolláros támogatást nyújtott az Egyesült Államok, de az amerikai belpolitika változásai hatására hirtelen ez is megszűnt. A támogatások gyors elmaradása megrengette az indokínai ország alapjait. Meggyengült a gazdaság, a helyükön maradt vezetők korruptabbak, a karhatalom módszerei durvábbak lettek. Az infláció 90%-ra rúgott, és a déli állam népességének jelentős része, megközelítőleg 3–4 millió ember vált munkanélkülivé. Az elnöke, Nguyen Van Thieu kommunistaellenes támogatóit is elveszítette. A piacgazdasági alapon álló dél-vietnami állam lakosságának meggyerése helyett bebörtönzési és erőszakhullám söpört végig az országon.

A dél-vietnami állam végóráiban Saigon megpróbált új erőt meríteni, és támadásba ment át. Akcióit indította a kommunista gerillák ellen és visszaszerezte tőlük a Mekong folyó deltájának vidékét, valamint további területeket foglalt el délen. A sikerek hatására a kommunista Hanoi azt tapasztalta, hogy a megmaradt erői kimerültek a déli hadműveletek hatására. Nguyen Van Thieu-nek voltak tervei a támadások folytatására, még akkor is, ha hatalma már csak a fővárosra és az azt körülvevő területre terjedt ki. Dél-Vietnam „beszorult” a Nemzeti Felszabadítási Front és az észak-vietnami néphadsereg közé.

Hanoi nem tartotta be a párizsi békeszerződést, és megkezdte előrenyomulását. Most a déli csapatok mutatták a gyengeség jelét, és a sorozatos átváltozások miatt az északiak könnyedén hivatkozhattak arra, hogy tulajdonképpen felszabadítják az országot egy illegitim vezetés alól. Az amerikai kivonulást megzavarta az északi támadás. A déliek hadereje egyik pillanatról a másikra összeomlott, Saigonban káosz és ex lex állapot kezdett kialakulni. Az Egyesült Államok elrendelte a személyzet evakuálását a fővárosban. Velük tartott rengeteg vietnami is, akik el tudták érni, hogy kimenekítsék őket a kommunisták elől.

Az Egyesült Államok körülbelül 50 ezer főt veszített, de a harcok valódi áldozatai a vietnamiak voltak. A déli katonák közül megközelítőleg 200 ezren estek áldozatul a harcoknak, míg az északiakat támogató katonák elesettjeinek a számát becslések alapján 650 ezer és egymillió fő közé teszik. A polgári lakosoknak voltak a legmagasabb veszteségei, körülbelül négy millió fő. A háború francia és amerikai szakaszát követően sok vietnami hitte

úgy, hogy azért harcolt a Viet Minh és Ho Si Minh oldalán, hogy végül maga választhassa meg a sorsát. Ho Si Minh és a fegyveres ellenállók elképzelni sem tudták, hogy az országban kapitalizmus és piacgazdaság legyen, hiszen ők kifejezetten a szocializmus megvalósítása érdekében indították meg a harcot. Velük szemben a megosztott ország azon polgárai álltak, akik kitartottak a piacgazdaságon alapuló saigoni rezsim oldalán, de az amerikai kivonulással már menekülniük kellett. Ők is a valódi szabadság harcosának vélték magukat, és a vere-ségért az országot magára hagyó Egyesült Államokat okolták. Pedig az amerikai támogatás húsz éven keresztül áramlott az országba. Amikor a Johnson- és Nixon-kormányzat számára nyilvánvalóvá vált, hogy a dél-vietnami állam nem képes felülkerekedni, fegyveresen is beavatkoztak a konfliktusba, ami további nyolc évig tartó intenzív katonai támogatást jelentett.

A nyugati világban az észak–déli harcokban a jó és a rossz küzdelmét, az északi kommunista agressziót hangsúlyozták. Ezt az álláspontot táplálta politikai okból és egyfajta önigazolás-ként az Egyesült Államokban élő vietnami emigráció is. A nézet képviselői túlsúlyozták a Szovjetunió és Kína támogatását. A valóságban a hosszú távú és intenzív amerikai támogatás többszörösen meghaladta a kommunista államnak nyújtott segítség-nyújtás méreteit. A megosztott indokínai országban nem volt egységes támogatottsága sem Hanoi-nak, sem Saigonnak, de az északi kormányzat meg tudta nyerni a vietnami lakosság többségét. A szerző szerint minden más csak magyarázkodás és a média hatása. Az átlag nyugati tévénézőben az a kép élt az 1975-ös saigoni menekülésről, hogy emberek ezrei tolakodnak, másznak át a kerítéseken, hogy elmenekülhessenek az amerikaiakkal. Ezt a képet erősítették a kimenekített vietnami kisebbség nyilatkozatai is. A hazai média azt láttatta az Egyesült Államokban és Franciaországban, amit az otthoni állampolgárok látni akartak: ami évtizedeken át zajlott Indokínában, az a vietnamiak többségének egyetértésével, a kommunizmus rémének feltartóztatása érdekében történt. De az a félelem, hogy a kommunizmus a győzelem hatására elterjed a Távol-Keleten, végül nem igazolódott.

Mindkét fél meglepődött az amerikaiak távozását követő győzelem gyorsaságán és az 1976 júliusában hivatalosan is megalakult Vietnami Szocialista Köztársaságon. A déli állam korábbi vezetőit vagy szimbolikus személyiségeit úgynevezett átnevelő táborokba küldték, ahol többnyire a kínzás eszközeit alkalmazták a fennen hirdetett nevelés helyett. Elfelejtették a buddhisták csendes szembeszegülését a Diem-kormányzattal, a kommunista vezetés egyaránt korlátozta a katolikusokat, a buddhistákat és más, kisebb vallások képviselőit. A köz- és államigazgatási vezetőket kollektíven bűnösnek mondták ki, amiért a „dollárt szolgálták”. A dél-vietnami zenében „sárga zenét” láttak, ami amerikai behódolást jelentett a szemükben, és betiltották.

A kommunisták által kínált jövőkép hamar szertefoszlott. A reformoknak a gyakorlatban nem voltak pozitív gazdasági hatásai. Az országban magasra szökkent a munkanélküliség és az infláció. A negatív öszské-p a belső hibák mellett két külső körülménnyel is összefüggésben állt. Egyrészt az Egyesült Államok és a nyugati világ által hirdetett embargó visszavetette az ország gazdaságát, másrészt a baráti szocialista országok támogatása elmaradt. Hogy helyzetén javítson, a vietnami állam az államosítással próbálkozott, ami a termőföldek esetében a parasztok erős ellenállásába ütközött. A belpolitikai kudarcok mellett a külpolitika sem volt sikeresebb. Vietnam a győzelmet követően gyorsan szembekerült mind Kínával, mind a kambodzsai Pol Pot-rezsimmel.

A politika tévedései az ország elmaradottságát eredményezték, amit először Nguyen Van Vinh kritizált a VI. pártkongresszuson. A Szovjetunió felbomlásával a világ nagy változás előtt állt, amiből Vietnam sem maradhatott ki. Az ország vezetése ráeszmélt: bár megnyerte a háborút, de azt követően elvesztette a békét. Hogy enyhítsen a gazdasági

problémákon, a *doi moi* reform megnyitotta az ország kapuit. A lehetőséggel „külföldi befektetők” is éltek. Korábban megközelítőleg 2,5 millió vietnami menekült el hazájából a harcok és a kommunisták győzelme miatt. Ők voltak azok a dél-vietnami polgárok, akik az ezredfordulót követően befektetőként tértek vissza. Hivatalos csatornákon keresztül 3,8 milliárd dollárt küldtek a vietnami állam megsegítésére, míg 4 milliárd dollárt az ország gazdaságába fektettek be 2004-ben. A *doi moi* reform – ha nem is kapitalizmus – hallgatólagos elismerése volt Ho Si Minh kommunista gazdaságpolitikája kudarcának.

Mark Philip Bradleynek a vietnami háborúról szóló könyve célul tűzte ki, hogy belülről indulva vizsgálja a három évtizedes konfliktus természetét és választ adjon arra a kérdésre: végül ki is nyerte meg a háborút? Bizonyos, hogy a négy évtizeden át tartó harc eredményeként, katonai értelemben az északiak nyerték meg. A dél-vietnami állam emlék maradt csupán. A küzdelem nemzeti felszabadító háborúnak indult, de a győzelem az állam és a társadalom szocialista átalakulását hozta. Ki nyerte meg a háborút Mark Philip Bradley érvelése szerint? Kellemetlen, de az Egyesült Államok katonai értelemben elvesztette az észak-vietnamiakkal és a déli gerillákkal vívott küzdelmet. Egykori dél-vietnami szövetségesei viszont – némi történelmi irónia eredményeként – visszatértek és gazdaságilag gyűrték maguk alá azt a Vietnামot, amely a háború megnyerését követően elvesztette a békét.

Dávid Ferenc

Tisztelt Olvasóink!

Terveinkkel ellentétben objektív okok miatt arra kényszerültünk, hogy a tervezett négy lapszámból egyet összevont számként jelentessünk meg, megnövelt terjedelemben. Reméljük, hogy tematikus összeállításunk elnyeri Olvasóink tetszését.

A szerkesztők

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA BTK Történettudományi Intézet
A kiadásért felel Fodor Pál igazgató
A szerkesztési, tördelési munkákat
az MTA BTK TTI tudományos információs
témacsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

The Asian Century? Modernisation and Contradictions of an Emerging Area. Introductory Thoughts to a Special Issue (Ildikó Farkas)	161
--	-----

Studies

Ildikó Farkas: The Antecedents of Japanese Modernization	165
Attila Vargha: Japanese Americans – A Historical Overview. From the Second Half of the 19 th Century to 1945	195
Péter Vámos: “We Are Waging a Consistent, Uncompromising Struggle Against Maoism.” Coordinated Research on Modern China and Hungarian Sinology	227
Gergely Salát: “Practice” vs. “Two Whatevers”. The Political Context of Chinese Reforms	259
Mózes Csoma: The Issue of Modernity on the Korean Peninsula	279
Attila Gergely: Identities and Interstate Relations in East Asia – The China-Japan-Korea Complex	289
Zsolt Szilágyi: The Beginnings of the Modern Mongolian State: The Quest for Independence in the Early 20 th Century	333
Róbert Balogh: Landscape of War. Rationing and Efficiency: The World War II in an Indian Industrial Town	365

Review

Labour Force Market, Big Company and Kitty Canton in the British Empire (Róbert Balogh)	381
Vietnam at War (Ferenc Dávid)	384

SZERZŐINK

Balogh Róbert, doktorandusz, Centre for Historical Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi • Csoma Mózes, PhD, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK • Dávid Ferenc, egyetemi tanársegéd, Nemzeti Közszerzői Központ • Farkas Ildikó, PhD, tudományos munkatárs, egyetemi docens, MTA BTK TTI, KRE BTK • Gergely Attila, egyetemi adjunktus, KRE BTK • Salát Gergely, PhD, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK • Szilágyi Zsolt, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA BTK NTI • Vámos Péter, kandidátus, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI • Vargha Attila, doktorandusz, KRE BTK

BTK Bölcsészettudományi Kar

BTK NTI Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet

BTK TTI Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

KRE Károli Gáspár Református Egyetem

Ára: 1200 Ft
Előfizetőknek: 1000 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáman: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

A Világtörténet 2013-as évfolyamának megjelenését
a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

nka

Nemzeti Kulturális Alap